

บ้าน โหล่ง และเมือง :
เขตความสัมพันธ์บนฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน
ในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน

รังสรรค์ จันดี๊ะ

โครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน
ทุนเมธีวิจัยอาวุโส และฝ่ายชุมชนและสังคม
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ร่างรายงาน กรณียาอ้างอิง)

คำนำ

งานวิจัยเรื่อง เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน (Cultural Economic Zone in the North of Thailand) เป็นงานวิจัยที่ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก ทุนเมธีวิจัยอาวุโส (คุณพรพิไล เลิศวิชา) และทุนวิจัยและพัฒนาฝ่าย ๔ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ประจำปี ๒๕๔๗ - ๒๕๔๘ ครอบคลุมพื้นที่ราบในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ซึ่งแบ่งพื้นที่วิจัยเป็นเขต (Zone) ใหญ่ ๔ เขต ได้แก่เขตเชียงใหม่ตอนบน ตั้งแต่เขตพื้นที่ราบในแอ่งฝาง พัวัว แม่แตง เวียงแหง และ เชียงดาว เขตเชียงใหม่ตอนกลาง ตั้งแต่เขตพื้นที่ราบแม่มริม สันทราย สันกำแพง แม่ออน สะเมิง สารภี และแม่แจ่ม เขตเชียงใหม่ตอนล่าง - ลำพูนตอนบน ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่เมืองลำพูน หางดงตะวันออก สันป่าตอง ดอยหล่อ แม่วาง จอมทอง แม่ทา ป่าซาง และเขตลำพูนตอนล่าง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ฮอด อมก๋อย ดอยเต่า เวียงหนองล่อง บ้านโฮ้ง ท่งหัวช้าง และลี้

งานวิจัยดังกล่าว เป็นงานวิจัยที่ขยายขอบเขตพื้นที่และประเด็นศึกษาต่อเนื่องมาจากแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทย และระบบความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำต่าง ๆ ในขอบเขตทั่วประเทศ ภายใต้ระบบพลังการผลิตทางเศรษฐกิจที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนยึดโยงพื้นฐาน

ตลอดระยะเวลา ๓ ปีของการวิจัยที่ผ่านมา เราได้เดินทางไปสำรวจและเก็บข้อมูลพื้นฐานในพื้นที่ต่าง ๆ ที่แต่ละทีมได้รับมอบหมาย เราทำไป เก็บข้อมูลไปด้วยวิธีการต่าง ๆ ไปพร้อม ๆ กัน รวมทั้งการพบปะเพื่อพูดคุย แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในสนามวิจัยซึ่งกันและกัน ตลอดจนการจัดเวทีเพื่อรับฟังความคิดเห็นในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ และข้อเสนอแนะประเด็นที่เป็นประโยชน์ทั้งหลายจากผู้รู้ และนักวิจัยอาวุโสหลายท่าน โดยเฉพาะท่านศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวขบวนใหญ่ของแนวความคิดและทฤษฎีวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทย และคุณพรพิไล เลิศวิชา หัวหน้าโครงการ ที่ได้คอยดูแลช่วยเหลือเราทางความคิดอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา

ประสบการณ์ดังกล่าว ได้ทำให้เราได้รับบทเรียนในการทำวิจัย ตลอดจนเทคนิควิธีในการเก็บข้อมูลภาคสนาม และแนวความคิดที่สำคัญ ๆ ทางทฤษฎีทั้งหลาย ที่ได้ประยุกต์ประสานจากหลากหลายสาขาวิชาเข้าด้วยกัน นับเป็นประสบการณ์ใหม่ที่ดีมาก ได้ให้ความคิดและมุมมองใหม่ ๆ ในการมองสังคมตั้งแต่ระดับชุมชนพื้นฐาน ขึ้นไปจนถึงการประกอบสร้างเป็นสังคมใหญ่ในระดับชาติ อันทำให้เราได้มองเห็นและทำความเข้าใจพื้นฐานสังคมไทย ได้อย่างแจ่มชัดและลึกซึ้งกว่าที่ผ่านมาเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ดี ความผิดพลาด ความบกพร่องทั้งหลาย อันเกิดจากความอ่อนด้อยทางด้านวิชาการหรือหลักแนวคิดทางทฤษฎีต่าง ๆ นั้น เรารู้ตัวดีว่า ในระดับสนามนักทฤษฎีทางวิชาการแล้ว เรายังอยู่ห่างไกลผู้อาวุโส มีอาชีพทั้งหลายอยู่หลายชั่วตัวนก ดังนั้นจึงไม่มีเหตุผลอันใดที่เราจะปฏิเสธความรับผิดชอบ อันเกิดจากความอ่อนด้อยเหล่านั้นของเรา คำวิจารณ์ ข้อเสนอแนะ เพื่อช่วยยกระดับแนวคิดและทฤษฎีบนรากฐานของความเป็นจริงที่ปรากฏ คือสิ่งวิเศษสุดที่เราขอคอย

ด้วยจิตคารวะ

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

หมายเหตุจากหมู่บ้าน : ความนำเสนอ ว่าด้วยกรอบคิด โจทย์วิจัย และวิธีวิทยาการวิจัย (๑)

ตอนที่ ๑ บ้าน : หน่วยพื้นฐานทางสังคม กับตัวตน และการนิยามพื้นที่ของชุมชน	๑
บทที่ ๑ บ้านหลวง ท่งหลวง บ้านเค้า เค้าผี : การตั้งถิ่นฐานและการจัดระบบองค์กรชุมชน	๒
บทที่ ๒ ภูมินาม ดำนาน เรื่องเล่า สำนึก และความทรงจำทางประวัติศาสตร์	๓๐
บทที่ ๓ หมวดบ้าน หัววัด และกาดก้อม : ระบบการจัดการความสัมพันธ์ในชุมชน	๖๓

ตอนที่ ๒ โหล่ง : พื้นที่ทางกายภาพและเขตความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม	๘๐
บทที่ ๔ พิธีกรรม พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับอำนาจและนิยามแห่งพื้นที่	๘๑
บทที่ ๕ ตัวอย่างพื้นที่ทางกายภาพและความสัมพันธ์ของชุมชนในโหล่ง : กรณีชุมชนเมืองแกน โหล่งขอด และแกน้อย	๙๗
บทที่ ๖ พลังการผลิตในระบบเหมืองฝาย กับการบริหารจัดการทรัพยากรและความสัมพันธ์ในโหล่ง	๑๒๖

ตอนที่ ๓ เมือง : จากชุมชนหมู่บ้าน ถึงหน่วยการปกครองระดับรัฐ	๒๐๕
บทที่ ๗ เมืองในระบบความสัมพันธ์แบบสหพันธรัฐกับชุมชนในประวัติศาสตร์	๒๐๖
บทที่ ๘ เมืองฝาย : ประวัติศาสตร์และตัวตนของคนในโหล่ง ไชยปราการ ฝาย แม่ฮาย	๒๓๖
บทที่ ๙ เมืองก๊ิด - เมืองแหง - เมืองคอง : สายสัมพันธ์ของชุมชนลุ่มน้ำแม่แตง	๒๗๒

ตอนที่ ๔ บทสรุป	๓๐๒
บทที่ ๑๐ บทสรุปและข้อเสนอแนะการวิจัย	๓๐๓

บรรณานุกรม	๓๑๒
------------	-----

ภาคผนวก	๓๑๖
---------	-----

หมายเหตุจากหมู่บ้าน :
ความนำเสนอ ว่าด้วยเรื่อง กรอบคิด โจทย์วิจัย และวิธีวิทยาการวิจัย

พื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน หมู่บ้านยังคงอยู่ สังคมชาวนา ยังคงอยู่ ชุมชนหมู่บ้านในสังคมชาวนามีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตัวเองอย่างสมบูรณ์ บนพื้นฐานความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ที่ตั้งอยู่บนมิติตามความสัมพันธ์ ที่เชื่อมร้อยคนในชุมชนเข้าด้วยกันอย่างมีความหมาย และในหลากหลายมิติ เช่น มิติทางภูมิศาสตร์กายภาพ ระบบฐานทรัพยากร ระบบเครือญาติ ระบบศรัทธาความเชื่อทางศาสนาหรือลัทธิพิธีการบูชาผีสงเทวดาแบบดั้งเดิม รวมทั้งมิติตามความเป็นมาหรือพื้นฐานความทรงจำทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของชุมชน ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามเขตปกครองที่กำหนดโดยรัฐที่เกิดขึ้นในภายหลัง โดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์หรือศูนย์กลางของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง เป็นตัวกำหนดหลักเพียงอย่างเดียว

งานวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน ได้กำหนดพื้นที่ศึกษา โดยแบ่งเป็นเขต (Zone) ต่าง ๆ ตามระบบภูมิศาสตร์และความสัมพันธ์ในระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ออกเป็น ๔ เขตใหญ่ คือ

๑. เขตกลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ตอนบน อันประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ แม่แตง เชียงดาว พร้าว เวียงแหง ไชยปราการ ฝาง แม่สาย
๒. กลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ตอนกลาง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่แม่ริม สันทราย ดอยสะเก็ด สันกำแพง สารภี สะเมิง หางดงตะวันตก และแม่แจ่ม
๓. กลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ – ลำพูนตอนล่าง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ฮอด อมก๋อย ดอยเต่า เวียงหนองล่อง บ้านโฮ่ง พงษ์พิสัย และลี้
๔. กลุ่มวัฒนธรรมลำพูนตอนกลาง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่เมืองลำพูน หางดงตะวันออก สันป่าตอง ดอยหล่อ แม่วาง จอมทอง แม่ทา และป่าซาง

ทั้งนี้โดยมีจุดประสงค์เพื่อที่จะศึกษาถึง การประกอบขึ้นของเขตเศรษฐกิจบนฐานความสัมพันธ์เชิงวัฒนธรรมในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ว่า ประกอบขึ้นจากหน่วยย่อยจนถึงระดับเขตอย่างไร แบบใด องค์ประกอบและกลไกขับเคลื่อนคืออะไร ทั้งด้านกายภาพและวัฒนธรรม หน่วยย่อยของเขตสานกันขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใด อย่างไร อะไรคือ สิ่งที่เชื่อมโยงระบบทั้งหมดเข้าด้วยกัน แต่ละเขตมีจุดแข็งจุดอ่อนอย่างไร ผลกระทบจากนโยบายรัฐต่อพลวัตภายในที่จะเป็นปัจจัยอันจะนำไปสู่การล่มสลายของเขตเป็นอย่างไรบ้าง ภายใต้ระบบภูมิโนเวศที่เปลี่ยนแปลงไป ชุมชนได้มีการบูรณาการเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ใหม่ ๆ ขึ้นมาอย่างไรบ้าง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะสามารถใช้เป็นแนวทางในการนำเสนอเชิงนโยบายต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจสังคมบนฐานความรู้เรื่องเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมต่อภาครัฐ องค์การพัฒนาเอกชน ตลอดจนองค์กรชุมชนทั้งหลาย ให้เข้าใจและนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้องสอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด

ในส่วนของพื้นที่วิจัยในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน งานวิจัยนี้ แบ่งพื้นที่ออกตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์บนฐานการผลิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ออกเป็น ๕ เขตย่อย ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพื้นนาเมืองแกนในอดีต ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาล ตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอต ทางทิศตะวันออกของจังหวัดเชียงใหม่
- ๓) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ เมืองคอง ทางทิศตะวันตก

- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเวียงแหง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
- ๕) เขตพื้นที่ในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

ลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน โดยรวมแล้ว เป็นพื้นที่ราบใหญ่น้อยอยู่กลางหุบเขาสูง ระหว่าง ๔๐๐ – ๑,๐๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล แทรกตัวอยู่ระหว่างเทือกเขาแดนลาว ทางทิศเหนือ อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำกก น้ำแม่แตง เทือกเขาผีปันน้ำทางทิศตะวันออก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่ลาว น้ำฝาง น้ำแม่กวง น้ำแม่จืด และเทือกเขาถนนธงชัยทางทิศตะวันตก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่แจ่ม น้ำแม่ปิง น้ำแม่ขาน รวมทั้งห้วยใหญ่น้อยอีกหลายสิบสาย

ชุมชนในเขตพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน นับตั้งแต่ที่ราบเขตพืชนาเมืองแกนในอดีต ขึ้นไปจนถึงที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว เชียงดาว ไชยปราการ ผาง แม่ฮาย และเวียงแหง นับเป็นชุมชนที่อยู่ชายขอบของอำนาจรัฐมาโดยตลอด ตั้งแต่ระดับอาณาจักรใหญ่ ทั้งหริภุญไชยเดิม ของพระนางจามเทวี ที่มีลำพูนเป็นศูนย์กลาง มาจนถึงอาณาจักรล้านนาของพญามังราย ที่เข้ายึดครองในภายหลัง อันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง รวมไปถึงความเป็นชายขอบรัฐเมืองขึ้นของพม่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ จนถึงชายขอบของรัฐสยามในเวลาต่อมา

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ในแอ่งที่ราบ แอ่งเล็กแอ่งน้อย ที่ตั้งอยู่บนเขตภูเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ผสมกับความเป็นชุมชนชายขอบที่ค่อนข้างโดดเดี่ยว และห่างไกลจากสายตาของอำนาจรัฐมาตั้งแต่อดีต ทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่รองรับการอพยพเข้ามาของผู้คนจากสารทิศ เช่นทางทิศเหนือ โดยกลุ่มคนไท – ไต จีนฮ่อ และกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ จากจีนและพม่า และทางทิศใต้ โดยกลุ่มคนเมือง หรือไท - ยวน ที่เคลื่อนย้ายขึ้นไปหาที่ทำกินจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ลักษณะดังกล่าว กำหนดให้ชุมชนในบริเวณเหล่านี้ มีพัฒนาการของระบบพลังการผลิต เช่นระบบการบริหารจัดการน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ รวมทั้งความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางการผลิต ในส่วนที่เป็นสำนักร่วมทางประวัติศาสตร์อย่างแน่นแฟ้นและยาวนานนั้น แตกต่างออกไปจากชุมชนที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจ เช่น ในเขตแอ่งที่ราบใหญ่ทางตอนใต้ลงมาที่ยังปรากฏการผลิตข้าทางวัฒนธรรมอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

กระนั้นก็ตาม ในช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ชุมชนในเขตพื้นที่ดังกล่าว ก็ได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมาในลักษณะที่เป็นกลุ่มพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่หลากหลาย มีทั้งภาพของการต่อสู้แย่งชิงกันในระดับผู้นำของรัฐ และภาพความพยายามในการผลิตซ้ำระบบอุดมการณ์ทางสังคมด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะปรับตัวเข้าหากันในระดับประชาชน โดยมีแกนยึดโยงที่สำคัญ ทั้งระบบเครือญาติ ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต และระบบอุดมการณ์หรือลัทธิความเชื่อพื้นฐานอื่น ๆ อย่างมีนัยความหมายทางสังคมที่สำคัญยิ่ง

กรอบคิด และโจทย์วิจัย

กรอบคิดในงานวิจัยนี้ เริ่มต้นด้วยคำถาม และกรอบคิดในประเด็นสำคัญ ๕ ประการ ได้แก่

๑) เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมถูกกำหนดด้วยอะไร แบ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญ ๆ ๔ องค์ประกอบ ได้แก่

๑) สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เช่น แนวเขา แม่น้ำ สิ่งกำหนดหมายประจำเขต (land mark) ผลผลิตเด่นประจำเขต สถาปัตยกรรม สภาพการตั้งถิ่นฐานชุมชน อันเกิดจากการเคลื่อนไหวของชาวบ้านในเขตย่อย ๆ ต่าง ๆ

๒) แก่นยึดโยงต่าง ๆ (Embeddeness) ระบบเครือข่ายทางสังคม ที่เชื่อมร้อยเขต เช่น ระบบตลาด ระบบหัวบ้าน หัววัด การไหว้พระธาตุ การนับถือผีบ้าน ผีเมือง เส้าหลักเมือง

๓) พรหมแดนพื้นที่ ฐานทรัพยากร และระบบการผลิต

๔) ระบบการจัดการความรู้ การนิยามตนเองของชาวบ้าน เช่น มีภาษา บันทึก เรื่องเล่า ตำนาน การผลิตซ้ำระบบความเชื่อ

๒) สามารถกำหนดแนวคิดตามสภาพ เขตใหญ่ เขตย่อย เขตปิด เขตเปิด ได้หรือไม่

๓) การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เกิดจากอะไร เมื่อพิจารณาตามมิติทางประวัติศาสตร์ และแกนเวลาในระบบจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชาวบ้าน

๔) กลไกอะไรบ้างที่จะรักษาเขตไว้ หรือทำลายเขตความสัมพันธ์นั้น เช่น กรณีครูบาทั้งหลาย ที่ได้หลายความกดดันทางทรัพยากร ทำให้คนย้ายเขตการผลิตได้ หรือลักษณะการปรับตัวในการอยู่ร่วมกันของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เนื่องจากความแตกต่างกันในรายละเอียดของการประกอบพิธีกรรมบางด้าน จึงใช้วิธีการจัดระยะห่างเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง เช่น กรณีคนไท-ยวน กับคนไทใหญ่ บ้านห้วยบอน เขตฝาง แบ่งแยกหมู่บ้านและพระธาตุกันคนละพระธาตุ เป็นต้น

๕) การกำหนดยุทธศาสตร์ ต้องสะท้อนยุทธศาสตร์ของการสร้างเขตที่เป็นมาแต่ประวัติศาสตร์ เป็นกลไกในการฟื้นฟูพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของชุมชน หรืออาจเป็นการบูรณาการขึ้นใหม่ ตามขอบเขตของความสัมพันธ์ภายในเขต

การกำหนดกรอบคิดและโจทย์วิจัยดังกล่าวนี้ ก็เพื่อนำไปสู่การบรรลุวัตถุประสงค์ที่สำคัญอย่างน้อย ๕ ประการ ได้แก่

๑) ศึกษาการประกอบขึ้นของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมของภาคเหนือว่า ประกอบขึ้นจากหน่วยย่อยจนถึงระดับเขตอย่างไร แบบใดบ้าง องค์ประกอบและกลไกขับเคลื่อนคืออะไร ทั้งด้านกายภาพและวัฒนธรรม หน่วยย่อยของเขตสานกันขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใด อย่างไร อะไรคือสิ่งที่เชื่อมโยงระบบทั้งหมดเข้าด้วยกัน

๒) ศึกษาลักษณะเด่น จุดแข็ง จุดอ่อนของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ศึกษาผลกระทบจากนโยบายต่อพลวัตภายใน และแนวโน้มของปัจจัยที่เปราะบางอันจะนำไปสู่การล่มสลายของเขต เพื่อให้ชุมชนเข้าใจรากฐานเส้นทางที่ผ่านมา และเส้นทางที่ควรเป็นไปในอนาคตของเขต

๓) ศึกษาแนวทางที่ชุมชนบนแอ่งต่าง ๆ ใช้ในการบูรณาการเขตเศรษฐกิจใหม่ ๆ ในภาคเหนือให้สอดคล้องกับระบบภูมิโนเวตที่เปลี่ยนแปลงไป

๔) นำเสนอเชิงนโยบายเพื่อให้รัฐและองค์กรพัฒนา พิจารณามุมมองของการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในแง่ของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม

แนวคิดทางทฤษฎี

๑) แนวคิดการสืบสายตระกูล “เค้าผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ในระบบสังคมเครือญาติ

การสืบสายตระกูล “เค้าผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ในระบบสังคมเครือญาติ เป็นระบบความสัมพันธ์ของการจัดองค์กรพื้นฐานชุมชนอีกระบบหนึ่ง เป็นจารีตที่ผูกพันคนในตระกูลให้ประพฤติตนอยู่บรรทัดฐานเดียวกัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในระดับครอบครัวและสังคม มิให้ทำผิดจากจารีต มิเช่นนั้นอาจเกิดภัยอันตรายต่อตนเอง หรือผู้เป็นเค้าผีได้ การผิดจารีตในสังคม แสดงออกมาในรูปแบบของการถูกผีปู่ย่าทัก การผิดผี เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กันระหว่างชาย – หญิง ก่อนการเสียมผีหรือแต่งงาน สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือเค้าผีได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้

ระบบคติความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษดังกล่าว แสดงนัยความหมายทางสังคม และระบบความสัมพันธ์ระดับชุมชนหมู่บ้านหลายประการ ได้แก่

ประการแรก การเลี้ยงผีปู่ย่า นับเป็นการชุมนุมสายเครือญาติที่มีความผูกพันกันอย่างอบอุ่นและแนบแน่น มีความเอื้ออาทรต่อกัน ให้ได้มาพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนได้ตามสารทุกข์สุขดิบซึ่งกันและกัน

ประการที่สอง การเลี้ยงผีปรับเปลี่ยนให้คงอยู่และพยายามดำรงตัวเองเสมอ เช่น ถ้าลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าก็ให้ลูกสาวคนถัดไปได้ หรือถ้าสมาชิกบางคนไม่มีไ้ก็ก็สามารถนำแคบหมูมาเลี้ยงได้

ประการที่สาม พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่าและเสี่ยงทายไข่ไก่แสดงถึงบทบาทของระบบผีปู่ย่า ในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของสมาชิกในตระกูลที่มีจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยระบบการลงโทษ หรือการประนีประนอม อย่างสมานฉันท์

และประการสุดท้าย แม้การเลี้ยงผีปู่ย่าในปัจจุบันจะทำการเฉพาะในสายตระกูลที่เล็กลง แต่ก็ยังไม่หมดไป เนื่องจากครอบครัวที่แยกออกไปจะเลี้ยงผีปู่ย่ากันเองอย่างเจียบ ๆ ภายในครอบครัว

๒) แนวคิดระบบสัญลักษณ์ การวางรากฐานและกระบวนการสิ้นสุดลงของความเป็นชุมชน

เกิดจากแนวคิดที่ว่า “เมื่อสิ่งหนึ่งสิ้นสุดลง แต่รากฐานได้หยั่งลงไปแล้ว แม้สิ่งนั้นจะสิ้นสุดหรือถูกเปลี่ยนแปลงไป แต่รากฐานอาจก่อให้เกิดสิ่งอื่น ๆ แทนหรือโยกย้ายไปยังที่แห่งใหม่แทนได้”

รูปแบบหรือสัญลักษณ์ของพิธีกรรมบางประการสามารถเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อเกิดการโยกย้ายถิ่นฐาน เช่น หลักช้าง หลักม้า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเสื่อบ้าน เสือเมือง บางครั้งเมื่อย้ายที่ใหม่ จะมีการนำรูปแบบการตั้งหลักช้าง และหลักม้าเดิม มาอยู่ในหอเสื่อบ้านหรือเสือเมืองด้วย แสดงถึงความคิดเก่าในพื้นที่ใหม่ และต้องการที่จะก่อตั้งสิ่งใดให้เกิดขึ้นในพื้นที่ใหม่

ในบางครั้งมิติทางเศรษฐกิจเพียงมิติเดียวไม่อาจควบคุม ตอบสนอง จัดการ หรือยึดเหนี่ยวจิตใจมนุษย์ได้ ดังนั้นมิติทางด้านความเชื่อทางศาสนาจึงมีบทบาทเพิ่มขึ้นเพื่อการโยงยึด คนในพื้นที่ เช่น พระบาทสร้อยที่เพิ่มบทบาทขึ้นในการเป็นจุดศูนย์กลางและรวมผู้คนในโหล่งสะลง หรือในกรณีเสือนินทิล ที่ปรากฏในเขตพื้นที่แอ่งแม่แดง พันทนาเมืองแกนในอดีต จนเรียกเป็นชื่อตำบลอินทิล มาจนปัจจุบัน เหล่านี้เป็นต้น

๓) แนวคิดดัชนีตัวชี้วัด และตัวเชื่อมโหล่ง

วิธีเชื่อมประวัติศาสตร์โหล่ง สามารถเชื่อมได้หลายมิติ อาจใช้ตัวเชื่อมเช่น ผี วิญญาณท้องถิ่น ระบบพระธาตุ เป็นต้น ซึ่งตัวชี้วัดเหล่านี้ แยกออกตามมิติของเวลา (Period) และระบบอัตลักษณ์ (Identity) ให้เป็นตัวแปรร่วมอย่างชัดเจน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายพื้นที่ต่อไป

ตัวชี้วัดและตัวเชื่อมของโหล่งอีกตัวหนึ่ง คือหลักหมายสำคัญ (Land Mark) ซึ่งเปรียบเสมือนจุดสำคัญที่ทุก ๆ เมืองต้องมี อาจเป็นจุดเริ่มต้น จุดสิ้นสุด หรือจุดต่อเนื่องก็ได้ ซึ่งหลักหมายสำคัญ เหล่านี้อาจไม่ได้เป็นวัดหรือสถานที่ แต่อาจเป็นเพียง Land Mark ภายในจิตใจของผู้คนในพื้นที่นั่นเอง

๔) แนวคิดการศึกษากุมิศาสตร์ภาพรวม (Geography to Total Picture)

ในขณะที่บ้าน เป็นหน่วยพื้นฐานที่เล็กที่สุดของสังคม ที่ขยายต่อออกมาจากระบบครอบครัว โหล่งเปรียบเสมือน ภาชนะที่รองรับกระบวนการทางสังคมเอาไว้ เป็นภาชนะทางภูมิศาสตร์สังคม และเมือง คือ ระบบความสัมพันธ์ของสหพันธรัฐกับชุมชนในจินตนาการของชาวบ้าน ที่ยึดโยงไว้ด้วยแกนความคิดทางจิตสำนึกของผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ภายใต้ระบบอุดมการณ์บ้าน ผีเมือง หรืออุดมการณ์อำนาจเหนือธรรมชาติ

หลักการศึกษามิติศาสตร์ในโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมนั้น มีจุดประสงค์หลักเพื่อ ศึกษาพลังที่สะสมในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อทำให้เกิดความเข้มแข็งในชุมชน ดังนั้นจึงต้องศึกษาจากตัวแปรร่วมหลายชนิด ตั้งแต่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ระบบภูมิศาสตร์ของภูเขา แม่น้ำลำห้วยจนถึงสายน้ำใหญ่ การใช้พื้นที่ทำการเกษตร รอบการผลิต ฯลฯ ซึ่งตัวแปรร่วมเหล่านี้นักวิจัยมิได้เป็นผู้กำหนดเอง แต่คนในพื้นที่หรือชาวบ้านต่างหากเป็นผู้กำหนด

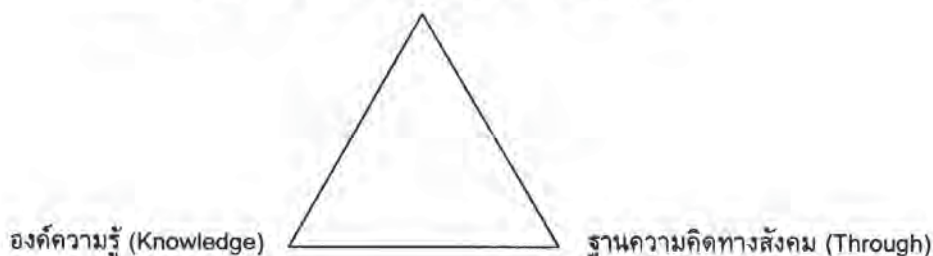
๔) แนวคิดเกี่ยวกับการกำหนดอัตลักษณ์ของกลุ่มชนทางสังคม (Identity in Social Science Theory)

เป็นแนวคิดที่วิพากษ์แนวคิดเก่า ที่เริ่มจากการกีดกันผู้อื่นออกไปจากกลุ่มตนในเชิงถูกเหยียดหยาม เช่น กระบวนการทำให้กลายเป็นชนชายขอบทางสังคม โดยระบุอัตลักษณ์ในเชิงลบ เช่น การทำลายป่า การค้ายาเสพติด ของกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ การผิดเพี้ยนของกลุ่มลักเพศ ความน่ากลัวของกลุ่มขอทาน กลุ่มติดเชื่อเอดส์ หรือกลุ่มชุมชนชาวสลัม เหล่านี้เป็นต้น

แต่แนวคิดอัตลักษณ์แบบใหม่ ที่ใช้ในการมองความเป็นชุมชนของชุมชนชาวนาในภาคเหนือ เป็นแนวคิดเพื่อการต่อสู้เกี่ยวกับการกำหนดและการสร้างพื้นที่ทางสังคม บนพื้นฐานระบบสำนึกตัวตนภายในของกลุ่มชน ที่ไม่ใช่เป็นการกีดกันผู้อื่นออกไปจากกลุ่ม แต่เป็นการช่วงชิงการอธิบายและการสร้างพื้นที่ให้กับชุมชนของตัวเอง โดยไม่ได้เป็นการกีดกันกลุ่มใด เช่น ไม่เหยียดเพศ (Gender) ผิวพรรณ อายุ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างออกไป

ดังนั้น Identity จึงถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นเข็มทิศ ในการอธิบายและชี้ นำ ทางความรู้และความคิด เมื่อนำ Identity มารวมกับ Culture ก็จะสามารถสร้างวัฒนธรรมให้มีตัวตนและมีพลังมากยิ่งขึ้นได้

อำนาจ (Power) ที่สถาบันต่างๆ พยายามสร้างความรู้ขึ้น

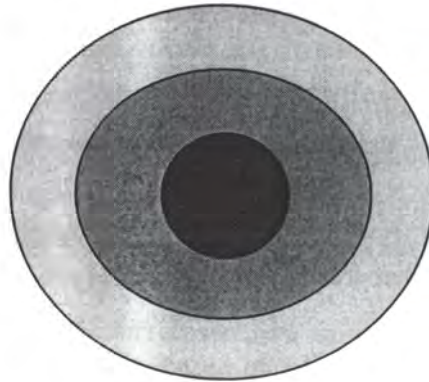
กรณีเช่นนี้ หากกล่าวในประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ ก็จะสามารถอธิบายความสัมพันธ์และอิทธิพลซึ่งกันและกันของคน พืชและสัตว์ ในระบบความสัมพันธ์ของโหล่งและเมือง ที่ไม่ได้สัมพันธ์กันแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่ได้เป็นแบบ Identity ของใครของมัน ลักษณะเด่นของโหล่งและเมือง คือ เอกภาพที่ครอบครองความแตกต่างกันของแต่ละ Identity ระหว่างชาติพันธุ์ ดังนั้นแนวคิดที่ทุนนิยมพยายามที่จะสร้าง และแทรก Identity ที่เป็นแบบปัจเจก (Individual) เข้ามาในระบบการผลิตแบบใหม่ จึงเป็นตัวแปรสำคัญตัวใหม่ที่เป็นจุดเปราะบาง ที่เข้ามาครอบงำ ดังจะสามารรถเห็นได้ในระบบการผลิตต่าง ๆ เช่น มะเขือม่วง (มะเขือไร่ญาติ) ข้าวโพดหวาน มันฝรั่ง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดอะไรขึ้นต่อไปในสังคม จะเป็นปัจจัยที่จะทำลายระบบโหล่งเมืองได้หรือไม่ หรือในทางกลับกัน อาจเป็นปัจจัยเสริมการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดีขึ้น จึงเป็นประเด็นใหญ่เรื่องหนึ่งในขอบเขตของการศึกษา

๖) ประเด็นแนวคิดเกี่ยวกับเขตพรมแดน (Territory and Boundary)

เขตพรมแดน หรือ Territory หมายถึง พื้นที่และความสัมพันธ์ระหว่างหน่วย เป็นความสัมพันธ์ชุดหนึ่งที่ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ โหล่ง/เมือง/เอ็ง/โหม้ง/คว่าม นั้นหมายความว่า พื้นที่มีดำรงอยู่อย่างโดด ๆ ในทางภูมิศาสตร์เท่านั้น แต่พื้นที่ดำรงอยู่อย่างมีความหมายทั้งในทางรูปการจิตสำนึก และกระบวนการโครงสร้างหลักทางสังคม ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน จนถึงระดับโหล่ง และเมือง

องค์ประกอบพื้นฐาน (Element) ของพื้นที่หนึ่ง อาจสร้างความสัมพันธ์ใหม่ขึ้นในพื้นที่อื่น ๆ ได้ จะทำให้เกิดขอบเขตพรมแดน (territory) ใหม่ที่มีลักษณะความสัมพันธ์กับ territory เดิมอย่างแนบแน่น

Boundary ต่างจาก Territory ตรงที่ Boundary หมายถึงขอบเขตที่รัฐกำหนด แต่ Territory เป็นเขตแดนที่เกิดจากพื้นที่และความสัมพันธ์ของชาวบ้าน ซึ่งความสัมพันธ์ของ territory จะเจือจางลงจากศูนย์กลางเรื่อย ๆ เพื่อสำหรับติดต่อกับบ้านอื่นๆ อย่างเท่าเทียมกันด้านแนวคิด และความเป็นใจกลางหรือศูนย์กลางจะตอบสนอง ต่อแนวคิดของความเป็นบ้านเค้า หรือ บ้านหลวง

ความเข้มข้นของ Territory จากศูนย์กลางถึงรอบนอก

๗) แนวคิดเรื่องเวลา (Time)

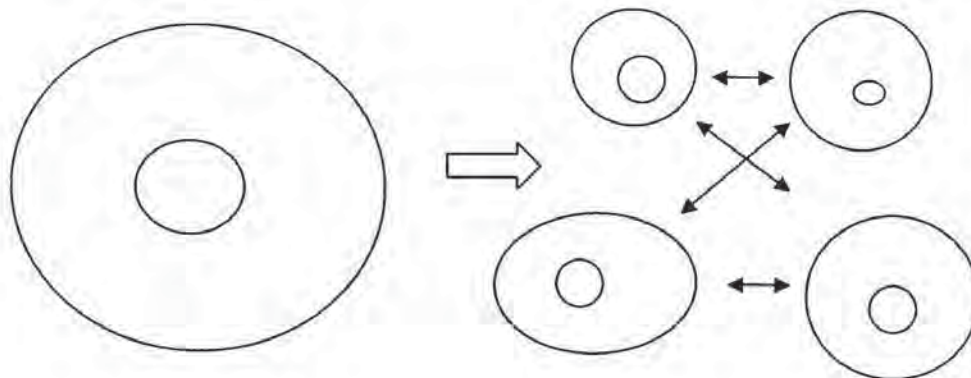
เวลาของชาวบ้านบางครั้งไม่ใช่เวลาที่ตรงกับความเป็นจริง เช่น ดอยหลวงเชียงดาว ดอยศักดิ์สิทธิ์ของชาวเชียงดาวมีตำนานเจ้าหลวงคำแดง มีพื้นที่และเวลาที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ จึงไม่แปลกที่ตำนานบางสำนวนจะโยงเจ้าเมืองพะเยาเข้ากับเมืองโละนี้ของเจ้าหลวงคำแดง ซึ่งเกิดกันคนละพื้นที่ และเวลาในยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ปัจจุบัน ดังตารางการเชื่อมระหว่างเวลาในโลกจริง (Real world) กับเวลาในโลกหรือในชุมชนแห่งจินตนาการ (Projected world) ดังนี้

Real world	Human	Projected world
เป็นเวลาจริง (Real time) เวลาในระบบทุนนิยม		เป็นเวลาที่เป็นไปได้ ดังเช่น เรื่องราวของเจ้าหลวงคำแดงบน ดอยหลวงศักดิ์สิทธิ์ นั้น ใน ความคิดและความเชื่อของ ชาวบ้าน เจ้าพ่อหลวงคำแดง ยังคงดำรงอยู่ (to live) และ ดำเนินชีวิต (จิตวิญญาณ) ภายใน ดอยหลวงเชียงดาวและถ้า ศักดิ์สิทธิ์ดอยเชียงดาวนั่นเอง และนั่นจึงเป็นสาเหตุที่เมื่อเกิด เหตุต่างๆ เช่น เจ็บป่วย ขอพร ชาวบ้านมักไปขอพรกับเจ้าพ่อ หลวงคำแดงเสมอ

๔) แนวคิดระบบเมือง กับศูนย์กลางอำนาจ

ภาวะความเป็นเขตอพยพโยกย้ายในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ทำให้เกิดลักษณะที่สำคัญดังนี้

๑) ภาวะความไม่หลงเหลือความเป็นเมืองที่มีศูนย์กลางเพียงจุดเดียวปกครองอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ แต่เกิดศูนย์กลางเล็ก ๆ ขึ้นหลายจุดในโหล่งเดียวกัน ซึ่งศูนย์กลางเหล่านี้ต่างมีอำนาจเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกันและยังมีความสัมพันธ์กันอีกด้วย

ภายหลังจากศูนย์กลางอันยิ่งใหญ่ถูกทำลายลง เกิดสงครามและพื้นที่ที่ถูกทิ้งให้รกร้างระยะหนึ่ง ต่อมา มีการอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ใหม่มาจากหลายพื้นที่ในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น สันทราย หางดง อมก๋อย สันป่าตอง สารภี ลำพูน ลำปาง เป็นต้น ทำให้เกิดการก่อตั้งศูนย์กลางย่อยและเกิดกลุ่มใหม่ ๆ อีกหลายกลุ่ม ทั้งยังเกิดความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างกลุ่มย่อยเหล่านี้ โดยความสัมพันธ์เหล่านี้ปรากฏในรูปของการพึ่งพาอาศัยกันและกัน ทั้งในด้านทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ระบบเหมืองฝาย ระบบการแลกเปลี่ยนอาหารหรือผลผลิต นอกจากนั้นยังมีความสัมพันธ์ในระบบหัววัดและความเชื่ออื่น ๆ อีกด้วย ซึ่งพบได้ในหลายพื้นที่ว่า หมู่บ้านที่ตั้งก่อนและสร้างวัดแล้ว ยินยอมหรือยินดีให้หมู่บ้านที่ย้ายมาจากที่อื่นและตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ที่ยังไม่มีวัด มาเป็นศรีท้าววัดเดียวกัน

๒) ความเชื่อเดิมของหมู่บ้านถูกผลิตซ้ำหรือล้มเลิก “เมื่อสิ่งหนึ่งสิ้นสุดลง แต่รากฐานได้หยั่งลงไป แล้ว แม้สิ่งนั้นจะสิ้นสุดหรือถูกเปลี่ยนแปลงไป แต่รากฐานอาจก่อให้เกิดสิ่งอื่น ๆ แทนหรือโยกย้ายไปยังที่แห่งใหม่แทน”^๑

ความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละหมู่บ้านที่ยังสืบทอดไปในระดับจิตสำนึก อาจถูกเลือกผลิตซ้ำในสถานที่ใหม่หรือบริบทใหม่และปรากฏทั้งในแบบนามธรรมและรูปธรรม ได้แก่ การตั้งชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านมิดกา (แม่แดง) บ้านสันป่าตอง (แม่แดง) บ้านหางดง (แม่แดง) บ้านเมืองวะ เมืองเลิน (สันทราย) บ้านหนองขวาง (ฝาง) บ้านล้อง (พร้าว) เป็นต้น ความเชื่อเรื่องผีของแต่ละชนชาติ เช่น การบูชาผีลื้อ ผีเม็ง ผีลัวะ เป็นต้น

ในบางกรณีมีความจำเป็นที่ชาวบ้านที่โยกย้ายถิ่นฐานมาใหม่จะต้องล้มเลิกหรือลดความเข้มข้นในการผลิตซ้ำประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อเดิมลง ซึ่งเกิดได้จาก

ความเชื่อเดิมไม่สัมพันธ์กับพื้นที่ใหม่ที่ย้ายมาอาศัยอยู่ เช่น ชาวบ้านมิดกาเลือกที่จะตัดหรือไม่เอาผีเจ้าปู่ฯ ของเมืองอมก๋อยมาตั้งในพื้นที่แม่แดง และใช้เชิญผีบ้านคนอื่น ๆ ในพื้นที่ขึ้นมาประจำหมู่บ้านของตนแทน ในขณะที่ในจิตสำนึกแท้จริงแล้วชาวบ้านยังคงเลื่อมใสและศรัทธาในผีเจ้าปู่ฯ อยู่

๓) เกิดความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในระบบเครือข่ายอย่างกว้างขวาง โดยมีพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นแกนโยงยึด เช่น ระบบผีปู่ย่าที่ปรากฏระหว่างเขตเชียงดาวและฝาง พบว่าเมื่อถึงวันประเพณีไหว้ผีปู่ย่าประจำตระกูล สายตระกูลจากเมืองฝางต้องกลับมาไหว้ผีปู่ย่าที่บ้านเก่าผีบ้านแม่ณะ เชียงดาว ซึ่งเครือข่ายบนฐานความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นเครือข่ายที่ก่อตัวประสานกันอย่างแน่นเหนียว ส่งผลให้มีการช่วยเหลือในข้ามเขตหรือข้ามโหล่งอย่างสม่ำเสมอ ทั้งยังมีระบบอื่น ๆ มาช่วยพยุงความสัมพันธ์ไว้ด้วย เช่น ระบบหัวหมวดวัด ระบบหัวหมวดบ้าน เป็นต้น

๔) ระบบการควบคุมหรือระบบการใช้อำนาจเหนือฐานทรัพยากร เกิดขึ้นโดยใช้แกนโยงยึดจากฐานความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละพื้นที่

เหตุที่ต้องใช้อำนาจโยงยึดของแต่ละพื้นที่นั้นเนื่องจากต้องการควบคุมทรัพยากรบริเวณนั้น หากใช้อำนาจใหม่จากแหล่งอื่น ๆ อาจมีประสิทธิภาพแต่ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะสามารถควบคุมอำนาจและจัดสรรการใช้ทรัพยากรภายในพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังตัวอย่างที่พบเห็นได้ชัดเจน เช่น เรื่องเจ้าหลวงคำแดง ซึ่งหากจะวิเคราะห์ถึงอำนาจการควบคุมฐานทรัพยากรแล้ว เจ้าหลวงคำแดงจะถูกใช้เป็นฐานความเชื่อในการควบคุมทรัพยากรต่าง ๆ อย่างหลากหลายในเขตภาคเหนือตอนบน ได้แก่ ต้นน้ำ ป่าไม้ ลำน้ำ หรือหมู่บ้าน

๕) พื้นฐานความสัมพันธ์ภายในโหล่ง มีตัวเชื่อมโยงที่หลากหลาย บางครั้งจึงถูกมองว่าไม่เป็นพวกเดียวกันและแตกกลุ่มกัน

^๑ พรพิไล เกติวิชา, การประชุมโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน วันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๕๓

หากพิจารณาถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐานใหม่ที่เกิดกลุ่มย่อยขึ้นมากมายภายในโฮ่งเดียวกันในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ทำให้ตัวเชื่อมพื้นฐานที่ยึดโยงในแต่ละกลุ่มมีความหลากหลาย ไม่นั่นเหนียวเหมือนในเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนใต้ ที่มีตัวเชื่อมเดียวและชัดเจน เช่น ผีเจ้าพ่อหมอนในดอยเต่า ตำนานพระนางจามเทวี ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนแกนโยงยึดที่เชื่อมโยงคนในแอ่งเดียวกันให้ปรับเข้าหากัน หรือเชื่อมในระดับจิตสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันและมีประวัติศาสตร์ร่วมกันยาวนาน

สำหรับเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบนนั้น เนื่องจากเป็นเขตแดนศึกสงคราม มีการอพยพโยกย้ายพลเมืองในหลายยุค และเพิ่งเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในช่วงปลายพุทธศตวรรษ ๒๔ หรือในยุค “เก็บผักในเช้า เก็บข้าวใส่เมือง” คนจากหลายพื้นที่และหลายชาติพันธุ์ต่างอพยพเข้ามาเพื่อเสาะหาทำเลที่ตั้งบ้านเรือนและที่ดินทำกิน ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ทำให้เกิดการแบ่งกลุ่ม ซึ่งแม้ว่าจะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในกลุ่มอย่างเหนียวแน่น แต่ก็ไม่สามารถยึดโยงคนทั้งโฮ่งเข้าด้วยกันได้ เนื่องจากแต่ละกลุ่มมีแกนยึดโยงที่ต่างกัน แม้ภายหลังจะมีความพยายามจะใช้ตัวยึดโยงหรือแกนหลักจากความเชื่อในพื้นที่ แต่ก็ยังดูเหมือนไม่เป็นผล เช่น การสร้างพื้นฐานจิตสำนึกความเชื่อเรื่องพระเจ้าฝาง – พระนางสามผิว – พระนางมะลิกา เป็นต้น

๖) เหตุที่ผีทางแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ไม่ผลิตซ้ำอย่างแน่นหนาเหมือนเชียงใหม่ – ลำพูนตอนล่าง เนื่องจากต้องการรวมหมู่บ้านมากกว่าต้องการรักษาระยะห่างหรือแยกตัวออกเป็นปัจเจก การต้องการรวมหมู่บ้านของชาวบ้านที่อพยพมาจากต่างสถานที่ ต่างเวลา ทำให้ชาวบ้านเลือกตัดผีของตนเองและใช้ผีส่วนรวมซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นผีในพื้นที่ปัจจุบันมากกว่าผีในอดีตที่อยู่ในสถานที่ตั้งถิ่นฐานเดิม

การเลือกปรับผีเข้าหากันต่างจากการเลือกรักษาระยะห่างของชาวไทใหญ่บ้านห้วยบอน และชาวพื้นเมืองบ้านสันปาย่าง ที่แต่เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกันและใช้วัดเดียวกัน เนื่องจากจารีตในการทำบุญทานไม่เหมือนกันทำให้ชาวไทใหญ่ต้องแยกหมู่บ้านไปตั้งวัดของตนเอง และแบ่งพื้นที่บูชาพระธาตุกันคนละองค์

วิธีวิทยาการวิจัย

๑) การศึกษาในครั้งนี้ ใช้แนวคิดและวิธีการเชื่อมโยงปัจจัยและวิธีการต่าง ๆ ของวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคม – มานุษยวิทยา และวิชาเศรษฐศาสตร์

๒) ในวิธีการทางประวัติศาสตร์ ได้ใช้วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในพื้นที่ ซึ่งรองรับ และเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมพร้อม ๆ กัน

๓) การผสมผสานระหว่างสาขาวิชา ทำให้การศึกษานี้ มุ่งพิจารณาปัจจัยทางกายภาพ ได้แก่ ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ดิน น้ำ พืชพรรณธรรมชาติ ทรัพยากร แร่ธาตุ พลังงาน ฯลฯ ผสมผสานกับปัจจัยด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรม หรือสังคม ที่มนุษย์ร่วมมือกันสร้างขึ้น ได้แก่ ลักษณะทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ แบบแผนในการทำงาน การตั้งบ้านเรือน การวางภูมิสถาปัตย์ของชุมชน การดำรงชีวิต ค่านิยม วิธีการที่เน้นหนักคือ ศึกษาปรากฏการณ์ และวิเคราะห์ปรากฏการณ์

๔) มุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์รูปแบบ บุรณาการ และแขนงความคิด เกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม และการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยเน้นปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ศึกษาทำเลที่ตั้ง การเคลื่อนไหว การติดต่อเชื่อมโยงกันในระบบย่อยของเขต นำขนาด รูปร่าง ระยะทาง มารวมพิจารณาศึกษาว่าเขตประกอบขึ้นมาอย่างซับซ้อนผสมผสานได้อย่างไร บนพื้นฐานที่ถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่บนแกนเวลา

๕) มุ่งพิจารณาการเปลี่ยนแปลงระยะยาว (Transformation) ของระบบเกษตรกรรม เป็นพื้นฐานของการจำแนกเขตและบุรณาการเขตเศรษฐกิจใหม่ ๆ

๖) ใช้ทฤษฎีภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ ศึกษากระบวนการผลิตพืช เช่น แหล่งผลิต ปริมาณการผลิต ระบบตลาดและเครือข่ายของแหล่งผลิต เพื่ออธิบายระบบการผลิตของเขตในแง่วิวัฒนาการและแนวโน้ม นอกจากนี้ยังศึกษาระบบนิเวศที่จะเป็นข้อจำกัดหรือเป็นปัจจัยบวกสำหรับแนวโน้มในอนาคต

๗) ใช้วิธีการเก็บข้อมูลทุกระดับ ได้แก่ การสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In -depth Interview) สันทนากลุ่มย่อย (Focus Group) การศึกษารายกรณี (Case Study) และการใช้แบบสอบถาม (Farm Survey)

ขอบเขตพื้นที่วิจัย

ชุมชนในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ในงานวิจัยครั้งนี้ กำหนดพื้นที่ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์บนฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน ออกเป็น ๕ เขตย่อย ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพืนาเมืองแกน ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอมะแม่ง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอด ทางทิศตะวันออก
- ๓) เขตที่ราบลุ่มน้ำแดง เมืองก๊ิด เมืองแหง เมืองคอง ทางทิศตะวันตก
- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ อรุโณทัย แกน้อย
- ๕) เขตที่ราบในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

การทบทวนวรรณกรรม / วรรณกรรมวิวาทะ

การศึกษาวิเคราะห์ทางด้านสภาพเศรษฐกิจและสังคมไทยปัจจุบัน นับได้ว่าวางอยู่บนพื้นฐานแนวคิดกระแสหลัก ๑ ๒ กระแส ได้แก่ กระแสที่เดินตามแนวคิดการพัฒนาแบบทุนนิยม ตามแนวเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก หรือเศรษฐศาสตร์แนวคลาสสิก ที่เน้นเรื่องการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ และการทำให้ทันสมัยแบบประเทศตะวันตก แต่อีกแนวทางหนึ่ง ที่ยังคงเชื่อมั่นว่าระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในประเทศไทยยังเติบโตได้ช้ามาก บนรากฐานความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความสัมพันธ์ทางการผลิต และรูปแบบพลังการผลิต ตามวิถีแบบเอเชีย จึงเน้นการศึกษาและยืนยันถึงการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่วางอยู่บนพื้นฐานของรูปแบบวิถีการผลิต และวิถีการดำรงชีวิต ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ ตลอดจนถึงระบบอุดมการณ์ของสังคมระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้าน ที่ยังคงดำรงอยู่ในสถานภาพหนึ่งต่างหาก

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนได้ยืนยันข้อสรุปสำคัญว่า แท้จริงแล้วระบบเศรษฐกิจแบบทุนที่ดูเหมือนใหญ่โต และมีพลังอยู่อย่างมากมานั้น กลับมีขนาดเล็ก และเป็นรองกว่าเศรษฐกิจแบบชุมชน สองระบบทับซ้อนกันอยู่ในสังคมไทย ที่วางอยู่บนรากฐานของวัฒนธรรมไทยที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน

งานศึกษาในครั้งนี้ จึงต้องการทบทวน ตรวจสอบ และขยายขอบเขตการศึกษาออกไป จากระดับชุมชนหมู่บ้าน ไปสู่เขตความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในระดับแอ่งพื้นที่ขนาดใหญ่ขึ้น บนรากฐานของระบบวัฒนธรรมพื้นบ้าน ในเขตพื้นที่ภาคเหนือตอนบน ทั้งนี้เพื่อจะได้ยืนยันถึงสภาพการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจวัฒนธรรมชุมชน ว่าจะสามารถพัฒนาขึ้นมาอย่างเป็นต้นหลัก หรือดำรงอยู่ควบคู่กับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้อย่างไร

งานศึกษาชิ้นสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ผ่านมา ที่จะเป็นพื้นฐานแก่การศึกษาเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ในเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน มีดังนี้

๑. จักรทิพย์ นาดสุภา (๒๕๒๗ - ๒๕๓๓). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต มีประเด็นสำคัญที่น่าเสนอ ได้แก่ เศรษฐกิจหมู่บ้านพอยังชีพในระบบศักดินา (พ.ศ. ๑๕๕๕ - ๑๘๕๕)

๑) การผลิต มีลักษณะดังนี้

๑.๑) การผลิตของหมู่บ้านในระบบศักดินาเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ (subsistence) คือผลิตเพื่ออยู่เพื่อกินเอง ไม่ได้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยน ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย การยังชีพของหมู่บ้านที่สำคัญที่สุดคือการทำนา โดยอาศัยแรงงานคนและสัตว์ เป็นหลัก

๑.๒) ปัจจัยการผลิตหลัก คือแรงงานและที่ดิน

๑.๓) ทรัพยากรอุดมสมบูรณ์

๑.๔) ชุมชนพึ่งตนเองได้

๑.๕) ผลิตส่วนเกินจากการหาของป่า แต่ก็ต้องส่งส่วยให้แก่รัฐ

๒) ความสัมพันธ์ในการผลิต

ความสัมพันธ์ในการผลิตของหมู่บ้านในระบบศักดินามี ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือหมู่บ้านเป็นชุมชนที่ยังมีความผูกพันภายในสูงคล้ายในสมัยชุมชนบุพกาลจากระบบเครือญาติ และ มีการช่วยเหลือและแบ่งปันกัน อีกด้านหนึ่งคือหมู่บ้านถูกขูดรีดจากภายนอก คือจากรัฐที่ก่อกำเนิดขึ้นแล้ว ความสัมพันธ์คู่สำคัญจึงเป็นระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับขุนนางของรัฐ ไม่ใช่ระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาแต่ละคน ทั้งยังขาดกฎหมู่ที่ชาวเมืองที่เข้มแข็ง รัฐขูดรีดหมู่บ้านและเกณฑ์แรงงานจากหมู่บ้าน รัฐแปลกแยกมากกว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับหมู่บ้าน ชาวนากลับการเกณฑ์แรงงาน บางครั้งต่อต้านด้วยการหนีเข้าป่าดง อพยพไปกันทั้งหมู่บ้าน ทำเป็นไม่เข้าใจ เลี่ยงงานหรือทำงานให้ช้า หนีไปบวชหรือหนีไปอยู่บ้าน ถ้ารุนแรงมากก็ปะทุถึงขั้นก่อกบฏ (หน้า ๒๔ - ๒๕)

ชนชั้นกรรมกรไทยคือพ่อค้าและช่างพื้นเมือง ไม่สามารถพัฒนาพ้นจากความเป็นชาวนาได้ และไม่สามารถพัฒนาหมู่บ้านที่ผลิตเฉพาะอย่าง พวกพ่อค้ายังคงทำนาเป็นหลัก และไม่ขยับออกไปตั้งหลักแหล่งนอกหมู่บ้าน ทำให้พัฒนาการของชนชั้นนี้หยุดชะงัก ไม่สามารถก้าวกระโดดเป็นชนชั้นอิสระจากชาวนาได้

นอกจากการแลกของกันแล้ว ทั้งในภาคเหนือและภาคใต้มีการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน หรือเมืองกับหมู่บ้าน เรียกว่า ตลาดนัด มีทั้งของที่ผลิตได้จากหมู่บ้าน และสินค้าจากภายนอกประกอบ

ระบบตลาดนัด นอกจากจะแสดงถึงความช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างหมู่บ้านแล้ว ยังชี้ว่าเศรษฐกิจชนบทไทยเดิมนั้นเป็นเศรษฐกิจยังชีพ โดยพื้นฐานการค้าขายกระทำเป็นครั้งคราวเท่านั้น และภาคอีสานเป็นภาคที่เศรษฐกิจปิดที่สุด

ลักษณะของการตั้งเมืองในภาคอีสานแสดงชัดเจนมากกว่า เมืองต่างๆที่ตั้งขึ้นในช่วงระหว่างรัชกาลที่ ๑ - ๕ ตั้งขึ้นเพื่อจุดหมายในการปกครองทั้งสิ้น เดิมล้วนแต่เป็นบ้านมาก่อน ที่ได้ชื่อว่าเป็นเมืองเพราะว่า รัฐยกตั้งขึ้น ไม่ใช่เป็นเมืองเพราะการค้าหรือหัตถกรรม

ความเชื่อพื้นฐานของชาวนาคือความเชื่อในบรรพบุรุษ เรียกว่าผีบ้านผีเรือน ทางเหนือเรียกว่าผีปู่ย่าทางใต้เรียกว่าผีตายาย ชาวไทยมีหอผีบรรพบุรุษนี้อยู่บนหิ้งในห้องนอนของแต่ละครอบครัว

ในระดับหมู่บ้านมีผีของชุมชนหมู่บ้าน ทางเหนือเรียกว่าผีเสื้อบ้าน อีสานเรียกผีปู่ตา มีการทำพิธีกรรมเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านหรือพิธีสืบชะตาบ้าน มีการทำตาแหลวไปปักล้อมเพื่อบ่งบอกอาณาเขตของหมู่บ้าน พิธีนี้แสดงร่องรอยของการปกครองตนเอง เอกลักษณะ และความเป็นอิสระของหมู่บ้านที่จะมีอยู่เต็มทีในสมัยชุมชนบุพกาล

ในเขตท้องถิ่นหนึ่งๆ กินพื้นที่รวมหลายหมู่บ้าน มักมีผีวีรบุรุษนักรบหรือคนสำคัญของท้องถิ่น หรือผีเจ้าเมือง เช่นเจ้าหลวงคำแดง ในภาคเหนือ ผีวีรบุรุษหรือผีเจ้าเมืองนี้สะท้อนลักษณะสังคมไทยที่เคยผ่านการเปลี่ยนจากชุมชนหมู่บ้านอิสระ มาเป็นรัฐแบบเจ้าฟ้า (principalities) ขนาดเล็ก มีวีรบุรุษ มีนักรบ มีเจ้าครองเมืองพื้นเมือง

ชาวบ้านได้เหมารวมนิเวศของวีรบุรุษหรือนักรบ หรือเจ้าครองเมืองพื้นเมืองเหล่านี้มาเป็นผีของตน คือเอามาเป็นผีของชาวบ้าน เพื่อให้ช่วยคุ้มครองและช่วยเหลืออีกชั้นหนึ่ง เทนือผีเจ้าเมืองแบบรัฐเจ้าฟ้า คือผีของรัฐชาติไทยนั้นไม่มี มีแต่ผีของชนเผ่าไทย (ไม่ใช่ของรัฐ) คือผีแดนหรือผีฟ้าอยู่บนฟ้า เป็นผู้ให้กำเนิดชนเผ่าไทย

ระบบความเชื่อเดิมของหมู่บ้าน จึงสอดคล้องสนับสนุนระบบชุมชนที่มีความผูกพันภายในแน่นแฟ้น และมีฐานการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ เพียงผลิตพอยังชีพ

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นศักดินา ศาสนาพุทธถูกใช้อธิบายให้ความชอบธรรมแก่กำเนิดของชนชั้นศักดินาซึ่งเป็นผู้ปกครอง เพราะระบบความเชื่อผีบรรพบุรุษ และเครือญาติสายโลหิต อธิบายความแตกต่างระหว่างชนชั้นทั้งสองไม่ได้ อธิบายไม่ได้ว่าทำไมผู้ปกครองเจ้านาย ขุนนาง จึงควรได้ใช้แรงงานเกณฑ์ ได้รับส่วยจากชาวบ้าน ในระบบความเชื่อบรรพบุรุษ คนในสังคมเป็นญาติพี่น้องเสมอภาคกัน ไม่มีชนชั้นผู้ปกครองชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่มีชนชั้นที่ได้รับส่วยจากอีกชนชั้นหนึ่ง รัฐใช้เรื่องหลักบุญกรรมของศาสนาพุทธเพื่ออธิบายความชอบธรรมในการปกครองและการเกณฑ์ทรัพยากรจากหมู่บ้านว่า ชาวบ้านต้องลำบาก ยากจนอดอยากยากแค้นเพราะทำบาปทำกรรมมาแต่ชาติก่อน ส่วนเจ้านายขุนนางทำบุญทำกรรมมาดี ในระบบศักดินาความเชื่อผียังคงอยู่เป็นแกนกลางของหมู่บ้าน และศาสนาพุทธต้องปรับตัวเข้ากับความเชื่อท้องถิ่น

การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นภายนอกหมู่บ้าน คือรัฐพัฒนาขึ้นนอกหมู่บ้าน และต่อมาเกิดระบบทุนนิยมนอกหมู่บ้าน รัฐและระบบทุนเข้าไปกระทบชีวิตในหมู่บ้าน ทั้งรัฐและระบบทุนไม่ใช่สถาบันของหมู่บ้าน เข้ามาเอาผลประโยชน์จากชาวบ้าน ไม่ได้มาพัฒนาหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงไม่ได้เข้าร่วมสถาบันทั้งสองอย่างเต็มที่ ชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่ารัฐและระบบทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม เขาไม่เต็มใจเข้าร่วม สถาบันของเขา คือหมู่บ้าน แสดงว่า กระบวนการครอบงำจิตสำนึกของชาวบ้านจากภายนอกไม่สมบูรณ์ มีช่องว่าง จิตสำนึกหมู่บ้านอิสระและจิตสำนึกชุมชน ชนชาติส่วนน้อยยังคงอยู่ในชนบทไทย ต่อต้านรัฐและระบบทุน ณ ระดับจิตสำนึกด้วย

แต่ชาวบ้านสืบทอดโบราณ สืบทอดตามบุญตามกรรม ไม่ได้ปรับตัว ไม่ได้ปรับปรุงพลังการผลิต เทคโนโลยี ที่เป็นเช่นนั้นเพราะสาเหตุ ๓ ประการด้วยกัน คือ

- ๑) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต
- ๒) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านไทยที่ให้ความมั่นคง
- ๓) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทย

๒. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (๒๕๔๔). จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ
นำเสนอประเด็นสำคัญ ดังนี้

๑) แนวคิดนารอดนิก (Narodnik) และทฤษฎีสำนึกองค์กรการผลิตของชาวนา ของ A.V Chayanov (๑๘๘๘ – ๑๙๓๗) นักเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย อธิบายว่า

เศรษฐกิจชาวนาเป็นวิถีการผลิตของตัวเอง อยู่ได้ด้วยตัวเอง พอเพียงในตัวเอง พึ่งตัวเองได้ เพราะเป็นเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องอยู่กับธรรมชาติ และองค์ประกอบทางชีวของครอบครัว คือแรงงานในครัวเรือนมากกว่าจะเกี่ยวข้องกับสังคม หรือต้องพึ่งสังคม ชาวนาปกติครอบครองที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติอยู่แล้ว คือมีปัจจัยการผลิตอื่นและมีแรงงานในครอบครัวอยู่แล้ว เป็นลักษณะที่พิเศษยิ่ง ทำให้ครอบครัวชาวนาสามารถประกอบทรัพยากรและแรงงาน ขึ้นเป็นผลผลิตได้ด้วยตัวเองโดยอิสระ และโดยที่จุดมุ่งหมายของการผลิตเป็นไปเพื่อการบริโภค คือเพื่อเลี้ยงสมาชิกในครอบครัว ไม่ใช่เพื่อขาย ไม่ใช่เพื่อกำไร เป็นการทํามหาภิณของครอบครัว ชาวนาจึงสามารถปรับการใช้แรงงานที่ตนมีอยู่เพื่อให้เกิดความพอเพียงได้ คือหากยังผลิตได้ไม่พอเพียงก็ใช้แรงงานให้เข้มข้นขึ้น ขยันมากขึ้น ก็จะผลิตได้พอเพียง เนื่องจากไม่ได้จ้างแรงงาน จึงไม่มีการขาดทุนหรือล้มละลายแบบในเศรษฐกิจระบบทุน

แม้ชาวนาติดต่อกับระบบทุน ก็ไม่จำเป็นต้องเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน เพียงแต่อาจส่งแรงงานเข้าไปหารายได้ที่เป็นตัวเงินเป็นครั้งคราว โดยพิจารณาเทียบผลได้จากการใช้แรงงานผลิตในครัวเรือน และการส่งแรงงานออกไปค้าขายหรือรับจ้าง แต่จุดหมายก็เพื่อนำผลได้มาบริโภคให้เกิดความพอเพียงของครอบครัว ยังคงรักษาเป้าหมายของเศรษฐกิจแบบชาวนาเอาไว้ การบริโภคภายในครอบครัวกำหนดปริมาณการผลิตตลาดเป็นเพียงแหล่งหารายได้เพิ่มเติม เศรษฐกิจชาวนาเป็นระบบเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่ง อยู่ขนานกับระบบศักดินาก็ได้ ระบบทุนนิยมก็ได้

เส้นทางอนาคตของระบบเศรษฐกิจชุมชนชาวนาตามข้อเสนอของชายานอฟก็คือ การทำเครือข่ายระหว่างชุมชนหมู่บ้าน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์ รวมการขายผลผลิตการเกษตร ปรับปรุงเทคนิคการผลิตทางการเกษตร จัดระบบสินเชื่อและจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ และตั้งศูนย์ชี้นำทางการเกษตร สร้างกิจการแปรรูป วัตถุประสงค์การเกษตร และตั้งอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องในชนบท สร้างโกดังสาธารณะ พัฒนาไฟฟ้า ถนน และชลประทานในท้องถิ่น ฯลฯ

๒) ทฤษฎีเศรษฐกิจสองระบบ (Dualistic Economics) ของ J.H. Bjoeke (๑๙๓๐)

โบเค มีความเห็นว่า ในประเทศแห่งเอเชียตะวันออก มีการปะทะกันของระบบสังคมสองระบบที่แตกต่างกันมาก อยู่ต่างลำดับขั้นของการพัฒนา ระบบทุนนิยมตะวันตกปะทะกับระบบก่อนทุนนิยม โดยไม่สามารถทำลายหรือดูดกลืนระบบก่อนทุนนิยมได้ สภาวะมีสองระบบไม่ใช่สภาวะชั่วคราวที่เกิดจากการเข้ามาติดต่อติดกันใกล้ชิดของระบบตะวันตก แต่เป็นสภาวะที่ดำรงอยู่ตลอดไป ระบบก่อนทุนนิยมเป็นระบบที่มีกำเนิดของตัวเอง เป็นตัวของตัวเองอยู่ก่อนแล้ว คือระบบเศรษฐกิจหมู่บ้าน ที่มีความต้องการจำกัด ผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต การแลกเปลี่ยนมีจำกัด ไม่มีจิตใจค้ากำไร หรืออยากแข่งขัน หรือทำธุรกิจ หรือสะสมทุน หรือทำอุตสาหกรรมด้วยเครื่องจักร

วัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจถูกควบคุมปรับเปลี่ยนด้วยศาสนา จริยธรรมและประเพณี เป็นวงเศรษฐกิจที่เป็นโลกของตัวเอง ที่ระบบทุนไม่อาจทำให้เกิดการพัฒนาเทคโนโลยี และการพัฒนาเศรษฐกิจได้ ณ ประเทศเหล่านี้ ระบบทุนไม่สามารถทำหน้าที่บูรณาการให้ประเทศมีระบบเศรษฐกิจเดียว คือเป็นระบบทุนทุกส่วนอย่างที่ได้ทำสำเร็จในประเทศตะวันตก การติดต่อกับระบบทุนจะยิ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านบริโภคเพิ่มมากขึ้น เกิดมีหนี้สิน ขณะเดียวกันจำนวนประชากรในหมู่บ้านก็เพิ่มขึ้นรวดเร็ว ปัญหาประชากรจะเกิดขึ้น

ทฤษฎีสองระบบ จึงให้ข้อคิด ๓ เรื่องด้วยกัน คือ

๑. เราต้องมองเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่ง ต่างหากไปจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เป็นเศรษฐกิจของทั้งเขตและทั้งประเทศ ไม่ใช่เศรษฐกิจเฉพาะท้องถิ่น เชื่อมโยงด้วยทั้งกลไกเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม

๒. เราต้องศึกษาการติดต่อและการปะทะระหว่างระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านกับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไม่ได้โดดเดี่ยวและมีปฏิสัมพันธ์กับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งด้วยกันเองเท่านั้น แต่ยังอยู่คู่กับระบบทุนนิยม ในเวลาและสถานที่เดียวกันด้วย เราต้องศึกษาการปะทะกันและผลที่มีต่อแต่ละระบบและต่อเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ ที่จะกำหนดเส้นทางการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาของประเทศเรา

๓. เศรษฐกิจสองระบบไม่ใช่ปรากฏการณ์ชั่วคราว แต่จะดำรงอยู่เป็นเวลายาวนาน เส้นทางของเศรษฐกิจเอเชียอาจเป็นเส้นทางของตนเอง ไม่จำเป็นต้องเป็นเส้นทางทุนนิยม อาจพัฒนาขึ้นจากระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน และปรับเปลี่ยนให้ระบบทุนเป็นระบบรอง และให้การสนับสนุนระบบชุมชน

ณ พรหมแดนแห่งความรู้ขณะนี้ เราควรศึกษา ๒ เรื่องใหญ่ ๆ คือ

๑) กลไกภายในและแรงขับเคลื่อนของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

๒) การเปลี่ยนแปลงภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอันเนื่องมาจากการปะทะกับระบบทุนนิยม

๓. นักรทพิพย์ นาถสุภา (๒๕๒๔).บ้านกับเมือง

ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดของระบบเศรษฐกิจการเมืองว่าด้วยหมู่บ้านกับรัฐ ในประเด็นหัวข้อที่สำคัญได้แก่

๑) เป็นการศึกษาแบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์ ที่เกี่ยวกับโครงสร้างการผลิต การบริโภค และการแบ่งปันผลผลิต ทั้งนี้โดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจ

๒) เป็นการศึกษาาระดับเขตเฉพาะเขตหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน เช่น ระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ โดยมีแรงเชื่อมเป็นระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม

๓) มีการพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษานั้น กับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ไม่ใช่ศึกษาแต่หน่วยท้องถิ่นโดด ๆ

๔) มีการพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงของหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา คือศึกษาเป็นแบบประวัติศาสตร์ หรือวิวัฒนาการ ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลังพลวัตภายในท้องถิ่นเอง และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก

๕) ไม่ละเลยที่จะศึกษาความขัดแย้งที่มีอยู่ภายในหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา และความขัดแย้งที่มีระหว่างท้องถิ่นกับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป

นักรทพิพย์ ได้สรุปถึงลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทย ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยมีความหนืดตัวสูง ในการที่จะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม นั้น เนื่องมาจากปัจจัย ๓ ประการ ได้แก่

๑) แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนนั้นยังเหนียวแน่น ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังอ่อนแออยู่

๒) ททรัพยากรยังมีอยู่มาก การสูญเสียที่ดินมีน้อยและช้า

๓) รัฐไม่เข้าไปจัดการถึงในชุมชน ปลอมให้ชุมชนคงสภาพเดิมไว้ทั้งในแง่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม รัฐเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้าน

๔. พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว.(๒๕๔๖) ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำخان,

งานศึกษาของพรพิไลและอรุณรัตน์ เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน ๓ ลุ่มน้ำในประเทศไทย (๒๕๔๓ - ๒๕๔๕) ที่ต่อเนื่องมาจากการศึกษาในแนวคิดเรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย ที่ศึกษา ร่วมกับฉัตรทิพย์ นาถสุภา โดยมีพื้นฐานความเชื่อมั่นว่าในท่ามกลางเศรษฐกิจระบบทุนที่ด้อยใหญ่นั้น แท้จริงแล้วมีเศรษฐกิจระดับหมู่บ้าน หรือเศรษฐกิจฐานล่างของชุมชนดำรงอยู่คู่กัน โดยมีลักษณะเป็นพลวัตที่เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพของสังคม ๔ ระบบ ได้แก่

- ๑) การตั้งถิ่นฐาน ภูมิประเทศ และระบบโลกทัศน์ของผู้คน
- ๒) ระบบพลังการผลิต
- ๓) ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต
- ๔) ระบบโลกทัศน์ องค์ความรู้ และเทคโนโลยี

งานศึกษาค้นพบว่า หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่เสถียรภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของดุลยภาพเดิม สังคมชุมชนลุ่มน้ำخان ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สู่ดุลยภาพใหม่ ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนไป

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่มาใช้แทนแรงงาน ระบบชลประทาน สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค รวมทั้งการมีรูปแบบกิจกรรมใหม่ ๆ ในสังคม เช่น ระบบโรงเรียน ทำให้ชุมชนต้องใช้เงินมากขึ้น ส่วนเกินของผลผลิตถูกเปลี่ยนเป็นเงินในอัตราเร่ง และการผลิตปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีอื่น ๆ เพื่อเพิ่มผลผลิต เพื่อนำไปขายให้ได้มาซึ่งเงินตรา เพื่อแลกเปลี่ยนหรือใช้จ่ายสำหรับนวัตกรรมที่มาจากนอกชุมชน

อย่างไรก็ดี ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ของตนเอง โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่งภายในชุมชน กล่าวคือ

- ๑) ยังคงใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วน ๆ
- ๒) ยังคงระบบแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วน ๆ
- ๓) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- ๔) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ไร่กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน
- ๕) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้ง และเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้ตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วน ๆ
- ๖) ยังคงรักษาด้านที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่า มากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน

ข้อสรุปของงานศึกษาดังกล่าว สรุปว่า

หากว่าชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้ และหาทางผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึงพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงไว้ได้ต่อไป ภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับพลวัตของระบบภายนอกใหม่ที่กำลังเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชุมชน ชุมชนก็ย่อมดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพได้ กล่าวคือ แม้เมื่อระบบภายนอกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์นั้น เกิดวิกฤตอันจะนำไปสู่การล่มสลายไป ดุลยภาพของชุมชนก็จะปรับตัวเข้ามาสู่สถานภาพใหม่โดยง่าย ซึ่งจะสามารถรองรับพื้นฐานชีวิตแห่งชุมชน และนำพาความเป็นชุมชนให้ดำรงอยู่ต่อไปได้

๕. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ (๒๕๔๖) ศึกษาถึงแนวคิดระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ในงานศึกษาเรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ ตอนล่าง โดยได้สรุปถึงลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทย จากงานศึกษาของฉัตรทิพย์ (บ้านและเมือง, ๒๕๒๙) ที่ชี้ว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยมีความหนักแน่นสูง ในการที่จะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม นั้น เนื่องมาจากปัจจัย ๓ ประการ ได้แก่

- ๑) ทรัพยากรยังมีอยู่มาก การสูญเสียที่ดินมีน้อยและช้า
- ๒) แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนนั้นยังเหนียวแน่น ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังอ่อนแออยู่
- ๓) รัฐไม่เข้าไปจัดการถึงในชุมชน ปลอมให้ชุมชนคงสภาพเดิมไว้ทั้งในแง่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม รัฐเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้าน

จิราภรณ์ ได้สรุปเสนอว่า

ปัจจัยข้อ ๑) และ ๓) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ ๒) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย และได้อธิบายสรุปเพิ่มเติมว่า

ประเทศไทยโดยรวม มีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ช่วงหนึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมา การขยายตัวของการเพาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน"

จิราภรณ์ ได้เสนอข้อสรุปจากงานศึกษาของตัวเองว่า

"การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวให้สามารถดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการจ้างงานครอบครัวจากข้าวไปสู่อุตสาหกรรมอื่น ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้ต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้

กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้ มีทั้งต่างทำกัน และทำทั้งทำกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจของชาวบ้านไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัว และชุมชนนี้ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤต สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่าง ๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์ (เช่นเครดิตยูเนียนในเขตต่าง ๆ) เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ (เมื่อมันใกล้จะหมดแล้วหลังจากขบวนการกองทัพนกแดงไม่ถือน ซึ่งก็คืออาชีพหนึ่งของชาวบ้านในเขตป่าเขา - ได้ยุติลง) ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เอง ที่อธิบายการหนักแน่นของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน"

* (หมายเหตุ - ย่อหน้า วงเล็บ และการทำให้เป็นตัวหนา เป็นของผู้วิจัย)

๖. บท สันตสมบัติ (๒๕๔๖). พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา :เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม

งานของอาจารย์ยศ เป็นส่วนหนึ่งของโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ที่มีอาจารย์ฉัตรทิพย์ เป็นหัวหน้าโครงการ เป็นงานที่อุดมไปด้วยทฤษฎีและแนวคิดต่างๆ ทั้งของฝรั่งและไทยมากมาย โดยมีจุดประสงค์ที่สำคัญ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านทุกภาคในประเทศไทย ช่วง ๕๐ ปีที่ผ่านมา และศึกษาว่าทำอย่างไรชุมชนจึงจะมีความเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ ดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและพัฒนาต่อไปได้ ทั้งนี้โดยวางอยู่บนหลักแนวคิดที่สำคัญ ๔ ประการ ได้แก่

๑. การตระหนักถึงลักษณะเฉพาะของชาวนาในแต่ละพื้นที่ หรือท้องถิ่น หลีกเลี่ยงการด่วนสรุปเพื่ออ้างคุณลักษณะที่เป็นสากล ความขัดแย้งในการถือครองที่ดินและการเช่านา อาจไม่ใช่ปัญหาใหญ่ของชุมชนชาวนาอีกต่อไป

๒. สังคมชาวนาภาคเหนือเริ่มให้ความสำคัญกับการผลิตในภาคเกษตรน้อยลง นำไปสู่ความหลากหลายของอาชีพ และการปรับตัวของครัวเรือนชาวนาในหลายพื้นที่ กระบวนการดังกล่าวเกิดจากอิทธิพลของปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว หรือเกิดจากอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงภายในด้วยเช่นกัน

๓. ควรทำความเข้าใจวิถีชีวิต และความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนชาวนาจากมุมมองที่หลากหลาย จะทำให้เข้าใจว่าคนแต่ละกลุ่มในพื้นที่เดียวกันนั้นมองปัญหาแตกต่างหรือคล้ายคลึงกันอย่างไร

๔. ควรทำความเข้าใจทั้งมิติของวิถีการผลิตและอุดมการณ์อำนาจ ที่ส่งผลกระทบต่อกลไกตลาดหรือระบบอุปถัมภ์อย่างไรบ้าง

งานศึกษานี้ ได้กำหนดโจทย์วิจัยในประเด็นที่สำคัญว่า ๑) ตลอดระยะเวลา ๕๐ ปีที่ผ่านมา สังคมชาวนาไทยภาคเหนือได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีลักษณะที่เป็นเส้นตรง หรือพัฒนาจากสังคมประเพณีไปสู่ความทันสมัย ในลักษณะเดียวกันหรือเหมือนกันไปหมด ? ชาวนารายย่อยยังคงผลิตข้าวตนเองได้หรือไม่ ? การทำงานรับจ้างที่กลายมาเป็นรายได้หลักของครัวเรือน ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ในชุมชนอย่างไร และ ๒) ในกรณีของชาวนาที่ปรับตัวเข้าสู่ทุนนิยมและตลาด ชาวนากลุ่มต่างๆ มียุทธวิธีในการปรับตัวอย่างไร หรือต่อสู้อย่างไรในกรณีที่ขัดแย้งกับรัฐ หรือนายทุน

คำถามการวิจัยดังกล่าว ให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับการเมืองของชาวนาที่พยายามเปิดพื้นที่ทางสังคมในลักษณะที่มีได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในชุมชนหมู่บ้านแบบเดิม คำถามดังกล่าวทำให้เราจำเป็นต้องสร้างกรอบคิดว่าด้วยชุมชนชาวนา ในลักษณะที่หลุดไปจากการโยยหาและยึดติดอยู่กับอดีต ไปสู่จินตนาการแบบใหม่ๆ ที่หลากหลายและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มขึ้น โดยมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการหรือยุทธวิธีที่เลื่อนไหลในการนำเสนอตัวตนและเปิดพื้นที่ทางสังคม

กรอบคิดว่าด้วยความเป็นชุมชนแบบเดิม เป็นอย่างไร

๑. อุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเกี่ยวพันกับความเชื่อหรือการสืบสานความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านมิติของความเชื่อต่าง เช่นเรื่องผี ขวัญ ใจบ้าน เหล่านี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ผูกโยงครัวเรือนและกลุ่มคนต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน ในฐานะพวกพ้องหรือคนในชุมชนเดียวกัน
๒. พิธีกรรม เป็นการผลิตซ้ำของปฏิบัติการทางสังคมเพื่อแสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเพื่อสืบทอดสำนึกและอุดมการณ์ของชุมชน
๓. ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นฐานสำคัญที่ต่อยอดการร่วมแรงร่วมใจเพื่อรักษาความโดดเด่นและศักดิ์ศรีของท้องถิ่นเอาไว้

๕. การจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของจารีตประเพณี

๕. องค์การทางสังคม ทำหน้าที่ดูแลจัดการความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ

“ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้ง ๕ ประการดังกล่าว วางอยู่บนพื้นฐานของ **ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างหรือสถาบันทางสังคม** และเป็นลักษณะของความเป็นชุมชนที่เราคุ้นเคยกันมาแต่เดิม หากแต่ในปัจจุบันการมองความเป็นชุมชนบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างอีกต่อไป หากแต่เราจำเป็นต้องพิจารณาความเป็นชุมชนเพิ่มขึ้นในลักษณะที่เป็นพลวัต หรือเป็นกระบวนการปรับตัวและต่อสู้ ซึ่งมีมุมมองบนพื้นฐานของแนวคิดและทฤษฎีที่หลากหลาย ดังเช่น การมองชุมชนในแง่ของกระบวนการสะสมและการแปลงทุนประเภทต่างๆ (เช่นทุนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และทุนทางสัญลักษณ์ อันหมายถึงหรือรองรับความชอบธรรม เช่นความมีน้ำใจของ “ผู้ใหญ่” ในระบบอุปถัมภ์ เป็นต้น) ไปสู่อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (Bourdieu 1933) เพื่อผลิตซ้ำความเป็นชุมชนและเปิดพื้นที่ทางสังคม เช่น การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน หรือการต่อสู้ของชาว ปกาเกอญอ เพื่อที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์”

งานศึกษาของยศ ในครั้งนี้ ได้เสนอกรอบแนวคิดการวิจัย หรือมุมมอง (กระบวนการทัศน์แบบใหม่ ๆ) ที่สำคัญ ๕ ประการ ที่ควรพิจารณา ได้แก่

๑. ความเป็นชุมชน วางอยู่ในบริบทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ชวนาหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จึงเป็นความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ กรอบคิดดังกล่าว ทำให้เราหลุดพ้นไปจากการมองสังคมชวนาในลักษณะ ทวินิยม แก่นสารนิยม และวิธีคิดแบบเส้นตรง (dualism essentialism linearism) ที่เน้นลักษณะบางอย่างแบบหยุดนิ่งตายตัว กล่าวคือ

- ๑) ระบบการผลิต เป็นแบบขนาดย่อมเพื่อตอบสนองต่อการยังชีพ ไม่ใช่เพื่อสะสมทุนหรือค้ากำไร และผลิตส่วนเกินให้กับรัฐและชนชั้นนำเป็นหลัก
- ๒) ชวนาอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์และถูกขูดรีดไปพร้อมกันจากรัฐศักดินา
- ๓) ชวนาต้องผูกพันอยู่กับที่ดิน ชวนาต้องทำนา ไม่ทำนาแปลว่าไม่ใช่ชวนา (ที่ดินและแรงงานคือปัจจัยการผลิตหลัก)
- ๔) ชวนาให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้ (use value) มากกว่ามูลค่าการแลกเปลี่ยนและการบริโภค หรือเงิน (exchange value) ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้ว ชวนาผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเองในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ดังนั้นที่ดินและการผลิตเพื่อยังชีพ จึงไม่อาจอธิบายอัตลักษณ์อันซับซ้อนของชวนาอีกต่อไปได้

๒. การมองความเป็นชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ ที่เรียกว่า “การเลื่อนไหลผ่านกาลเวลา” ที่เกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ ผ่านการตีความ การสำเลิกลดในรูปของพงศาวดาร เรื่องเล่า ตำนาน ชีวประวัติของวีรบุรุษ เพื่อโยงอดีตเข้ากับปัจจุบัน และสร้างความคาดหวังไว้สำหรับอนาคต

๓. ความเป็นชุมชน ปรับเปลี่ยนและเลื่อนไหลไปตามสถานการณ์และผลประโยชน์

๔. ความเป็นชุมชน เป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางวัฒนธรรม ที่ความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่อย่างต่อเนื่อง (re boundary)

๕. ความเป็นชุมชนเกิดขึ้นจากความขัดแย้ง และการต่อต้าน ดังเช่นการนำเอาพิธีกรรม มาเป็น “พื้นที่” เพื่ออ้างถึงสิทธิชุมชนและความเป็นมนุษย์ ความเป็นชุมชน จึงเป็นทั้งอุดมการณ์และกระบวนการของชาวบ้านในการปรับตัวและต่อสู้กับรัฐ ระบบทุนนิยมและพลังภายนอกอื่นๆ

"การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการ จึงเชื่อมโยงอย่างแน่นหนากับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของชาวนาและคนชายขอบผู้ไร้สิทธิ ความเป็นชุมชนจึงมิได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เป็น "ยุทธวิธี" ที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจาต่อรอง ความขัดแย้ง การต่อสู้ การเลื่อนไหลไปมาของผู้คนและวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

ความหลากหลายและยืดหยุ่นของอาชีพที่มีอยู่อย่างมากมายในสังคมชาวนา แสดงให้เห็นว่าพรมแดนระหว่างเมืองกับชนบทเริ่มหดแคบลง วิธีคิดแบบ "ทวินิยม" ที่แยกขั้วระหว่างความทันสมัยกับประเพณี เมืองกับชนบท จึงเป็นแนวคิดที่ล้าสมัยและใช้ไม่ได้อีกต่อไป ในทำนองเดียวกันการมองเศรษฐกิจชุมชนและความเป็นชุมชน ในลักษณะที่ยึดติดกับพื้นที่หรือความเป็นหมู่บ้าน ก็เริ่มกลายเป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับความเป็นจริงเพิ่มขึ้น"

"กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวนาชาวไร่และชนชายขอบในซอกมุมต่างๆของโลก กำลังเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างอัตลักษณ์ และความมีชีวิตผ่านระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรม และความเป็นชุมชนของตนในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการต่อรองและท้าทายกับอำนาจครอบงำของรัฐชาติ หรือหน่วยงานและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ.....เราจำเป็นต้องพัฒนากรอบคิดเกี่ยวกับชุมชน ที่สอดคล้องกับความซับซ้อนและเลื่อนไหลของชีวิตทางสังคม เราจำเป็นต้องคิดค้นรูปแบบของตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของสิทธิชุมชน ซึ่งสะท้อนภาพการปรับตัว ต่อสู้และหลีกเลี่ยงจากอำนาจการครอบงำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ไปสู่การสร้างเวทีทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการสังคมนคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ ที่สามารถปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ ๆ ที่ให้ความเคารพในศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์"

งานวิจัยดังกล่าวเสนอข้อค้นพบ ๓ ประการ ได้แก่

๑. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ เศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่และเป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด ใหญ่กว่าระบบทุน กล่าวคือ

- ๑) ครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต
- ๒) เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่ และการรักษาตัวให้อยู่รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชนให้สามารถเลี้ยงตัวเองและผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้
- ๓) การผลิตมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน และผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โตมีกำไรสูงสุดแบบทุน

๔) การทำกิจกรรมอาชีพอื่นๆ เป็นเพียงการหารายได้เพิ่มขึ้น ไม่ใช่การเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวร

๒. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือใช้เวลานานมากและยังเกิดขึ้นจำกัด

๓. นำเสนอให้เส้นทางของชาติ ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เศรษฐกิจไทยอาจเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน

นอกจากนี้ งานวิจัย ยังค้นพบอีกว่า (หน้า ๒๗๑ – ๒๘๑) ชาวนาไทยภาคเหนือ ดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเอง ในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนขึ้นเรื่อย ๆ การมองชาวนาบนพื้นฐานของวิถีคิดแบบทวินิยมแยกขั้วระหว่างเมืองกับชนบท จึงไม่อาจทำได้อีกต่อไป

ความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชน มิได้วางอยู่บนพื้นฐานของรายได้แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีเงื่อนไขที่ซับซ้อนหลากหลาย เช่นความมั่นคงของ “พื้นที่” และการปรับเปลี่ยนทุนทางวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์

สังคมชาวนาไทยภาคเหนือ พยายามสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพในรูปแบบที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น

“ชาวนากลุ่มนี้ไม่ใช่แรงงานตามฤดูกาล แต่เป็นเหมือนแรงงานสำรองตามสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ หากเศรษฐกิจรุ่งเรือง คนกลุ่มนี้ก็จะกลายเป็นแรงงานหลักในธุรกิจนั้นๆ ได้ หากช่วงเศรษฐกิจซบเซา พวกเขา ก็จะกลับมาใช้ชีวิตในภาคเกษตรเช่นเดียวกับคนกลุ่มแรก”

อาจารย์ฉัตรทิพย์ ในฐานะหัวหน้าโครงการศึกษาในครั้งนี้ ได้สรุปงานของอาจารย์ยศ ว่า ได้ให้ความรู้ใหม่อย่างน้อย ๓ ประการ คือ

๑) ชาวนาภาคเหนือต้องทำงานหลาย ๆ อย่างในตัวเองคนเดียวกัน คือเป็นทั้งชนชั้นชาวนา (หรือผู้ผลิตเล็กอิสระ) และชนชั้นกรรมาชีพพร้อม ๆ กัน เพราะขาดที่หากิน โดยเรียกว่า “ชาวนาผู้ยืดหยุ่น” ซึ่งก็คือการเสนอภาพของชาวนาผู้กำลังพยายามรักษาเศรษฐกิจแบบครอบครัวและชุมชนของเขาเอาไว้ให้ได้นั่นเอง

๒) ชาวบ้านใช้ทุนทางวัฒนธรรมและสังคม มาช่วยให้ความชอบธรรมแก่สิทธิชุมชนของพวกเขา เช่นกรณีการต่อสู้ของชาวลัวะ และปกากะญอ เมื่อมองโดยรวมคือมองทั้งระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม (ทั้งด้านภูมิปัญญาและจิตสำนึก) จะเห็นว่าชาวนาภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา หรือเป็น “สังคมชาวนา” เพียงแต่พวกเขามีที่ดินน้อยหรือไร้ที่ดิน แต่พวกเขามีความผูกพันทางสังคมเครือญาติและจิตสำนึกเป็นชาวนาเต็มเปี่ยม

๓) ความเป็นชุมชนชาวนาในสมัยนี้ ไม่จำเป็นต้องติดยึดกับพื้นที่ท้องถิ่นอย่างตายตัวเสมอไป ไม่ต้องยึดติดกับความเป็น “หมู่บ้าน” ในท้องถิ่นภูมิศาสตร์อย่างแต่เดิม ชุมชนเป็นนามธรรม อยู่ในจิตใจและในจิตสำนึกของชาวนาบ้าน สามารถสร้างขึ้นใหม่ได้ ณ ที่ใด ๆ ที่ชาวนาไปทำงาน โดยที่เขายังรักษาระบบของเขาไว้ คือระบบความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยน เครือญาติ และวัฒนธรรมแบบชาวนา เราไม่ควรถูกยึดติดกับมโนภาพเดิมๆ และมองเห็นความเป็นระบบชุมชนเฉพาะแต่ในรูปแบบสังคมของหมู่บ้านเกษตรกรรม

ข้อค้นพบของงานวิจัย

งานวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน เป็นงานศึกษาที่ต่อเนื่องมาจากการศึกษาชุมชนหมู่บ้านไทย และรากฐานความสัมพันธ์ของชุมชนบนพื้นที่การผลิตลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๆ ในขอบเขตทั่วประเทศ ที่มีท่านศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคุณพรพิไล เลิศวิชา เป็นหัวเรือหลักในเรื่องนี้ ทั้งนี้ แนวคิดดังกล่าว นับว่าเป็นแนวคิดที่ต่อมาจากยุคสมัยของความล้มเหลวของขบวนการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ที่ใช้ทฤษฎีการวิเคราะห์เศรษฐกิจและสังคมตามแนวคิดลัทธิมาร์กซ ที่วิเคราะห์ว่าสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้น กึ่งศักดินา มีระบบการขูดรีดทางเศรษฐกิจ และการกดขี่ทางการเมืองของชนชั้นนายทุน ศักดินา และทุนนิยมขุนนาง ที่ต้องแก้ไขความขัดแย้งด้วยวิธีการที่รุนแรง อันนำไปสู่ความแตกแยกทางสังคม

ข้อเท็จจริงจากงานวิจัย ได้พิสูจน์ในระดับหนึ่งว่า บนรากฐานความเป็นมาทางวัฒนธรรมของแต่ละของ
เขตพื้นที่ย่อย ๆ เหล่านั้น ล้วนมีความแตกต่างกันทั้งในแง่ของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ที่ถูกกำหนดด้วย
อิทธิพลของสภาพทางภูมิศาสตร์และพลังในการผลิตของสังคม โดยเฉพาะระบบโครงสร้างส่วนบน อันหมายถึง
ระบบอุดมการณ์ หรือรูปการจิตสำนึก ตลอดจนศรัทธาและความเชื่อในลัทธิผีสาเทวดา ลัทธิบูชาบรรพบุรุษ
และอุดมการณ์ของพุทธศาสนา

ขณะเดียวกันกับที่ การเข้ามาของระบบพลังการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบใหม่ ภายใต้
เงื่อนไขของระบบทุนนิยมเสรีประชาธิปไตย ได้ทำให้ชุมชนหมู่บ้านไทยในขอบเขตทั่วประเทศได้รับผลกระทบ
อย่างค่อนข้างรุนแรง จึงเกิดมีคำถามมากมายที่มีต่อความเป็นชุมชนหมู่บ้านของไทย ว่ามีสภาพเป็นอย่างไร
ชุมชนจะดำรงสภาพอยู่อย่างไรในวันข้างหน้า เศรษฐกิจ ๒ ระบบซ้อนกันอยู่อย่างไร ระหว่างทุนนิยมเสรี กับ
ระบบเศรษฐกิจชุมชน หรือ "เศรษฐกิจแบบพอเพียง" อะไรคือด้านหลักของความขัดแย้ง ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

งานวิจัยชิ้นนี้ โดยนัย จึงเป็นความพยายามที่จะศึกษาค้นคว้า และหาหลักฐานเพื่อจะยืนยันสิ่งที่
เรียกว่า ความเป็นชุมชน หรือชุมชนหมู่บ้านไทยนั้นว่า ยังคงดำรงอยู่หรือไม่ ดำรงอยู่ในลักษณะใด ชุมชนยังมีย
ความผูกพัน ผูกติดอยู่กับพื้นที่ในทางการผลิตอย่างเป็นจริง มากน้อยเพียงใด มีองค์ประกอบที่ได้ประกอบขึ้น
เป็นเขตแดนทางเศรษฐกิจบนฐานความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างไร การกำหนดเขตทางเศรษฐกิจและ
วัฒนธรรมของสังคมในระดับประเทศนั้น ควรอาศัยชุดความรู้และความเข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของคนใน
ชุมชนนั้น ๆ อย่างไร จึงจะทำให้เกิดความมั่นคงและยั่งยืนของสังคมโดยรวมในระยะยาวได้

งานวิจัยชิ้นนี้ ศึกษาเฉพาะพื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน อันเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์
ความเป็นมา และระบบอัตลักษณ์ของชุมชนอย่างมีลักษณะที่ค่อนข้างเฉพาะ

งานวิจัยได้พบว่า ในระบบการผลิต อิทธิพลของระบบทุนนิยม ได้เข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญเป็น
อย่างมาก พื้นที่ส่วนใหญ่ในเขตเชียงใหม่ตอนบน ชาวนาได้ลดการปลูกข้าวลงไปมาก โดยเฉพาะในเขตฝาง
แม่ฮ้อย ไชยปราการ พืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่สำคัญได้เข้ามาแทนที่ โดยเฉพาะส้ม ผู้ประกอบการรายใหญ่ได้ซื้อ
ที่ดินในเขตเขานับแสนไร่ เพื่อเปลี่ยนพื้นที่เป็นไร่ส้ม เหตุการณ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดเป็นความขัดแย้งในเรื่องการ
จัดสรรการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่สำคัญคือ น้ำ ที่อุตสาหกรรมสวนส้มขนาดใหญ่เหล่านั้น ได้ใช้อิทธิพลในการ
เบียดบังเอาทรัพยากรน้ำ ที่เป็นของส่วนรวม หรือ "ของหน้าหมู่บ้าน" ของชุมชนไปใช้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว ทั้งยัง
ก่อให้เกิดสารพิษตกค้างแทรกซึมลงไปแม่น้ำสาธาร และกระจายไปในอากาศ ก่อให้เกิดมลภาวะอย่างรุนแรง
ภายใต้ภาวะดังกล่าวชาวบ้าน ได้ร่วมกันลุกขึ้นมาคัดค้าน และต่อต้านอิทธิพลของกลุ่มนายทุน ได้ร่วมกันเป็น
องค์กรเครือข่ายทางสังคม เพื่อยกระดับการเรียนรู้ และหาทางอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นสมบัติของ
ส่วนรวมเอาไว้ มีการพยายามรักษาป่าไว้เป็นแหล่งธนาคารอาหาร (Food Bank) ประจำชุมชน เหล่านี้เป็นต้น

ขณะเดียวกัน ในด้านตรงข้าม ก็ได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ "ตื่นส้ม" ขึ้นในกลุ่มชาวนาระดับกลางส่วน
หนึ่ง ที่ได้หันไปปลูกส้มเพื่อหวังจะพลิกฟื้นเศรษฐกิจในระดับครัวเรือนให้ดีขึ้นกว่าการปลูกข้าว หรือลันจี ที่มี
โอกาสในการทำกำไรน้อยกว่า หรือมีความเสี่ยงต่อการลงทุนสูงกว่า แต่ระบบองค์ความรู้ในเรื่องเทคโนโลยีใน
การทำอุตสาหกรรมเกษตรสวนส้มนั้น ชาวนาไม่มี จึงมีโอกาเสี่ยงต่อภาวะล้มละลายค่อนข้างสูงในอนาคต
จึงนับเป็นเงื่อนไขที่ค่อนข้างเปราะบาง ในอันที่จะทำให้เขตการผลิตและระบบความสัมพันธ์ในเชิงวัฒนธรรมของ
ชุมชนหมู่บ้านล่มสลายลง

นอกจากนี้ยังพบว่า พื้นที่ส่วนใหญ่ ชาวนาหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว และพืชในระบบพันธะสัญญา (Contract Farming) เพื่อสนองต่อระบบตลาดทุน เช่น ข้าวโพดหวาน มะเขือม่วง กระเทียม พริก มันฝรั่ง หอมหัวใหญ่ เป็นต้น การผลิตพืชในระบบดังกล่าว บางชนิด เช่น มะเขือม่วง ส่งผลให้เกษตรกรมีเวลาน้อยลงในการที่จะติดต่อสัมพันธ์กันในทางสังคม จนมีคำเรียกกันว่าเป็น “มะเขือไร้ญาติ” เนื่องจากต้องดูแลอย่างใกล้ชิดและเก็บให้ได้ขนาดมาตรฐานทุกวัน

พื้นที่บางแห่ง เช่นในเขตเวียงแหง ก็ได้เกิดความขัดแย้ง ระหว่างขบวนการประชาชนที่ต้องการพิทักษ์สิทธิของตนเองในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบฐานทรัพยากรและวัฒนธรรมชุมชน โดยที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ผู้เคยมีผลงานอันประจักษ์แก่สายตาชาวบ้านในพื้นที่เหมืองแม่เมาะ จังหวัดลำปาง ว่าไม่สามารถให้หลักประกันแก่ชุมชนได้ว่า ชุมชนจะล่มสลายลงหรือไม่ หากต้องมีการขุดเหมืองถ่านหินในเขตพื้นที่เวียงแหงอีก เหตุดังกล่าวจึงได้เกิดความขัดแย้งและแตกแยกอย่างรุนแรงในหมู่บ้านด้วยกัน และระหว่างชาวบ้านกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เนื่องจากชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ยอมรับในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนของตัวเองอย่างมีความหวังว่าจะเป็นโอกาสในเชิงการพัฒนาที่ดีขึ้น นี่คือจุดเเปราะบางอีกจุดหนึ่ง ที่อาจเป็นเงื่อนไขของภาวะล่มสลายของชุมชนได้ หากไม่ได้รับการเยียวยาแก้ไข หรือทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้อย่างลึกซึ้งเพียงพอ และอย่างทันท่วงที

อย่างไรก็ตาม ในองค์เอกภาพของความขัดแย้งนี้ เรายังพบว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชน ก็ยังคงเป็นระบบใหญ่อีกระบบหนึ่งที่ซ้อนทับกันอยู่ และดำรงอยู่อย่างเป็นด้านหลักของชุมชน กล่าวคือ ชาวบ้านในเขตชุมชนต่าง ๆ ยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์กันในหลายระดับ ที่ยังคงเหนียวแน่น และอบอุ่น มีการผลิตซ้ำเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นอยู่ตลอดเวลา เครือข่ายรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจน ได้แก่ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสายเลือด หรือระบบเครือญาติสายผิเดียวกัน ที่สำคัญคือระบบผีปู่ย่า ที่ยังคงมีอยู่เต็มพื้นที่ในทุกชุมชน ระบบผีเสื้อบ้าน ผีเสื้อเมือง ระบบครัวทานหัววัด หัวหมวดอุโบสถ ระบบเครือข่ายตลาดชุมชนที่มีหน่วยการผลิตขนาดเล็ก และหน่วยราคาที่ต่ำ จนสามารถพิทักษ์ระบบราคาได้อย่างคงทนมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน เช่นระบบการซัง ตวง วัด ด้วยอุปกรณ์พื้นบ้าน ที่เรียกว่า “ควาย” ในการตวงข้าวเปลือกของชุมชนเขตเวียงแหง มีการผลิตและบริโภคพืชผัก และอาหารพื้นบ้านตามวัฒนธรรมดั้งเดิมนับร้อยนับพันชนิด มีระบบการลงแขกเกี่ยวข้าว หรือการ “เอามื้อเอารัน” มีเครือข่ายองค์กรผู้ใช้น้ำ และระบบการบริหารจัดการตนเองขององค์กรเหมืองฝายที่ยังคงมีบทบาทอยู่อย่างเข้มแข็ง สมบูรณ์แบบในแทบทุกพื้นที่

ระบบความสัมพันธ์ในส่วนย่อย ๆ ของพื้นที่ ได้ขยายออกไปสู่ความเป็น “โหล่ง” และ “เมือง” ในที่สุด เครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชนในระดับโหล่งและเมือง เช่นระบบหัววัด ระบบการ “ขึ้นพระธาตุ” การ “เลี้ยงผีเสื้อบ้านผีเสื้อเมือง” การ “เลี้ยงผีเหมืองผีฝาย” ของกลุ่มผู้ใช้น้ำแม่เดียวกัน ทั้งหลายทั้งปวงที่ยังคงปรากฏเป็นปฏิบัติการจริงในทางสังคมชุมชนเหล่านี้ คือพยานหลักฐาน ที่สามารถยืนยันได้ว่า ระบบสังคมในระดับชุมชนหมู่บ้านที่วางอยู่บนพื้นที่ทางกายภาพที่เป็นจริงนั้น ยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นและองอาจในเกียรติภูมิและศักดิ์ศรีที่ยิ่งใหญ่ในตัวเอง แม้ในบางจังหวะเวลา และในบางกรณีจะอ่อนไหวต่อกระแสเศรษฐกิจใหญ่อยู่บ้าง แต่ในที่สุด รากฐานของระบบชุมชนและการผลิตบนฐานความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมนั้นยังคงดำรงอยู่อย่างชัดเจน

งานวิจัยชิ้นนี้ เกิดขึ้นจากพื้นฐานความเข้าใจและความพยายามอันดียิ่งของคุณพรพิไล เลิศวิชา ในฐานะเมธีวิจัยอาวุโส ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้เปิดโอกาสให้ข้าพเจ้าและทีมงานวิจัยทุกคน ได้มีโอกาสเข้ามาเป็นนักเรียนในโรงเรียนบ่มเพาะนักวิจัยทางสังคมศาสตร์รุ่นใหม่ ที่ได้ผสมผสานสาขาวิชาที่หลากหลายเข้าด้วยกัน ทั้งภูมิศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา เป็นต้น ที่คุณพรพิไล ได้เพียรพยายามในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจทั้งมวลที่เธอได้เรียนรู้มาตลอดชีวิตให้แก่พวกเราอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ทั้งในทางทฤษฎีวิทยาการวิจัย การเก็บข้อมูลภาคสนาม การอ่านและ

วิเคราะห์พื้นที่ ตลอดจนเทคนิควิทยาการวิจัยที่สำคัญ ๆ อื่น ๆ อีกมากมาย เราได้เรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ เหล่านี้เพิ่มขึ้นอย่างมาก นับว่าเป็นการศึกษานอกระบบ ที่คงแตกต่างออกไปจากการศึกษาในสถาบันการศึกษาเท่าที่เคยได้สัมผัสมา เราจึงรู้สึกซาบซึ้ง ในความพยายาม ความอดทน และความทุ่มเททั้งหมดที่เรามีต่อพวกเราตลอดระยะเวลาของการวิจัย จึงขอขอบคุณเป็นอย่างสูง มา ณ โอกาสนี้

นอกจากนี้ งานวิจัยชิ้นนี้จะสำเร็จลุล่วงไปไม่ได้ หากข้าพเจ้าไม่ได้คุณจิรวรรณ รักชาติ มาเป็นผู้ช่วยวิจัย เธอมีทั้งความอดทน พยายามเรียนรู้ และการมานะบากบั่นในการช่วยเก็บรวบรวมและเรียบเรียงข้อมูลภาคสนาม การสัมภาษณ์ชาวนาในพื้นที่ ทั้งสูง ไกล และบางพื้นที่มีความยากลำบากอยู่ไม่น้อย นอกจากนี้ยังได้ช่วยในการแสดงความคิดเห็นเชิงวิเคราะห์ข้อมูลในมุมมองและแนวคิดทางทฤษฎีบางอย่างที่เป็นประโยชน์อยู่ไม่น้อย ข้าพเจ้าขอขอบคุณคุณจิรวรรณ รักชาติ มา ณ ที่นี้ด้วย

ขอขอบคุณเป็นอย่างสูง สำหรับ พ่อแม่ พี่น้อง ชาวชุมชนในพื้นที่ราบแอ่งแม่แดง หุ่นพันแอกพันเผื่อ พันนาเมืองแกน ชุมชนเชียงดาว พร้าว ผาง แม่ฮาย ไชยปราการ และเวียงแหง ทุกท่าน ที่ได้กรุณาให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ของนักวิจัยและผู้ช่วย ขอขอบคุณอาจารย์ราตรี ห่านตระกูล ที่ดูแลช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลภาคสนาม ขอขอบคุณลูกศิษย์นักศึกษามหาวิทยาลัยแม่โจ้ทุกคน ที่ได้ช่วยเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงปีที่สองของการวิจัย และสุดท้ายขอขอบคุณ คุณเปรียา พระท่า และคุณศุภลักษณ์ ดิน้อย ที่ได้ช่วยเหลือในการปรับแต่งรูปแบบตัวหนังสือและจัดพิมพ์ต้นฉบับจนเสร็จเรียบร้อยสมบูรณ์

ตอนที่ ๑

บ้าน : หน่วยองค์กรพื้นฐาน ตัวตน และการนิยามพื้นที่ของชุมชน

บทที่ ๑

บ้านหลวง ท่งหลวง คำบ้าน คำผี : การตั้งถิ่นฐานและการจัดองค์การชุมชน

“บ้าน” ถือเป็นหน่วยองค์กรพื้นฐานที่เล็กที่สุด ที่ประกอบส่วนขึ้นมาเป็นชุมชนหนึ่ง ๆ ก่อนที่จะขยายออกไปเป็นสังคมที่ใหญ่ขึ้น ในบริบทของสังคมกสิกรรมแบบดั้งเดิมของล้านนา “บ้าน” มีความหมายใน ๒ ระดับ ได้แก่ บ้านในฐานะของความเป็นครอบครัวใหญ่ของกลุ่มสายเลือด ตั้งแต่ พ่อ แม่ พี่ น้อง ปู่ ย่า ตา ยาย ลงไปถึงลูก และหลาน ที่อาศัยอยู่ในบ้านหรือครัวเรือนเดียวกัน และบ้านในฐานะที่เป็นกลุ่มหมู่บ้านหลาย ๆ หลัง หรือหลายครัวเรือน ที่ตั้งรวมอยู่ในแหล่งพื้นที่บริเวณเดียวกัน มีความรู้สึกร่วมกันของคนบนฐานความสัมพันธ์ในระดับใดระดับหนึ่ง เช่นในฐานะของความเป็นคนใน “พื้นที่” ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกัน ที่เรียกว่าเป็น “คนบ้านเดียวกัน” มีประวัติศาสตร์ มีภาษาและวัฒนธรรมร่วมกัน เป็นต้น

ลักษณะพื้นฐานขององค์กรชุมชน และการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนนั้น ตั้งอยู่บนแกนความสัมพันธ์ในหลากหลายมิติ ที่เชื่อมโยงคนในชุมชนเข้าด้วยกันอย่างมีความหมาย ทั้งมิติทางภูมิศาสตร์ ความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือระบบเครือญาติโดยการแต่งงาน ระบบศรัทธาความเชื่อทางศาสนาหรือลัทธิพิธีการบูชาผีสง่าเทวดาแบบดั้งเดิม มิติของเวลาหรือพื้นฐานความทรงจำทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของชุมชน มิติของระบบการผลิตและการบริหารจัดการทรัพยากรร่วมกัน และมิติของกลุ่มคนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น ทั้งนี้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามเขตปกครองที่กำหนดโดยรัฐที่เกิดขึ้นในภายหลัง โดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ หรือศูนย์กลางของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองเป็นตัวกำหนดหลักเพียงอย่างเดียว

การทำความเข้าใจกับพื้นที่ตามระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว จะช่วยให้องค์กรของรัฐกลางหรือรัฐท้องถิ่น ได้เข้าใจความเป็นตัวตนของกลุ่มสังคมพื้นฐาน คือสังคมกลุ่มหมู่บ้านได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อันจะทำให้สามารถกำหนดยุทธศาสตร์ในการพัฒนา หรือขับเคลื่อนกลไกของสังคมไปจากฐานราก สู่สังคมในระดับประเทศชาติอย่างมีทิศทางที่ถูกต้องและยั่งยืนได้

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน

พัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานอย่างเป็นหลักแหล่งของมนุษย์นั้น มีมาตั้งแต่เมื่อเริ่มมีระบบการผลิตในยุคกสิกรรมแบบดั้งเดิม ปัจจัยการผลิตและปัจจัยเพื่อการยังชีพที่สำคัญที่สุด คือ น้ำ การตั้งถิ่นฐานเพื่อการผลิตของมนุษย์ในยุคต้นๆ จึงกระจายจากถ้ำ หรือเพิง หินผา (shelter) ในลักษณะที่เป็นที่พักอาศัย (habitat) ลงมายังพื้นที่ริมน้ำ หรือลำห้วย พัฒนาจากกลุ่มการผลิตกลุ่มเล็กๆ ในครอบครัวระดับเครือญาติ ขึ้นไปเป็นกลุ่มชุมชนระดับกลุ่มบ้านขนาดเล็กๆ (hamlet) * มีการเรียกชื่อกลุ่มบ้านตามระบบภูมิศาสตร์ เช่นตั้งตามชื่อต้นไม้ แม่น้ำ ลำห้วย ภูเขา ที่ราบลุ่ม และเนินสันเขา เป็นต้น และเมื่อเริ่มมีระบบการปกครองในระดับชนเผ่าในลักษณะที่เป็นแบบรัฐอิสระ การต่อสู้เพื่อแย่งชิงพื้นที่และทรัพยากรก็เริ่มต้นขึ้น เป็นสงครามระหว่างเผ่าพันธุ์ ตั้งแต่ขนาดย่อยๆ ขึ้นไปถึงขนาดใหญ่ในระดับอาณาจักร สงครามเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มนุษย์ในสังคมระดับชุมชนที่เรียกว่า “บ้าน” ต้องเคลื่อนย้าย และหาชัยภูมิที่เหมาะสม ทั้งเพื่อเป็นหลักประกันในระบบการผลิตและการป้องกันตนเองจากการรุกรานจากกลุ่มเผ่าพันธุ์อื่น ในระบบการผลิตภายใต้สังคมแบบกสิกรรมโบราณนั้น ชุมชนเผ่าไททำนา

* Jones, Emrys. อังโน ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ, กรุงเทพฯ, ภาควิชา

ภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, : ๒๕๓๖

เป็นหลัก ทั้งในที่ดอน บนไหล่เขา ที่ปลูกข้าวไร่และผัก และการทำนาในที่ราบลุ่มระหว่างภูเขา^๒ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในระบบการผลิตของสังคมกสิกรรมแบบโบราณ ถูกกำหนดด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์และรูปแบบพลังทางการผลิต เท่าที่สำรวจพบในพื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน พอจะแบ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานออกได้เป็น ๕ รูปแบบดังนี้

๑) ชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ เขตภูเขาสูง

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนดังกล่าว ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่บนเนินสันเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำ อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๑,๐๐๐ – ๑,๕๐๐ เมตร แล้วต่อน้ำจากลำห้วยมาใช้ในการบริโภค เป็นระบบประปาภูเขา ส่วนพื้นที่การผลิตมักอยู่ในบริเวณเนินเขาหรือ “ม่อนคอย” หรือบริเวณที่เป็นเชิงเขาโดยรอบหมู่บ้าน ทั้งข้าวพันธุ์ที่เรียกว่า “ข้าวไร่” ข้าวโพด และพืชผักอื่นๆ กลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าวนี้ ได้แก่ กลุ่มจีนฮ่อ (จื๋นยูนนานอพยพ) ม้ง เย้า มูเซอ ลีซอ และปะห่อง ที่กระจายอยู่ในเขตพื้นที่ชายแดนไทย – พม่า เขตอำเภอเชียงดาว เวียงแหง ไซยปรการ ผาง และอำเภอแม่ฮาด เช่นที่บ้านขอบด้ง นอแล ในเขตอำเภอผาง บ้านนาเลา บ้านฟ้าสวย บ้านเลา ในเขตเมืองคอง อำเภอเชียงดาว และอำเภอเวียงแหง เป็นต้น

ชุมชนดังกล่าวส่วนใหญ่มักเป็นชุมชนที่เกิดภายหลัง เพราะผ่านการอพยพเคลื่อนย้ายอยู่ตลอดเวลา และทำการผลิตในลักษณะที่เรียกว่า “ไร่เลื่อนลอย” หรือการทำไร่แบบย้ายที่ (Shifting Cultivation) รวมทั้งกลุ่มที่อพยพหนีภัยสงครามเข้ามาอาศัยในพื้นที่สูงตามแนวเขตชายแดนรัฐชาติ ในรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา

ชุมชนปะห่อง ที่ตั้งถิ่นฐานบนภูเขาสูง บ้านนอแล ต.ม่อนปิน อ.ผาง

๒) ชุมชนในเขตพื้นที่เชิงเขา

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในเขตพื้นที่เชิงเขา ในระดับความสูงประมาณ ๖๐๐ – ๘๐๐ เมตร ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน มีทั้งกลุ่มคนไทยวน (คนเมือง) ที่อพยพจากพื้นราบขึ้นไปทำสวนเมือง หรือทำไร่ข้าว เช่น ในบริเวณเขตพื้นที่บ้านแม่แมะ เมืองนะ ในอำเภอเชียงดาว บ้านแม่สายนาเลา และบ้านแม่บอนในเขต

^๒ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, กรุงเทพฯ, เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓, หน้า ๒

อำเภอพร้าว รวมทั้งกลุ่มคนลัวะ กะเหรี่ยง และไทใหญ่ หรือ “คนไต” ที่อพยพเข้ามาจากรัฐฉาน ประเทศพม่า ส่วนใหญ่กระจายอยู่ทั่วไปในเขตอำเภอเชียงดาว ฝาง แม่ฮาย และเวียงแหง

ชุมชนในระบบนิเวศแบบป่าเหมี้ยงบ้านแม่แมะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว

๓) ชุมชนในเขตพื้นที่ราบหุบเขา

เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบเล็ก ๆ ในหุบเขาหรือช่องเขา ความสูงประมาณ ๔๐๐ – ๕๐๐ เมตร เช่น ชุมชนบ้านเมืองก๊ะ อำเภอแม่แตง บ้านเมืองคอง บ้านโป่งอาง บ้านแม่จร อำเภอเชียงดาว รวมทั้งชุมชนบ้านแกน้อย ในเขตอำเภอเชียงดาว เป็นต้น

พื้นที่การผลิตส่วนใหญ่มีทั้งข้าวนาดำ ข้าวไร่ ข้าวโพด และพืชสวนอื่นๆ เช่น ลิ้นจี่ มะม่วง ลำไย และส้ม ที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในเขตอำเภอฝางและเชียงดาว

ชุมชนปะหรง บ้านแม่จร ต.เชียงดาว อ.เชียงดาว

๔) ชุมชนในเขตพื้นที่เนินเขารอบขอบแอ่ง

เนื่องจากพื้นที่การผลิต หรือที่นา มักอยู่ในที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึง กลุ่มชุมชนหมู่บ้าน จึงต้องอพยพขึ้นไปอยู่ในที่สูง บริเวณเนินเขาโดยรอบของแอ่งที่ราบใหญ่ เช่น ชุมชนคนเมืองที่อพยพมาจากทางสันป่าตอง เชียงใหม่ และลำพูน ขึ้นมาอยู่ในบริเวณรอบขอบแอ่งที่ราบเมืองแกน อำเภอแม่แตง อันประกอบด้วย บ้านปงหลวง บ้านเด่น สันป่าตอง แม่เลิมหลวง ห้วยใจ๋ ทางดง เป็นต้น

ชุมชนบริเวณขอบแอ่งบ้านหลวง ต.โหล่งขอด อ.พร้าว

๕) ชุมชนในพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำใหญ่

ชุมชนในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่น น้ำแม่แตง น้ำแม่ปิง แม่จัด ส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนไทยยวน หรือคนเมือง ที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ขึ้นมาอยู่ทางเหนือ รวมทั้งที่ถูกกวาดต้อนและอพยพมาจากทางเหนือในสมัยพระเจ้ากาวิละ เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตตั้งแต่อำเภอแม่แตง ขึ้นไปถึงอำเภอเชียงดาว พริ้ว ไชยปราการ ฝาง และแม่อาย จนพัฒนาเป็นเขตเมืองที่เป็นศูนย์รวมของผลผลิตทางการเกษตรแบบใหม่ และพัฒนาไปสู่อุตสาหกรรมเกษตรที่กว้างขวางใหญ่โตขึ้นเรื่อย ๆ เช่นชุมชนในเขตตัวเมืองฝาง พริ้ว และเชียงดาว เป็นต้น

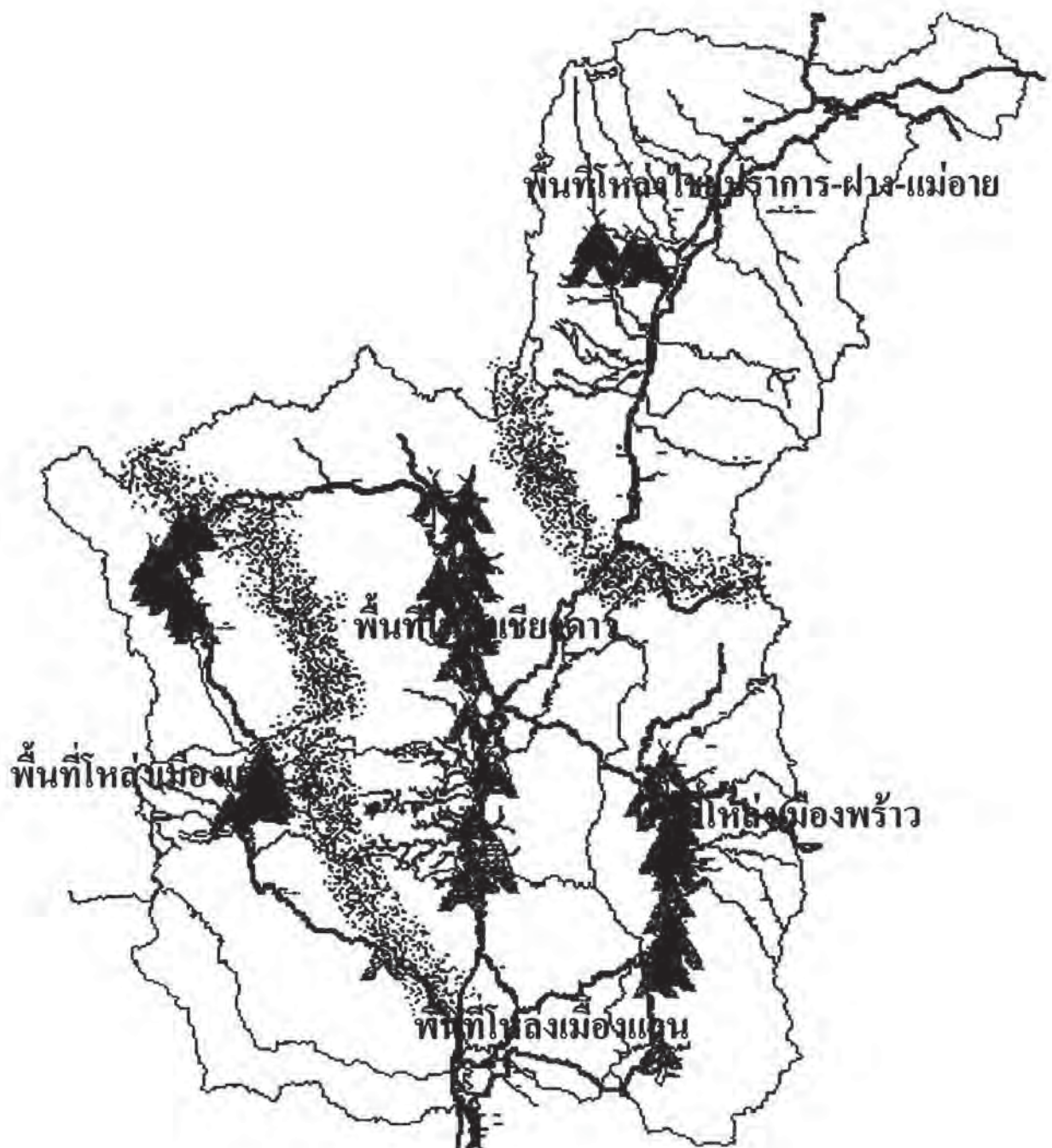

ชุมชนโหล่งเมืองแกน ในที่ราบลุ่มน้ำแม่ปิง น้ำแม่จัด

เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม และระบบภูมินิเวศของชุมชนชายขอบ

ชุมชนในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ในงานวิจัยครั้งนี้ กำหนดพื้นที่ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์พื้นฐานการผลิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ออกเป็น ๕ เขตใหญ่ ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพืนาเมืองแกนในอดีต ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอด ทางทิศตะวันออกของจังหวัดเชียงใหม่
- ๓) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ เมืองคอง ทางทิศตะวันตก
- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเวียงแหง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
- ๕) เขตพื้นที่ในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

ลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน โดยรวมแล้ว เป็นพื้นที่ราบ ใหญ่ร้อยละยี่สิบอยู่กลางหุบเขาสูง ระหว่าง ๕๐๐ – ๑,๐๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล แทรกตัวอยู่ระหว่างเทือกเขาแดน ลาวทางทิศเหนือ อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำกก น้ำแม่แตง เทือกเขาผีปันน้ำทางทิศตะวันออก อันเป็นต้นกำเนิด ของน้ำแม่ลาว น้ำฝาง น้ำแม่กวง น้ำแม่จัต และเทือกเขาถนนธงชัยทางทิศตะวันตก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่แจ่ม น้ำแม่ปิง น้ำแม่ขาน รวมทั้งห้วยใหญ่น้อยอีกหลายสิบสาย

ชุมชนในเขตพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน นับตั้งแต่ที่ราบเขตพื้นนาเมืองแกนในอดีต ขึ้นไป จนถึงที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว เชียงดาว ไชยปราการ ฝาง แม่ฮ้อย และเวียงแหง นับเป็นชุมชนที่อยู่ชายขอบ

ของอำนาจรัฐมาโดยตลอด ตั้งแต่ระดับอาณาจักรใหญ่ ทั้งทวารวดีและสุโขทัยของพระนางจามเทวี ที่มีลำพูนเป็นศูนย์กลาง มาจนถึงอาณาจักรล้านนาของพญามังราย ที่เข้ายึดครองในภายหลัง อันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง รวมถึงความเป็นชายขอบของรัฐเมืองขึ้นของพม่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ - ๒๓ จนถึงชายขอบของรัฐสยาม ในเวลาต่อมา

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ในแอ่งที่ราบ แอ่งเล็กแอ่งน้อย ที่ตั้งอยู่บนเขตภูเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ผสมกับความเป็นชุมชนชายขอบที่ค่อนข้างโดดเดี่ยว และห่างไกลจากสายตาของอำนาจรัฐมาตั้งแต่อดีต ทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่รองรับการอพยพเข้ามาของผู้คนจากสารทิศ เช่น ทางทิศเหนือ โดยกลุ่มคนไท - ไท จีนฮ่อ และกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ จากจีนและพม่า และทางทิศใต้ โดยกลุ่มคนเมือง หรือไท - ยวน ที่เคลื่อนย้ายขึ้นไปหาที่ทำกินจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ลักษณะดังกล่าว กำหนดให้ชุมชนในบริเวณเหล่านี้ มีพัฒนาการของระบบหลังการผลิต เช่น ระบบการบริหารจัดการน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ รวมทั้งความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางการผลิต ในส่วนที่เป็นสำนักร่วมทางประวัติศาสตร์อย่างแน่นแฟ้น และยาวนานนั้น แตกต่างออกไปจากชุมชนที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจ เช่น ในเขตแอ่งที่ราบใหญ่ทางตอนใต้ลงมา ที่ยังปรากฏการผลิตข้าวทางวัฒนธรรมอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

กระนั้นก็ตาม ในช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ชุมชนในเขตพื้นที่ดังกล่าว ก็ได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมาในลักษณะที่เป็นกลุ่มพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่หลากหลาย มีทั้งภาพของการต่อสู้แย่งชิงกันในระดับผู้นำของรัฐ และภาพความพยายามในการผลิตซ้ำระบบอุดมการณ์ทางสังคมด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะปรับตัวเข้าหากันในระดับประชาชน โดยมีแกนยึดโยงที่สำคัญ ทั้งระบบเครือญาติ ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตอื่น ๆ และระบบอุดมการณ์หรือลัทธิความเชื่อพื้นฐานอื่น ๆ อย่างมีนัยความหมายทางสังคมที่สำคัญยิ่ง

บ้านหลวง หุ่นหลวง คำบ้าน คำผี : ระบบครอบครัวและการจัดองค์กรชุมชน

ในการจัดตั้งถิ่นฐานในระดับชุมชนหมู่บ้านนั้น ชาวนามีความคิดในเรื่องการจัดตั้งหมู่บ้าน และเรียกกลุ่มคนตามชื่อบ้าน จำแนกตามลักษณะทางภูมิศาสตร์และความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่าง ๆ ว่าเป็น “บ้านหลวง” หรือ “บ้านกลาง” ซึ่งก็คือชุมชนที่เป็นบ้านใหญ่ศูนย์กลาง ห่างไปจากศูนย์กลางมักเรียกว่า “บ้านแพะ บ้านป่า” และสุดท้ายคือส่วนที่เรียกกันว่า “บ้านคอย” อันแสดงถึงความคิดในการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่คำนึงถึงความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์วัฒนธรรมด้วย^๓

การกำเนิดของระบบครอบครัวและการจัดตั้งชุมชนระดับหมู่บ้าน ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบอุดมการณ์ความเชื่อ และหลังการผลิตที่ต้องอาศัยพลังการรวมกลุ่ม มีการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ และผลิตเพื่อเพียงพอแก่การยังชีพ ลักษณะดังกล่าว พัฒนามาจากพื้นฐานสังคมแบบเครือญาติ หรือชาติวงศ์ (Clan Society) มีระบบจิตสำนึกที่ยึดถือกฎเกณฑ์พื้นฐานของการเป็นญาติพี่น้องทางสายเลือด มีความเชื่อในเรื่องอำนาจของวิญญาณบรรพบุรุษ คือ เชื่อว่าเมื่อบุคคลตายไปแล้ว ผีของเขาจะยังคงเฝ้าคอยดูแลปกป้องรักษา และช่วยเหลือลูกหลานอยู่ ตลอดไป เรียกว่า “ผีปู่ย่า” ที่ต้องอัญเชิญมาไว้อยู่บนหิ้งในห้องนอนของครอบครัว ผู้เป็น “เจ้าผี” หรือผู้สืบสกุลสายผีเครือญาติเดียวกัน ซึ่งจะเป็นอำนาจของฝ่ายหญิง

^๓ อุไรวรรณ คันกิมหงษ์. “องค์กรสังคมในระบบชลประทานเหมืองฝายและการระดมทรัพยากร : เปรียบเทียบระหว่างชุมชนบนที่สูงและชุมชนที่ราบในภาคเหนือของประเทศไทย” ใน วารสารสังคมศาสตร์, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ และ ๒ เมษายน ๒๕๒๖ - ตุลาคม ๒๕๒๘, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ : เชียงใหม่, มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๒๘

ในระบบชุมชนหมู่บ้าน มีผีวีรบุรุษประจำหมู่บ้าน เรียกว่า “เสือบ้าน” และเมื่อชุมชนได้พัฒนาเข้าสู่ความเป็นเมืองแบบรัฐแบบเจ้าฟ้า หรือพญาเจ้าเมือง ก็มี “เสือเมือง” ที่อัญเชิญมาอยู่ ณ หอผีที่ตั้ง หรือที่ดอนประจำหมู่บ้าน หรือจุดใดจุดหนึ่ง อันถือเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” หรือ “ที่หน้าหมู” (ที่สาธารณะ) ทำหน้าที่เป็นหลักหมาย หรือศูนย์รวมพลังทางจิตใจของหมู่บ้าน บางแห่งทำเป็น “เสาไ้บ้าน” หรือเสาหลักเมือง และพัฒนาไปเป็นพระธาตุหรือเจดีย์ประจำชุมชน เพื่อทำหน้าที่ดังกล่าวบนโครงสร้างและความหมายเดียวกัน

เสาไ้บ้าน บ้านห้วยบอนของชาวไทยใหญ่ ต.เวียง อ.ฝาง

เมื่อถึงรอบของฤดูกาลผลิตที่เริ่มต้น หรือสิ้นสุดลง ก็จะมีพิธีเลี้ยงผีทั้งสองระดับ รวมทั้งมีการประกอบพิธีกรรมที่บอกถึงการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ ทั้งในส่วนที่เป็นพื้นที่ส่วนตัวในระดับครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ ในระดับชุมชนหมู่บ้าน พิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนร่องรอยของความเป็นอิสระ การพึ่งตนเอง และระบบเอกลักษณ์ประจำกลุ่มที่มีอยู่อย่างแนบแน่น

ระบบความเชื่อดังกล่าว สอดคล้องและสนับสนุนข้อยืนยันที่บ่งบอกถึงระบบชุมชนที่มีความผูกพันภายในอย่างแน่นแฟ้น มีฐานการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ และผลิตเพื่อเพียงพอแก่การยังชีพ

ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาถึงในยุคของรัฐที่มีเจ้าฟ้าศักดินาปกครอง รัฐเจ้าฟ้าจึงได้ใช้พุทธศาสนาที่มีพลังอำนาจและเทคโนโลยีทางสังคมที่เข้มแข็งกว่า เข้าสวมครอบแทนที่ระบบความเชื่อดั้งเดิมดังกล่าว ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ชาวบ้านยอมรับการดำรงอยู่ของชนชั้นเจ้านายขุนนางเหล่านั้น คือ ผลิตานความเชื่อศาสนาพุทธเข้ากับความเชื่อผีของหมู่บ้าน โดยคงความเชื่อผีไว้ในแกนกลาง ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นศักดินา ศาสนาพุทธถูกใช้อธิบายให้ความชอบธรรมแก่กำเนิดของชนชั้นศักดินา ซึ่งเป็นผู้ปกครอง ทั้งนี้เป็นเพราะระบบความเชื่อผีบรรพบุรุษและเครือญาติสายโลหิต

อธิบายความแตกต่างระหว่างชนชั้นทั้งสองไม่ได้ ในระบบความเชื่อบรรพบุรุษ คนในสังคมเป็นญาติพี่น้องเสมอภาคกัน ไม่มีชนชั้นผู้ปกครอง ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่มีชนชั้นที่ได้รับส่วยจากอีกชนชั้นหนึ่ง^๔

เราอาจเห็นลักษณะร่วมกันของพัฒนาการทางระบบคิดเกี่ยวกับระบบครอบครัว และลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ที่เกิดจากพื้นฐานความสัมพันธ์ในระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวได้จากกลุ่ม “คนไท” อื่น ๆ ที่อยู่นอกเขตประเทศไทย เช่น กลุ่มคนไทเขิน ในเมืองเชียงตุงของพม่า หรือกลุ่มคน “ไทดำ” ในเขตสิบสองจุไทยของเวียดนาม ก็มีลักษณะแนวคิด และพัฒนาการทางสังคมระดับครอบครัวและชุมชนแบบเดียวกัน เมื่อสังคมได้พัฒนาจากยุคเก็บเห็ดแบบเร่ร่อน เข้าสู่ยุคของการตั้งบ้านเรือนและทำการผลิตอย่างถาวร

ในงานศึกษาประวัติศาสตร์กลุ่มไทดำในเขตสิบสองจุไทย ของภักทียา ยิมเรวัตติ (๒๕๔๔) และจากการเก็บข้อมูลภาคสนามของทีมนิวิจัย ในพื้นที่ชุมชนกลุ่มชาวไทดำ เขตสิบสองจุไทยของเวียดนาม พบว่า ในระบบสังคมเครือญาติของชาวไทดำ กลุ่มเครือญาติในสายเลือดเดียวกันจะอาศัยอยู่ในบ้านหลังเดียวกันหลายครอบครัว และถือครองที่ดินในระบบการผลิตร่วมกัน เรียกว่าเป็นผี “จัวเอือนจัวดำ” เดียวกัน โดยมีผู้อาวุโสที่สุดในเรือนเรียกว่า “เจืองกก” เป็นหัวหน้าปกครอง และในเรือนเดียวกัน เมื่อเกิดครอบครัวใหม่ “ลุงตา” และ “มด” จะทำพิธี “เสน” หรือ “เซ่น” ไหว้บูชาบรรพบุรุษหรือผีเรือนให้ ในห้องหรือมุมพิเศษที่เรียกว่า หอง หรือ “กะลอหอง” และจะมีถุงหรือ “ไท่” (ออกเสียงว่า /ไท่/) บรรจุเครื่องบูชาผีเรือน ที่เป็นเสมือนสัญลักษณ์ของชีวิต แขนวหรือเสียบไม้ข้างฝา และที่นอกชานก็จะมีหอผีอีกหอหนึ่ง เรียกว่า “หังหอสละมด” ซึ่งเป็นทั้งหังหอและหังมด เพื่อเป็นที่กราบไหว้บูชาผีประจำเรือนของตัวเอง

“ไท่” เครื่องบูชาผีเรือนใน “กะลอหอง” ของชาวไทดำเมืองถน (เตียนเบียนฟู) ประเทศเวียดนาม

เมื่อครอบครัวหลักที่จะอยู่อาศัยและสร้างพื้นที่ทำกินในที่ใดแล้ว หัวหน้าของจัวเอือนจะทำพิธีเสี่ยงทายว่าจะอยู่ได้หรือไม่ ถ้าอยู่ได้ก็จะทำพิธีเพื่อเป็นการประกาศอำนาจในการยึดครองเขตพื้นที่ โดยจะถางบริเวณที่จะให้เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านให้โล่ง แล้วนำไม้เล่มหนึ่งปักไว้ตรงกลาง จากนั้นจะเอาเสื่อที่เสมือนเป็นขวัญของตัวเองแขวนไว้ หรือพันลงที่เสาไม้นั้น แล้วเรียกสมาชิกให้มาพร้อมกันเพื่อทำพิธีบูชาออกกล่าวให้ผีดินและน้ำบริเวณนั้นได้รับทราบ แล้วทำเจลวหรือ “ตาแหลว” เพื่อกำหนดปักเป็นเขตพื้นหมู่บ้านให้ทั้งเป็นหลักแหล่งอาศัยที่ถาวรต่อไป ซึ่งต่อมาวิธีปฏิบัติดังกล่าวได้กลายเป็นพิธีกรรมและความเชื่อที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา เมื่อจะมีการตั้งถิ่นฐาน ก็จะมีการประกอบพิธีกรรมที่เรียกว่าการ “ตอกหลักปักเสื่อ” จากกลุ่ม

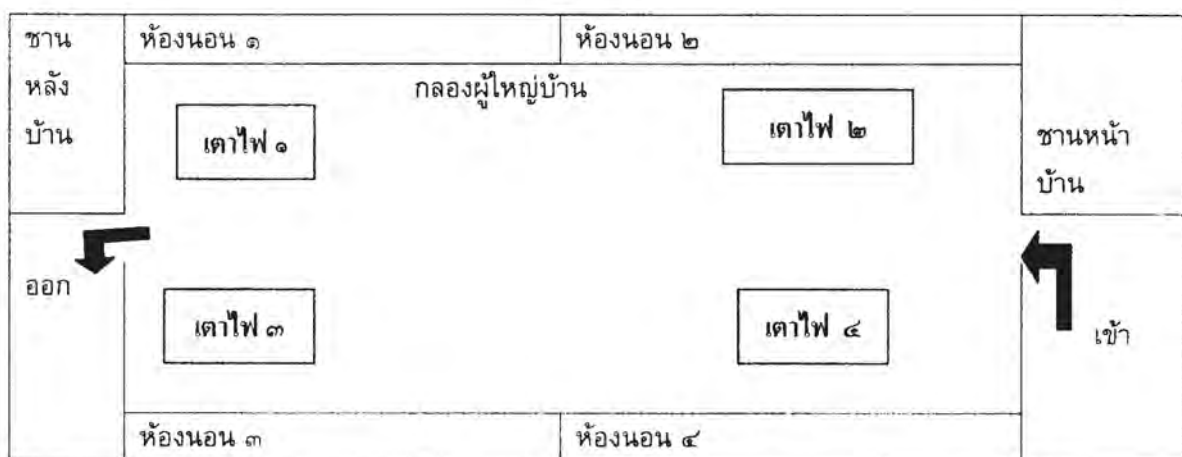
^๔ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต : กรุงเทพฯ, เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓

หมู่บ้านรวมกันขึ้นเป็น "โฮ้ง" จากกลุ่มโฮ้งหลายกลุ่มก็รวมกันเป็น "โหลง" (หรือโหล่ง) จากโหลงก็ขึ้นเป็น "เมือง" ที่มีพญา (เพี้ย - เพี้ย - เพี้ย) เป็นเจ้าเมืองปกครอง เรียกว่าเมืองเพี้ยใน และเมืองเพี้ยนอก แล้วประกอบพิธีการ "ตั้งเสาหลักเมือง" และการฆ่าวัวควายเพื่อเซ่นบูชาผีเมืองในลักษณะเดียวกัน

ลักษณะดังกล่าวเมื่อผู้วิจัยได้เดินทางไปศึกษาภาคสนามที่หมู่บ้านชาวลัวะหรือ "คนหลอย" (คนดอย) บ้านแง็ก เขตเมืองเชียงตุง ประเทศพม่า ก็พบลักษณะครอบครัวใหญ่ ที่อยู่ด้วยกันถึง ๔ หรือ ๖ ครอบครัวในบ้านหลังเดียวกันเป็น ๑ สายตระกูล (Clan Society) มีระบบการบูชาผีเรือนเช่นเดียวกัน และในชุมชนระดับเมืองก็จะมี "ไม้หมากเมือง" ที่มีบทบาทหน้าที่อันเดียวกันกับดงเสือเมืองหรือเสาหลักเมือง เพื่อแสดงพื้นที่ในการลงหลักปักฐานของชุมชนแบบเดียวกัน

เรือนหลวงของชาวลัวะ บ้านแง็ก เมืองเชียงตุง

แผนผังเรือนหลวงลัวะบ้านแง็ก ขนาด ๔ เตาไฟ ๔ ครอบครัว รวม ๒๖ คน

ในกลุ่มคนไทลื้อ เขตสิบสองปันนาของจีน มีการนับถือผีบรรพบุรุษประจำตระกูล เรียกว่า "เทวดาตระกูล" ภาคเหนือของไทยเรียกว่า "ผีชะกุล" (ออกเสียงว่า ผี - ชะ - กุ่น) ซึ่งจะมีการตั้งสถานที่บูชาไว้ใน

บ้านของผู้อาวุโสสูงสุดของตระกูล หรือสมาชิกของตระกูลอาจร่วมกันสร้างศาลขนาดเล็กขึ้น เพื่อใช้เป็นที่บูชา ผู้นำตระกูลจะเป็นผู้ทำพิธีเซ่นไหว้ ส่วนการกำหนดเขตแดนและการตั้งบ้านเรือนของกลุ่มคนไทลื้อในเขต สิบสองปันนาของจีนนั้น มาจากความเชื่ออันเป็นที่มาของพิธีกรรม การบูชาเสื่อบ้านและเสื่อเมือง ที่เล่าสืบกัน มาว่า พญาสมมุติซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษของคนไทลื้อได้ใช้ไฟเผาทุ่งหญ้าและดงแขมในหุบเขาขึ้น ลมจะพัดพาไฟ ลามออกเป็นบริเวณกว้างและเมื่อไฟดับลงตรงที่ใด ก็ถือเอาที่ตรงนั้นเป็นที่สุดเขตแดนของหมู่บ้าน ต่อมาจึงมี การกำหนดกฎของหมู่บ้านเพื่อสร้างความมั่นคงแก่หมู่บ้าน เช่น กำหนดให้ทุกหมู่บ้านจัดตั้งสถานศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านนั้นเรียกว่า “ใจบ้าน” ขึ้น และห้ามบุคคลใดทำการเคลื่อนย้ายใจบ้านเป็นอันขาด ห้ามชาวบ้านย้ายที่ตั้งหมู่บ้านไปยังที่แห่งใหม่จนกว่าใจบ้านจะพังทลายลงเองตามอายุขัย ใจบ้านสามารถส่งให้ พืชผล ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ นอกจากนั้น ยังกำหนดให้ทุกหมู่บ้านต้องสร้างประตูทางเข้าหมู่บ้านไว้ ๔ ประตู ตามทิศสำคัญทั้ง ๔ ทิศ กำหนดเป็นประตูชัย ประตูผี และประตูขวัญ ไว้ด้วยอย่างชัดเจน^๕

ระบบครอบครัวในชุมชนภาคเหนือ ยังคงผลิตซ้ำลักษณะระบบอุดมการณ์ทางความคิดและรูปแบบ ความสัมพันธ์ทั้งในระดับครอบครัว และระดับชุมชน สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน

ระบบเค้านบ้าน คำผี ในชุมชนลัวะดั้งเดิม บ้านแม่เลิมหลวง โฮ่งเมืองแกน

ชุมชนหมู่บ้านที่เก่าแก่ที่สุดในโฮ่งเมืองแกน คือ ชุมชนบ้านแม่ใจ – แม่เลิมหลวง และบ้านสบเลิม ตำบลบ้านเป้า ตั้งอยู่บนขอบแอ่งทางด้านตะวันออก ชาวบ้านเล่าว่า แต่ก่อนมีบ้านลัวะ อยู่ที่บ้านสบเลิม และ บ้านยางอยู่ที่บ้านแพะ เรียกกันรวม ๆ ว่า บ้านแม่เลิมยาง หรือบ้านแพะ มีพระธาตุนาปางหรือปงหญ้าไทร อยู่ในบริเวณโฮ่งเดียวกันกับวัดคอยจอมสวรรค์ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของชาวบ้านในสมัยนั้น บ้านบริเวณ วัดคอยจอมสวรรค์ เช่น บ้านแม่เลิมหลวง บ้านเหล้า บ้านสบเลิม บ้านปากกล้วย เป็นบ้านของลัวะและยาง ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเกิดศึกสงคราม ชาวลัวะจึงนำทรัพย์สินสมบัติ ทองคำไปฝังไว้ที่คอยบริเวณพระธาตุนาปางใน ปัจจุบัน จากนั้นก็จึงพากันหนีไป

การสืบตระกูลในระบบ “คำผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ของชุมชนบ้านแม่ใจ – แม่เลิมหลวง เป็นระบบ ความสัมพันธ์ของการจัดองค์กรพื้นฐานชุมชนอีกระบบหนึ่ง ที่แสดงถึงความเป็นชุมชนเก่าแก่ ที่ยังคงสืบทอด กันต่อมาจนถึงปัจจุบัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในระดับครอบครัว และสังคมเข้าไว้ภายใต้กฎระเบียบและจารีตเดียวกัน เพื่อมิให้เกิดการ “ผิดผี” เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กัน ระหว่างชาย – หญิง ก่อนการเสียผีหรือแต่งงาน สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือคำผี ได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้

บ้านแม่เลิมหลวง ในโฮ่งเมืองแกน เขตอำเภอแม่แตง มีครัวเรือนจำนวน ๒๐๐ หลังคาเรือน มีผีปู่ย่า ราว ๒๐ สายตระกูล^๖ แต่ละสายเป็นสายที่ใหญ่ สายละประมาณ ๑๐ ครัวเรือนขึ้นไป ในกรณีเช่นนี้อาจแสดงถึง ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความมั่นคง มีการอพยพเคลื่อนย้ายน้อยหรือไม่เคลื่อนย้ายเท่าใดนัก และยังอาจ ยืนยันความเป็นชุมชนดั้งเดิม (ชุมชนลัวะแต่โบราณ) ได้อย่างดี กลุ่มคำผีเหล่านี้ได้กระจายออกไปยังพื้นที่ ใกล้เคียง เป็นชุมชนในพื้นที่สามเหลี่ยมแอ่ง แม่แตง พร้าว เชียงดาว

^๕ อุהלียงเหวิน (งามพรรณ เวชชาชีวะ – แปล). *ชนชาติไท สถาปนากรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีไทในสิบสองปันนา*. เชียงใหม่, สุริวงค์ไคเซนเตอร์, ๒๕๓๖

^๖ สัมภาษณ์ แม่ดุษสา อานันต์ อายุ ๗๕ ปี ชาวบ้านแม่เลิมหลวง

จากการสัมภาษณ์สายตระกูลเจ้าผีของแม่อุยสา อานันต์ ที่บ้านแม่เลิมหลวง พบว่า เป็นสายตระกูลเจ้าผีดั้งเดิมที่ใหญ่ตระกูลหนึ่ง ของบ้านแม่เลิมหลวง การเลี้ยงผีปู่ย่าของตระกูลแม่อุยสา จะทำพิธีเลี้ยงในเดือน ๙ กำหนดวันตามความพร้อมของสมาชิกในสายตระกูลแต่ต้องภายในเดือน ๙ เท่านั้น และใช้ไก่ครอบครว้ละ ๑ คู่ นำมาเลี้ยงในช่วงเช้าที่บ้านแม่อุยสา (เจ้าผี) เมื่อสายตระกูลมาพร้อมกัน แม่อุยสารวบรวมของเซ่นไหว้แล้วจึงขึ้นบอกกล่าวย่นโยงแล้ว ปล่อยให้ผีปู่ย่ากินเครื่องเซ่นราว ๓๐ นาที จากนั้นจึงยกของลงและแบ่งกลับคืนให้แก่ละครอบครัว

สวดดอกไม้ในพานบนหิ้งเป็นตัวแทนของคำขอแต่ละครั้ง รวมถึงการเลี้ยงผีปู่ย่าครอบครว้ละ ๑ สวดดอก เมื่อใส่ในพานแล้วจะไม่เอาออก คงปล่อยทิ้งไว้ทั้งปีและจะเปลี่ยนสวดดอกใหม่ในการไหว้ผีปู่ย่าครั้งใหม่เมื่อเดือน ๗ ปีใหม่เมือง เวียนมาถึง

แม่อุยสา อานันต์ เจ้าผีของตระกูล กับสวด (กรวย)ดอกไม้บูชา บนหิ้งบูชาผีปู่ย่า ภายในห้องนอนของบ้าน

หากลูกหลานแต่งงานจะต้องไหว้ผี โดยฝ่ายชายต้องนำไก่มา ๑ คู่ แล้วบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าฝ่ายหญิง หลังจากนั้นจะแบ่งคืนให้ฝ่ายชายนำกลับบ้าน ๑ ตัว

ในคำย่นโยงไหว้ผีตอนหนึ่งกล่าวว่า

"...เดี๋ยวนี้ลูกหลานก็ได้ลูกได้ผัว ลูกย้ายหลานชายจะมาอยู่เรือนเนื้อ ทักทอก็ทักทอดี ๆ มาเป็นลูกเป็นเต้า ยังหอยังเรือนนี้..."

ตระกูลแม่อุยสา มี ๑๙ ครอบครัว มากที่สุดในบ้านแม่เลิม ได้แก่

๑. แม่อุยสา (เจ้าผี)	๙. น้อย	๑๗. น้ำจวน
๒. อ้าย	๑๐. น้ำจวน	๑๘. น้ำแก้ว
๓. เหลี่ยม	๑๑. นี	๑๙. น้ำสม
๔. เป้ง	๑๒. ดี	
๕. เดือน	๑๓. หล้า	
๖. พัด	๑๔. อารี	
๗. ภา	๑๕. ยา	
๘. ศรีโพธิ์	๑๖. ศรี	

หลักฐานที่แสดงถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมอีกประการหนึ่ง ได้แก่ เมื่อพุทธศาสนาเผยแพร่เข้ามาถึง ชุมชนชาวบ้านได้เชื่อมโยงระบบความสัมพันธ์ในระดับชุมชนเข้าด้วยกัน ด้วยการเชื่อมโยงการนับถือ

พระธาตุเข้าด้วยกัน โดยจำลองพระธาตุจอมหุดจากพร้าวมาไว้รวมกันที่พระธาตุสุคันหา ในเขตแม่หอพระ ของแม่แตง และสร้างตำนานที่เชื่อมโยงระหว่างคอยหลวงเชียงดาวว่า พระพุทธเจ้าหลังรินน้ำพระพุทธานิเสก จากคอยหลวงเชียงดาวมาสู่คอยจอมหุด ในแอ่งพร้าว^๙ เป็นการเชื่อมโยงชุมชนจาก ๓ พื้นที่เข้าด้วยกันในลักษณะของสังคมเครือญาติกลุ่มเดียวกันหรือใกล้เคียงกันทั้งสิ้น หรือที่เรียกว่าเป็นคน “หมู่เดียวกัน” บนฐานของระบบค้ำผิและอุดมการณ์ทางพุทธศาสนา

ระบบค้ำบ้าน ค้ำผิในชุมชนบ้านปงหลวง

ชุมชนบ้านปงหลวง เป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ในเขตแอ่งพันทนาเมืองแกน ประกอบด้วยชุมชนกว่า ๗๐๐ ครัวเรือน กระจายอยู่ตามแนวสันขอบแอ่งที่ค่อนข้างกว้าง และยาวตามแนวเหนือ – ใต้ ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ ชุมชนบ้านปงหลวง จึงมีค้ำผิอยู่ ประมาณถึงเกือบ ๕๐๐ ค้ำผิ^{๑๐} เพราะมีผีปู่ย่ากันแทบทุกหลังคา โดยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นสายเล็ก จำนวนไม่มากนัก (ราว ๒ – ๕ ครอบครัวต่อ ๑ สายตระกูล) อันแสดงถึงการเป็นชุมชนใหม่ที่มีการเคลื่อนย้ายอพยพเข้ามา และมาจากหลากหลายครอบครัว หลายกลุ่มเครือญาติ และสะท้อนลักษณะการเป็นชุมชนใหม่ที่มิได้สืบทอดกลุ่มตระกูลกันอยู่ภายในอย่างแคบ ๆ และยาวนาน อย่างเช่นที่ชุมชนบ้านแม่เลิมหลวง เมื่อเปรียบเทียบกับ

แม่อุ้ยบัว ทาดิ อายุ ๘๘ ปี ชาวบ้านปงหลวง เล่าว่า แต่ละบ้านก็จะมีค้ำผิของตัวเอง เพราะมากันหลายบ้าน หลายครอบครัว ค้ำผิเดิมของตนเองอยู่ที่บ้านสันตันม่วง อำเภอคอยสะเกิด ตั้งแต่ในสมัยของพ่อแม่ (ก่อน พ.ศ.๒๔๖๐) ต่อมาแต่งงานแล้วได้ย้ายมาอยู่ที่นี่ ก็เอาผิมาด้วย และตัวเองยังเป็นเจ้าทรง มีผิที่มีทรงอยู่ ๒ ตน ได้แก่ เจ้าศรีสุวรรณ กับเจ้าอินทร์พรหม (เจ้าอินทร์พรหมเป็นผิเจ้านายอยู่บ้านสันตันม่วง) ทำห่อผิใหญ่ไว้ที่ข้างเรือน จะเลี้ยง ๓ ปีครั้งหนึ่ง เลี้ยงในเดือน ๙ เหนือ ด้วยหัวหมู ๑ หัว และมีการเข้าทรงด้วย

ส่วนผีปู่ย่าปกติก็เลี้ยงเดือน ๙ แต่ปีนี้เจ้าบอกว่าให้เลี้ยงเดือน ๖ แต่ลูกหลานอยู่กรุงเทพฯ จะมาบ้านกันในเดือน ๗ จึงจะเลี้ยงกันในเดือน ๗ วันที่ ๑๖ เมษายน เลี้ยงไก่ คนละ ๑ ตัว มีลูก ๘ คน ก็คนละ ๑ ตัว เลี้ยงเสร็จก็แบ่งกันไปกิน

^๙ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (เอกสารใบลานจากไมโครฟิล์ม) ตำนานอ่างตลุง และ ตำนาน จอมหุดจอมหิน

^{๑๐} สัมภาษณ์ที่ ขวงคำ ทาดิ และแม่อุ้ยบัวผั้น คันทวี ชาวบ้านปง

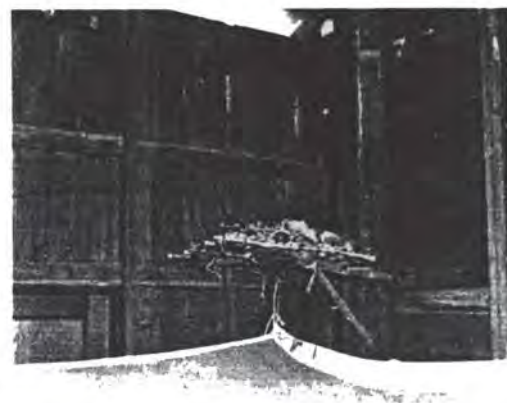
แม่อุ้ยเบ้า ทาติ อายุ ๙๙ ปี เจ้าผีป่วนตระกูลหนึ่งในบ้านปง ต.อินทขิล อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ และ
“หิ้งผีป่วน” อยู่ชั้นบนของบ้าน

แม่อุ้ยเล่าว่า ผีป่วน สืบสายโดยผู้หญิง ถ้าเจ้าผีเสียชีวิตลูกหลานที่เป็นผู้หญิงคนใด จะต้องรับเป็นเจ้าผีสืบต่อไป

ในบ้านปง มีมากมายหลายเจ้าผี หลายตระกูล การเลี้ยงผีป่วนจะมาเลี้ยงกันที่บ้านเจ้าผี ในตระกูลของอุ้ยเบ้าจะมีผู้มาเลี้ยงผีป่วน ๔ ครอบครัว โดยปกติผีป่วนของแม่อุ้ยเบ้าจะเลี้ยงในเดือน ๖ เหนือ (ราวเดือนมีนาคม) แต่ในปีนี้ (๒๕๔๔) ได้กล่าวขอกับผีป่วนเป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากลูกหลายและญาติพี่น้องที่ทำงานอยู่ต่างจังหวัดสามารถลงงานได้ในเดือน ๗ (เดือนเมษายน) กำหนดการในการเลี้ยงผีป่วน (รวมถึงผีเจ้าศรีสุวรรณ) จึงเปลี่ยนเป็นเดือน ๗

พิธีเลี้ยงผีป่วน ที่ทำในเดือน ๔ ทำโดยนำไก่ครอบครัวละ ๑ ตัวนำมารวมกันเลี้ยง จากนั้นแม่อุ้ยเบ้าจะทำพิธียื่นโยงอัญเชิญผีป่วนให้ลงมากินของเซ่นไหว้ ภายหลังจากรอให้ผีป่วนได้กินของเซ่นไหว้สักกระยะหนึ่ง (ราวครึ่งชั่วโมง) แม่อุ้ยเบ้าจึงเชิญของเซ่นไหว้ลงจากหิ้งและแจกคืนให้แก่ครอบครัวนำกลับบ้าน

พี่ยวงคำ ทาติ ลูกสาวของแม่อุ้ยเบ้า ทาติ เชื่อว่า การไหว้ผีป่วนทำให้อยู่เย็นเป็นสุข ได้คุ้มครองรักษาลูกหลาน ปกป้องจากสิ่งที่ไม่ดี ถ้าไม่สบายก็ขอให้ผีป่วนมาช่วยดูแลรักษาให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ

แม่อุ้ยบัวผัน คันธวี อายุ ๖๙ ปี (เจ้าผี) กับหิ้งผีป่วน บนหัวนอนในห้อง

แม่อุ้ยบัวผัน คันทวี ชาวบ้านปง ยืนยันว่า ในบ้านปงจำนวน ๗๐๐ กว่าหลังคาเรือนนั้น มีหลายสายตระกูล แม่อุ้ยบัวผัน เชื่อว่า สายตระกูลบ้านปงอาจมีถึงประมาณ ๕๐๐ คำผี ลูกหลานไม่จำเป็นต้องอยู่หมู่บ้านเดียวกัน แต่อาจแยกย้ายไปหมู่บ้านอื่น ๆ หรือจังหวัดอื่น ๆ ได้

ผีปู่ย่าของแม่อุ้ยบัวผัน เดิมเป็น “ผีมด” ในสมัยก่อนมีการฟ้อนรำ แต่ปัจจุบันไม่มีการฟ้อนแล้ว จะมีพิธีเพียงยี่นโยงอัญเชิญ เลี้ยงไก่ในเดือน ๔ และเลี้ยงหมูเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยหรือลูกหลานแต่งงาน ปัจจุบันสายตระกูลของแม่อุ้ยบัวผันมีผู้ไหว้ผีปู่ย่าเดียวกัน ๔ ครอบครัว

นอกจากนั้นแม่อุ้ยบัวผันยังเล่าเพิ่มเติมว่า บ้านปงมีชาวองที่มายุ แต่ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่บริเวณทางทิศใต้ของถนนใหญ่ (สายเขื่อนแม่งัด) ติดกับบ้านทางดง

คำผีอีกตระกูลหนึ่งของบ้านปง ได้แก่ คำผีของแม่อุ้ยใส ชาวสวาย สายตระกูลผีปู่ย่าของแม่อุ้ยใส ชาวสวาย เป็นคำผีที่ใหญ่ที่สุดในบ้านปง เพราะมีสายผีตระกูลถึง ๑๒ ครอบครัว ได้แก่

๑. แม่อุ้ยใส (คำผี)
๒. คำลพ
๓. คำน้อย
๔. ป้อม
๕. หล้า
๖. สม
๗. หนอม
๘. แดง
๙. ดา
๑๐. ยวง
๑๑. มณี (บ้านทางดง)
๑๒. สา (บ้านเป้า)

หากลูกหลานจะแต่งงานจะมาเลี้ยงผีที่บ้านคำผี (บ้านอุ้ยใส) สำหรับการไหว้ผีฝ่ายชายจะนำไก่ ๒ ตัว สวยมหาก ๔ สวาย สวายพลู ๔ สวาย นำมายี่นโยง กล่าวว่

“เขาเอากัน ผีเดียวกันเนี่ยะ มีไหว้ผีแล้วเน้ออึ้ปู่ย่า”

เมื่อได้อัญเชิญผีปู่ย่ามากินของเซ่นไหว้แล้ว จากนั้นจึงแบ่งให้ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงกลับไปฝ่ายละ

๑ ตัว

แม่อุ้ยใส ชาวสวาย อายุ ๗๒ ปี คำผีอีกตระกูลหนึ่งของบ้านปง

การไขว่ผี : ระบบเค้าผี กับกระบวนการสร้างเครือข่ายญาติตระกูลในชุมชน

ในพิธีการแต่งงานจะต้องมีการเสียเงิน “ใส่ผี” หรือ “เสียผี” เพื่อบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าว่าทั้งสองจะเป็นสามีภรรยา กัน แต่การใส่ผี หรือเสียผี ก็มี ๒ วิธี คือ “ใส่เอา” กับ “ใส่ไม่เอา”

“ใส่เอา” คือใส่ผีแล้ว ฝ่ายชายก็จะแต่งงานกับฝ่ายหญิง แต่ถ้า “ใส่ไม่เอา” ก็หมายความว่า ฝ่ายชายไม่ประสงค์ที่จะแต่งงานกับฝ่ายหญิง เสียผีแล้วก็เลิกแล้วกันไป

การ “ใส่เอา” มีวิธีการโดยให้ฝ่ายชายเตรียมหมากพลู ๒๔ สวย และนำเงินของฝ่ายชายใส่ในขันนำไปให้ผีปู่ย่า เค้าผีทั้งหลายเล่าว่าสมัยก่อนค่าใช้จ่ายในการใส่ผีไม่มากเท่าไรนัก ประมาณ ๕๐๐ บาทก็ใส่ได้ แต่ปัจจุบันต้องใส่ถึง ๑๐,๐๐๐ บาท จากนั้นจะนำเงินของฝ่ายชายขึ้นวางบนหิ้ง ผีปู่ย่า ยินยอมบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าว่า “ลูกหลานมีคู่แล้ว ขอผีปู่ย่าช่วยดูแล” จากนั้นก็จะทำพิธีแต่งงาน แล้วทั้งสองฝ่ายก็จะมาอยู่ด้วยกัน ถือว่าเป็นสามีภรรยา กันได้ หลังจากแต่งงานแล้ว ก็จะทำพิธี “ไขว่ผี”

การไขว่ผีเป็นพิธีกรรมที่กระทำหลังจากคู่บ่าวสาวแต่งงานแล้ว เชื่อว่าเมื่อไขว่ผีแล้วจะทำให้ผีปู่ย่าของทั้งสองฝ่าย ค้ำครองกันและกันไม่ให้มีภัยอันตราย

การไขว่ผี ที่มีความหมายว่า “แลกกันหรือให้เป็นผีเดียวกัน” ทั้งสองฝ่ายตกลงเป็นเครือญาติกัน โดยให้ผีได้รับรู้ วิธีการก็เรียบง่ายไม่มีอะไรยาก กล่าวคือ หลังจากเสียผี หรือแต่งงานกันแล้ว ๒ - ๓ วันต่อมา ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงนำไก่ฝ่ายละ ๑ คู่ ไปทำพิธีเลี้ยงผีปู่ย่าของฝ่ายชาย รอจนเทียนหมดแท่ง ถือว่าผีกินเสร็จแล้ว ก็จะแบ่งไก่กันกลับไปกิน เป็นอันเสร็จพิธีการไขว่ผี ถ้าไม่ไขว่จะไปนอนบ้านฝ่ายชายไม่ได้ ผีของฝ่ายชายจะทำให้เจ็บป่วย ไม่สบายเนื่องจากไม่ใช่ผีเดียวกัน ปัจจุบันพิธีการไขว่ผียังคงพบได้ในหมู่บ้านหากมีการแต่งงาน และหลังจากไขว่ผีแล้ว สายตระกูลและญาติพี่น้องของคู่บ่าวสาวถือว่า มีความสัมพันธ์เสมือนญาติ พี่น้องเป็นที่ยอมรับของผีปู่ย่าทั้ง ๒ ฝ่าย

แม้อุ๊ยใส ยืนยันว่า การไขว่ผีมีความสำคัญมาก หากไม่ไขว่ผีจะทำให้ผีไม่ถูกกันและทำอันตรายแก่อีกฝ่ายหนึ่งได้ ไขว่ผี หมายถึง การทำให้ผีทั้ง ๒ ฝ่ายไว้เนื้อเชื่อใจกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและหากไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จะทำให้ลูกหลานเจ็บไข้ได้ป่วย

ผีปู่ย่า มีบทบาทและจำนวนลดลงแต่ไม่สูญหายไป เพราะความเชื่อที่ผูกติดกับสังคมมาแต่โบราณทั้งเรื่องผีปู่ย่า เคารพพิธีกรรม โชคลาง ความเชื่อเหล่านี้เป็นตัวกำหนดและช่วยดำรงให้ผีปู่ย่ายังคงมีบทบาทสืบมาจนถึงปัจจุบัน ตามสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น หากครอบครัวใดเกิดเจ็บไข้ไม่สบาย เมื่อไปถามเมื่อหรือชะตากรรม และมักได้รับคำทำนายทายทักว่า ละทิ้งจารีตเก่า ไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จึงทำให้ผู้ที่ได้รับเคราะห์กรรมต้องกลับมาเลี้ยงผีปู่ย่าอีก จึงจะพ้นจากเคราะห์กรรม

นอกจากนี้ ในชุมชนหมู่บ้านอื่น ๆ ในเขตเมืองแกน เช่นบ้านป่าจี้ วังแดง หนองออน ม่วงคำก็ยังคงรักษาระบบเค้าบ้านเค้าผีอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างตารางแสดงระบบเค้าผีบ้านม่วงคำ ดังนี้

ตัวอย่างตารางแสดงระบบเจ้าบ้านม่วงคำ หมู่ที่ ๔ ต.อินทนิล อ.แม่แตง

เจ้าบ้าน	สมาชิกในสายตระกูล
แม่คำ สุวรรณ	นางวินิจ กันทะวงค์(แม่ป๋าย), พ่อคำ สิงห์คำ, พ่อมูล แสนศรี, นางรัตนดา ชัยแก้ว เม (แม่รัตน), พ่อคำ แสนศรี, นางดา ขาวซัง (แม่ดา), นายหนุ่ม ขาวซัง, พ่อแสน แสนศรี, นายอินฐา วงเตจ๊ะ (พ่อตา), นายประสิทธิ์ วงษ์เตจ๊ะ (พ่อสิทธิ์), แม่แก้ว แสนศรี, นายจำนง แสนศรี, นางพานทอง ขาวซัง, แม่จันดี ขาวซัง (อัยยิ), นาย อรุณ ขาวซัง, นางสุพัฒน์ ฟองจันทร์ตา (แม่แดง), นางอำพร สิงหา, พ่อดี วงเตจ๊ะ, นางแสงหล้า โพธิ, นางผ่องพรรณ มะโนชัย
นางศรีนวล หน่อแก้ว	แม่อ้อยเป้ง มั่งมูลตัน, แม่อ้อยมูล แสนศรี, นางสุพัฒน์ ฟองจันทร์ตา, แม่วิไล มั่งมูล ตัน
แม่อ้อยปัน สุปิ่นนะ (เลี้ยงไก่ ๓ ปี หัวหมู ๓ ปี)	แม่ทองใบ สิงหา, แม่อ้อยไพร สิงหา, พ่อปันแก้ว พงษ์ใหม่, นางแสงหล้า ทิพวรรณ, นางจุ่มใจ วงษ์เตจ๊ะ, นางตา นวอลา, นางนิภา ใจเจริญ, นายดวงจันทร์ กะสาย, นางพรรณ ใจคำ, นายศรีทนต์ สิงคำ, นายวรรณ สิงหา, นายแสง สิงหา, นายสวิง สิงหา, นายสุเทพ มะโนชัย
แม่อ้อยเขียว ชัยวรรณ	นางหล้า แสนศรี, นางคำปัน กันทะวงษ์, นางแก้วลูน มั่งมูลตัน, นางศรีนวล กะ สาย, นายคำปัน กันทะวงษ์, นางแก้วลูน มั่งมูลตัน, นางศรีนวล กะสาย, นาง จันเตียง พิทักษ์, นางวันเพ็ญ โพธิ, นางอำพร คำคำ, นางสมนา ชมหมู่, นาย จำลอง ชัยวรรณ, แม่เหรียญ, แม่รัตน, แม่ฟอง, แม่ตุ่น, นายลง, แม่คำ, แม่บิต, แม่ อุตุ, แม่ลูน, แม่ไล, นายผ่อง
นางแก้ว	อัยยิตัน, อัยยิปันแก้ว, นางภา, นางสม, นายบุญ, นางพิน, นายคำเขว, นางหนู, นาง ป้อ, นางพร, นายมุลยอตุ
นางยวง	นางผัน, นางแสง, นางเขียว, นายนัท, นายเนตร, นางคำหน้อย, นายเซ็น
อัยยมาโย๊ะ	นางเลี้ยง, นายคำแป้ว, นายบิต, นายลง, นางดา, นางผ่อง, นายป้อก, นางเพ็ญ, นางทอง, นายมา, นางเพ็ญ, นางจันทร์, นางเทียง, นางตา, นางพร, นางมูล, นาง ฟอง, นายโม๊ะ
แม่คำองค์	นางกันทา, อัยยเลลา, นางกอง, นางกุล, นางลี, นางลูน, นางการ, นายคำ, นายน้อย วัง, นายผัน, อัยยมูล, นายชวน, นายชัน, นางหน้อยตุ
ลุงคำ	นายมี, อัยยมูล, อัยยนาง, นายมีโก, นางเป็งเจ็ด, อัยยสุกปิก, นางผง, นางผาย
นายแก้ว	นายคำ, นางเข้า
อัยยคำ	แม่ฟอง, นายชัน, อัยยยา, นางพิน, นางอ้วน, นางสอน, นางภาพ, นายตัน, นาง หน้อยศักดิ์, นายกรร, นางบน, นายธรรม
นางคำ	นางแก้ว, นางนิค, นางอ้อต, นายน้อยแหลว, นายเอ็ด, นางนิค, อัยยมิน
นางไล	นางเลือน, นางหน้อย, นางน้อง, นายพจน์, นางเกตุ, นางเลี้ยง, นางอ้อย
อัยยฟอง	นายบิต, นายน้อยคำ, นายบิต(แม่พลอย), นายจัน, นายตา
นางหนอม	นางจัน, นายหลา
นางอิน	นางติบ, นางนุช, นางลัดดา, นางคำ

ระบบเค้านบ้าน เค้าผีในชุมชนเชียงดาว

ชุมชนในเขตอำเภอเชียงดาว เป็นชุมชนใหญ่ที่เก่าแก่อีกชุมชนหนึ่ง เฉพาะชุมชนบ้านแม่นะ หมู่ที่ ๒ ทั้งหมด ๔๑๖ ครัวเรือน มีสายเค้าผีอยู่ถึง ๓๔ เค้าผี เค้าผีตระกูลใหญ่ ๆ ได้แก่ เค้าผี ตระกูล ธงไหล แก้วใจมา เกตุบุญเรือง กองสถาน เดชคุณมาก เป็นต้น

แม่บัวผา เป็นเค้าผีตระกูลหนึ่งในบ้านแม่นะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว เป็นลูกสาวคนที่สอง ได้รับสืบผีปู่ย่าจากพ่อและแม่ เนื่องจากลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าไปด้วย เนื่องจากไปแต่งงานอยู่อำเภอฝาง สายผีตระกูลของแม่บัวผา มีทั้งหมด ๒๑ ครอบครัว ส่วนใหญ่อยู่ในบ้านแม่นะ เชียงดาว มีลูกหลานที่เป็นผู้หญิงที่จะสืบสายผีต่อไปถึง ๔๐ คน

จากคำบอกเล่าของร่างทรงผีเจ้านาย บอกแม่บัวผาว่า

“...ผีของแม่เป็นผีเจ้านายชื่อ “ผีช้างสามหัว” เป็นผีเก่าผีเดิม เป็นผีเจ้านายมาจากเชียงตุง เชียงราย สายของแม่บัวผาจึงเป็นเชื้อเจ้าสายเจ้านาย เดิมอยู่บ่อแก้วเป็นเจ้า เชื้อสายของเจ้าแสนเวียง มาแต่งงานกับพ่ออู้อยู่เมื่อ พ่อของแม่อยู่ดา ซึ่งเป็นแม่ของแม่บัวผาอีกทีหนึ่ง”

การตั้งหิ้งผีปู่ย่าของแต่ละเค้าผีมีตำแหน่งต่างกันไป ได้แก่ บนหัวนอน ปลายเท้า หลองข้าว (ยุ้งข้าว) หรือนอกบ้าน สำหรับบ้านแม่บัวผา หิ้งผีปู่ย่าตั้งไว้ข้างฝาผนังบริเวณปลายเท้าตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว

แม่บัวผาตั้งผีปู่ย่าไว้ในห้องนอนอยู่ปลายเท้า ไม่เอาไว้บนหัวเนื่องจากหากเอาไว้บนหัวนอนจะเป็นผีของผู้ชาย เรียกว่า “ผีอารักษ์” ผีอารักษ์มีลักษณะเป็นทอเจ้าที่

แม่บัวผา ธงไหล (เกตุบุญเรือง) อายุ ๖๗ ปี เค้าผีบ้านแม่นะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว
กับหิ้งผีปู่ย่า ที่ตั้งไว้บริเวณปลายเท้าในห้องนอน

แม่บัวผาเล่าว่า บ้านของแม่บัวผาผีอื่น ๆ เข้ามาหากันยาก เพราะเป็นบ้านของเจ้านาย หากจะเข้ามาต้องขอต่อผีทอเจ้าบ้านแม่นะก่อนจึงเข้ามาได้ โดยแต่ละปีผีจากดอยหลวงเชียงดาวจะผลัดเปลี่ยนกันมาดูแลหมู่บ้านไม่ซ้ำกัน ซึ่งในปีนี้เป็นผีเจ้าพ่อขอมือเหล็กเป็นผีเจ้าบ้านแม่นะ อยู่ที่ทอเจ้าบ้านแม่นะ

การเลี้ยงผีของสายตระกูลแม่บัวผา หากแต่งงานจะเลี้ยงหัวหมู และจะงดเว้นการเลี้ยงในวันพระ (วันศีล) วันพุธ และวันเสียไม่สามารถเลี้ยงได้

ผีของสายตระกูลแม่บัวผาในบ้านแม่นะ มีหลายครอบครัว แม่บัวผาเล่าว่า

“...สมัยที่แม่ของแม่บัวผาเป็นเค้าผีปู่ย่า ในพิธีเสียงทวยไขไก่ ที่กระทำภายในสายตระกูลผีปู่ย่าโดยให้ผู้หญิงในตระกูลทุกคน เขียนชื่อของตนไว้บนไขดิบ ๑ ใบ จากนั้นรวบรวมไขที่ได้ขึ้นยื่นโยงบนหิ้งผีปู่ย่า

อธิษฐานและนำลงมาตอกไข้ไก่แต่ละใบดู หากไข้แดงยังคงจับตัวกันเป็นก้อนกลมเช่นเดิม แสดงว่า หญิงเจ้าของไข้ใบนั้นเป็นคนดี แต่หากไข้แดงแตกออกจากกันหรือร่วนไม่จับกันเป็นก้อน แสดงว่า เจ้าของไข้เป็นคนไม่ดี(อาจเสียตัวก่อนแต่งงาน ไม่ไว้เนื้อไว้ตัว ให้ผู้ชายจับเนื้อตัว) เจ้าของไข้ใบที่เสียนั้นจะถูกเขียนตีด้วยไม้หวาย ซึ่งพิธีกรรมเสี่ยงทายไข้ไก่สามารถเก็บไข้ไก่จากผู้หญิงในตระกูลได้ถึง ๓ ตาง (ตัง) ไข้ แต่ปัจจุบันพิธีกรรมนี้ไม่มีแล้ว..."

ในอดีตสายตระกูลของแม่บัวผามีจำนวนมากกว่า ๗๐ ครัวเรือน จนมีคำเปรียบเปรยว่าไปเลี้ยง "ผีปู่ย่า" (มาก) เหมือนไปงานปอยหลวง" และการบอกกล่าวถึงกำหนดการเลี้ยงผีปู่ย่าแก่สมาชิกในสายตระกูลก็บอกกล่าวอย่างง่าย ๆ ไม่มีพิธีรีตองและไม่ต้องบอกก่อนล่วงหน้าหลายวันนัก หากถึงเวลา "ป่าเวณี" เลี้ยงผีปู่ย่า แม่บัวผาจะเป็นผู้พิจารณากำหนดวันเลี้ยงในวันที่เหมาะสม ไม่ตรงกับวันพระ วันเสียดหรือวันพุธ และแจ้งแก่สายตระกูลของตนบอกต่อกันไปว่า

"...วันพรุ่งนี้ วันมะรืน วันศุกร์น้อ เลี้ยงผีปู่ย่าน้อ..."

เมื่อเค้าผีกำหนดวันเวลาแล้ว สมาชิกในสายตระกูลก็จะมาตามกำหนดเวลา คือ วันศุกร์ตามที่เค้าผีกำหนดไว้

ปัจจุบันสายตระกูลผีปู่ย่าของแม่บัวผาคงเหลือประมาณ ๒๐ กว่าครัวเรือนจากสายพี่น้องแม่บัวผา เช่น แม่ฮิด แม่เลี่ยน แม่โต แม่จิต แม่ศรี แม่บาง แม่สิงห์คำ อัยตุ่น ฯลฯ สมาชิกบางครัวเรือนได้ออกจากการเป็นสายผีปู่ย่าเนื่องจากย้ายถิ่นฐานที่ทำงาน ไม่มีเวลาเลี้ยงผีปู่ย่า หรือบางรายแยกไปเลี้ยงเองที่บ้านของตน

ผีปู่ย่าของแม่บัวผาเลี้ยงในป่าเวณีเดือน ๑๐ เลี้ยงครอบครัวละ ๑ ตัว (หากครอบครัวใดไม่มีเงินซื้อไก่ จะเลี้ยงเพียงแคบหมูก็ไ้) ดังนั้น ในวันป่าเวณีเลี้ยงผีปู่ย่าเดือน ๑๐ บ้านแม่บัวผา (เค้าผีปู่ย่า) จึงมีไก่มารวมกันมากมายนับ ๓๐ ตัว เมื่อยืนโยงและทำพิธีกรรมเสร็จจากกองเที่ยงวัน แต่ละครอบครัวจะนำไก่ของตนกลับ และแบ่งซากไก่ให้แม่บัวผาครอบครัวละ ๑ - ๒ ซาก

ป่าเวณีเดือน ๑๐ เป็นช่วงเดือนเลี้ยงผีปู่ย่าของตระกูลแม่บัวผา โดยแม่บัวผาเป็นผู้กำหนดวันและเวลา เมื่อถึงวันที่กำหนดสมาชิกในตระกูลจะนำเครื่องเช่น ไห้ว (ไก่ ๑ ตัว) พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่าจะเริ่มก่อน ๑๐ โมงเช้า เค้าผีจะยืนโยงว่า

"...อื้อปู่ อื้อย่า ลูกหลานมาเลี้ยงป่าเวณีวันนี้น้อ อย่าไปสอต ไปล่าที่ไหน ขอให้อยู่ดีมีสุข พี่น้องเรา มันหลาย ขอให้อื้อปู่ อื้อย่า ผ่องออยลูกกอยหลานกั้ผู้กั้คน อย่าไปหื้อมันได้เจ็บได้เป็น หื้อหลบตี นอนตี สิ่งที่ไม่ดี อย่าให้มาใกล้มากาย หื้อออกไป..."

การไขว่ผีของตระกูลเค้าผีแม่บัวผา

การ "ไขว่ผี" เป็นพิธีกรรมหลังที่บ่าวสาวได้ "ใส่ผี" เป็นสามีภรรยา กันแล้ว หลังแต่งงานกันแล้ว ๒ - ๓ วัน ฝ่ายชายก็จะมาเลี้ยงผีที่บ้านฝ่ายหญิง เพื่อเป็นการ "ไขว่ผี" คือ การรวมให้ผีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือเป็นผีเดียวกัน

การไขว่ผีในสมัยก่อน ฝ่ายชายต้องนำเงินให้ฝ่ายหญิงซื้อหัวหมูเป็นเครื่องเช่น ไห้วผีปู่ย่าของฝ่ายหญิง นอกจากนั้นยังมีผ้า ๑ มัด เงิน ๑๕ บาท และไก่ตัวย สิ่งเหล่านี้ต้องนำมาให้เค้าผีปู่ย่าของฝ่ายหญิงขึ้นยืนโยง ให้แก่ผีปู่ย่า บอกกล่าวว่า

"...ขอให้อยู่ดีมีสุข ลูกหลานมาเอาลูกเอาเมีย มาไขว่ผีทางนี้น้อ ขอให้ดี อย่าได้เจ็บ ได้เป็น ได้ไข้ ได้หนาว ขอให้เอากันตลอดชีวิต..."

การไขว่ผีจึงหมายถึงการมาบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่า สมัยแม่บัวผาได้เลิกการไขว่ผีแล้ว คงเหลือเพียงฝ่ายชายต้องจ่ายค่าเสียผี เป็นเงิน ๖๐ บาทแก่ฝ่ายหญิงเท่านั้น

นอกจากนั้นสิ่งที่ฝ่ายชายต้องเตรียมมาในการไหว้ผีปู่ย่าหากแต่งงาน คือ เงิน (ส่วนใหญ่จะให้เพียงพอกับค่าหัวหมุ ๑ หัวเพื่อให้ฝ่ายหญิงนำไปซื้อหัวหมามาเซ่นไหว้) สวดยดอก ๘ หมากพุล ๘ หมากขด ๘ หมากก้อม ๘ สวดยพุล ๘ เทียนเล่มเพียง ๕ เล่ม แล้วจึงยื่นโยง สำหรับหัวหมุ ๑ หัวสามารถนำมาไหว้ผีปู่ย่าภายหลังได้

แม่บัวผา เชื่อว่า ถ้าไม่ถือผีปู่ย่าไม่ดี หากเกิดภัยแก่ตนเอง ชาวบ้านจะถามต่อผีเจ้านายและมีเจ้านายจะบอกว่า ภัยต่าง ๆ เกิดจาก "การละฮีดเก๋ฮอยหลัง"

แม่ไผ่ แก้วใจมา (๖๔) บ้านแม่ณะ ต.แม่ณะ อ.เชียงดาว

แม่ไผ่ แก้วใจมาเป็นเจ้าผีตระกูลหนึ่งของบ้านแม่ณะ ซึ่งเป็นบ้านเจ้าดั้งเดิม สายผีปู่ย่าของอ้ายไผ่มีเครือญาติเจ้า ๕ ครอบครัว(พ่อแม่เดียวกัน) ได้แก่ อ้ายเอ้ย (พี่สาวคนโต) อ้ายเขียว อ้ายเป้ง อ้ายเสาร์และเจ้าผี (แม่ไผ่) เป็นลูกคนสุดท้าย และมีตระกูลอื่น ๆ ที่ขยายออกไปราว ๓๐ กว่าครอบครัว โดยแม่ไผ่เป็นน้องคนสุดท้าย แต่เหตุที่ลูกสาวคนสุดท้ายได้สืบทอดผีปู่ย่าของตระกูลเนื่องจาก พี่สาวคนอื่นไม่สืบทอดผีปู่ย่า ดังนั้น แม่อ้ายไผ่จึงต้องเป็นผู้สืบทอดต่อเรื่อยมา

สายตระกูลผีปู่ย่าของแม่ไผ่ ได้ขยายครอบครัวออกไปหลายสาย และไหว้ผีปู่ย่าเดียวกันที่บ้านเจ้าผีแม่ไผ่ ได้แก่

๑. นางเสาร์ ปัญญาแปง มีลูก ๔ คน ผู้หญิง ๒ คน
๒. อ้ายเอ้ย มีลูกสาว ๔ คน
๓. อ้ายเขียว มีลูกสาว ๒ คน
๔. อ้ายเป้ง ไม่มีลูก

ผีปู่ย่าของแม่ไผ่ เลี้ยงในเดือน ๔ เป้ง หลังจากเดือน ๔ เป้ง ราว ๔ - ๕ วันจึงเลี้ยงผีปู่ย่า ใช้ไก่เป็นของเซ่นไหว้ ถ้าลูกหลานมาครบเวลา ๙.๐๙ น. จะเริ่มพิธีกรรมเลี้ยง "ป่าเวณเดือน ๔" นอกจากภายในรอบปีมีการเลี้ยง "ทานขันข้าวผีปู่ย่า" ในเทศกาลอื่น ๆ เช่น ปีใหม่เมือง เข้าพรรษา ออกพรรษา เดือนยี่ เดือนสี่ ทานข้าวใหม่

หากแต่งงานแล้วไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จะทำให้เกิดภัยอันตรายต่อตนเองและเจ้าผีได้ จะต้องไหว้ผีโดยใช้หัวหมุ ๑ หัวนำไปไหว้ผีปู่ย่า

การไขว่ฝืนของตระกูลเค้ามืดแม่ไฟ

สมัยก่อน การไขว่ฝืน คือ การแลกกันไขว่ฝืนปู่ย่า โดยฝ่ายชายนำเงินจำนวนหนึ่งมาเสียผี สวยหมาก สวยพูล บางครั้งมีปลาแห้ง มาให้เค้ามืดขึ้นไขว่ฝืนปู่ย่าเพื่อให้รับรู้ ผู้หญิงคนนี้เอาลูกเอาผัวให้ฝ่ายชายมาไขว่ หลังจากเลี้ยงแล้ว จะแบ่งสวยหมาก สวยพูลออกเป็น ๒ ส่วน ของฝ่ายชายเอาไว้บ้านฝ่ายหญิง และของฝ่ายหญิงให้นำไปไขว่ฝืนปู่ย่าบ้านฝ่ายชาย เพื่อให้ผีทางฝ่ายชายได้รับรู้ ปัจจุบัน (หลังจากพ.ศ. ๒๕๒๕ แม่ของนางไฟเสียชีวิต) เหลือเพียงนำเงินมาเสียผี หัวหมูและขันข้าวมาเลี้ยงผีปู่ย่าเท่านั้น ไม่มีสวยหมาก สวยพูลเหมือนในอดีต

ตารางแสดงระบบเค้ามืดบ้านแม่เนะ หมู่ที่ ๒ ต.แม่เนะ อ.เชียงดาว

เค้ามืดปู่ย่า	สมาชิกในสายตระกูล
นางบัวมา ชงไหล	นางอนงค์ รักษากิจ, นางอินโด วงศ์สุนทร (๑), นางเลื่อน ผ่องแผ้ว, นางตุ่น การหงษ์ (๖), นางปิ่น ธรรมชัย, นางจันทร์ดา คำบุญเรือง (๒), นางสมศรี ชัยชิต (๑), นางบาง เกตุบุญเรือง, นางสิงห์คำ เกตุบุญเรือง (๒), นางแอม แก้วใจมา (๓), นางบัวแก้ว แก้วใจมา (๒), นางบัวเขียว ชมภูยอด, นางจันทร์ ผ่องใส (๒), นางทา เขียวคำ, นางตา ผ่องแผ้ว (๖), นางสาวอนงค์ ผ่องแผ้ว, นางพิสมัย ผ่องแผ้ว (๑), นางบัวเรว ภาสบุตร (๔), นางบุญปิ่น ท้าวอ้าย (๒), นางเพ็ญจิตร วงศ์สุนทร
นางไฟ แก้วใจมา (๓)	นางเอ้ย คำหมื่น (๙), นางเบิ่ง สายอาทิตย์, นางเสาร์ ปัญญาแปง (๑๒), นางเขียว ขุนแก้ว (๓), นางจันทร์สม เกตุบุญเรือง (๒), นางกัลยา สมผิว (๒)
นางอำพรณ ผ่องแผ้ว	นางยุพา อายุมัน, นางอัมพร ศุภกาญจนกุล (๑)
นางเครือวัลย์ แก้วคำมูล (๑)	นางลักขณา แก้วใจมา (๒), นางแสงเดือน แก้วคำมูล (๑), นางจันทร์จิต มหานิล (๑)
นางอำนาจ แก้วใจมา	นางปราณี อินทรธร, นางจันทร์แสง เทพเสนา (๒)
นางคำปิ่น ก้อมน้อย (๑)	นางอุ้นเรือน ผ่องแผ้ว (๙), นางธิดา คำเหลียง (๔)
นางดวงงา ดวงดี (๑)	นางจันทร์หอม กองสถาน (๒), นางพรรณลา กีก้อง (๔), นางสมบุญณี ช่างพินโย (๑), นางแสงหล้า เมืองมูล (๑), นางพรรณี ดวงดี
นางคำปิ่น แสนแอ่น (๑)	นางรพิน กีก้อง, นางสุภาพ อุ้นตาหน้อย (๒), นางสาวทอง ผาสุข (๑), นางจินดา ลอยดี (๑)
นางแสงรุ่ง อินปัญญา	นางจันทร์ดี สุขมาก (๑), นางดวงใจ ไหวธณี, นางวิศรา ศิริปัญญา (๑), นางสาวศรีไพร ทองแถม, นางสาวกรรณิการ์ จันทร์ทอง
นางติบ พุทธิ (๔)	นางบุญยวง ผ่องแผ้ว (๑), นางบัวจัน แก้วใจมา (๓), นางก้องแก้ว แก้วใจมา (๓)
นางป่า สมภักดี (๔)	นางอินสม ปันคงเขียว, นางบัวลอย สุกใส (๑), นางพรพิมล หนูสิงห์, นางก้องคำ เข็มขาว (๒), นางจันทร์ ชันคำ (๒), นางแนน ชันคำ (๑), นางปรี

เค้าผู้ปู้ยา	สมาชิกในสายตระกูล
นางบัวเขียว ก่องเงิน (๑)	นางคำปัน ดงรักษ์ (๔), นางมอย เกตุบุญเรือง (๕), นางปิมปา จันทรแก้ว (๒), นางหนู นันปาริยอม (๔)
นางอัมพร แก้วฟอง (๑)	นางแก้ว ขุนน้ำ, นางอรุณ (๑), นางหล้า (๒), นางนา (๓), นางเบอะ (๓), นางเดียม (๑), นางไหล, นางศรี ศรีโชค (๒), นางวัน, นางดา (๑), นางสัน (๑), นางปัน (๑), นางแสงคำ ผ่องแผ้ว (๔), นางบัว (๑), นางอุ๊ด ศรีปัญญา (๒), นางขัน (๑), นางเอ๋ย ชันธชัย, นางผ่องศรี นามภิชัย (๒), นางแสง (๓), นางนา (๒), นางวันดา เกตุบุญเรือง, นางอิน (๓), นางนาง, นางน้ำผึ้งจันทร์ สมบูรณ์ (๑๐)
นางเอ๋ย ขุนทอง	นางผ่องศรี อินใจ (๓), นางหม่วย, นางสม (๔), นางเพือ
นางแก้ว ผ่องแผ้ว (๓)	นางทา สมบูรณ์ (๓), นางจำเรียง เก่งกล้า (๑)
นางมูล กุลีแก้ว (๔)	นางเพลินจันทร์ การะหงษ์ (๔)
นางแก้ว กองสถาน (๒)	นางศรีพรรณ บุญเรือง (๒), นางบุผา การะหงษ์ (๑), นางเรือน เตโช (๑), นางดา กองสถาน (๒)
นางลอย โพธิ์ (๒)	นางจันทร์ กองเมือง (๔)
นางโกฏี แก้วไหลมา (๕)	นางพิน ผ่องแผ้ว
นางศรีลา เสาร์แก้ว (๑)	นางดี ศรีจอมแปง (๕), นางปัน กองเมือง (๗), นางจันทร์ กองสถาน, นางเขียว กันทะวงศ์ (๑)
นางปัน ผาสุก (๔)	นางทรง กองเมือง (๕), นางแดง แซ่ว่อง (๑), นางหล้า พรหมวัน, นางคำ
นางคำเกี้ยว เดชคุณมาก (๔)	นางดวงมณี เกตุบุญเรือง (๔)
นางจันทร์ทรา ชันธชัย (๕)	นางสม สิงห์เล็ก (๕)
นางยอดเรือน ทองใจ (๑)	นางบานเย็น ดาเกียน, นางคำเอ๋ย แสงทองใจ
นางสุ แยมมาก	นางมาลี คัญเขีย (๑), นางตีบ แสงสว่าง (๓)
บ้านเลขที่ ๒๓๓	นางผ่องศรี ดงรักษ์
นางดา เก่งกล้า	
นางสมจิตร ชันทะเทิง	
นางคำเอ๋ย ชันคำ (๓)	
นางบัวซอน กีกก้อง	
นางบุญ ฟองคำ (๓)	
นางจันทร์ทรา แก้วฟอง (๒)	
นางสุน สิงห์คำ (๓)	
นางขจร ดงรักษ์ (๔)	

หมายเหตุ ในวงเล็บเป็นจำนวนลูกหลานที่เป็นผู้หญิง

ระบบเคำผีในชุมชนลุ่มน้ำฝาง บ้านสันทรายคองน้อย - สันตันหม้อ

ชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำฝางส่วนใหญ่ เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ เคำผีส่วนมากจึงสืบเคำมาจากอำเภอต่าง ๆ ทางเชียงใหม่ ตัวอย่างเช่น เคำผีในชุมชนบ้านใหม่คองน้อย หมู่ที่ ๑๗ ต.เวียง อ.ฝาง มีครัวเรือน ๑๕๐ ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะเลี้ยงผีปู่ย่าในเคือน ๙ แรม ๙ คำเหนือ จากการสำรวจเคำผี จำนวน ๑๘ เคำผี พบจำนวนสายผี และแหล่งที่อพยพโยกย้ายมา ดังนี้

เคำผี	จำนวนสมาชิกสายผี	เคำผีย้ายมาจาก
๑. ยายต๋ิบ ไชยเทพ	๕ ครอบครัว	บ้านหนองและ อ.สันกำแพง
๒. แม่ฮุยจัน ไชยยา	๕ ครอบครัว	บ้านเหมืองฝ้า อ.แมริม
๓. แม่ฮุยนาง บังเงิน	๕ ครอบครัว	บ้านสันทรายคองน้อย อ.ฝาง
๔. แม่ฮุยอิน ยานุดนะ	๔ ครอบครัว	บ้านแม่ผาแหน อ.สันกำแพง
๕. แม่ฮุยก่อ่ง	๔ ครอบครัว	บ้านสันตันม่วง อ.ฝาง
๖. แม่ฮุยตา แม่ฮุยเขียว	๕ ครอบครัว	บ้านหัวยงนอก อ.ฝาง
๗. แม่ฮุยสุบ แม่ฮุยคำ	๔ ครอบครัว	บ้านในเวียง อ.ฝาง
๘. แม่ฮุยปิ่น	๕ ครอบครัว	บ้านสะเมิงใต้ อ.สะเมิง
๙. แม่ฮุยจันท์	๕ ครอบครัว	บ้านโหล่งขอด อ.พร้าว
๑๐. แม่ป้า	๔ ครอบครัว	บ้านแม่ทะลบ อ.ไชยปราการ
๑๑. แม่ฮุยคำ	๖ ครอบครัว	บ้านสันทรายคองน้อย อ.ฝาง
๑๒. แม่ฮุยจัน	๗ ครอบครัว	บ้านป่าบง อ.คอยสะเกิด
๑๓. แม่ฮุยताल ไชยเลิศ	๑๒ ครอบครัว	บ้านสันมะเกี๋ยง อ.คอยสะเกิด
๑๔. แม่ฮุยฟอง	๕ ครอบครัว	บ้านหัวยงใน อ.ฝาง
๑๕. แม่อร พ้อฮุยกุย	๔ ครอบครัว	บ้านป่าบง อ.คอยสะเกิด
๑๖. แม่ฮุยเอ้ย	๑๑ ครอบครัว	บ้านสันมะเกี๋ยง อ.คอยสะเกิด
๑๗. แม่ฮุยเขียว	๑ ครอบครัว	บ้านสองแคว อ.ฝาง
๑๘. แม่ฮุยใจ	๙ ครอบครัว	บ้านแม่คือ อ.คอยสะเกิด

นอกจากนี้ ในชุมชนบ้านสันตันหม้อ ต.เวียง อ.ฝาง ยังมีเคำผีมด และผีเม็ง เหลืออีกประมาณ ๕ ตระกูลเคำผี บางเคำผี เช่นเคำผีแม่ฮุยตา ย้ายมาจากบ้านสันกาวาน อ.สันป่าตอง มีสายตระกูลเคำผีกว่า ๑๐๐ สาย เคำผีแม่ร่อน ย้ายมาจากบ้านพระบาทยังหวัด อ.สันป่าตอง มีสายตระกูลเคำผี ๓ สาย เคำผีแม่ฮุยนาง ย้ายมาจากบ้านป่าบงหนองช้าง อ.หางดง มีสายตระกูลเคำผี ๖ สาย

ระบบเคำบ้าน เคำผีในชุมชนประห่องบ้านคุ่ม ขอบด้ง และบ้านนอแล

ชุมชนบ้านคุ่ม ขอบด้ง และบ้านนอแล เป็นกลุ่มชุมชน ๓ กลุ่มบ้าน ที่อพยพมาจากพม่าในรอบ ๕๐ ปี ที่ผ่านมา ปัจจุบันสังกัดอยู่ในเขตปกครองหมู่ที่ ๑๔ ตำบลม่อนปิ่น ในเขตชายแดน ไทย - พม่า บริเวณรอบ ๆ โครงการหลวงคอยอ่างขาง ของอำเภอฝาง บนระดับความสูงประมาณ ๑,๕๐๐ - ๑,๘๐๐ เมตรเหนือระดับน้ำทะเล

ชุมชนบ้านคุ้ม เป็นชุมชนที่อยู่ผสมผสานกันของ ๔ กลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ ลาหู่ (มุเซอ) ไทใหญ่ และจีนฮ่อ ชุมชนบ้านขอบด้ง เป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ลาหู่ และชุมชนบ้านนอแล เป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ดาระอั้ง หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ปะหรง

บ้านคุ้ม นอแล และบ้านขอบด้ง มีระยะห่างกันราว ๒ - ๓ กิโลเมตร แต่ถือเป็นหมู่บ้านเดียวกัน และมีผู้ใหญ่บ้านชาวมุเซอบ้านขอบด้ง ชื่อ นายจะก่า ส่วนบ้านนอแลเป็นลูกบ้านหรือบ้านบริวารของบ้านขอบด้งอีกทีหนึ่ง

แม้ว่าบ้านนอแล มีจำนวนประชากร ๑๖๗ หลังคาเรือน (ราว ๘๗๐ คน) มากกว่าบ้านขอบด้ง ที่มีจำนวนประชากร ๓๖ ครัวเรือน (ราว ๓๐๐ คน) เหตุที่บ้านขอบด้งได้เป็นหมู่บ้าน เนื่องจากบ้านชาวมุเซอขอบด้งอพยพเข้ามาอยู่อาศัยในประเทศไทยเมื่อ ๖๐ ปีมาแล้ว ชาวมุเซอจึงได้บัตรประชาชน

ชาวปะหรงและชาวมุเซอมีภาษาและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป ชาวปะหรงใช้ภาษาปะหรง และนับถือศาสนาพุทธ ส่วนชาวมุเซอใช้ภาษามุเซอและนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก โดยมีปู่จ้องเป็นผู้นำพิธีกรรม แต่ทั้งชาวปะหรงบ้านนอแลและชาวมุเซอบ้านขอบด้ง ยังคงมีการเดินทางติดต่อสัมพันธ์กันเสมอ โดยใช้ภาษาไทยเป็นภาษากลางในการติดต่อสื่อสาร และเชิญชวนกันเข้าร่วมในงานประเพณีสำคัญเสมอ เช่น เมื่อถึงประเพณีกินวอ ชาวมุเซอจะเชิญชาวปะหรงไปร่วมงานด้วยเสมอ

กลุ่มผู้นำชุมชนบ้านนอแล ของชาวดาระอั้งเล่าว่า อพยพมาจากเมืองเชียงตุง ประเทศพม่า เข้ามาอาศัยอยู่ในตะเข็บชายแดนไทยบริเวณดอยหลวง อำเภอฝางระหว่างช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๒ - ๒๕๒๕ โดยค่อย ๆ หายยอกกันเข้ามาที่ละหมู่บ้าน ๆ ละประมาณ ๑๐๐ - ๒๐๐ คน เพราะหนีภัยจากการรุกรานของพม่า แล้วค่อย ๆ เคลื่อนเข้ามาจนถึงที่อยู่ในปัจจุบัน และบางส่วนก็ลงไปตั้งเขตติดต่อระหว่างเชียงดาว - พร้าว และแม่แตง เช่น กลุ่มบ้านปางแดง แม่จอน และห้วยโป่ง ในเขตพื้นที่อำเภอเชียงดาว เป็นต้น ส่วนใหญ่ยังไม่ได้สัญชาติไทย เป็นเพียงใบอนุญาตคนต่างด้าว จึงมักมีปัญหาเรื่องการบุกรุกทำลายป่า เพราะไม่สามารถลงไปรับจ้างนอกพื้นที่ได้

ราวปีพุทธศักราช ๒๕๒๒ ชาวปะหรงบ้านนอแลค่อย ๆ อพยพจาก ดอยหลวง เมืองเชียงตุง ประเทศพม่า โดยใช้เส้นทางหนองป่าแคม (ใกล้บ้านอรุโณทัย อ.เชียงดาว) ในปีพ.ศ. ๒๕๒๔ นายจะรัง ธรรมมอน (หัวหน้าหมู่บ้านนอแลคนปัจจุบัน) เดินทางมายังประเทศไทย มีผู้อพยพมาด้วยราว ๑๒๐ คน การอพยพมาจากพม่ามีสาเหตุมาจากการสู้รบระหว่างกองกำลังกู้ชาติไทใหญ่กับกองกำลังทหารพม่า ที่รบกันอย่างรุนแรง ทั้งยังทำร้ายและเบียดเบียนทรัพย์สินชาวปะหรง เช่น ข้าว อาหาร เป็นต้น

ในประเทศไทยชาวปะหรงบ้านนอแลมีอาชีพปลูกข้าวและข้าวโพด ใช้เวลาเดินทางไปไร่นาของตน ราว ๒ ชั่วโมง เมื่อย้ายมาประเทศไทยชาวปะหรงประกอบอาชีพรับจ้างปลูกพืชในโครงการหลวง เช่น กะหล่ำหัวใจ กะหล่ำแบน ผักกาดหวาน คื่นช่ายจีน ฮ่อเต้ ผักปวยเล้ง ซาโยเต้ สตรอเบอร์รี่ ไม้ดอก เป็นต้น

นายจะรัง ธรรมมอน ปลูกชาและผัก ได้รายได้ราว ๕๐,๐๐๐ บาท / ปี นอกจากนั้นยังรับจ้างโครงการหลวง ขึ้นแปลง ปรับร่องสวน ในอัตราค่าแรงวันละ ๘๐ - ๑๐๐ บาท

ในอดีตบ้านนอแลเป็นป่าทึบ และรัฐบาลอนุญาตให้ชาวปะหรงได้อยู่อาศัย โดยให้อยู่อาศัยในลักษณะของชาวต่างด้าว ยังไม่ได้บัตรประชาชน

ชาวบ้านนอแลนับถือศาสนาพุทธและไปร่วมพิธีกรรมทางศาสนาที่วัดอื่น ๆ เช่น วัดในโครงการหลวง วัดบ้านเด่น ต.อินทขิล เป็นต้น

ภายหลังชาวบ้านนอแลบางกลุ่มได้อพยพโยกย้ายออกจากบ้านนอแล อ.ฝาง ไปยังหมู่บ้านปางแดงและหมู่บ้านแม่จอน อ.เชียงดาวเนื่องจากหนีภัยสงครามจากกองกำลังขุนสา (ว้าแดง) บางส่วนต้องการหาเสาะแสวงหาที่ดินทำกินเพิ่มเติม

การสร้างบ้านและการจัดสรรพื้นที่ของชาวบ้านนอแลเดิม แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ บริเวณภูเขาสูงและพื้นที่ริมห้วย บริเวณภูเขาสูงชาวบ้านใช้ปลูกสร้างบ้านเรือน และใช้พื้นที่ริมห้วยซึ่งมีอยู่ไม่มากสำหรับเพาะปลูก ภายหลังได้พัฒนาการใช้ที่ดินเชิงเขาในการปลูกพืชแบบขั้นบันไดของโครงการหลวง นอกจากนั้นนายจะริงเล่าว่า สาเหตุที่ชาวปะหรงเลือกพื้นที่สูงในการอยู่อาศัยเนื่องจาก ผู้อาวุโสของชาวปะหรงเล่าว่าหากย้ายไปอยู่บนพื้นราบ ชาวบ้านจะเกิดอาการหนาวสั่น ไม่สบาย อยู่ไม่เป็นสุข

สำหรับสาเหตุชื่อ “บ้านนอแล” นายจะริง สันนิษฐานว่าน่าจะเพี้ยนมาจากคำว่า “หนองแดง” ที่ชาวมุเซอเรียกขาน

สมัยที่ชาวปะหรงยังไม่อพยพเข้ามาในประเทศไทย นิยมสร้างบ้านเรือนขนาดใหญ่ ขนาดหลายเตาในบ้านเดียว บางบ้านมีมากถึง ๑๐ เตาใน ๑ หลังคาเรือน^๙ และแบ่งห้องนอนเป็นสัดส่วนของแต่ละครอบครัว ภายในบ้าน ๑ หลัง ไม่จำเป็นต้องเป็นสายตระกูลเดียวกัน หากครอบครัวใดมีลูก ๆ จะต้องขยายไปสร้างบ้านหลังใหม่เมื่อต้องการมีครอบครัวของตนเอง (ปัจจุบันบ้านนอแลมีมากที่สุดเพียง ๒ เตาเท่านั้น)

แม้ว่าชาวบ้านนอแลจะมีจำนวนประชากรมากถึง ๘๗๐ คน ในจำนวน ๑๖๗ ครอบครัว แต่สายตระกูลในบ้านนอแลมีเพียง ๖ เค้าผี (สายตระกูล) ได้แก่

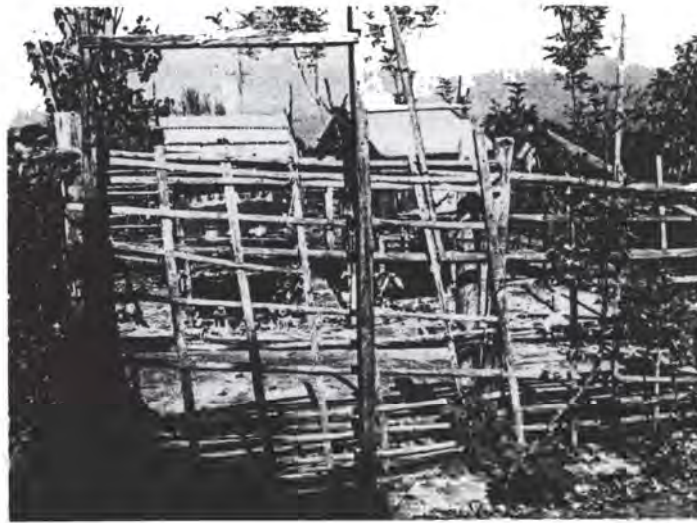
๑. เคอป่าน เป็นตระกูลของผู้นำหมู่บ้าน
๒. กว๊าน เป็นตระกูลผู้ช่วยผู้นำ
๓. รหย้อย เป็นตระกูลหมอเมืองหรือหมอผีประจำหมู่บ้าน
๔. บากหน้อย
๕. เสียมร่าย
๖. จิมเม็ง ปัจจุบันมีจำนวนน้อยที่สุด

ตระกูลเคอป่านและกว๊าน เป็นตระกูลที่ใหญ่และมีจำนวนมากที่สุดในหมู่บ้าน (นายจะริง ธรรมมอน อยู่ในตระกูลเคอป่าน) ในพิธีเลี้ยงเจ้าเมืองจะกล่าวขึ้นโยง “ขุนป่าน กว๊านนา” ซึ่งเป็นต้นตระกูล แต่ละสายมีหน้าที่บทบาทประจำหมู่บ้านและแสดงถึงการจัดระเบียบของสายตระกูล ความเป็นเครือข่ายและความเป็นเครือญาติอยู่สูงมาก

สมัยก่อนไม่มีการแต่งงานในสายตระกูลเดียวกัน เพราะถือว่าเป็นพี่น้องกัน แต่ภายหลังเริ่มมีการแต่งงานในสายตระกูลของตนเอง

ชาวบ้านนอแลมีพิธีกรรมเลี้ยงผีเมืองราวเดือนพฤศจิกายนของทุกปี และเปิดประตูเจ้าเมืองเพื่อให้ชาวบ้านนอแลสามารถจัดพิธีแต่งงานได้ (ถ้าประตูปิด ชาวบ้านไม่สามารถแต่งงานได้) ในบางครั้งจะมีการสวดทำพิธีกรรมที่ไจบ้าน โดยนิมนต์พระภิกษุจำนวน ๔ รูปมาจากหมู่บ้านอื่น ๆ เช่น บ้านคุ่ม และบ้านใกล้เคียงมาสวดทำพิธีกรรมต่าง ๆ

^๙ ๑ เตา หมายถึง ๑ ครอบครัว (จำนวนประมาณครอบครัวละ ๕ คน)

หอเสื่อบ้านเสื่อเมือง บ้านนอแล ต.ม่อนปิ่น อ.ฝาง

หมอเมืองหรือหมอผี เป็นผู้ทำหน้าที่ดูแลรักษาหอเจ้าเมืองหรือหอเจ้าที่ป่า โดยหอเมืองจะต้องปิด - เปิดหอเจ้าเมือง ถ้าหอปิดจะไม่สามารถแต่งงานได้ แต่ถ้าหอเปิดสามารถแต่งงานได้ ถ้าจะแต่งงานเมื่อถึงเวลา ต้องขอต่อเจ้าเมือง เดือนที่แต่งงานได้มี ๘ เดือน ส่วนเดือนที่ห้ามแต่งงาน (ประตูหอเจ้าเมืองปิด) มี ๔ เดือน โดยยึดถือตามการนับเดือนของชาวปะหรั่ง โดยเดือนแรกเริ่มจากเดือนเกียง (ธันวาคม) เดือนก่ำ (มกราคม) เดือนสาม (กุมภาพันธ์) นับไปถึงเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน)

ชาวปะหรั่งสามารถแต่งงานได้ตั้งแต่เดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) จนถึงเดือนเจ็ด (มิถุนายน) จากนั้น เดือนแปด (กรกฎาคม) ถึงเดือนสิบเอ็ด (ตุลาคม) จะปิดประตูหอเจ้าเมืองไม่สามารถแต่งงานได้ เพราะช่วง เข้าพรรษาประเพณีของชาวปะหรั่งจะไม่แต่งงาน และเปิดต่อราวเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน)

ประตูหอเจ้าเมืองที่เปิดอยู่ใน “เดือนก่ำ” (เดือนมกราคม)
บ่งบอกถึงการเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวชาวปะหรั่งสามารถมีคู่ครองได้

ในพิธีแต่งงานจะต้องทำพิธีที่บ้านโดยต้องมี ซา เนื้อหมู เนื้อปลา กลือ ไข่ กระบอกไม้ไผ่ เป็นต้น และต้องไปอัญเชิญผีบ้าน ผีพ่อแม่ ผีพ่อบ้าน บรรพบุรุษ ปู่ ย่า ตา ยาย มาร่วมกินเลี้ยงในงานพิธีด้วย ส่วนผีเมืองจะไหว้แยกคนละส่วนกับผีในบ้าน

พิธีเลี้ยงผีเจ้าเมืองจะเลี้ยง ๒ ครั้ง ครั้งแรกในเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) และเดือนเจ็ด (มิถุนายน) เลี้ยงทุกวันออกพรรษาและเข้าพรรษา นอกจากนั้นยังมีการเลี้ยงเสาโอบบ้าน ซึ่งชาวปะหรงเรียกว่า “สะตือบ้าน” เลี้ยงโดยอาจารย์ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในหมู่บ้าน และเทศน์ธรรมบนโอบบ้าน ในการเลี้ยงสะตือบ้าน ชาวบ้านสามารถนำของไหว้ตามศรัทธาของตนมาไหว้

นอกจากนั้น หมอเมืองยังทำหน้าที่เป็นผู้รักษาเมื่อชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วย จะทำการยี่นโยงกับเจ้าเมืองโอบบ้าน หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้านแล้วแต่กรณีต่าง ๆ กันไป

บทสรุป

บ้าน คือหน่วยชุมชนพื้นฐานของสังคม ที่ประกอบส่วนขึ้นเป็นรัฐชาติในภายหลัง ก่อรูปขึ้นจากระบบพลังการผลิตแบบสังคมกสิกรรม บนฐานความสัมพันธ์ทางการผลิตในระดับสังคมกลุ่มเครือญาติทางสายเลือด และการแต่งงาน

ชุมชนหมู่บ้านใช้พิธีกรรมทั้งทางลัทธิความเชื่อแบบผีสาร (Animism) แบบดั้งเดิม กับพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่สถาปนาตนเองขึ้นในภายหลัง ในการกำหนดเขตแดนในการครอบครองก่อนที่จะขยายตัวออกเป็นเครือข่ายชุมชนที่กว้างใหญ่ขึ้นเป็นเขตความสัมพันธ์ที่เรียกว่า “โหล่ง” จนกระทั่งเป็นเขตแดนระดับเมืองในที่สุด โดยการผสมผสานกับวิธีการบริหารจัดการทรัพยากรในระบบการผลิต อันเชื่อมโยงไปถึงการจัดความสัมพันธ์ในด้านที่เป็นพลังสมานฉันท์ทางสังคม กับเป้าหมายคุณภาพชีวิตที่มุ่งไปสู่ความสงบร่มเย็นและความราบรื่นในการปกครองของสังคมได้ในที่สุด

ระบบคติความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ แสดงนัยความหมายทางสังคม และระบบความสัมพันธ์ระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้าน อย่างน้อย ๔ ประการ ได้แก่

ประการแรก การเลี้ยงผีปู่ย่า นับเป็นการตอกย้ำความสัมพันธ์ในระบบสายเครือญาติที่มีความผูกพันกันอย่างแนบแน่น และมีความเอื้ออาทรต่อกัน ให้ได้มาพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนได้ตามสารทุกข์สุขดิบซึ่งกันและกัน

ผีปู่ย่า เป็นจารีตที่ผูกพันคนในตระกูลให้ประพฤติดูอยู่บรรทัดฐานเดียวกัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน ทั้งยังเป็นระบบที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมมิให้ทำผิดจากจารีต มิเช่นนั้นอาจเกิดภัยอันตรายต่อตนเอง หรือผู้เป็นเจ้าผู้ได้ การผิดจารีตในสังคม แสดงออกมาในรูปแบบของการถูกผีปู่ย่าทัก การผิดผี เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กันระหว่างชาย - หญิง สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือเจ้าผู้ได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้ป่วย

ประการที่สอง การสืบผี เลี้ยงผีต้องยึดหยุ่นและปรับเปลี่ยนให้คงอยู่และพยายามดำรงตัวเองเสมอ เช่น ถ้าลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าก็ให้ลูกสาวคนถัดไปได้ หรือถ้าสมาชิกบางคนไม่มีก็ก็สามารถนำแคบหมูมาเลี้ยงได้ แม้การเลี้ยงผีปู่ย่าในปัจจุบันจะทำได้เฉพาะในสายตระกูลที่เล็กลง แต่ก็ยังไม่หมดไป เนื่องจากครอบครัวที่แยกออกไปจะเลี้ยงผีปู่ย่ากันเองอย่างเจียบ ๆ อยู่ภายใน

กำหนดการเลี้ยงผีปู่ย่า สามารถปรับเปลี่ยนเลื่อนไหลตามสถานการณ์ เพื่อดำรงตัวตนและพิธีกรรมให้คงอยู่ ยกตัวอย่างในกรณีของการเลี้ยงผีปู่ย่าของแม่อุ๊ยเบ้า ทาติ บ้านปง ต.อินทขิล ซึ่งโดยปกติผีปู่ย่าของแม่อุ๊ยเบ้าจะเลี้ยงในเดือน ๖ (ราวเดือนมีนาคม) แต่ในปี ๒๕๔๔ ได้กล่าวขอกับผีปู่ย่าเป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากลูกหลานและญาติพี่น้องที่ทำงานอยู่ต่างจังหวัดสามารถร่วมงานได้ในเดือน ๗ (เดือนเมษายน) กำหนดการในการ

เลี้ยงผีปู่ย่า (รวมถึงผีเจ้าศรีสุวรรณ-ผีเจ้านาย) จึงเปลี่ยนเป็นเดือน ๗ แสดงให้เห็นถึงการเลื่อนไหลและการปรับตัวของความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ที่สามารถปรับเปลี่ยนเคลื่อนย้ายเพื่อความอยู่รอดได้ตลอดเวลา โดยยึดแบบพิธีกรรมเดิมอย่างเหนียวแน่น

ประการที่สาม พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่า จะมีพิธีเสี่ยงทายไขไก่ ที่จะบ่งบอกถึงความบริสุทธิ์หรือไม่ของลูกสาว หากไขแดงแตกระหว่างตีไขดิบลงในถ้วย แสดงว่าหญิงสาวมีราศีแล้วในระดับใดระดับหนึ่ง ต้องมีการสอบสวน และถ้าความจริงปรากฏขึ้น ต้องได้รับการลงโทษโดยการเขียนติจากแม่ สิ่งนี้แสดงถึงบทบาทของระบบผีปู่ย่า ในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของสมาชิกในตระกูลที่มีจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ประการที่สี่ ระบบเคำผี แสดงถึงลักษณะทางสังคมแบบเครือญาติ และความมั่นคง (Stable) ของชุมชน ในการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนานและมั่นคง การขยายตัวของสมาชิก จะเกิดขึ้นภายในของระบบเครือญาติ เช่น บ้านแม่เลิมหลวง มีจำนวน ๒๐๐ หลังคาเรือน มีผีปู่ยาราว ๒๐ สายตระกูล แต่ละสายเป็นสายที่ใหญ่ สายละประมาณ ๑๐ ครัวเรือนขึ้นไป ในกรณีเช่นนี้แสดงถึงความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความมั่นคง มีการอพยพเคลื่อนย้ายน้อยหรือไม่เคลื่อนย้ายเท่าใดนัก และยังสามารถยืนยันความเป็นชุมชนดั้งเดิม (ชุมชนลัวะแต่โบราณ) ได้อย่างดี กลุ่มเคำผีเหล่านี้ได้กระจายออกไปยังพื้นที่ใกล้เคียง เป็นชุมชนในพื้นที่สามเหลี่ยมแอ่งแม่แตง พร้าว เชียงดาว ที่ล้วนมีความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติกันอย่างใกล้ชิด การพัฒนา หรือการสร้างสรรค์กระบวนการทางสังคมใหม่ ๆ บนความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น และความไว้วางใจต่อกันนี้ ย่อมเป็นไปได้ง่ายกว่าสังคมที่มีแต่คนแปลกหน้าต่อกัน เช่นสังคมสมัยใหม่ในเมือง

เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนบ้านปางหลวง ที่เป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในเขตแอ่งพันทนาเมืองแกน ประกอบด้วยชุมชนกว่า ๗๐๐ ครัวเรือน ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ - ๒๓ ชุมชนบ้านปางหลวง จึงมีเคำผีอยู่ ประมาณถึงเกือบ ๕๐๐ เคำผี เพราะมีผีปู่ย่ากันแทบทุกหลังคา โดยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นสายเล็ก จำนวนไม่มากนัก (ราว ๒ - ๑๕ ครอบครัวต่อ ๑ สายตระกูล) อันแสดงถึงการเป็นชุมชนใหม่ที่มีการเคลื่อนย้ายอพยพเข้ามา และมาจากหลากหลายครอบครัว หลายกลุ่มเครือญาติ และสะท้อนลักษณะการเป็นชุมชนใหม่ที่ไม่ได้สืบทอดกลุ่มตระกูลกันอยู่ภายในอย่างแคบ ๆ และยาวนาน อย่างเช่นที่ชุมชนบ้านแม่เลิมหลวง

บนโครงสร้างความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันอย่างนี้ ย่อมส่งผลถึงระบบจริยธรรมและการควบคุมจริยธรรมทางสังคมในระดับชุมชนที่แตกต่างกันไปด้วย ระบบจริยธรรมนั้นอาจไม่ได้แสดงออกอย่างตรงไปตรงมา แต่อาจซ่อนอยู่ใต้แนวคิดจิตสำนึกภายใน แล้วแสดงออกผ่านระบบต่าง ๆ เช่น ระบบอาวุโสในชุมชน ระบบพลังอำนาจเหนือธรรมชาติในการรักษาพยาบาล ระบบการตัดสินปัญหาความขัดแย้งภายในครอบครัวและชุมชน ตลอดจนถึงระบบการระดมแรงงานในการทำงานหรือการทำบุญผ่านแรงศรัทธาทางศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้

สิ่งเหล่านี้ยืนยันถึงระบบคุณค่าของสังคมเครือญาติ ที่ยังคงเป็นพื้นฐานอันสำคัญของชุมชนระดับหมู่บ้านที่ยังคงดำรงสืบมาจนแม้ปัจจุบันอย่างมีบทบาทหน้าที่ในสังคมท้องถิ่นอย่างมีความหมายยิ่ง

บทที่ ๒

ภูมินาม ตำนาน เรื่องเล่า สำนึก และความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของชุมชน

ชุมชนหมู่บ้าน มีเรื่องราวประวัติความเป็นมาที่แตกต่างหลากหลายน่าสนใจ อันเกิดจากพื้นฐานการแสวงหาแหล่งที่อยู่อาศัยหรือการบุกเบิกหาแหล่งที่ทำกิน เป็นทั้งเรื่องราวของความสนุกสนาน ตื่นเต้น และภาคภูมิใจจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นอุดมคติ จินตนาการและความใฝ่ฝันถึงอัตลักษณ์และความยิ่งใหญ่ของกลุ่มตัวเอง หรือความเจ็บปวดชื่นชม ที่เกิดจากการต่อสู้ฝ่าฟันกับอุปสรรคทั้งภัยจากธรรมชาติ ทั้งที่ประสบกับชัยชนะหรือการพ่ายแพ้จากการถูกไล่ล่ารุกรานจากชนเผ่าอื่น ๆ

อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่า เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ถูกสร้างขึ้นจากฐานความคิดและปรากฏการณ์ใน ๓ ระดับด้วยกัน ได้แก่

ระดับที่ ๑ เป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นผู้ปกครอง หรือสร้างจากประวัติของเจ้าผู้ครองนคร ที่มีประชาชนเป็นเพียงตัวประกอบ

ระดับที่ ๒ เป็นเรื่องราวที่อิงอยู่กับพุทธศาสนา บนฐานศรัทธาความยึดมั่นในองค์คุณความดี ความบริสุทธิ์ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ระดับที่ ๓ เป็นเรื่องราว เหตุการณ์ที่ขึ้นอย่างเป็นจริงของคนในชุมชน รวมเข้ากับระบบความคิด ความเชื่อ และจินตนาการเกี่ยวกับโลกและจักรวาลแบบดั้งเดิมของชาวบ้าน ที่อาจไม่เป็นจริงในทางวิทยาศาสตร์ แต่ก็ไม่สำคัญเท่ากับความจริงในทางสังคมและวัฒนธรรม ที่คนในชุมชนนั้นยึดถืออยู่

เรื่องราวทางประวัติศาสตร์และสังคมของท้องถิ่นที่ถูกสร้างขึ้นใน ๓ ระดับนั้น นับว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก แต่ในระบบการศึกษาสมัยใหม่โดยอำนาจของรัฐส่วนกลาง มักเสนอแต่เรื่องราวของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง บนแนวคิดของความเป็นรัฐชาติแต่ด้านเดียว ซึ่งทำให้เกิดการปิดบัง เบียดขับและกดทับเรื่องราวและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หรือถูกสร้างขึ้นโดยตัวของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นเองนั้น

ประวัติศาสตร์หรือเรื่องราวที่เป็นจริงของท้องถิ่น เป็นเรื่องราวที่เกิดจากสำนึกและความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน ที่ได้ใช้ชีวิตเผชิญชะตากรรมร่วมกันมา ตั้งแต่ยุคแรกเริ่มที่ได้เข้ามาบุกเบิก หักร้างถางพง เพื่อสร้างป่าให้เป็นบ้านเป็นเมือง สถาปนาจากชุมชนเล็ก ๆ แล้วค่อย ๆ พัฒนาเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้น เรียกชื่อตามสภาพหรือเรื่องราวที่กำหนด เป็นชื่อบ้านนามเมืองต่างๆ จนพัฒนามาเป็นบ้านเมืองในภายหลัง

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงเป็นเรื่องราวของคนธรรมดาสามัญตัวเล็ก ๆ ที่ช่วยกันประกอบสร้างทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นมาจากสองแขนสองขาของตนเอง ท่ามกลางความทุกข์ยากและการเผชิญกับชะตากรรมด้วยตนเอง ตลอดจนมา มากกว่าที่จะเป็นเรื่องของวีรบุรุษประจำชาติแต่เพียงด้านเดียว

รูปการดังกล่าว จึงทำให้หน้าตาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางครั้งจึงดูเหมือนพรมัว สั้นโหล บางครั้งก็ตกหล่นและขาดตอน ไร้ระเบียบ จนถึงขั้นที่ดูเหมือนว่างมลายไร้สาระ ทั้งนี้ก็เพราะว่าเรื่องราวเหล่านั้นขาด "ความเป็นจริงทางวิทยาศาสตร์" ตามข้อกำหนดจากอำนาจภายนอกทั้งหลายนั่นเอง

ต่อมาเมื่อศาสนาแพร่เข้ามาแทนลัทธิผีสาธเทวดาแบบดั้งเดิม บทบาทของพุทธศาสนาก็ได้เข้ามาแทนที่ สวมทับ หรือทับซ้อนลงไปบนความจริงที่ผสมผสานกับระบบคิด ระบบอุดมการณ์ความเชื่อแบบดั้งเดิม จึงก่อให้เกิดการเล่าขาน และพัฒนาไปสู่ระบบการบันทึกด้วยลายลักษณ์อักษรในรูปของวรรณกรรม ซึ่งโดยมากก็มักจะอิงอยู่กับเรื่องราวของพุทธศาสนาที่ก้าวเข้ามาแทนที่ และส่วนใหญ่เขียนขึ้นโดยพระสงฆ์ การเขียนตำนานเกิดขึ้นใน ๓ รูปแบบ คือ

๑. ตำนานที่เกิดจากการรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่ครั้งหนึ่งเคยเล่ากันต่อ ๆ มา ในรูปมุขปาฐะ แล้วนำมาบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง เนื้อหาของตำนานจึงปรากฏอยู่บนแกนเวลาพิเศษที่ไม่ปรากฏอยู่ในระบบปฏิทิน แต่จะผสมผสานความจริงเข้ากับนิทานพื้นบ้าน คติอุดมการณ์ ความคิดความเชื่อในเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ รวมถึงระบบสัญลักษณ์ที่สื่อถึงความหมายอื่น เช่น การเกิดในรอยเท้าสัตว์ เกิดในดอกบัว การกินน้ำปัสสาวะของพระระสี แล้วมีลูก การแปลงกายเป็นยักษ์ นาค หรือสัตว์อื่น ๆ เหล่านี้เป็นต้น

๒. ตำนานที่เกี่ยวข้องกับเวลาในทางพุทธศาสนาที่นับย้อนกลับไปถึงสมัยพุทธกาล ที่ใช้ประวัติพุทธศาสนาเป็นแกนกลางในการเขียน ทั้งนี้เกิดขึ้นตั้งแต่การเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกาของกลุ่มพระสงฆ์จากล้านนา จึงรับจารีตในการเขียนเข้ามาด้วย และอาจรวมทั้งการเดินทางไปยังสถานที่ชุมชนต่างๆ ของพระสงฆ์ผู้แต่ง แล้วสร้างตำนานขึ้นรองรับตัวตน และการมีอยู่ของสถานที่เหล่านั้น

๓. การเพิ่มเติมเสริมแต่งเรื่องราวของท้องถิ่นตนเองเข้าไปในเรื่องราว ที่มีมาก่อน ทั้งนี้เพื่อสร้างหรือยืนยันถึงความมีอยู่ของตัวตนของตนเอง ให้ปรากฏอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์นั้น ๆ ด้วย เช่น เรื่องราวของพระเจ้าเลียบโลก แม้ไม่มีในเนื้อหาจริง แต่ก็ปรากฏในการอ้างอิงระหว่างการเดินทาง หรือการจารลงไปในพื้นที่ส่วนตัวในพิภพ หรือในใบลานที่มีเพิ่มขึ้นเฉพาะในท้องถิ่นของตนเองเท่านั้น ไม่มีปรากฏในฉบับที่อื่น ๆ

การศึกษาแนวประวัติศาสตร์ ภายใต้เขตความสัมพันธ์ทางการผลิตและวัฒนธรรมของชุมชน เป็นการศึกษาที่ตั้งอยู่บนแกนของเวลาทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน และเวลาในทางประวัติศาสตร์สังคม โดยพยายามให้ความสำคัญ และชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างและความเชื่อมโยงกันของประวัติศาสตร์ทั้ง ๓ ระดับ สิ่งนี้ยืนยันถึงความพยายามในการที่จะต่อยอด หรือผลิตซ้ำการดำรงอยู่ หรือความมีตัวตนของชุมชน ว่ามีที่มา มีตำแหน่งแห่งที่ หรือมีที่ยืนอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี

๑. เรื่องเล่า ภูมินาม และตำนานของชุมชนในแอ่งเมืองพร้าว

ประวัติศาสตร์ และความเป็นมาของชุมชนในพื้นที่แอ่งพร้าว ปรากฏอยู่ทั้งในรูปของเรื่องเล่าที่เป็นจริงจากประสบการณ์ของชาวบ้าน และประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในรูปของตำนาน นิทาน ปริ๊มปราของท้องถิ่น ที่ถูกสวมทับด้วยคติทางพุทธศาสนา

ความอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่แอ่งกว้างของที่ราบพร้าว ทำให้เหมาะแก่การก่อตั้งชุมชน ผ่านมาตั้งแต่ครั้งยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคชุมชนรัฐอิสระในสมัยโบราณ ยุคเวียงและเมืองในสมัยพญามังราย มาถึงยุครัฐสยาม และพัฒนาต่อมาจนถึงยุคปัจจุบัน จากหลักฐานเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องใช้ต่างๆ เท้าที่รวบรวมไว้ในพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดหนองปลามัน เช่น กล้องสุบยา ขวานหิน เครื่องถ้วยชาม ต่าง ๆ แสดงถึงความเป็นชุมชนโบราณ รวมทั้งกลุ่มคนลัวะ ที่ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนมาก่อนหน้านี้แล้ว

ขวานหิน กล้องยาสูบดินเผา และของใช้อื่น ๆ ที่ขุดได้ในชุมชนหนองปลามัน ต.น้ำแพร่ (จากพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดหนองปลามัน รวบรวมโดยพระอธิการประเสริฐ ปวโร เจ้าอาวาสวัดหนองปลามันคนปัจจุบัน)

เรื่องราวทางตำนานประวัติศาสตร์ ของชุมชนในแอ่งพ้าว ปรากฏขึ้นในยุคของพระยามังรายเป็นต้นมา ปรากฏเรื่องราวจากตำนานหลายเรื่อง เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และพงศาวดารโยนก กล่าวถึงประวัติศาสตร์ในยุคสมัยของพระยามังราย ตามหลักฐานเวียงโบราณ และกุ๋เจดีย์ที่ยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบันว่า พระยามังรายมีพระราชบุตร ๓ พระองค์ คือขุนเครื่อง ขุนคราม และขุนเครือ พระองค์ครองราชย์อยู่ที่เมืองฝาง และได้ส่งให้ขุนเครื่องไปครองราชย์สมบัติที่เมืองเชียงรายน ต่อมาภายหลังขุนเครื่องได้สมรู้ร่วมคิดกับอำมาตย์ชื่อขุนใสเรียง เพื่อจะก่อกบฏชิงบัลลังก์พระราชบิดา เมื่อพระยามังรายทรงทราบจึงคิดจะกำจัดพระโอรส โดยได้ออกอุบายให้อำมาตย์ชื่อขุนอ่องไปทูลให้เข้าเฝ้า แล้วให้ขุนพลแมนธนูชื่ออ้ายฝ้ายเฝ้ายดักยิงด้วยหน้าไม้อาบยาพิษ จนขุนเครื่องถึงแก่ความตาย ในระหว่างทางจากเชียงรายนมาเมืองฝาง สถานที่ที่ขุนเครื่องถูกยิงตายนั้นให้สถาปนาเป็นอารามชื่อว่า วัดเวียงยั้ง ปัจจุบันเหลือเป็นกุ๋ทรุดโทรมอยู่ทางด้านเหนือของตัวอำเภอพ้าว ชื่อว่า “กุ๋เวียงยั้ง”

ต่อมาเมื่อพระยามังราย จะเข้ายึดเมืองหริภุญไชย พระองค์ยกทัพผ่านมาถึงชุมชนหมู่บ้านแห่งหนึ่งชื่อว่า “บ้านแซ่ลัก” เห็นว่าเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมเพราะล้อมรอบด้วยเนินเขา มีอาหารอุดมสมบูรณ์ จึงหยุดพักเพื่อสะสมไพร่พลและเสบียงอาหารเพื่อให้กองทัพมีความเข้มแข็งมากขึ้น โดยตั้งค่ายคูประตูหอรบอย่างมั่นคง แล้วให้สร้างเป็นเมืองขึ้น ในปี จุลศักราชที่ ๖๔๒ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๒๓ ให้ชื่อว่า “เวียงแซ่ลัก” ต่อมาเรียกว่า “เวียงป่าว” เนื่องจากมีการป่าวร้องระดมพลในการศึก แล้วเรียกเพี้ยนต่อมาเป็น “เวียงป่าว” ตามระบบการออกเสียงแบบล้านนาและเขียนเป็น “พ้าว” มาจนถึงปัจจุบัน แต่คนโบราณเรียกว่า “เวียงหวาย” เนื่องจากมีหวายมาก และประวัติศาสตร์บางสำนวนกล่าวว่าเนื่องจากลักษณะคล้ายผลมะพ้าว จึงได้ชื่อว่า เมืองพ้าว เมื่อพระยามังรายยึดหริภุญไชยได้ ก็ได้ให้ขุนเครือไปครองเมืองพ้าว และให้ขุนครามครองเมืองเชียงดาว หลังจากรบชนะเมืองลำปาง และได้พระนามว่า พระยาไชยสงคราม เวียงที่อยู่เรียกว่าเวียงไชย หรือเวียงไชยสงคราม เป็นที่ตั้งของวัดใจ หรือวัดไชยสงคราม ในอำเภอเชียงดาวปัจจุบัน

นอกจากเรื่องราวที่ปรากฏในรูปของเอกสารลายลักษณ์อักษร อันเป็นเรื่องของกลุ่มผู้นำ ผู้ปกครอง บ้านเมืองภายหลังที่เกิดเป็นชุมชนกลุ่มต่าง ๆ แล้ว เรื่องเล่าในชุมชนยังผูกโยงและซ้อนทับเข้ากับเรื่องราวทาง พุทธศาสนา เกี่ยวกับการเดินทางมาโปรดเวไนยสัตว์ของพระพุทธเจ้า โดยตั้งอยู่บนแกน “เวลา” ของโลก ตักคัลลิตี ที่อาจไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นจริงของ “เวลา” หรือยุคสมัยในโลกทางวิทยาศาสตร์ ทั้งนี้โดยอาศัยการ อ้างอิงจากตำนานพระเจ้าเลียบโลก ซึ่งถึงแม้ในเอกสารเรื่องตำนานพระเจ้าเลียบโลกจะไม่ปรากฏเรื่องของ สถานที่เหล่านี้ แต่ชาวบ้านในชุมชนก็ได้สร้างเรื่องราวขึ้นโดยอ้างอิงว่ามีอยู่ในตำนานพระเจ้าเลียบโลก ทั้งนี้เพื่ อรองรับคุณค่า สถานะความมีอยู่ของตำแหน่งแห่งที่ และยืนยันถึงความมีตัวตนของชุมชนให้มั่นคงยิ่งขึ้น

แนวคิดเรื่องเวลา (Time) กับระบบจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชาวบ้าน

เวลาของชาวบ้านบางครั้งไม่ใช่เวลาที่ตรงกับความเป็นจริง เช่น คอยหลวงเชียงดาว คอยตักคัลลิตีของ ชาวเชียงดาวมีตำนานเจ้าหลวงคำแดง และมีพื้นที่เวลาที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ดังตารางการเชื่อมระหว่างเวลาจริง กับเวลาในตักคัลลิตี (Real world and Projected world) ดังนี้

Real world	Human	Projected world
เป็นเวลาจริง (Real time) เวลาในระบบทุนนิยม		เป็นเวลาที่เป้นไปได้ ดังเช่น เรื่องราวของเจ้าหลวงคำแดงบน คอยหลวงตักคัลลิตี นั้น ใน ความคิดและความเชื่อของ ชาวบ้าน เจ้าพ่อหลวงคำแดง ยังคงดำรงอยู่ (to live) และ ดำเนินชีวิต (จิตวิญญาณ) ภายใน คอยหลวงเชียงดาวและถ้า ตักคัลลิตีคอยเชียงดาวนั่นเอง และนั่นจึงเป็นสาเหตุที่เมื่อเกิด เหตุต่าง ๆ เช่น เจ็บป่วย ขอพร ชาวบ้านมักไปขอพรกับเจ้าพ่อ หลวงคำแดงเสมอ

สำนวนพื้นบ้านจากเรื่องเล่าของชาวบ้านสำนวนหนึ่ง ผู้เฒ่าได้เล่าสืบต่อกันมาถึงตำนานเดิม ที่มาของ คำว่า เมืองพร้าว แม่บั้ง โหล่งขอด ม่วงเนิ้ง ตามตำนานที่เล่าสืบกันมาหลายชั่วอายุคนมาแล้วว่า ในสมัย พระพุทธเจ้า “เดินเทศสันถิ” (เสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์) ที่เรียกกันว่า “พระเจ้าเลียบโลก” เข้ามาสู่แคว้นสุวรรณ ภูมิเขตล้านนาไทย ได้เสด็จบิณฑบาตโปรดสัตว์มาถึงหมู่บ้านในตำบลนี้ เห็นเป็นที่อันอุดมสมบูรณ์ ดินค่าน้ำชุ่ม ข้าวกล้าเจริญงอกงามมีผู้คนโอบอุ้มเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมาก จนข้าวล้นนาทรหนักอึ้ง จนต้อง “ปาว” (พยุง) ไร่ จึงเป็นที่มาของคำว่า “เมืองปาว” ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็นเมืองปาว และกลายเป็น “เมืองพร้าว” ใน ปัจจุบัน

เมื่อพระพุทธองค์ “ปาว” บาตรมายัง (หยุด) ที่ปางแห่งหนึ่ง ที่นั่นจึงได้ชื่อว่า แม่ปาง ต่อมาเรียกเป็น “แม่ป้าง” มาจนถึงปัจจุบัน อีกสำนวนหนึ่งเล่าว่า สายบาตรของพระพุทธองค์มีสีคล้ายเหมือนสีผักป้าง จึงเรียกว่า แม่ป้าง ตามลักษณะสีของสายบาตรพระพุทธองค์

ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาบิณฑบาตไปถึงบริเวณหมู่บ้านเชิงดอยแห่งหนึ่ง พระองค์ได้นำบาตรไปแขวนไว้ที่ต้นมะม่วงต้นหนึ่งขณะที่ต้นมะม่วงนั้นยังเล็กอยู่ จึงทำให้กิ่งของมะม่วง “เนิง” หรือโน้มลง และได้ประทอนเกศาไว้เพื่อบรรจุเป็นพระธาตุ ต่อมาสถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่าพระธาตุม่วงเนิง และเมื่อพระพุทธองค์ได้เสด็จไปบิณฑบาตอีกหมู่บ้านหนึ่ง ก็ได้ทำสายสะพายบาตรขาด พระองค์จึงเอาสายบาตรมาขอต่อกันบ้านนั้นจึงได้ชื่อว่า “บ้านโหล่งขอต” จนปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีกระดับหนึ่ง เป็นประวัติศาสตร์จากความทรงจำทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้านในชุมชน เป็นเรื่องราวของเหตุการณ์ในช่วงเวลาต่าง ๆ ที่ได้เล่าสืบกันต่อ ๆ มา ปรากฏอยู่ทั้ง เรื่องเล่าแบบมุขปาฐะ และที่มีบันทึกประวัติศาสตร์จากเรื่องเล่าของชาวบ้านเป็นลายลักษณ์อักษรในเอกสารโบราณของผู้นั้นในชุมชน

ประวัติศาสตร์ชุมชนต้นรุง – ป่าดุ่ม – สันตะมอก

ชุมชนโหล่งต้นรุง – ป่าดุ่ม – สันตะมอก ประกอบด้วย ชุมชนน้อยใหญ่กว่า ๑๐ ชุมชน ได้แก่ ชุมชนบ้านสันตะมอก บ้านทุ่งกู่ ต้นกกอก ทุ่งห้า สันถนน ห้วยกู่ ป่าดุ่มโห่ง ป่าดุ่มดอน ปางฟาน บ้านสหกรณ์แปลง ๕ และบ้านดอยใต้

ชาวบ้านได้ช่วยกันเล่าถึงประวัติความเป็นมาของตัวเองว่า หมู่บ้านต้นรุงมีประชากร ๒๐๐ ครัวเรือน จำนวน ๖๐๐ คน แต่เดิมมีต้นรุงขนาดใหญ่คาดว่ามีอายุไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ กว่าปี วัดรอบได้ ๑๖ เมตร อยู่ใจกลางหมู่บ้านทางทิศใต้ของวัด เลยตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านต้นรุง” ตามชื่อของต้นไม้ประจำหมู่บ้าน คาดว่า ตั้งบ้านเมืองมานานตั้งแต่ยุคเวียงพราวด์ เพราะมีวัดเก่าแก่อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านเรียกว่าวัดคงอาทิตย์ เป็นวัดที่มีขนาดใหญ่มีพระพุทธรูปเก่าๆเป็นพัน-สองพันรูปอยู่ที่บ้านคงอาทิตย์ ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ประมาณ ๑,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว แต่เดิมมีอยู่ ๗๐ หลังเมื่อ ๖๐ -๗๐ ปีที่ผ่านมา

หมู่บ้านต้นรุงมีประชากรส่วนใหญ่เป็นคนเมือง นามสกุลดอนอมบุญ ติริปัญญา ฟองรัตน์เป็นนามสกุลที่มีมากที่สุดเป็นนามสกุลเก่าเดิมของหมู่บ้าน แต่เดิมหมู่บ้านเป็นป่าไม้ขนาดใหญ่ เป็นป่ามะม่วงและขนุนสภาพเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ ต้นรุงใหญ่อยู่หน้าวัดตรงต้นโพธิ์ปัจจุบัน

ชาวบ้านเล่าว่าเมื่อประมาณ ๙๐ ปีก่อน ได้มีทหารชาวพม่าชื่อ นายคำผายและพวกอีก ๖ -๗ คน ได้อพยพหลบหนีเข้าศึกมาพักอาศัยอยู่ในป่าดงบริเวณนั้น และได้ตั้งหลักปักฐานอยู่ที่นั่นเพราะเห็นว่าเป็นถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ได้ด้วยทรัพยากรธรรมชาติจึงได้สร้างกระท่อมเพื่อปักหลักทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ ต่อมานายคำผายและพวกต่างก็มีครอบครัวรวมเป็น ๗ - ๘ ครอบครัว ต่อมาทางการเขาให้มีการตั้งชื่อหมู่บ้านและตั้งผู้นำหมู่บ้านตอนนั้น รองอำมาตย์โทขุนจงรักษ์ ราชกิจ เป็นนายอำเภอ ในระยะแรกนั้นจะมีต้นไม้สูงซึ่งเป็นไม้เก่าแก่มีลำต้นใหญ่มากมีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเห็นจะได้ จนไม่มีใครกล้าตัดหรือโค่น นายคำผายและพวกจึงยกเอาชื่อไม้ต้นนั้นเป็นนามบ้านว่า บ้านต้นสูง สูงตัวนี้มีความหมายว่าเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรให้ความร่มเย็นเป็นสุขแก่ลูกหลานและทางอำเภอได้แต่งตั้งให้ นายสาม เป็นกำนันคนแรกของบ้านต้นรุง ต่อมาทางราชการก็เลยเปลี่ยนชื่อ บ้านต้นสูง เป็น บ้านต้นรุง จนถึงปัจจุบัน เมื่อเป็นหมู่บ้านก็มีคนมาอยู่เรื่อยๆแต่ไม่มีโรงเรียนไม่มีวัดใครอยากรู้หนังสือก็ไปเรียนที่วัดสันถนนหมู่ ๖ ในปัจจุบัน และวัดพระก็ต้องไปทำบุญที่วัดทุ่งห้าหมู่ ๕ ในปัจจุบัน

ต่อมาชาวบ้านโดยการนำของนายซัง ศิริปัญญา ก็ได้ช่วยกันสร้างวัดชื่อว่า วัดตันรูง ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ขุนวิชัย นรคุปต์ เป็นนายอำเภอพร้าวได้ร่วมกับผู้ใหญ่บ้านและราษฎรทั้ง ๕ หมู่บ้าน จัดหาที่ดิน ทางทิศตะวันออกของวัดตันรูง โดยทางวัดได้มอบที่ดินให้ส่วนหนึ่งแล้วย้ายโรงเรียนจากวัดสันถนนมาเป็น โรงเรียนบ้านตันรูงในปัจจุบัน

ส่วนต้นไม้นามบ้านนั้นในคืนวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๐๔ เป็นคืนที่มีฝนฟ้าคะนองและพายุแรงมากจน ต้นไม้ลุ้งที่มีอายุนับร้อยปีไม่สามารถต้านแรงลมได้ จึงได้โค่นหักพังล้มระเนระนาด ก่อนการหักโค่นมีชาวบ้าน เห็นลampionสีเขียวยลลวยเป็นแกว้อยเข้ามาในตันรูง แล้วก็ไหลไปตามกิ่งไม้สุดท้ายก็ไหลลงสู่รากไม้ บางคนก็ ฝันว่ามีของอยู่ตรงพื้น(เป็นแกว้อยเงินทองรวมทั้งพระต่างๆ) เชื่อว่าแต่เดิมชาวบ้านเอาทรัพย์สินเงินทองของ มีค่าและศักดิ์สิทธิ์ เอามากองรวมกันจากนั้นจึงฝังแล้วปลูกตันรูงขึ้นตาม

นอกจากนี้ ในหมู่บ้านยังมีถ้ำอยู่ถ้ำหนึ่ง ชื่อว่าถ้ำหลากล้าน เป็นถ้ำที่มีตำนานเก่าแก่เล่าสืบต่อกันมา ว่ามีข้าวของเงินทองอยู่จำนวนมาก แต่เดิมมีคนเข้ามาขโมยของในถ้ำเป็นเครื่องทองที่เก่าแก่แล้วเปลี่ยนเอาทอง แห่ไป ตอนหลังถ้ำปิดไปเจ้าของถ้ำรู้ว่าของถูกเปลี่ยนไปจึงทำการปิดถ้ำ โดยทำให้หินถล่มมาปิดปากถ้ำ คนที่ เอาทองมาก็เกิดการเจ็บป่วยล้มตายลงไป แต่ถ้ำยังคงเหลือน้ำบ่อทิพย์ไว้ ๓ บ่อ เป็นน้ำบ่อนบยอดเขามี แห่งเดียวในจังหวัดเชียงใหม่ ชาวบ้านเชื่อว่าคนที่เอาน้ำบ่อมาทาที่บริเวณที่เจ็บหรือปวดของร่างกายตลอดจน ตีหมึกจะหายอย่างน่าอัศจรรย์ เป็นน้ำบ่อนขนาดเล็กผุดขึ้นมาเองในธรรมชาติประมาณ ๒๐๐ เมตรได้ ชาวบ้าน เห็นพระลงมาอาบน้ำ (ลงมาจากถ้ำ) ในคืนแรม ๑๕ ค่ำเดือนแปดของทุกปี ชาวบ้านจะได้ยินเสียงกลองโบราณ ตีดังเป็นจังหวะซำๆ ชาวบ้านเคยได้ชมและฉาบบริเวณวัดคงอาทิตย์ ปัจจุบันได้นำไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานจังหวัด เชียงใหม่แล้ว

ชาวบ้านป่าตุมโห่งได้ร่วมกันเล่าถึงความเป็นมาของหมู่บ้านว่า ประมาณปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ชาวไทยใหญ่ จากเมืองตง เมืองหาง ประเทศพม่าอพยพหนีสงครามแล้วเข้ามาหาพื้นที่ทำกินในพื้นที่แถบนี้ ชื่อบ้านป่าตุม โห่งมาจาก ชื่อต้นตุม เป็นไม้ยืนต้นเนื้อแข็ง ต้นใหญ่มาก ขึ้นอยู่กลางหมู่บ้าน จึงตั้งชื่อหมู่บ้านตามต้นไม้ต้น นี้ แต่ได้ถูกตัดเมื่อประมาณ ๗๐ ปีที่ผ่านมาแล้ว แต่เดิมนั้นหมู่ ๔ และหมู่ ๕ ถือว่าเป็นบ้านเดียวกัน แต่หมู่ ๕ มี สภาพพื้นที่เป็นที่ดอนจึงได้เรียกชื่อว่า บ้านป่าตุมดอน ส่วนหมู่ ๔ เป็นพื้นที่ลุ่มจึงเรียกว่าบ้านป่าตุมโห่ง ที่ แปลว่าที่ราบลุ่มน้ำ โดยมีลำห้วยกั้นเขตหมู่บ้าน ชื่อว่าห้วยทราย

การตั้งบ้านเรือนในอดีตบ้านจะถูกสร้างจากไม้รอบ ๆ หมู่บ้านเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ป่า เช่น เสือ เก้ง ฟาน กระต่ายอยู่กันเป็นฝูง ทางสัญจรเป็นทางเกวียน ถ้าเดินทางไปเชียงใหม่จะใช้เวลาทั้งหมด ๓ วัน จึง ต้องเอาข้าวสารและอุปกรณ์ทำกับข้าวไปด้วย ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในอดีตมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกันและมี การเอามื้อเอารันกัน การไถนาจะใช้ควายไถนาและมีการทำข้าว หาน้ำจากบ่อน้ำไปข้างบนบ้าน

“สภาพหมู่บ้านสมัยก่อนเป็นป่า มีสัตว์ป่าอยู่มากมาย เช่น กระรอก อีเห็น กระต่าย เป็นต้น มีคนเอา ควายเอวาวมาเลี้ยงกันก่อน แล้วจึงอพยพกันเข้ามาอยู่ประมาณ ๗๔ ครัวเรือน สมัยก่อนเรียกกันว่ามา “แอม ควาย” คือ การเอวาวควายมาเลี้ยงและ คนที่มาอยู่ก่อนก็เป็นคนพื้นเมืองบ้านเรานี่เอง และต่อมาก็มีคนอพยพ ย้ายเข้ามาอยู่มากมาย เช่น มาจากเมืองฝาง เมืองออน สันกำแพง จนถึงปัจจุบันได้มีพวกอีเก้อ ชาวไทยภูเขาเข้า อยู่ด้วย

ชาวบ้านในโห่งนี้ จะไปไหว้พระธาตุคอกยหินกอง(คอกยหินกอง) ที่มีเรื่องเล่าว่าสมัยก่อนเมื่อ พระพุทธเจ้าได้มาแะนั่งทำสมาธิกรรมฐานที่คอกยหินกองนี้ ขณะนั้นมีเทวดาคองค์หนึ่ง หมายจะนำก้อนหินมา กองไว้เป็นเหมือนคอกยเหมือนภูเขาเพื่อที่จะเอาไปไว้ข้างล่างพระพุทธเจ้า แต่ในขณะที่เทวดากำลังจะขว้างพอดี พระพุทธเจ้ารู้ตัว ทำให้เทวดาคองค์นั้นหนีไป ต่อมามีคนมาพบรอยเท้าสุนัข ๑ รอย ปรากฏอยู่บนหินก้อนหนึ่ง ซึ่ง

จนถึงปัจจุบันก็ยังพบรอยเท้าบนก้อนหินก้อนนั้นอยู่ และได้มีการสร้างพระธาตุขึ้นในบริเวณนั้นได้ประมาณ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว”

พระอธิการเสาร์ โชติบุญโญ อายุ ๖๘ ปี เจ้าอาวาสวัดสันตะมอก ต.ป่าต๋ม อ.พร้าว เล่าถึงชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในบริเวณเมืองพร้าวจากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านว่า ตัวท่านเป็นคนบ้านสันตะมอก โดยกำเนิด ปัจจุบันบ้านสันตะมอกมีประชากร ๑๒๗ หลังคาเรือน

“วัดสันตะมอกปัจจุบันย้ายมาจากดงที่ตั้งวัดเดิม เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๑ เหตุที่ได้ชื่อว่าบ้าน สันตะมอก นั้นเนื่องจาก สมัยก่อนมีต้นไม้ชนิดหนึ่ง มีดอกหอมมากเรียกว่า ดอกตะมอก ชาวบ้านมาทำ “ผามควาย” สำหรับเลี้ยงควายบริเวณนี้ ภายหลังจึงตั้งบ้านเรือนขึ้นประมาณ ๗-๘ หลังคาเรือน

เดิมมีชาวลัวะอยู่ทางทิศใต้ (บ้านสันป่าแดง) ชาวลัวะสมัยนั้นยังไม่มีวัด จึงเสาะหาพื้นที่สำหรับสร้างวัด และพบบริเวณที่ตั้งวัดสันตะมอกเก่า (ปัจจุบันเป็นดงไม้) จึงนำข้าว ๑ กำนามายืนโยงและอธิษฐานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่า “อยากได้วัดบริเวณนี้ ถ้าให้เป็นวัด ขอให้ข้าวกองไว้เป็นก้อนดั่งเดิม ถ้าไม่ให้เป็นวัด ขอให้ข้าวกองนี้แตกเสีย” ชาวลัวะจึงได้นำข้าวกองไว้แล้วกลับบ้านไป จากนั้นคนเลี้ยงควายบริเวณสันตะมอกได้มาทำลายให้ข้าวแตกกระจาย ชาวลัวะจึงไม่ได้สร้างวัดบริเวณนั้น และได้เดินทางย้ายจากไปยังถิ่นอื่น การกลั่นแกล้งชาวลัวะตั้งแต่สมัยนั้นมา เป็นเหตุให้ชาวบ้าน สันตะมอกในปัจจุบันมักแตกแยกกันเอง ทะเลาะเบาะแว้งกัน พระภิกษุจากถิ่นอื่นมาจำพรรษาที่วัดได้ไม่นานก็จำต้องมีย้ายจากไป

ต่อมาเรื่องเล่าเกี่ยวกับชาวลัวะ เหลือเพียงเรื่องผี ชาวบ้านเชื่อกันว่าสมัยก่อนมีผีลัวะมากมาย เป็นผีร้าย ถ้าทำไร่ ทำสวน คัดต้นไม้ มักได้รับภัยอันตรายจากผีลัวะในดง ปัจจุบันดงเหล่านั้นได้กลายเป็นทุ่งนาไปหมดแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านสันตะมอกไหว้พระธาตุสันตะมอกที่ได้สร้างมานานแล้ว และมีประเพณีขึ้นพระธาตุเดือน ๘ คับของทุกปี

ส่วนอีกปึกบ้านหนึ่งชื่อว่า บ้านหลวง ที่เป็นชาวมูเซอและลีซอย้ายมาจากบนดอยอยู่บริเวณใกล้เคียง มีประชากร ๒๐๐ กว่าหลังคาเรือน ปัจจุบันนี้ร่วมประเพณีและไปมาหาสู่ แต่งงานกันกับคนเมืองบ้าง”

ชุมชนบ้านโป่ง - ดงหลวง

บ้านดงหลวงเริ่มก่อตั้งเมื่อราวปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พญาแสนใจผู้ใหญ่บ้านคนแรก เป็นคนสันป่าตองท่านเป็นคนมาก่อตั้งหมู่บ้าน โดยคำว่าพญานี้ได้มาจาก แต่เดิมไม่มีผู้ใหญ่บ้าน แต่มีพ่อแสนใจเป็นผู้นำ ชาวบ้านได้ตั้งสมญานามให้ว่าพญาเพื่อให้เกิดการสมกับเป็นผู้นำ มาก่อตั้งใหม่ประมาณ ๑๐ กว่าหลังคาเรือน สภาพหมู่บ้านเดิมเป็นป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์มาก จึงตั้งชื่อหมู่บ้านว่า บ้านดงหลวง เพราะเป็นป่าที่มีต้นไม้ใหญ่ที่สำคัญเช่น ต้นตะเคียน ต้นสัก เป็นต้น

บ้านดงหลวงเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ จากหลักฐานตำนานเมืองพร้าว ซึ่งรวบรวมโดยพระอธิการปัญญา วะโร เจ้าอาวาสวัดป่าตอง ซึ่งตำนานตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่าในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ บ้านดงยังเป็นป่าเขาเล่าเนาไพรและปี พ.ศ. ๒๔๔๗ เดือน ๗ เหนือขึ้น ๗ ค่ำ ชาวบ้านดงหลวงได้สร้างวิหารหลังแรกขึ้น จากปรากฏการณ์ดังกล่าวพอจะสันนิษฐานได้ว่า บ้านดงหลวงมีการจัดตั้งรวมกันเป็นแหล่งชุมชนที่มั่นคงมาไม่น้อยกว่า ๑๒๗ ปี สาเหตุที่ได้ชื่อว่า บ้านดงหลวง สืบเนื่องมาจากอดีตมีต้นไม้สัก ไม้ตะเคียน ฯลฯ เป็นป่าใหญ่อยู่ห่างหมู่บ้านประมาณ 200 เมตร ชาวบ้านจึงตั้งชื่อว่า บ้านดงหลวง

ชาวบ้านพบลำแสงสีเขียวลอยขึ้นที่คอยเหี้ย ลอยผ่านไปทางทิศเหนืออยู่ห่างไปทางดอยนางแล ซึ่งเป็นสำนักธรรมนางแล เชื่อว่าเป็นที่ ๆ มีพระธาตุเดิมอยู่พบเห็นบ่อยในช่วงเดือน มีนาคม ส่วนใหญ่เป็นข้างแรม ๘ ค่ำ แต่ปัจจุบันไม่ค่อยได้เห็น

ถ้ามีการบวชนาคแล้วไม่ได้ไปบอกกล่าวจะมีปรากฏการณ์ คือ เสียงไม้หักเหมือนกับช่างหักหรือโค่นให้ไต่ยี่นในช่วงกลางคืน พอรุ่งเช้าไปดูก็ไม่พบเห็นอะไรจึงทำการเช่นสรวงบอกกล่าวขึ้นจึงจะทำการบวชได้ หากไม่ทำ จะทำให้คนบวชมืดมัวหรือมีอันเป็นไปหรือมีการทะเลาะวิวาทขึ้นทำให้ไม่เป็นสิริมงคลต่องานที่จัดขึ้น

ช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ มีชาวบ้านพบเห็นเครื่องบินของญี่ปุ่นตกลงที่หนองบัว ซึ่งเป็นหนองอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน มีทหารญี่ปุ่นเข้ามาขอข้าวปลาอาหารชาวบ้านรับประทาน แต่ไม่ได้ทำร้ายชาวบ้านแต่อย่างใด (เป็นทหารสอดแนมประมาณ ๖ - ๗ คน) ไม่มีการยิงกันในพื้นที่

ชุมชนแม่แหวน - แม่แวนหลวง

บ้านแม่แวนเดิม เป็นบ้านเดียวกับบ้านหนองหล่ม ต.เขื่อนผาก โดยใช้วัดร่วมกันคือ วัดแม่แวน ภายหลังมีการแบ่งเขตการปกครองออกเป็นระดับตำบลทำให้บ้านหนองหล่ม ถูกแยกไปอยู่ตำบลเขื่อนผาก

บ้านแม่แวน เดิมชื่อบ้านแม่แวนหลวง หมายถึง เป็นบ้านใหญ่ บ้านเจ้าเดิมก่อนเพื่อน รวมกับบ้านหนองหล่มแล้ว จึงเป็นโฮงบ้านขนาดใหญ่ เรียกว่า โฮงแม่แวน ชื่อแม่แวนเพี้ยนมาจากคำว่า “แม่แหวน” มีเรื่องเล่าถึงตำนานบ้านหนองหล่มสมัยก่อน ว่า

สมัยก่อนชาวบ้านได้ปลาไหลเผือก ตัวขนาดใหญ่เท่าเสือ จึงนำมาแบ่งให้ชาวบ้านทุกคนกิน แต่ไม่ได้แบ่งให้แม่หม้ายคนหนึ่ง ชาวบ้านนั้นก็จึงนำหางปลาไหลเผือกตัวนั้นไปให้แม่หม้าย แต่แม่หม้ายไม่ได้กิน จึงนำไปถวายวัด หลังจากกินแล้วพอถึงเวลากลางคืน แผ่นดินได้ยุบตัวลงไป พอตีมีเจ้าคนหนึ่งเป็นชายขี้มาหาคนรักที่หมู่บ้านนี้พอดี พบหมู่บ้านและคนรักกำลังยุบตัวลงไป ไม่สามารถช่วยเหลือได้ คนรักรู้ตัวว่าคงไม่รอดแน่จึงถอดแหวนมอบให้ชายคนนั้น จากนั้นชายคนนั้นได้ขี่ม้าออกมา พร้อมทั้งแผ่นดินได้ยุบตัวลงตามหลังตนเองมาเรื่อย ๆ มาถึงบริเวณทิศเหนือของบ้านแม่แวนปัจจุบัน สมัยก่อนเรียกว่า “โล๊ะป่าแกค” จึงนึกได้ว่าที่แผ่นดินยุบตามตนเองมาเนื่องจากตนได้นำแหวนของนางคนรักมาด้วย จึงได้ถอดแหวนออกและขว้างไปด้านหลังจึงทำให้แผ่นดินหยุดยุบตัว และบริเวณนั้นจึงถูกเรียกขานว่า “แม่แหวน” และเพี้ยนมาเป็น “แม่แวน” ในที่สุด เรียกชื่อลำน้ำที่ชาวบ้านใช้ว่า น้ำแม่แวนและเรียกชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านแม่แวนหลวง” จนถึงปัจจุบัน

บ้านแม่แวนหลวง เป็นบ้านเจ้าดั้งเดิม (อ่านออกเสียงแบบล้านนาว่า “บ้านเก๊า”) บ้านที่แยกจากบ้านแม่แวนหลวง ได้แก่ บ้านหนองหล่ม แยกออกไปก่อน บ้านแม่เหิยะ บ้านป่าแหม บ้านหนองบัว แยกตามมาทีหลัง เมื่อแยกออกแล้วยังคงเป็นศรัทธาวัดแม่แวน แต่ปัจจุบันมีวัดของตนเองหมดแล้ว

สมัยก่อนประมาณ ปีพ.ศ. ๒๔๘๓ มีลมพายุแรง เรียกว่า ลมหลวง พัดไม้มะม่วงหลวงหักล้มลง พ่อหลวงมา เป็นผู้ใหญ่บ้าน(แก่บ้าน) บ้านหนองหล่ม ซึ่งเป็นแก่บ้านไม่หวงเขตแดน (คนสมัยก่อนไม่หวงเขตแดน) จึงบอกให้พ่อหลวงพรหม มาเก็บกวาดและจะยกเขตให้เป็นเขตของพ่อหลวงพรหม เมื่อแก่พรหมและลูกน้องเก็บกวาดเรียบร้อยแล้วจึงเป็นเขตแดนของแก่พรหม เพื่งทำการโอนให้กันอย่างแท้จริงเมื่อ ๕ ปีที่ผ่านมา

บ้านแม่แวนหลวง ยังถูกขนานนามว่าอีกชื่อหนึ่งว่า “บ้านแม่แวนฟ้ามิด” เนื่องจาก มีคนมากเมื่อมีงานปอย มีคนมาร่วมงานมาก ชาวบ้านจะทำพลากครัวทานไปถึงบ้านสันยาว ชาวบ้านเล่าว่า ถ้าคนแม่แวนได้เข้าไปงานปอยแล้ว เป็นบ่ใคร่เลี้ยงข้าว มันคนหลายล้ำ มากันที่เหมือนมิดฟ้ามัดิน จึงเรียกคนบ้านนั้นว่าบ้านฟ้ามิด

คนที่อยู่แม่แวนส่วนใหญ่เป็นคนที่เกิดที่นี่ แต่ปัจจุบันได้แยกออกไปอยู่บ้านอื่นบ้าง เช่น บ้านสหกรณ์ เป็นต้น ถนนสายในของบ้านแม่แวนอยู่ด้านใน สมัยก่อนเป็นถนนหล่ม เดินทางยากลำบาก มีหมู่บ้านตั้งเป็นหย่อม ๆ ตามเส้นทางสายใน อยู่กันเป็นปึก ๆ แต่ได้เข้ามารวมเป็นบ้านแม่แวนหมู่เดียวกัน

“ชาวบ้านแม่แวนจะไปไหว้พระธาตุที่วัดแม่แวนหลวง หรือวัดคอนแก้ว เล่ากันว่ามิของมีค่า และประตูวัดมี ๔ ประตู มีเหตุอาถรรพณ์ ทำให้การสร้างกำแพงไม่สำเร็จจนมีคำเล่าว่า “วัดคอนแก้ว กำแพงบ่แล้ว มีผีกวนตัก” (ฝั่งตะวันตก) เพราะเหตุว่า สมัยเมื่อพ่อหนานตา อายุน้อยกว่าพ่ออ้าย ๓-๕ ปี บวชเป็นพระ ได้ก่ออิฐสร้างกำแพงรอบวัด ปรากฏว่าก่อตอนกลางวัน รุ่งเช้าอีกวันหนึ่งอิฐได้ถูกทำลายลง เนื่องจากมีผีตักศิลาที่มีฝีมือ ฝีมือได้ทำลายกำแพงลง เหตุที่ทราบว่ามีผีตักศิลาเนื่องจาก สมัยพ่อของพ่ออ้ายบวชเป็นพระ พ่อน้อยเมืองใจ ผู้เป็นพ่อได้ลักขุดปลาไหลที่ปากถ้ำ และพบโองเงินกลิ้งออกมาหา พ่อน้อยเมืองใจ จึงทุบโองและพบเงินมากมาย และจึงทำพิธีสวดและนำโองเล็กมาใส่ได้ ๔ โองเพื่อแบ่งให้พวกที่ไปร่วมชุด ๔ คน เป็นวันนั้นมีการคานก่วยสลาก พ่อน้อยเมืองใจได้นำเงินนั้นมาทำเงินสวญ จากนั้นได้เป็นใช้ล้มป่วยลง กลับไม่ยอมนอนที่บ้านจะไปนอนที่โบสถ์ ชาวบ้านรู้สึกสงสัยจึงสอบถามพบว่า พ่อน้อยเมืองใจได้ขุดปลาไหลที่ปากถ้ำในตอนเช้า ได้เงินมาและเก็บไว้ในใต้เตียง ชาวบ้านจึงให้นำไปคืนยังที่เดิมและทำพิธีเรียกขวัญ โดยเชิญหมอขวัญจากทั่วทั้งตำบลแม่แวนมาเรียกขวัญ หมอบอกว่าขวัญมาแล้วแต่ยังไม่เข้ามา จึงได้ทำการเรียกขวัญโดยใช้หินห่อกับผ้าและนำมาขยักห้อยกับไม้ เมื่อขวัญเข้ามาหินในห่อผ้าจะยกขึ้นลงและนำหนักเทลงไปยังตัวของพ่อน้อยเมืองใจ หมอขวัญจึงตัดเชือกให้ห่อผ้าลงไปยังพ่อของพ่ออ้าย ขวัญจึงกลับมาดังเดิม และรอดชีวิตในที่สุด ถ้าสมัยก่อนมีถ้วย ชามมากมาย ถ้วย ชาม ช้อน ของวัดจะถูกเก็บไว้ในถ้ำ เมื่อมีงานชาวบ้านต้องยืมมาใช้ในงานต่าง ๆ บางคนส่งคืนบางคนไม่ส่งคืน ทำให้ถ้ำใต้ปีดลง ปัจจุบันบริเวณถ้ำหลังวัดมีความศักดิ์สิทธิ์มากถ้าใครทำอะไรไม่ดีจะต้องมีอันเป็นไป ถ้าจะทำสิ่งใดให้ขอกับเสี้ยววัด ซึ่งตั้งอยู่บริเวณหลังถ้ำเสียก่อน และยังมีเรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ว่า บวก (หนองแห่) อยู่บริเวณต้นโชคหลวง ชาวบ้าน ชื่อเอื้องคำ ไปตกปลา ได้ปลาหมอ ๓ ตัว ต่อมากบหลวงลอยขึ้นมาและคาใหญ่เท่ามะเขือ เอื้องคำจึงไหว้และนำปลาคืนกลับไปยังแม่น้ำ และชาวบ้านมักพบกบตัวเล็ก ถ้านำไปกินชาวบ้านจะเสียชีวิต แต่ปัจจุบันปากถ้ำและหนองแห่ไม่มีหลงเหลือแล้ว”

ชาวบ้านเล่าถึงตำนานคอยจอมหด คอยสูงทางทิศตะวันตก สัญลักษณ์และสถานที่หมาย ของเมืองพริ้ว ว่า ตามตำนานเล่าต่อกันมาว่า คอยจอมหดสูงกว่าอ่างสูงเชียงดาว พระพุทธเจ้าได้กาย “รินคำ” จากอ่างสูงลงมารคคอยจอมหดทำให้คอยจอมหดต่ำลงไป บนยอดคอยจอมหดจะเป็นหล่มโคลน รินคำถูกเก็บไว้ในคอยจอมหดหลวง เป็นถ้ำใต้คอยจอมหดอยู่จนถึงปัจจุบันซึ่งไม่มีใครพบเห็นอีก

ชุมชนเคี่ยนผาก – เชื่อนผาก

เรื่องเล่าจากความทรงจำทางประวัติศาสตร์และความเชื่อของชาวบ้าน เล่ากันต่อ ๆ มาว่า เชื่อนผากในสมัยก่อน เป็นบ้านเชื่อนผาก มีฟานตัวหนึ่งเป็นฟานเผือกเข้ามาในหมู่บ้านและชาวบ้านจึงฆ่ากิน หลังจากชาวบ้านทั้งหลายได้กินฟานเผือกตัวนั้นแล้วแล้ว ก็พากันล้มตายไปเป็นจำนวนมาก โดยตายไปกว่าครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน ดังนั้นในสมัยก่อนหมู่บ้านนี้จึงถูกขนานนามว่า “บ้านเคี่ยนผาก” (แปลว่า ตายไปผากหนึ่งหรือครึ่งหนึ่ง) และปัจจุบันทางการได้เปลี่ยนชื่อให้ใหม่ว่า “บ้านเชื่อนผาก”

บ้านเชื่อนผากเดิมมี ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๑ บ้านแพะ หมู่ ๒ บ้านเชื่อนผาก หมู่ ๓ บ้านห้วยบง หมู่ ๔ บ้านห้วยบงใต้ หมู่ ๕ บ้านทรายมูล (เดิมเรียกบ้านป่าติ้ว เพราะมีไม้ขี้ติ้วมาก) และหมู่บ้านที่ตั้งใหม่อีก ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๖ บ้านสหกรณ์แปลง ๒ หมู่ ๗ บ้านทรายทอง หมู่ ๘ บ้านขวัญประชา หมู่ ๙ บ้านไชยมงคล (หมู่ ๖ – ๙ แต่ก่อนเป็นหมู่บ้านเดียวกันคือบ้านสหกรณ์) และหมู่ ๑๐ บ้านม่วงหลวง (แยกจากบ้านหมู่ ๒ บ้านเชื่อนผาก) ตั้งชื่อ ม่วงหลวง เนื่องจากในหมู่บ้านมีต้นมะม่วงใหญ่อยู่

สมัยก่อนบ้านห้วยบงทั้งเหนือ – ใต้เป็นหมู่บ้านเดียวกัน แยกออก เนื่องจากคนมาก บ้านอยู่ห่างกัน การติดต่อสื่อสารไม่ทั่วถึง ไม่รวมกันเพราะต้องการงบประมาณของแต่ละหมู่บ้าน

ส่วนบ้านแพะนั้น แยกออกมาจากบ้านเขื่อนผาก สมัยก่อนเป็นแพะ เป็นป่าไม้ใหญ่ดงหนา บ้านแพะเป็นบ้านเก่าแก่ แต่ยังไม่เท่ากับบ้านเขื่อนผาก บ้านเขื่อนผากแท้จริงแล้วอยู่อีกฝั่งหนึ่งของน้ำแม่จัด

คนบ้านเขื่อนผากมาจากหลายพื้นที่ เช่นมาจากเมืองฮอด เมืองละกอน(ลำปาง) สันทราย สันป่าตอง ย้ายมาอยู่ที่เขื่อนผากเนื่องจากที่อยู่เก่านั้นแห้งแล้ง ไม่มีที่ทำกิน โดยส่วนใหญ่จะย้ายมาตั้งแต่วัยรุ่นพอในช่วง ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา

บ้านเขื่อนผากมีคนเชื้อสายลัวะอยู่บ้าง แต่ก็มีไม่มากแล้ว เชื้อสายชาวลัวะที่หลงเหลืออยู่ ได้แก่ ตระกูล แก้วมาทิ และสิงห์ใส

เขื่อนผาก กับโฮ่งฮอด ถือเป็นคนละโฮ่งกัน เนื่องจากมีสันคอยกั้นอยู่ และห่างกัน ราว ๓๐ กิโลเมตร สมัยก่อนใช้น้ำแม่จัดเป็นเขตแบ่งแดน ฝั่งตะวันตกแม่น้ำจัดถือเป็นโฮ่งน้ำแพร์ และฝั่งตะวันออกแม่น้ำจัดถือเป็นเขตของโฮ่งแม่แวน เขื่อนผากมาตั้งเป็นตำบลในสมัยพ่อแคว้นแก้ว เมื่อก่อนไม่ได้เป็นเขตตำบล แต่เรียกกันว่า เป็นโฮ่ง คือ คนโฮ่งนั้น โฮ่งนี้ เช่น หมูโฮ่งฮอด โฮ่งแม่แวน โฮ่งน้ำแพร์ เป็นต้น ส่วนเมืองพร้าว่นั้นถือเป็นเขตรวมของทุกโฮ่ง เป็นเมือง เรียกว่า ชาวเมืองพร้าว เป็นคำเรียกคนในแถบนี้โดยรวม ๆ สมัยก่อนมีสะพานข้ามน้ำระหว่างบ้านโละกับบ้านทรายมูล สมัยก่อนเรียก ขั้วพญาไชย (พญาไชยสร้างสะพานรุ่นหม่อน-ทวด) หรือขั้วใจ ปัจจุบันเรียกขั้วฮอด ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ น้ำท่วมใหญ่ ท่วมทั้งตำบลเขื่อนผาก ชาวบ้านจึงย้ายจากหมู่บ้านเขื่อนผาก (บ้านโละ – บ้านหล่ม) กระจ่ายไปยังบ้านอื่น สมัยก่อนนั้นก็มีน้ำท่วมอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มากเท่าใดนัก ชาวบ้านเขื่อนผากอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดินและธาตุอาหารในดิน ทำไร่ทำสวน ที่ริมน้ำแม่จัดนั่นเอง

ตำนานถ้ำดอกคำ และชุมชนน้ำแพร์ – หนองปลาหมึก

เรื่องราวของถ้ำดอกคำนี้ปรากฏอยู่ในตำนานพระพุทธเจ้าเลียบโลก หรือตำนานพระบาท พระธาตุฉบับพิสดาร จารึกด้วยตัวอักษรไทยยวน มีข้อความว่า

“พระพุทธเจ้าของเราพร้อมด้วย พระยาอินทร์ พระยาโศก พระอานนท์ พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ ได้เดินเทศสนธิ คือ การเสด็จไปเทศนาโปรดสัตว์ในนิมมราชธานีน้อยใหญ่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาในเขตเมืองหริภุญชัย เมืองลี้ เมืองท่าหัวเตียน เมืองอุคำ

ยังมีในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าของเราเสด็จไปด้วยพระองค์เพียงองค์เดียว ก็ได้มานั่งในถ้ำนี้ ขณะนั้นยังมียักษ์ ๒ ตน ผัวเมีย อาศัยอยู่ในถ้ำหลวงเชียงดาวมาเป็นเวลานาน วันหนึ่งมันก็ออกมาหาอาหารในบริเวณแถวถ้ำดอกคำนี้ (ความจริงพระองค์ทรงรู้ไว้ก่อนแล้วว่ายักษ์จะมาทางนี้และทรงคิดว่าจะทรมาณยักษ์ผู้หยาบช้ำตนนี้ให้ทั้งมันดำรงอยู่ในศีลในธรรมพระองค์จึงเสด็จมาทรมาณ) ยักษ์ผู้สามีมันก็เล็งเห็นชายผู้หนึ่งรูปร่างมั่งคั่งอยู่ในถ้ำมันก็เข้าไปหาเพื่อจะจับกินเป็นอาหาร พอเข้าไปใกล้พระพุทธเจ้าก็เหาะหนีไป มันจึงหยิบเอาก้อนผา (ก้อนหิน) ขว้างตามหลังไปหลายก้อน โดยไปตกริมปากถ้ำ ๒ ก้อน แต่ก็ไม่ถูกพระพุทธเจ้า ยักษ์ตนนั้นจึงมีความเจ็บใจมาก จึงคิดหาอุบายโดยการแปลงร่างเป็นอิกาบินไล่กวาดพระพุทธองค์ไป พระพุทธองค์ก็แปลงร่างเป็นตัวหมัดจับอยู่ที่หัวของอิกา อิกาไม่รู้ว่าพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ไหน บินวนเวียนหาอยู่จนหลงเข้าไปในป่าทึบแห่งหนึ่ง ต่อมาที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า “บ้านดงกาหลง” จนทุกวันนี้ ในที่สุดมันก็ลดทิฐิมานะ ยอมแพ้ยักษ์มือไหว้พระพุทธเจ้าแล้วเหาะกลับไปถ้ำเชียงดาว บอกเรื่องที่เกิดขึ้นแก่ภรรยาตน ยักษ์ผู้เป็นภรรยาจึงได้ชวนผู้เป็นสามีแต่ด่าขานขำขอกดอกไม้อึ่งเป็นดอกบัวคำมาสักการะพระพุทธองค์ ถ้ำนี้จึงได้ชื่อว่า “ถ้ำดอกคำ” ตั้งแต่นั้นมา

ส่วนยักษ์สองผัวเมีย หลังจากนั้นก็ตั้งอยู่ในศีลธรรม หากินแต่ผลไม้ไม่กินเนื้อปลาอีกต่อไป อยู่มาวันหนึ่งได้เดินพลัดที่หน้าผาแห่งหนึ่งด้วยความซรา ต่อมาที่นั่นจึงได้ชื่อว่า ห้วยผาลาดมาจนทุกวันนี้

ต่อจากนั้น ก็เดินทางต่อไปด้วยอาการเจ็บป่วย ได้พักนอนตะแคง “งอหลังห้ง” (ภาษาล้านนา) อยู่ที่บ้าน
แห่งหนึ่ง ต่อมาได้ชื่อว่า “บ้านแม่ละงอ” มาจนทุกวันนี้”

บ้านน้ำแพร่มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๔๙ ครัวเรือน อยู่ในเขตปกครองตำบลน้ำแพร่ อำเภอพร้าว
หมู่บ้านในตำบลมีทั้งหมด ๘ ชุมชน ได้แก่ ชุมชนหนองปลาหมึก ป่าจิว สันขวาง น้ำแพร่ โละป่าตอง
แม่ละงอง บ้านถ้ำ และบ้านป่าอ้อ

พ่อก็คือก่อน พ่ออุ๊ยดวงตีบ ผู้อาวุโสประจำหมู่บ้าน เล่าว่า เมื่อประมาณ ๒๐๐ กว่าปี สมัยก่อนพื้นที่แถบนี้เป็นป่าไม้ดงหนาทึบ ต่อมามีคนจากทางตง บ้านถวายย้ายมาอยู่แล้วตั้งชื่อตามบ้านเดิมของตัวเองว่า บ้านน้ำแพร่ เดิมมาอยู่กันประมาณ ๒๐ หลังคาเรือน แล้วต่อจากนั้นก็อพยพเข้ามาอีก มีลูกหลานก็ขยายกันออกไป การที่มาอยู่ที่นี้เนื่องจากว่ามีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ และมีการแต่งงานอพยพเข้ามาอยู่อีกหลายเผ่า เช่น พวกไทใหญ่ พวกเขมร

แต่ก่อนน้ำแม่ลาดไหลผ่านหมู่บ้าน จากทางทิศตะวันตกมา ไหลเข้าหมู่บ้านกระจายแพร่ไปตามพื้นที่ของหมู่บ้าน แล้วต้องทำให้ชาวบ้านขุดคุ้ยน้ำกันไม่ให้น้ำไหลเข้าหมู่บ้านอีก ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อบ้านว่าบ้านน้ำแพร่ และน้ำแม่ลาดก็จะไหลลงน้ำแม่จืดต่อไป

วัดน้ำแพร่ เดิมชื่อ วัดบัวนาค เหตุที่ชื่อเช่นนี้ เนื่องมาจากเอานามของต้นดอกบัวนาคมาตั้ง ซึ่งแต่ก่อนจะเกิดวัดมีต้นดอกบัวนาคเกิดขึ้นมาก่อนวัด ส่วนสถานที่ตั้งวัดปัจจุบันถูกปล่อยให้ป็นวัดร้างนานเท่าไรแล้วไม่ทราบอายุแน่ชัด ทางวัดบัวนาคก็มีเจ้าอาวาสสืบต่อกันมาหลายช่วงจนมาถึงเจ้าอาวาสครูบาอุตต อุตตโม ก็ได้มีความคิดขึ้นมาว่าควรจะมีการย้ายที่ตั้งวัดเสียใหม่ สาเหตุเพราะคาดการณ์ล่วงหน้าว่าสถานที่นั้นจะไม่เป็นที่สงบแก่การบำเพ็ญและศึกษาพระธรรมของภิกษุสามเณร เพราะติดกับถนนสาธารณะมากเกินไป จึงได้ปรึกษาหารือกับพระยาบารุง สุรินทร์รังษี และคณะกรรมการ ศรัทธาชาวบ้านก็เห็นด้วยกับครูบาฯ จึงได้ร่วมกันสร้างที่ตั้งวัดใหม่ เห็นควรว่า ควรสร้างวัดอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดเก่า ตามคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ใช้เวลาสร้างประมาณ ๑๑ ปี โดยได้สร้างกุฏิก่อน ต่อจากนั้นก็ได้สร้างวิหาร หอกลอง หอธรรม โดยสร้างจากไม้เนื้อแข็งทั้งหมดพร้อมกับได้สร้างพระพุทธรูป (พระประธาน) ขึ้นมาจำนวน ๑ องค์ โดยมีมือของช่างพ่อหนานปัญญา (ผู้ใหญ่บ้านคนเดิม) ทำด้วยไม้สักทอง ประดิษฐานไว้ในวิหารวัดน้ำแพร่มีหลักฐานการแกะสลักเขียนด้วยตัวอักษรล้านนาจารึกไว้ ณ ที่ฐานพระว่า “ข้าพเจ้าครูบาอุตม อุตตโม พร้อมด้วยพ่อน้อยปลาและบุตรหลานเป็นเจ้าภาพศรัทธาสร้างถวาย เมื่อปีดับสงว จ.ศ.๑๒๕๖ ตรงกับเดือน ๗ เหนือขึ้น ๑๕ ค่ำ วันศุกร์ พ.ศ.๒๔๓๗” ตามหลักฐานที่ได้จารึกไว้ได้ฐานพระพุทธรูปพร้อมกับได้เปลี่ยนชื่อจากวัดเดิมที่มีชื่อวัดบัวนาค ตำบลนงจักร เปลี่ยนชื่อมาเป็น วัดน้ำแพร่ และขึ้นเป็นตำบลน้ำแพร่ ตั้งแต่นั้นจนถึงวันนี้

พระครูปิยะกิจจาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดน้ำแพร่องค์ปัจจุบันอายุ ๔๖ ปี เล่าเพิ่มเติมถึงประวัติความเป็นมา และชื่อหมู่บ้านและวัดว่า น้ำแพร่ ตั้งตามความหมายของความอุดมสมบูรณ์ของพืชไร่นาสวนการเกษตร ให้ฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาล ประชาชนราษฎรมีความสามัคคีเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และเพื่อให้เป็นความหมายที่ดีและเป็นนิมิตหมายอันดีของชาวบ้านพร้อมทั้งวัด จึงได้นามว่า วัดน้ำแพร่

บ้านน้ำแพร่เกิดก่อนบ้านอื่นในตำบล สาเหตุที่มีการมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นบ้านแรกก็เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่เดิมมี ๗ หมู่บ้านในตำบลแล้วมีการตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้นมาอีก ๑ หมู่บ้าน คือ บ้านป่าอ้อ ซึ่งเป็นชาวเขาเผ่าลีซอที่ย้ายลงมาจากเขา แล้วต่อมาก็มีเผ่าอื่นย้ายลงมาอยู่ด้วย สาเหตุที่เผ่าลีซอมาตั้งหมู่บ้านอยู่ เนื่องจากการเกรงว่าพวกลีซอจะไปทำลายป่า เผาป่า จึงได้ให้ลงมาตั้งหมู่บ้านที่ลุ่มแต่ก็ยังอยู่ใกล้เขา

พระพุทธรูปสำคัญของชาวน้ำแพร่คือ พระเจ้าล้านทอง เรียกอีกนามว่า พระเจ้าหลวง เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย เนื้อทองสัมฤทธิ์มีศิลปะแบบสุโขทัย หน้าตักกว้าง ๑๘๐ ซม. สูงรวมฐาน ๒๗๔ ซม.

สร้างในปีพ.ศ. ๒๐๖๙ สร้างขึ้นโดยพระเมืองเกษเกล้า เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปไว้ที่เมืองพร้าววังหิน หล่อด้วยทองปัญจะโลหะ เป็นนามที่เรียกขานตามวัตถุที่สร้างขึ้นว่า พระเจ้าล้านทอง

พ.ศ. ๒๑๐๑ ได้เกิดภัยสงครามจากพระเจ้ากรุงหงสาวดี ผู้คนชาวเมืองพร้าววังหินหนีออกจากเมืองไปหมดคงปล่อยให้พระเจ้าล้านทองอยู่ในเมืองร้างนานถึง ๓๔๙ ปี จนมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีคาบสมุทรชาวคนหนึ่งเป็นคนเชื้อชาติลาว ชาวบ้านเรียกว่า “ปู่กาเลยังยั้ง” เดินทางมาพักที่วัดสันขวาง ได้เดินเที่ยวชมทิวทัศน์บริเวณวัดพระเจ้าล้านทอง ในขณะที่ได้เดินชมสถานที่บริเวณวัดพระเจ้าล้านทอง ได้พบกับพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ องค์พระพุทธรูปถูกควันทไฟที่เกิดจากไฟป่ารมจนดำสนิมไปทั้งองค์ ตั้งอยู่บนอิฐฐานเก่าและทรุดโทรมมาก คาบสกาเลยังยั้ง ได้ทำการซ่อมแซมฐานพระพุทธรูปด้วยอิฐเก่าที่หาได้ในบริเวณนั้นนำมาชุบด้วยน้ำยางเหนียว เมื่อซ่อมแซมฐานพระพุทธรูปจนเป็นที่มั่นคงแล้ว ได้สร้างเพิงไม้ด้วยเสาไม้สี่ต้นมุงด้วยหญ้าคา เพื่อกันแดดกันฝนให้พระพุทธรูป เนื่องจากขาดคนดูแลเพิงไม้จึงถูกไฟป่าเผาไปจนหมด จนถึงปีพ.ศ. ๒๔๖๐ - ๒๔๗๒ ครอบานินทา สาทร เจ้าอาวาสวัดหนองปลามันรองเจ้าคณะแขวงอำเภอพร้าวในสมัยนั้นได้สร้างวิหารขึ้นมา เพื่อเป็นที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูปให้เป็นที่มั่นคง แล้วนำศรัทธาประชาชนบ้านหนองปลามันและศรัทธาใกล้เคียง ร่วมกันทำพิธีสงฆ์นำองค์พระเจ้าล้านทองเป็นพิธียึดถือกันสืบมา

พ.ศ. ๒๕๑๒ พระครูพุทธชามหาศนาภิบาล หรือครูบาอินตา วัดพุทธสันติปัจกร อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ได้มาเป็นประธานก่อสร้างวิหารจัตุรมุขทางทิศตะวันตกของวิหารหลังเดิม การก่อสร้างวิหารเสร็จได้ประมาณ ๘๐ เปอร์เซ็นต์ ครอบานินทาและศรัทธาประชาชนได้ทำพิธีย้ายองค์พระเจ้าล้านทองจากวิหารหลังเดิมซึ่งเก่าและทรุดโทรม มาประดิษฐานในวิหารจัตุรมุขหลังปัจจุบัน เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๒ เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕ ตรงกับเดือน ๕ เหนือแรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๓๓๓ และได้จัดประเพณีสงฆ์นำพระเจ้าล้านทองขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากนั้นเจ้าอาวาสวัดหนองปลามันได้จัดพระภิกษุให้เป็นผู้ดูแลวัดพระเจ้าล้านทองตลอดมา

ส่วนบ้านหนองปลามัน เป็นบ้านหมู่ที่ ๑ ของตำบลน้ำแพร่ หมู่บ้านนี้ตั้งขึ้นประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๐ ชาวบ้านส่วนมากสืบเชื้อสายมาจากชาวไทลื้อที่อพยพมาจากบ้านหนองปลามัน ตำบลห้วยทราย อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ในการอพยพมาครั้งแรกนั้นคงไม่มีมากเพียงสองหรือสามครอบครัวก่อนเพื่อมาดูแลสถานที่เมื่อได้มาเห็นสภาพโดยทั่วไปแล้วรู้สึกพอใจ เพราะมีที่รกร้างว่างเปล่ามากมายยังไม่มีใครมาจับจองเป็นเจ้าของ จึงส่งข่าวไปบอกแก่ญาติพี่น้องที่บ้านเดิม แล้วพากันอพยพกันมาหลายครอบครัว โดยเฉพาะคนที่ยังไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง

ชาวบ้านเล่าว่า บ้านหนองปลามัน เดิมชื่อหมู่บ้าน หนองปลามาน เนื่องจากผู้ที่มาหาปลาที่หนองมีทั้งชายหญิงเมื่อมาหาปลาอยู่กันทำให้มีความสัมพันธ์กันทำให้ตั้งทอง(มาน) ต่อมาชื่อหมู่บ้านเปลี่ยนมาเป็นหนองปลามัน ซึ่งตัวหมู่บ้านในอดีตตั้งอยู่ที่อำเภอแมริมประมาณ ๑๕๐ ปี บรรพบุรุษจึงได้ย้ายจากแมริมมาตั้งรกรากที่นี่ครั้งแรกมี ๔๐ - ๕๐ หลังคาเรือน สภาพหมู่บ้านในสมัยก่อนเมื่อความเจริญยังเข้ามาไม่ถึงบริเวณของหมู่บ้านยังเป็นป่าอุดมสมบูรณ์มีสัตว์ป่าหลายชนิด เช่น เก้ง เสือ หมี การไถนาสมัยนั้นยังมีการใช้ควาย มีการใช้แรงงานทำไร่ทำนามีการเอามือเอารันกัน ชาวบ้านมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บ้านเรือนทำจากไม้ไผ่เสาคือเป็นไม้เนื้อแข็งทางที่ใช้ในการสัญจรเป็นทางเกวียน เมื่อประมาณ ๕๐ ปีที่ผ่านมา รพช.ได้สร้างเป็นถนนลูกรังในปัจจุบันน้ำมีน้อยและคุณภาพไม่ดีทำให้ต้องซื้อน้ำบริโภค อาชีพหลักในอดีตทำการเกษตรและเลี้ยงวัวควาย แต่ในปัจจุบันอาชีพหลักคือมีการรับจ้างทั่วไปและทำการเกษตร บ้านหนองปลามันมีผู้ใหญ่บ้านผ่านมาทั้งหมด ๘ คน และเริ่มมีไฟฟ้าใช้ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕

ตำนานชุมชนบ้านดินธาตุ - ป่าไหนด

ชุมชนบ้านดินธาตุสมัยก่อน เป็นที่อยู่ของชาวลัวะ อยู่บริเวณห้วยธาตุ ชาวบ้านชื่อพ่ออุ้ยนา ที่บุกเบิกพื้นที่นาในบริเวณดังกล่าว ได้พบต้นมะม่วงใหญ่ และได้ขุดพบโอ่งกระดูกคน อุ้ยนาบอกว่าพื้นที่บริเวณนั้นเป็นป่าช้าของชาวลัวะ และนำกระดูกนั้นไปลอยน้ำ ต่อมาอุ้ยมาจึงฝันเห็นผู้ชายลักษณะตัวดำเหมือนคนลัวะ มาทวงกระดูก จึงได้ทำบุญไปให้ นอกจากนี้ยังพบหลักฐานวัดทาง(ร้าง) ซึ่งปัจจุบันยังคงพบซากปรักหักพัง กระจายอยู่ตามเส้นทางห้วยแม่โกนันับสิบวัด ได้แก่ บ้านห้วยม่วง คงป่าตะ คงป่าเกียะ คงป่าลัน เป็นต้น

ชาวบ้านดินธาตุ ส่วนหนึ่งอพยพมาจากเมืองปิ่น สิบสองปันนา แต่เดิมบ้านดินธาตุ เป็นบ้านคอกช้าง มีพ่อเลี้ยงหนานถา มาตั้งปางไว้และคล้องช้างในป่าบริเวณรอบพระธาตุขุนโกน และทำที่ฝึกช้างอยู่ที่บ้านท่ามะเกี๋ยง ต่อมาพ่ออุ้ยน้อยวงศ์ สวกิต ชาวไทใหญ่มาอาศัยอยู่บ้านดินธาตุ เป็นรุ่นที่สอง บ้านดินธาตุ จึงมีคนนามสกุล "สวกิต" มากที่สุด

ชุมชนดั้งเดิมของเมืองพร้าวคือ เวียงหาว (บริเวณสถานที่ประดิษฐานพระเจ้าล้านทอง) เวียงพร้าว ปัจจุบันสร้างสมัยพญาเชือน แต่เดิมชื่อหนานเรือน หนึ่งเหนียว ที่ปราบชาวเงี้ยวที่ปล้นฆ่าชาวบ้านได้สำเร็จ จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นพญาเชือนตั้งแต่นั้นมา

พื้นที่ทำการเกษตรของบ้านดินธาตุมีน้อยกว่าทางเวียงพร้าว แต่มีการเพาะปลูกที่ดี ในอดีตชาวบ้านจะทอผ้าใช้เองภายในหมู่บ้าน มีการแลกเปลี่ยนเนื้อสัตว์และข้าวกันเองในหมู่บ้าน เช่น ถ้าชาวบ้านจะฆ่าหมู ก็จะบอกกล่าวแก่ชาวบ้านคนอื่นในหมู่บ้านให้ทราบ จากนั้นชาวบ้านจะนำข้าวมาแลกกับเนื้อหมู ปัจจุบันมีระบบเหมืองฝายและการชลประทานอ่างเก็บน้ำแม่โกนันที่ดี ทำให้มีข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ ผู้ที่มีที่ดิน ๑๐ ไร่ ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้มีอันจะกินแล้วเพราะได้ทำตลอดทั้งปี ในรอบการทำการเกษตรนั้น เกษตรกรบ้านดินธาตุจะปลูกข้าว - ถั่วเหลือง - ถั่วแระ สลับกันไป บางรายยังปลูกถั่วแขกเพิ่มอีกด้วย แตกต่างจากสมัยก่อนที่ชาวบ้านดินธาตุปลูกเพียงอย่างเดียว

การเลี้ยงผีเสื้อบ้านจะเลี้ยงในเดือน ๙ กำหนดวันกันเองเป็นปีๆไป บางปีจะเลี้ยงไก่ บางปีจะเลี้ยงหมู ส่วนผีขุนน้ำจะไม่เลี้ยงแต่จะมีการทำบุญวัดในเดือน ๔ เป็ง ปีใหม่ เข้าพรรษา ออกพรรษาแทน สมัยก่อนทำการเลี้ยงผีฝายที่ฝายน้ำล้นของหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันกลายเป็นการเลี้ยงผีเชือนแล้ว (อ่างเก็บน้ำแม่โกนัน)

บ้านสันกลาง บ้านท่ามะเกี๋ยง บ้านเหล่า มีมาก่อนบ้านดินธาตุ บ้านเหล่าเดิมชื่อ "บ้านเหล่าหลวง" คำว่า เหล่า แปลว่า ป่าละเมาะ ส่วนบ้านหลวงคือบ้านเก่าที่มาตั้งก่อน เป็นบ้านกลางหรือบ้านใหญ่ ต่อมาพ่ออุ้ยหนานถา มาตั้งบ้านอีกบริเวณใกล้เคียงกัน เริ่มตั้งประมาณ ๒๐ หลังคาเรือน เรียกกันว่า "บ้านเหล่าน้อย" "บ้านใหม่" เมื่อมีบ้านเพิ่มขึ้นถึง ๔๐ หลังคาเรือน จึงตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นมาปกครอง ผู้ใหญ่บ้านคนแรกคือ "นายคำสวกิต" เป็นลูกภรรยาของพ่ออุ้ยวงศ์ สวกิต ต่อมาสมันนายคำ เลาค่า เป็นผู้นำหมู่บ้าน กฎของกระทรวงของรัฐให้ตั้งชื่อหมู่บ้านเป็นทางการ ดังนั้นนายคำ เลาค่า จึงได้ปรึกษาหารือของชาวบ้านว่า จะตั้งชื่อใดระหว่างบ้านดินธาตุ บ้านเหล่าน้อย บ้านใหม่ หรือบ้านศรีบุญเรือง เนื่องจากมีไม้สะหลีหรือไม้โพธิ์ออกบริเวณหมู่บ้านนี้ ความเลื่อมใสศรัทธาในพระธาตุของชาวบ้านมีมาก ชาวบ้านจึงตกลงพร้อมใจกันว่า บ้านดินธาตุ

๒. ชุมชนในแอ่งเวียงแหง

ในแง่ประวัติศาสตร์ หลักฐานตามตำนานกล่าวว่า ชุมชนเวียงแหงก่อรูปเป็นเมืองเล็ก ๆ มีพระยาเจตบุตรเป็นเจ้าปกครององค์แรก จากหลักฐานซากเมืองโบราณที่ยังเหลืออยู่ที่หมู่ ๔ บ้านเวียงแหงในตำบลเมืองแหง มีลักษณะเป็นขอบเขตของเมืองที่มีคันดินเป็นกำแพงเมือง มีคูน้ำล้อมรอบ โดยมีคันดินกันคูน้ำในบริเวณทิศใต้และตะวันตก ทำให้สามารถเก็บรักษาน้ำไว้ไม่ให้ไหลลงสู่พื้นที่ราบด้านล่างได้ สันฐานของ

เมืองคล้ายเม็ดถั่ว เนื้อที่ภายในประมาณ ๑๒๖ ไร่ การสร้างเมืองมีความสัมพันธ์กับลำน้ำแม่แตง โดยมีการขุดคูจากลำน้ำแตงซึ่งอยู่ห่างออกไปเพียง ๕๐ เมตรเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในเขตเมือง

พระยาเจตบุตรได้สร้างองค์พระธาตุแสนไหไว้เป็นพระธาตุคู่บ้านคู่เมืองขึ้น รวมทั้งวัดต่าง ๆ อีกมาก ปัจจุบันพบวัดต่าง ๆ ทั้งที่ร้างไปแล้ว ซึ่งยังคงมีซากร่องรอยของอาคารก่ออิฐ เศษกระเบื้องหลังคา ใบเสมา หินแกรนิต และซากเจดีย์โบราณให้เห็นอยู่จนถึงปัจจุบัน รวมทั้งวัดที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้จากการสำรวจของโครงการศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์ทางโบราณคดีของแหล่งโบราณสถาน ของอำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่ พบทั้งหมดเกือบ ๕๐ วัด ในเขตปกครอง ๓ ตำบลของอำเภอเวียงแหง ได้แก่

ตำบลเวียงแหง ๒๘ วัด เช่น วัดศาลเจ้าเมือง ตั้งอยู่ติดกับคูน้ำของเวียงโบราณ บริเวณหมู่ที่ ๔ บ้านเวียงแหง วัดหลังป่าช้า วัดพระธาตุห้วยหก วัดห้วยหกบน และวัดห้วยล่าง บริเวณหมู่ ๕ บ้านห้วยหก วัดป่าสัก หมู่ ๓ บ้านป่าไผ่ วัดกำแพงงาม หมู่ ๒ บ้านกองลม วัดดอนแก้ว วัดห้วยช้างเผือ วัดต้นแพน วัดทุ่งป่าเกียะ และวัดห้วยป่าสัก หมู่ ๗ บ้านนามน เป็นต้น^{๑๑}

ตำบลแสนไห ๖ วัด เช่น วัดพระธาตุแสนไห หมู่ ๔ บ้านมหาธาตุ วัดเวียงผกฮี้ หมู่ ๓ บ้านม่วงปือก วัดดงสาบเสือ หมู่ ๕ บ้านปางปือ เป็นต้น

ตำบลเปียงหลวง ๑๕ วัด เช่น วัดสันขวาง วัดกลางทุ่ง หมู่ ๒ บ้านจอง วัดมะกายอน วัดป่าแปก วัดดงไม้ลั่น หมู่ ๓ บ้านใหม่มะกายอน วัดต้นลุง หมู่ ๑ บ้านเปียงหลวง วัดห้วยมะไฟ วัดพระธาตุหนองบัว หมู่ ๕ บ้านห้วยไคร้ เป็นต้น

เมื่อสิ้นยุคของพระยาเจตบุตร ผู้ครองเวียงแหงต่อมาคือพระลือ ซึ่งไม่ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ทำให้เกิดความเดือดร้อน เกิดโจรภัยต่าง ๆ ออกจี้ปล้นอยู่ทั่วไป จึงทำให้ราษฎรอพยพหนีจากเมืองไปหมด วัดวาอารามต่าง ๆ จึงถูกทิ้งร้างไว้ บางส่วนก็ถูกน้ำท่วมจนมีชาวบ้านไปพบพระพุทธรูปล้ำค่าศิลปะสกุลเชียงแสนถูกฝังไว้ในลำห้วย ปัจจุบันนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดเวียงแหง ต่อมาไม่นาน ชาววา ชาวไทใหญ่ซึ่งมีบ้านเดิมอยู่ที่เมืองปั่น ใกล้กับรัฐฉาน ประเทศพม่า ได้เดินทางมานมัสการพระธาตุแสนไห จึงได้รวบรวมราษฎรเหล่านั้นปราบกลุ่มโจรต่าง ๆ ลงจนหมด ราษฎรทั้งหลายจึงแต่งตั้งให้นายเหง ชาววา เป็นเจ้าเมืองแห่ง และเป็นเจ้าเมืองคนสุดท้าย จนถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ปัจจุบันยังคงมีสถูปบรรจุอัฐิอยู่ทางทิศใต้ของบ้านเวียงแหงที่ใกล้ๆ กับคูเมืองโบราณทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเวียงแหง

พ่อนัน ใจคำ อายุ ๗๐ ปีผู้อาวุโส บ้านเมืองแหง ต.เมืองแหง

^{๑๑} ขาดิชาข ร่มสนธิ์ และคณะ. การศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์ทางโบราณคดีของแหล่งโบราณสถานในอำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่, เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๔๖

พ่อสนั่น เป็นคนเมืองและมีเชื้อสายไทยใหญ่ เนื่องจากพ่อเป็นคนไทยบ้านอยู่สะลง อำเภอมะริม ส่วนแม่เป็นชาวไทยใหญ่ (เงี้ยว) จากเมืองโย่(หยาย) ประเทศพม่า พ่อสนั่นเกิดที่พม่าและได้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเมื่ออายุได้ ๓ ขวบ พ่อสนั่นได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับเมืองแห่งในอดีตว่า

"เวียงแห่งสมัยก่อนเป็นเพียงกิ่งอำเภอและมีเพียงตำบลเดียว คือ ตำบลเมืองแห่ง ประกอบด้วย ๔ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านเวียงหลวง บ้านจอง(เต่าร้าง) บ้านห้วยไคร้ บ้านม่วงปอก บ้านปางปือ บ้านแม่หาด บ้านกองลม บ้านเมืองแห่ง บ้านห้วยทก ต่อมาได้ขยายออกเป็นอำเภอและแบ่งออกเป็น ๓ ตำบล ดังนี้

ตำบลเวียงหลวงประกอบด้วย ๖ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านเวียงหลวง บ้านจอง บ้านใหม่มะกะยอน บ้านห้วยไคร้ บ้านม่วงเครือ บ้านแปกแซม

ตำบลแสนไหประกอบด้วย ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านสันดวงดี บ้านม่วงปอก บ้านสามปู บ้านมหาธาตุ บ้านปางปือ

ตำบลเมืองแห่งประกอบด้วย ๑๒ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านแม่หาด บ้านนามน บ้านกองลมเก่า บ้านกองลมใหม่ บ้านแม่แพม บ้านป่าไผ่ บ้านเวียงแห่ง บ้านปางควาย บ้านแม่ตะ บ้านเลา บ้านห้วยทก บ้านสามหมื่น คนเมืองแห่งส่วนมากมิได้เป็นชาวเมืองแห่งดั้งเดิม แต่ได้อพยพมาจากพื้นที่ต่าง ๆ ได้แก่ บ้าน สะลง บ้านกาดฮาว แม่แดง เมืองกิด แม่ตะมาน สะเมิง มาตั้งถิ่นฐานและสร้างตัวที่นี่

คนม่วงปอกนั้น เดิมเป็นชาวลื้อที่อพยพมาจากสะเมิง คนบ้านปางปือเดิมอพยพมาจากกาดฮาว คนห้วยทกเดิมอพยพมาจากบ้านกาดฮาว บ้านสะลง บ้านจอมแจ้ง เป็นต้น"

ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า ชาวเมืองแห่งจะมีความสัมพันธ์กับเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงอีกมากมาย ซึ่งสำหรับเมืองคอง และเมืองกิดนั้น ชาวเมืองแห่งมีความสัมพันธ์ลักษณะเป็นบ้านพี่เมืองน้อง เนื่องจากชาวเมืองแห่งนั้นมีญาติพี่น้องและครอบครัวอยู่เมืองคองมากมาย ทำให้เกิดการค้าขายและไปมาหาสู่กันอย่างกว้างขวาง ในอดีต (ราวปีพ.ศ. ๒๔๒๔ - ๒๔๒๕) พ่อสนั่น ได้เดินทางไปมาหาสู่กับเมืองคองเพื่อไปเที่ยวเยี่ยมเยือนเพื่อนฝูงและค้าขายวัวควาย โดยในสมัยนั้นต้องเดินทางด้วยการเดิน จะใช้เส้นทางผ่านบ้านและภูเขาที่สำคัญ ได้แก่ เมืองแห่ง(บริเวณบ้านห้วยทก) - คอยอิน (เล็กกว่าคอยปางมะลัก) - ห้วยตันทอง - ห้วยบ้านช้าง - คอยปางมะลัก (หลักแบ่งเขตแดนเมืองแห่ง - เมืองคอง เสาทำด้วยไม้สักคำ) - ปางดง - ปางซาง - ห้วยขี้เหล็ก - เลียบฝั่งน้ำแดง - เมืองคอง โดยใช้ระยะเวลาเพียงวันเดียว คือ ออกเดินทางตั้งแต่เวลา ๖ โมงเช้า จะถึงเมืองคองเวลาบ่ายโมงเท่านั้น

พ่อสนั่นได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของชาวเมืองแห่งและคองว่า เป็นความสัมพันธ์แบบพี่น้องกันดังคำกล่าว

"บ้านเมืองแห่งนี้ เติงกับเมืองคอง เมื่อตอนมีปอยหลวงก็ไปแอ่วหาพี่หาน้องและไปร่วมงานปอย"

พ่อชาย ชาววา อายุ ๙๔ ปี ผู้อาวุโส บ้านเมืองแหง ต.เมืองแหง อ.เวียงแหง

พ่อชาย ชาววา เป็นชาวไทยเชื้อสายไทยใหญ่ พ่อเหง ชาววา ได้นำพ่อชายมาเลี้ยงดู เป็นบุตรบุญธรรม เกิดที่เมืองต่วนในประเทศพม่า ในปี จ.ศ. ๑๒๗๙ พ่อชื่อ"แกน" แม่ชื่อ"พง" อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ หลังจากนั้นก็ยังคงเดินทางกลับไปบ้านเกิดอีกหลายครั้ง เพื่อเยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง

พ่อชายได้ยึดอาชีพค้าขายเกลือจากเชียงดาว โดยเดินทางหาบสินค้าโดยใช้เส้นทางจากเมืองแหง – เมืองคอง – เชียงดาว (ไม่ไปทางเมืองก๊ิด) และในสมัยก่อนนั้น ชาวเมืองแหงมีความทุกข์ยากลำบากมาก คนทำไร่ ทำนา บางครั้งไม่พอกินจำต้องไปนำข้าวมาจากเมืองปาย อำเภอแม่ฮ่องสอน เนื่องจากไม่มีคนทำนา

สำหรับประวัติของพ่อเหง ชาววา วีรบุรุษแห่งเมืองแหงนั้น พ่อชายได้เล่าว่า

"แต่เดิมนั้น เมืองแหงมีเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวปกครอง โดยสมัยนั้นบุตรของเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวนั้นประพฤตินเป็นโจรอยู่ในเขตเมืองแหง พ่อเหง ในขณะนั้น อยู่เมือง(บ้าน)ชาววา ประเทศพม่า (ใกล้เมืองป๋น) เป็นคนนิสัยขี้เล่น ครั้งหนึ่งพ่อเหงได้นำเงินหลวงที่เก็บได้จากชาวบ้าน ไปเล่นการพนันหมด พ่อเหงจึงหลบหนีเข้ามาประเทศไทย ทางอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน เมื่อทราบข่าวว่าบุตรเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวเมืองแหงตั้งตนเป็นโจร พ่อเหงจึงอาสาเข้ามาปราบโจร และทำการปราบปรามสำเร็จ และได้รับการแต่งตั้งเป็นพ่อเมือง "เมืองแหง" ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณเวียงผกี้ ทำการบูรณะธาตุแสนไห จากนั้นคนมากขึ้นจึงย้ายไปอยู่บริเวณโรงเรียนปัจจุบัน เมื่อพ่อเหงสิ้นชีวิตแล้ว ชาวเมืองแหงได้ทำการเผาศพที่ศาลพ่อเหง ชาววา (ที่ตั้งศาลในปัจจุบัน) และหลังจากทำการเผาศพพ่อเหงแล้วได้เกิดต้นโพธิ์ขึ้น ๒ ต้น ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากบารมีของพ่อเหง ชาววา จึงได้สร้างศาลและกุฏิของพ่อเหงและได้ทำการเคารพสักการะจนถึงบัดนี้

สมัยพ่อเหงมาอยู่เมืองแหงนั้น มี ๑๒ หลังคาเรือน ส่วนเมื่อพ่อชายมานั้นมี ๘๐ หลังคาเรือน และเมื่อมีคนเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนต้องทำการย้ายวัดเวียงแหงออกจากพระธาตุเวียงแหงในปีของพม่า คือ ปี ๑,๒๕๐ เนื่องจากคับแคบ"

สำหรับเรื่องของพระนเรศวรในเมืองแหงนั้น พ่อชายไม่เคยทราบมาก่อนว่า พระนเรศวรจะเสด็จเดินทางไปเส้นทางใด แต่ชาวไทยใหญ่นั้นมีความเชื่อและเคารพในความศักดิ์สิทธิ์ของสมเด็จพระนเรศวรเป็นอันมาก พ่อชายเล่าว่า

"ชาวไทยใหญ่นั้นไหว้เคารพผู้ที่เชื่อว่าเป็น กุ้อริของพระนเรศวรในเมืองนาย ประเทศพม่า เพื่อสักการะเดินทางให้ไปดีมาดี ตลอดจนชาวไทยใหญ่ที่ต้องการกุ้อริก็จะทำการขอพรให้ต่อสุันะพม่าจากกุ้อริ

พระนเรศวรนั้น ต่อมาพม่าทราบข่าวเรื่องกู่พระนเรศวรที่เมืองนาย จึงมาทำลายกู่อิฐของพระนเรศวรทิ้งลงน้ำไป หลังจากนั้นมיתהารของหนุ่มศึกหาญ (กองกำลังกู้ชาติชาวไทยใหญ่) เก็บเศษอิฐจากกู่อิฐพระนเรศวรได้ ๓ ก้อน จึงนำมาก่อใหม่ที่ตำบลเมืองงาย อำเภอเชียงดาวในปัจจุบันนี้"

ส่วนความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ นั้น พ่อเหงและพ่อชาย ชาววา เชื่อในเรื่องของผีเจ้าเมือง ซึ่งพ่อเหงและพ่อชายได้ทำการไหว้สักการะผีเจ้าเมืองร่วมกับชาวเมืองแหง ที่หอเสือบ้าน เสือเมืองแหง และได้ทำการบูรณะหอผีเสือบ้านให้คงทนแข็งแรงมากขึ้น

พ่อกำนัน อ่อง จองเจน อายุ ๕๕ ปี กำนันตำบลเปียงหลวง

พ่อกำนันอ่อง จองเจน เป็นชาวไทยเชื้อสายไทใหญ่ แม่เป็นชาวไทยใหญ่จากตำบลนาหวาย อำเภอเชียงดาว ได้เล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวเมืองแหงและชาวเมืองคองว่า ในสมัยนั้นคนเมืองคองและเมืองแหงเดินทางไปมาหาสู่กันเพื่อค้าขาย ข้าว ปลา และเกลือ เป็นหลัก นอกจากนั้นยังมีการไปมาหาสู่กันระหว่างพี่น้อง

บ้านเขากับเมืองคองเดินทางปอยอยู่ตลอด น้องของพ่อกำนันก็ยังอยู่ที่เมืองคอง ชาวเมืองแหง โดยเฉพาะชาวไทยใหญ่ มีการเล่าเรื่องราวและเคารพสักการะสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอยู่เสมอ ซึ่งสำหรับชาวไทยใหญ่แล้ว มีความศรัทธาในสมเด็จพระนเรศวรเป็นมาก และมักจะมีพระรูปหรือเหรียญพระนเรศวรติดตัวหรือบูชาอยู่ในบ้านของตนเอง และยังมีการนับถือผีเสือบ้าน ผีเสือเมือง อีกด้วย โดยตำบลเปียงหลวงนั้นนับถือ "ผีเจ้าหน่อคำแดง" ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นลูก หลานของ "เจ้าหลวงคำแดง" ที่เป็นผิอารักษ์ในหลาย ๆ เมือง

นอกจากนั้นชาวเมืองแหง โดยเฉพาะชาวไทยใหญ่ มีความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอีกด้วย ซึ่งแต่ละวัดมีการช่วยเหลือกัน รวมถึงการเดินหัววัดระหว่างเมืองแหงกับเมืองคองอีกด้วย ดังคำกล่าวที่ว่า "มีกินมีदान ขึ้นบ้านใหม่ บ้านศพ ก็เดินกัน" มีการช่วยเหลือกันภายในหมู่บ้านของตนเองตามหมวดวัด ซึ่งบ้านจอมมีวัดมะกะยอน (มะกะยอน แปลว่า "หมาเหียง" หรือ "หมาขี้เฒ่า") เป็นศูนย์รวมใจของชาวบ้าน โดยชาวบ้านจะแบ่งหมวดวัดออกเป็น ๘ หัวหมวด หัวหมวดละ ๒๕-๒๗ หลังคาเรือน ทำการแบ่งไว้เพื่อทำการช่วยเหลือกันและกัน เช่นในกรณีเมื่อมีคนตาย จะให้แต่ละหมวดวัดเปลี่ยนกันเฝ้า หรือเปลี่ยนกันเป็นเจ้าภาพ

วันละ ๑ หมวด แบ่งจัดเวรกันเป็นหมวด เพื่อทำอาหาร ทาพิน ดูแลเรื่องภาระงานพิธีต่าง ๆ คำบล้ออื่น ๆ ก็จะแบ่งเป็นหมวดตามนี้เช่นกัน”

พ่อสิงห์ ปัญญาปือ อายุ ๗๒ ปี อดีตกำนันตำบลแสนไห บ้านม่วงปือก ต.แสนไห อ.เวียงแหง

พ่อสิงห์ อดีตกำนันตำบลแสนไห และเป็นชาวเมืองแหงโดยกำเนิด ได้เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชาวเมืองแหงว่า

คนเมืองแหงบ้านม่วงปือก มาตั้งถิ่นฐานอยู่นานแล้ว โดยเริ่มจากชาวไทยลื้ออำเภอสะเมิง และแม่สาบ ได้อพยพย้ายเข้ามาเพื่อหาพื้นที่ทำกิน เนื่องจากโฮงแม่สาบและสะเมิงนั้นกีด (คับแคบ) ไม่เพียงพอต่อการทำมาหากิน ซึ่งพ่อและแม่ของพ่อสิงห์ก็ได้อพยพเข้ามาตั้งแต่นั้น

ในสมัยนั้นบ้านม่วงปือกเป็นบ้านชาวไต (ไทใหญ่) จะมีบ้านคนเมืองอยู่เพียง ๗ หลังคาเรือน นอกนั้นเป็นชาวไทยใหญ่ทั้งสิ้น ภายหลังเมืองคนเมืองอพยพเข้ามายังบ้านม่วงปือกเพิ่มขึ้น ชาวไตจึงย้ายถิ่นฐานไปอยู่บริเวณบ้านมหาธาตุ

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแหงกับเมืองคองนั้น พ่อสิงห์เล่าว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง และการค้าขายซึ่ง พ่อสิงห์มีเพื่อนและญาติพี่น้องอยู่เมืองคอง เนื่องจากแม่ของพ่อสิงห์เป็นชาวเมืองคองที่ย้ายมาอยู่บ้านกองลม ทำให้มีพี่น้องที่เมืองคองไปด้วย นอกจากนั้น การเดินทางติดต่อค้าขายระหว่างเมืองแหงและเมืองคองในสมัยนั้นก็กล่าวได้ว่า รวดเร็วกว่าเดินทางไปพื้นที่อื่นๆ โดยการเดินทางจากเมืองแหงไปเมืองคองนั้น หากเดินด้วยเท้าเพื่อไล่วัวต่าง และนำข้าวไปขายยังเมืองคอง จะใช้ระยะเวลาเพียง ๑ วัน และอาจเดินทางค้าขายไกลถึงบ้านสบกาย เมืองกิด ซึ่งถือเป็นการเดินทางค้าขายที่คุ้มค่า เนื่องจากข้าวเป็นสินค้าที่ชาวเมืองกิดต้องการและมีราคาสูงในขณะนั้น และเมื่อทำการค้าข้าวแล้วก็นำเกลือจากเมืองกิดเดินทางมาค้าขายต่อยังเมืองคองและเมืองแหง

สำหรับสาเหตุที่เรียก “เมืองแหง” ถูกเรียกขานกันว่า “เมือง” นั้น พ่อสิงห์เล่าว่า “อาจเนื่องมาจากเมืองแหง มีพ่อเมืองปกครองมาแต่เดิมก่อนแล้ว ซึ่งพ่อกำนันสิงห์ยังไม่ทันได้รู้จัก แต่อาจปรากฏหลักฐานความเป็นพ่อเมืองได้ที่ “ฝ่ายพ่อเมือง” บ้านกองลม

ผู้มาก่อตั้งบ้านกองลม มาจากอำเภอสะเมิง แม่แตง แม่ริม ซึ่งมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอาศัย และต่อมาได้มีคนมาอยู่ต่างอำเภอก่อเริ่มมาอยู่ที่ละน้อย

ชาวบ้านเล่าถึงความหมายของ “บ้านกงลม” ว่าหมู่บ้านที่เริ่มก่อตั้งเป็นบ้านแรกในตำบลเวียงแหง คือ บ้านกงลม หมู่บ้านเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ ดินดี เป็นร่องของแนวภูเขาจะมีลมพัดผ่านมาแรงมาก จึงเรียกกันต่อ ๆ มาว่า บ้านกงลม หน้าหนาวอากาศจะหนาวมาก มีลมพัดแรงตลอดเวลา

หลวงพ่อบุญครูกันตศีลายุทธ เจ้าอาวาสวัดกงลม ได้เล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของพระธาตุแสนไหว่า “ตำนานพระธาตุแสนไห ชาวบ้านเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าได้เดินธุดงค์ผ่านมาในพื้นที่และได้พักในพื้นที่ที่เป็นหมู่บ้านในปัจจุบัน และได้มีชาวบ้านกะเหรี่ยงได้นำแตงโมมาถวาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฉันท์แล้วให้พระทณปิน ชาวบ้านได้เก็บพระทณปินนั้นบรรจุใส่ในพระธาตุพร้อมทั้งข้าวของเงินทองที่มีค่าบรรจุอยู่ในไหแล้วใส่ไว้ใต้พระธาตุ แล้วจึงได้ตั้งชื่อว่าพระธาตุแสนไห”

ชุมชนบ้านกงลม

บ้านกงลม มีประชากรในหมู่บ้าน ๔๕๐ ครัวเรือน จำนวน ๑,๗๐๐ คน ชาวบ้านเล่าว่าผู้มาก่อตั้งบ้านกงลมมาจากบุคคลที่อาศัยอยู่แถวอำเภอสะเมิง แม่แตง แม่ริม ซึ่งมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอาศัย และต่อมามีคนจากต่างอำเภอค่อยเริ่มทยอยเข้ามาเพิ่มเรื่อย ๆ สภาพหมู่บ้านเป็นป่าเป็นร่องของแนวภูเขาจะมีลมพัดผ่านมาแรงมาก จึงเรียกกันว่า “บ้านกงลม”

ตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้าน ได้แก่ เรื่องตำนานพระธาตุแสนไห ชาวบ้านเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าได้เดินธุดงค์ผ่านมาในพื้นที่และได้พักในพื้นที่ที่เป็นหมู่บ้านในปัจจุบัน และได้มีชาวบ้านกะเหรี่ยงได้นำแตงโมมาถวาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฉันท์แล้วให้พระทณปิน ชาวบ้านได้เก็บพระทณปินนั้นบรรจุใส่ในพระธาตุพร้อมทั้งข้าวของเงินทองที่มีค่าบรรจุอยู่ในไหแล้วใส่ไว้ใต้พระธาตุและได้ตั้งชื่อว่าพระธาตุแสนไห

หมู่บ้านที่เริ่มก่อตั้งเป็นบ้านแรกในตำบลเวียงแหงคือบ้านกงลมหมู่ ๒ เพราะมีความเหมาะสมทางสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศมากกว่าสถานที่อื่นเหมาะแก่การประกอบอาชีพ

หมู่บ้านต่อมา ได้แก่บ้านแม่หาด ประชาชนย้ายมาจากหลายหมู่บ้านมารวมกัน เช่นย้ายมาจากหมู่บ้านห้วยเมียง บ้านเด่นฟูที่มายุเป็นครอบครัวแรกคือ พ่ออ้าย เทลเกและญาติเมื่อ ๑๑๕ ปีก่อน หมู่บ้านแม่หาดในอดีตอยู่ในการปกครองของหมู่ ๖ ต.เมืองแหง อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่ หมู่บ้านแม่หาดชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือลัทธิผีบรรพบุรุษ และมาเปลี่ยนเป็นนับถือศาสนาพุทธ และคริสต์ ชื่อของหมู่บ้านตั้งตามชื่อลำน้ำแม่หาด

ตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้าน ได้แก่ เรื่องพระธาตุป่าซาง ที่จะมีแสงที่ลอยไป “อ้าวหา” พระธาตุแสนไห ซึ่งจะลอยไปช่วงเวลากลางคืนของวันพระ ซึ่งผู้มีบุญเท่านั้นที่จะพบเห็น ข้างในธาตุมีของโบราณ เคยมีคนมาขโมยขุดจึงทำให้ผู้กระทำผิดนั้นเป็นไป

นอกจากนั้นยังมีนิทาน เรื่องเล่าประจำท้องถิ่นเกี่ยวกับ ถ้ำและนกกระจอกว่า มีครอบครัวของเศรษฐีผู้หนึ่งมีลูกสาว ๑ คน เป็นคนขี้อาย วันหนึ่งเกิดขี้อายจนงัวเงียจึงบ่นว่าให้ข้าวต่าง ๆ นานา ข้าวจึงป่วย ใจไปอยู่ในถ้ำ ต่อมาลูกสาวหิวข้าว พ่อจึงนำเงินไปชื้อน้ำให้ลูกกิน แต่ลูกกินก็ไม่หยุดร้องจึงไปดูที่หม้อข้าวมีข้าวแห้งติดกันหม้อจึงได้เอาข้าวนั้นไปชื้อน้ำให้ลูกกินลูกจึงหยุดร้องให้ จากนั้นก็ไปจ้างนกกระจอกให้ไปขโมยข้าวที่อยู่ถ้ำ ซึ่งหน้าถ้ำมีหินที่สามารถเลื่อนปิด-เปิดตัวเองได้ ตลอดเวลาที่เห็นหินถ้ำเปิดนกกระจอกก็จะบินเข้าไปเอาข้าว ขณะที่บินออกมาหินก็เลื่อนปิดปากถ้ำทำให้หินหนีบริวารนกกระจอก แล้วข้าวที่ไปเอาก็กินติดอยู่ที่ถ้ำจนนกกระจอกซึ่งความเชื่อของชาวบ้านว่า นกกระจอกเก็บข้าวไว้ที่เหนียง

ชุมชนบ้านแม่หาด

ชื่อบ้านแม่หาด ตั้งตามชื่อลำน้ำแม่หาด มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๓๔ ครัวเรือน ชาวบ้านของหมู่บ้านแม่หาดส่วนใหญ่ย้ายมาจากหลายหมู่บ้านมารวมกัน เช่นบ้านห้วยเมียง บ้านเด่นพุ

ที่มาอยู่เป็นครอบครัวแรกคือ พ่ออ้าย เตะเก และญาติเมื่อ ๑๑๕ ปีก่อน ในอดีตอยู่ในการปกครองของอำเภอ เชียงดาว ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีผู้ใหญ่บ้านปกครองแล้ว ๙ คน ปัจจุบันขอบเขตการปกครองทิศเหนือติดกับบ้านนามน หมู่ ๗ ตำบลเมืองแหง ทิศใต้ติดกับบ้านกองลม หมู่ ๑๐ ตำบลเมืองแหง ทิศตะวันออกติดกับบ้านปางป้อ หมู่ ๕ ตำบลแสนไห ทิศตะวันตกติดกับเขตอำเภอปาย แม่ฮ่องสอนในอดีตชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือบรรพบุรุษและมาเปลี่ยนเป็นนับถือศาสนาพุทธถึงร้อยละ ๙๐ ศาสนาคริสต์อีกเพียง ร้อยละ ๑๐

ชาวบ้านได้เล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุที่นับถือกันในชุมชน และนิทานท้องถิ่นว่าพระธาตุป่าซางจะมีแสงที่ลอยไปพระธาตุแสนไหลอยไปช่วงเวลากลางคืนของวันพระ ผู้มีบุญเท่านั้นที่จะพบเห็นข้างในธาตุมีของโบราณเคยมีคนมาขโมยชุด จึงทำให้ผู้กระทำความผิดนั้นไป นานมาแล้ว มีครอบครัวของเศรษฐีผู้หนึ่งมีลูกสาว ๑ คน เป็นคนขี้เกียจวันหนึ่งเกิดขี้เกียจจนข้าวจึงปนว่าให้ข้าวต่าง ๆ นานาข้าวจึงป่วยใจไปอยู่ในถ้ำ ต่อมาลูกสาวหิวข้าว พ่อจึงนำเงินไปเช่าน้ำให้ลูกกิน แต่ลูกกินแล้วก็ไม่หยุดร้อง จึงไปดูที่หม้อข้าวก็พบว่าข้าวแห้งติดกันหม้อจึงได้เอาน้ำนั้นไปแช่น้ำให้ลูกกิน ลูกจึงหยุดร้องให้ จากนั้นก็ไปจ้างนกกระจอกให้ไปขโมยข้าวที่อยู่ในถ้ำ ซึ่งหน้าถ้ำมีหินที่สามารถเลื่อนปิด-เปิดตัวเองได้ตลอดเวลา เมื่อเห็นหินถ้ำเปิดนกกระจอกก็จะบินเข้าไปเอาข้าว ขณะที่บินออกมา หินก็เลื่อนปิดปากถ้ำทำให้หินหนีบริเวณคอนนกกระจอก แล้วข้าวที่ไปเอาก็ยังติดอยู่ที่คอนนกกระจอก ตั้งแต่นั้นมานกกระจอกจึงเก็บข้าวไว้ที่เหนียง

๓. ชุมชนในแอ่งเมืองฝาง

ชุมชนหมู่บ้านแม่ข่า

ชุมชนบ้านแม่ข่า เป็นชุมชนแรก ๆ ที่มาตั้งอยู่ก่อน ส่วนใหญ่ย้ายมาจากอำเภอสันทราย ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๖๑ เพื่อมาหาที่อยู่ตามสมบูรณ์ทำกินและได้สร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย รวมทั้งพวกพ่อค้าชาวไทใหญ่ ที่มาค้าขายและหาบเร่ตามหลังม้า แล้วก็มาปักหลักปักฐานตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่ บ้านแม่ข่าแต่ก่อนเป็นป่าที่รก ชาวบ้านชวนกันมาเรื่อย ๆ แล้วขยายออกไปก่อตั้งบ้านข้าง ๆ เช่นบ้านดงป่าสัน บ้านห้วยใจ ต่อมาก็แยกออกไปอีก เช่น บ้านใหม่หลายฝาง บ้านหนองอ้อม บ้านมิตรภาพ ห้วยใจใต้ เป็นต้น บางคนแต่งงานก็ย้ายไปอยู่กับสามี บางคนก็มาอยู่กับภรรยา

มีประชากรในหมู่บ้าน ๔๑๓ ครัวเรือน จำนวน ๑,๕๙๙ คน สมัยก่อนเรียกว่า บ้านป่าตึง เพราะมีไม้ตึงมากในบริเวณนี้

ต้นตระกูลของผู้ที่มาตั้งรกรากที่นี่คือสกุล “วุฒิลักษณ์” ซึ่งเป็นนามสกุลของท่านขุนหวน วุฒิลักษณ์ ขุนหวน มีภรรยาชื่อว่าแม่จันทร์ทิพย์ วุฒิลักษณ์ ย้ายมาจากอำเภอสันทราย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๗ รวมทั้งคนในกลุ่มนามสกุล ปัญญา คำเหล็ก หรือข้าเหล็ก ก็มีมากเช่นกัน ส่วนใหญ่ย้ายมาจากอำเภอสันทรายทั้งสิ้น

ตอนนั้นฝางยังเป็นป่าและเป็นเส้นทางม้าหรือเกวียนบางคนก็เดินมา นอนในป่าระยะเวลา ๒ คืน เดินจากเชียงดาวมาที่บริเวณหมู่บ้าน เพราะเมืองฝางนี้เป็น“ข้าวหนาปลาเตา” คือมีที่ดินไว้ทำนามากและมีน้ำมีปลามาก แต่วัดแม่ข่านี่ ตั้งมาก่อนที่ท่านขุนจะมา แสดงว่ามีคนมาตั้งอยู่ก่อนแล้วพวกเงี้ยวค้ายาสูบ ขายน้ำมันก็ทำให้ชาวบ้านเอามาใส่ตะเกียง

พ่อฤทธิเป็นหลานของแม่จันทร์ทิบ (ภรรยาของพ่อขุนหวอ) เล่าว่าสมัยตอนอายุ ๕ - ๖ ปี พ่อขุนหวอได้นำมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม พ่อฤทธิเล่าความเป็นมาของชื่อหมู่บ้านแม่ข้าว่า มาจากชื่อลำห้วยน้ำแม่ข้าสมัยก่อนเคยมีต้นข้าขึ้นอยู่ริมแม่น้ำเป็นจำนวนมากและจะแนวรอบๆแม่น้ำเต็มไปด้วยต้นข้าคนเก่าคนแก่จึงให้ชื่อว่าลำน้ำแม่ข้า

ชุมชนหมู่บ้านหนองขวาง - แม่งอน - แม่สูน

ประวัติความเป็นมาของชุมชนในโฮ้งแม่งอน เมืองฝาง จากบันทึกข้อมูลประวัติวัด สุกันธวารี หรือวัดหนองขวาง กล่าวว่า วัดนี้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ หลังจากตั้งหมู่บ้านได้ ๖ - ๗ ปี โดยการนำของพระภิกษุบุญยืนพร้อมชาวบ้านอีก ๑๒ ครอบครัว ซึ่งย้ายมาจากโป่ง หนองขวาง จังหวัดเชียงราย จึงตั้งชื่อว่าวัดหนองขวาง ตามชื่อหมู่บ้านเดิมที่ย้ายมา โดยตั้งอยู่บริเวณหลังหมู่บ้าน ปัจจุบันชุมชนหนองขวางมีบ้านเรือนรวมกัน ๑๘๐ - ๒๐๐ ครัวเรือน

ชาวบ้านปางสัก ได้เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนชาวบ้านปางสัก ในโฮ้งแม่สูน เมืองฝาง ว่าบ้านปางสักมีประชากรในหมู่บ้านรวมกว่า ๒๐๐ ครัวเรือน เมื่อก่อนบริเวณบ้านปางสักเต็มไปด้วยต้นสัก บ้านเรือนส่วนใหญ่จะทำด้วยไม้สัก และเอาใบของมันมาทำเป็นหลังคาและฝาบ้าน ชาวบ้านเลยตั้งชื่อว่าเป็นปางสัก เป็นชุมชนหมู่บ้านแรก ๆ ที่ตั้งขึ้นในโฮ้งนี้ รุ่นแม่อยู่เกิดที่นี่ แต่พ่อและแม่ย้ายมาจากบ้านแม่มิมหรืออำเภอแม่มิมปัจจุบัน

ปางสักเป็นบ้านเก่าดั้งเดิม ต่อมาคือบ้านแม่สูน สันมะเฟือง สวนใหญ่เป็นคนของย้ายมาจากลำพูน แต่ก่อนมีประมาณ ๕ - ๑๐ ครัวเรือน ตระกูลดั้งเดิมได้แก่นามสกุล "สักงาม" และ "ศรีคำมูล" ย้ายมาอยู่เป็นกลุ่มแรก เช่นตระกูลของพ่อหนานสุวรรณ ศรีคำมูล อดีตปุจาร์ยวัด ปัจจุบันนี้เสียชีวิตแล้ว รวมทั้งตระกูลสักใหญ่ สักเร็ว สักอ่อน

ชาวบ้านปางสัก เล่าว่าย้ายเข้ามาเมื่อ ๔๐ ปีที่แล้วมาหลังสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ย้ายมาจากบ้านมะขามหลวง สันป่าตอง มาช่วยเขาทำนา ตอนย้ายเข้ามาไม่บ้านป่าสักเริ่มหมดแล้ว เหลือแต่ตอซุงของไม้สักมีข้างมาลากไม้มาก จะลากลงมาไว้ในน้ำฝางแล้วล่องลงเชียงใหม่ และมีการสร้างปางช้างด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน สมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ บ้านป่าสักเป็นที่พักของทหารญี่ปุ่นพักอยู่รอบบริเวณบ้าน มีการยิงกันบ้างแต่ไม่มาก ทหารญี่ปุ่นก็ติดกับคนในหมู่บ้าน

แม่โงมา วงศ์เต้า เล่าว่า พ่ออยู่แม่อยู่พามาอยู่เป็นครอบครัวแรกในหมู่บ้าน เมื่อประมาณ ๑๒๐ ปีมาแล้ว คนบ้านแม่สูนส่วนมากเป็นคนเมืองพร้าว บ้านป่าสักส่วนมากเป็นคนมาจากแม่มิม สันป่าตอง ลำพูน เมื่อก่อนนั้นเป็นป่าไม้สักมาก จึงตั้งชื่อบ้านป่าสัก แต่ก่อนได้ทำเป็นที่เก็บไม้สัก สมัยที่มีการสัมปทานป่าไม้เมื่อมีผู้คนอยู่เพิ่มมากขึ้นจึงมีการแยกออกไปเป็นหมู่บ้านสันมะเฟือง (ที่เรียกว่าบ้านสันมะเฟืองเนื่องจากมีต้นมะเฟืองใหญ่มาก) ชาวบ้านส่วนหนึ่งเป็นคนของที่มาจากลำพูน และบ้านสันมะม่วงเมื่อประมาณ ๖๐ ปีที่แล้วสมัยก่อนเล่ากันว่า มีเพียง ๘ หมู่บ้านในโฮ้งนี้ คือหมู่บ้านแม่สูน ล้องอ้อ สันโป่ง สันป่าแดง สันมะเฟือง ปางสัก หนองยาว ต้นล้าน

หมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ภายในตำบล รอบ ๑๐ ปีที่ผ่านมา ได้แก่ บ้านสันโป่ง หมู่ ๑๓ แยกออกมาจากหมู่ ๔ บ้านสันป่าแดง บ้านสันติสุข หมู่ ๑๔ แยกออกมาจากหมู่ ๕ ล้องอ้อ บ้านใหม่ชัยเกษม หมู่ ๑๕ แยกออกมาจากหมู่ ๖ ต้นล้าน บ้านหนองยาวเหนือ หมู่ ๑๖ และหนองยาวใต้ หมู่ ๑๗ แยกออกมาจากหมู่ ๗ หนองยาว บ้านใหม่โป่งผา แยกจาก บ้านสันป่าแดง หมู่ ๔

บ้านแม่สูนหลวง ถือเป็นหมู่บ้านที่เก่าแก่อีกบ้านหนึ่ง เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีประชากรในหมู่บ้านถึง ๓๘๒ ครัวเรือน จึงเรียกว่าเป็น "บ้านหลวง" อยู่ต่อท้าย เป็นหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นมาก่อนหมู่บ้านอื่น มีอายุ ๑๐๐

กว่าปี สมัยเจ้าหลวงสุริโยมาอยู่เมืองฝาง พ.ศ. ๒๓๒๕ ตามบันทึกโบราณของเจ้าหลวงเมืองฝาง ซึ่งพ่อหลวงสุวรรณ มนูญหลวง ได้เก็บรักษาเอาไว้ และต่อมาเมื่อหลวงมหาวงศ์ บ้านห้วยน้ำรินแขวงสะลงง เดินทางมารับตำแหน่งเจ้าหลวงเมืองฝางแทนเจ้าหลวงสุริโย ก็ได้สร้างถนนสายแรกของเมืองฝางจากตัวเมืองฝางมาสิ้นสุดที่บ้านแม่สูน และมีการจัดพิธีบายศรีต้อนรับเจ้ามหาวงศ์ที่บ้านแม่สูน แล้วเคลื่อนขบวนไพร่พลบริวารและครอบครัวเข้าสู่เมืองฝาง ต่อมาเจ้าหลวงมหาวงศ์ จึงได้จัดยกฐานะหมู่บ้านชุมชนต่าง ๆ เป็นแคว้นรอบ ๆ เมืองฝาง คือ แคว้นในเวียง แคว้นแม่สาว แคว้นแม่สาวาง แคว้นแม่สูน แคว้นแม่ฮอง แคว้นแม่ทะลบ เราจึงรู้จักบ้านแม่สูนในฐานะแคว้น ต่อมาทางการได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ แคว้นแม่สูนก็ยกฐานะเป็นตำบล พ่อแคว้น หรือ “พ่อแคว้น” ก็เปลี่ยนเป็นกำนัน ซึ่งขุนบริหารเทเวระราช เป็นผู้ดำรงตำแหน่งคนแรก ต่อมาตำบลแม่สูนได้แบ่งการปกครองเป็น ๒ ตำบล คือตำบลแม่สูน กับตำบลแม่คะ

ชุมชนบ้านม่อนปิ่น

ชาวบ้านในชุมชนม่อนปิ่น เล่าว่า บ้านม่อนปิ่นเป็นบ้านแรกที่มาตั้งในโหล่งนี้ เพราะเห็นว่าบ้านม่อนปิ่นเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ จึงทำให้กองคาราวานของพ่อค้าชาวจีน สร้างเป็นเพิงเล็ก ๆ พอที่จะอาศัยอยู่ได้และสาเหตุอีกประการหนึ่งก็ เพราะอยู่กับเขตชายแดนพม่าเหมาะสำหรับที่จะค้าขาย และเมื่ออยู่ไปได้ไม่นานก็มีชาวพม่าอพยพอยู่ตามและได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านม่อนปิ่นจนทุกวันนี้

ชุมชนม่อนปิ่น เป็นชุมชนใหญ่ มีประชากร ๓๕๒ ครัวเรือน จำนวน ๑,๕๘๑ คน สมัยก่อนเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว มีพ่อค้าไทใหญ่กลุ่มหนึ่งได้ล่องเรือเพื่อที่จะนำสินค้ามาขายแถวฝั่งพม่า เมื่อกองคาราวานสินค้าผ่านมายังบริเวณบ้านม่อนปิ่นไต้นี้ ก็เห็นว่า พื้นที่บริเวณนี้อุดมสมบูรณ์เหมาะอย่างยิ่งที่จะตั้งถิ่นฐาน จึงได้ปักหลักอยู่ที่นี้ แล้วต่อมาก็มีชาวพม่าและคนไทยมาอาศัยอยู่ แบ่งออกเป็น ๒ ปีกอกบ้าน คือปีกอกม่อนปิ่นเหนือเป็นถิ่นของชาวไทยใหญ่ และปีกอกม่อนปิ่นไต้เป็นถิ่นของชาวไทยเดิม (คนเมือง) อาศัยอยู่

หมู่บ้านสมัยก่อน เป็นป่ารกทึบ มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย เช่น เลือ หมี หมูป่า เก้ง กวาง ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือผีเจ้าบ้าน ผีเจ้าบ้านนี้จะแบ่งออกเป็น ผีเจ้าบ้านชาย และผีเจ้าบ้านหญิง และนับถือผีปู่ย่าตามความเชื่อของคนสมัยก่อนว่า ให้มีความเคารพบรรพบุรุษของตนเอง

มีตำนานหรือเรื่องเล่าเกี่ยวกับที่มาของชื่อหมู่บ้าน เล่าต่อกันมาว่า สมัยก่อนนานมาแล้ว พระเจ้าฝางกับพระนางสามผิวได้เสด็จผ่านมายังบ้านม่อนปิ่น และเมื่อมาถึงบ้านม่อนปิ่นก็ได้เวลาพลบค่ำพอดี จึงสั่งให้ทหาร ตั้งค่ายเพื่อที่จะประทับอยู่บนเนิน ซึ่ง เนิน ภาษาเหนือเรียกว่า “ม่อน” พอถึงรุ่งเช้าได้เวลาเสด็จกลับก็สั่งให้ทหารเก็บค่ายพร้อมออกเดินทางกลับ แต่เสด็จไปได้สักระยะหนึ่ง พระนางสามผิวก็นึกขึ้นได้ว่า ทรงลืมปิ่นปักผมไว้ที่ประทับครั้งเมื่อกลางคืน จึงทรงตั้งชื่อแห่งนี้ว่า “ม่อนปิ่น”

เรื่องเล่าอีกสำนวนหนึ่ง เล่าต่อกันมาว่า มีคนเห็นคอยปิ่นนั้นเกิดการกลับด้าน คือ เปลี่ยนจากด้านบนเป็นด้านล่างจึงทำให้เรียกว่า “คอยปิ่น” หมายถึงกลับด้าน ต่อมาจึงทำให้ชาวบ้าน เรียกคอยนั้นว่า คอยปิ่น ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็นคอย ม่อนปิ่น มาจนถึงทุกวันนี้

ต่อมา หมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ ได้แก่ บ้านเด่นชัยหมู่ที่ ๑๓ แยกออกมาจากบ้านม่อนปิ่น บ้านขอบด้ง หมู่ ๑๔ ย้ายจากคอยอ่างขางเพราะบ้านขอบด้งเป็นชาวมูเซอ ชาวคอยอ่างขางเป็นชาวจีนฮ่อบ้านหนองไผ่ หมู่ ๑๕ ย้ายออกจากบ้านหนองบัว เพราะชาวบ้านหนองไผ่เป็นชาวมูเซอ ส่วนชาวบ้านหนองบัวเป็นชาวไทยใหญ่

ชุมชนบ้านสันทราย

ชุมชนบ้านสันทราย เป็นบ้านเก่าที่มีมาก่อน เป็นชุมชนใหญ่ ประชากรในหมู่บ้าน ๒๕๐ ครัวเรือน จำนวน ๒,๓๐๐ คน

คนจากที่ต่าง ๆ ย้ายเข้ามาอยู่ในยุคแรก ๆ ได้แก่คนจาก หางดง สารภี บ้านท่าเมืองรัง (บ้านเด่น) มาเห็นความอุดมสมบูรณ์ สภาพพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีน้ำฝางไหลผ่านทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน และ ห้วยงูไหลผ่านทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน เป็นต้นน้ำสายหลักในการประกอบการเกษตร จึงได้จัดตั้งหมู่บ้าน ขึ้นจนถึงปัจจุบัน ภายหลังจึงแยกบ้านออกไป เช่น บ้านท่ากว้าง หมู่ ๑๕ แยกออกมาจาก ตำบลบ้าน หมู่ ๖ บ้านสันหนองเขี้ยว หมู่ ๑๓ บ้านใหม่เหนือ หมู่ ๑๔ แยกออกมาจาก สองแคว หมู่ ๗ เป็นต้น

ประวัติของหมู่บ้านแต่เดิมนั้น เล่ากันว่า พ่อเจ้าอินทวิชัย เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ตรวจพบเมืองร้าง คือเมืองฝาง เพื่อความแน่นอนจึงส่งเจ้าราชสัมพันธ์ และคณะล่าสัตว์ที่ค้นพบ เดินทางมาสำรวจอีกครั้ง พ่อเจ้าหลวงเห็นว่าเมืองฝางเป็นเมืองเก่าแก่โบราณมีคุณค่า และเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์กว้างขวางมากเหมาะสำหรับทำการเกษตร จึงให้เจ้าราชสัมพันธ์เกณฑ์ชาวบ้านหลายครัวเรือนขึ้นมาปรับปรุงซ่อมแซมตัวเมืองทั้งหมด บุกเบิกให้ดูดีขึ้นกว่าเดิมและปรับปรุงที่อยู่อาศัยให้เป็นระเบียบเรียบร้อย พอบุกเบิกแผ้วถางจนได้ที่พอใจแล้วก็ตั้งคนสนิท ๒ คน คือ พระยา สุริโยยศ แต่เรียกกันว่า "พระยาหลวง" และอีกคนหนึ่งตั้งให้เป็นผู้ช่วย ชื่อว่า คือ "พระยาน้อย" อยู่เมืองฝาง ส่วนเจ้าราชสัมพันธ์ นั้นกลับเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีบรรพบุรุษสันทรายร่วมกลับด้วย

ต่อมาเมื่อถึงการปกครองของ เจ้าหลวงมหาวงศ์ก็ได้ย้ายบ้านเรือนอพยพมาจัดที่ทำกินที่บ้านสันทราย ในปัจจุบัน ตระกูลหลักของหมู่บ้านที่สำคัญ ได้แก่ตระกูล น้อยสุวรรณ จันทศิริ ปุคขัน และสุภาศรี

ชุมชนบ้านห้วยบอน

ชุมชนห้วยบอนเป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ต่อมาแบ่งออกเป็น ๒ ปีกอบ้าน ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากมีสันเขาสองสันกั้นกลาง ได้แก่ กลุ่มบ้านสันป่ายาง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนเมือง กับกลุ่มบ้านห้วยบอนทางทิศเหนือ เป็นกลุ่มไทใหญ่

ความแตกต่างทางกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้ชุมชนห้วยบอนจัดระบบความสัมพันธ์ที่จัดวางระยะห่าง ของความแตกต่างทางประเพณีปฏิบัติบางประการ ด้วยการแบ่งพระธาตุประจำหมู่บ้านออกเป็น ๒ พระธาตุ ตั้งอยู่บนสันคอยแบ่งเขตทั้งสองสัน ซึ่งต่างก็พูดว่าพระธาตุของตนเป็นพระธาตุเก่าแก่ดั้งเดิมกว่า ซึ่งต่อมามีพระสงฆ์จากต่างถิ่น มาบูรณะฟื้นฟูพระธาตุห้วยบอนทางฝั่งบ้าน ห้วยบอนขึ้นใหม่ และใช้เป็นสถานฝึกวิปัสสนาแก่ชาวบ้าน จนมีการสร้างสิ่งปลูกสร้างที่ถาวรมากขึ้น

กลุ่มคนรุ่นแรก ๆ ของชุมชนห้วยบอน คือ กลุ่มของพ่ออู้อยอง มาจากพม่า เมื่อประมาณ ๗๘ ปีที่แล้ว เพราะพม่าเกิดศึกสงคราม จึงย้ายมาอยู่บ้านเก่าก่อน แล้วย้ายมาอยู่ห้วยบอน สาเหตุการตั้งชื่อหมู่บ้าน เพราะมีบอนอยู่มากมาย โดยเริ่มแรกมาตั้งครอบครัว ๑๕ - ๑๖ ครอบครัว

ลุงปาย หยดเงิน อายุ ๖๗ ปี เดิมเป็นชาวพม่า เชื้อชาติไทยใหญ่มาอยู่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ สภาพหมู่บ้านตอนนั้นเป็นป่าไผ่ ทางเหนือเป็นลำน้ำห้วยบอน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนไทยใหญ่

ลุงคำ ไต้เฟิน อายุ ๕๙ ปี เข้ามาอยู่ที่หมู่บ้านนี้ได้ ๔๖ ปีแล้ว เดิมเป็นคนสันป่ายาง อำเภอ แม่อาย ชาวบ้านกลุ่มแรกเป็นชาวไทยใหญ่มากตั้งหมู่บ้านเพียง ๓ ครอบครัว แต่เดิมเป็นหมู่บ้านเดี่ยวคือบ้านสันป่ายาง ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนเมือง ส่วนบ้านห้วยบอนเป็นคนไทยใหญ่ ต่อมาได้แยกกันเพราะบ้านห่างไกลกัน มีดอยผ้าห่มปกอยู่ทิศเหนือของหมู่บ้าน แม่น้ำห้วยบอนไหลจากที่นั่นมาทางตะวันตกของหมู่บ้าน กลุ่มสกุลหลักของห้วยบอนคือ สกุล "แสงจันทร์"

หมู่บ้านห้วยบอน เริ่มแรกจะมีลำห้วย ไปถึงถ้ำบริเวณนั้นจะมีต้นบอนอยู่เป็นจำนวนมาก คนในอดีตจึงเรียกว่าห้วยบอน พ่อป่านและพ่อลูกนก พร้อมพวกอีก ๕ - ๖ คน มาตั้งหมู่บ้านบริเวณปากถ้ำห้วยบอน และมักจะมีพระเกจิอาจารย์ชื่อดังหลายท่าน เช่น หลวงปู่มั่น หลวงปู่แหวน ชูวงศ์มาวิปัสสนา และพ่อป่านได้ไปดูในถ้ำว่าทะเลไปถึงไหน ได้พบถ้ำเพิงกับถ้ำน้ำ ถ้ำน้ำจะมีลำธารในถ้ำ ซึ่งมีความเชื่อว่าลำน้ำนี้จะไหลไปถึงถ้ำเชียงดาวได้ เนื่องจากพ่อป่านได้นำข้าวตอกโรยน้ำไปและข้าวตอกได้ลอยไปโผล่ที่ถ้ำเชียงดาว จึงเป็นที่เล่าขานต่อกันมา

ชุมชนบ้านแม่มาว - ห้วยงู

ชุมชนแม่มาว ห้วยงู เป็นชุมชนใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ที่ก่อตัวขึ้นมาในเวลาใกล้เคียงกันกับชุมชนอื่น ๆ โดยรอบ โดยมีบ้านแม่มาว เป็นจุดศูนย์กลางของโฮง ชาวบ้านได้ร่วมกันเล่าถึงความเป็นมาของหมู่บ้านว่า ไม่ทราบแน่ชัดว่าหมู่บ้านนี้ก่อตั้งมาเมื่อไหร่ ทราบแต่ว่าได้ย้ายเข้ามาอยู่ที่นี่เมื่อสมัยรุ่นปู่ ย้ายมาจากบ้านน้ำตันแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เพราะหนีภัยแล้งมากลุ่มแรกๆที่ย้ายมาคือ กลุ่มตระกูล ปันตา และจุมเกิด นอกจากนั้นก็เป็นกลุ่มที่มาจากสารภี และลำพูนบางส่วน

ชุมชนบ้านห้วยงู

ชุมชนห้วยงู มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๗๔ ครัวเรือน จำนวน ๖๘๐ คน ชาวบ้านเล่าว่า คนที่นี้ส่วนใหญ่ย้ายเข้ามาอยู่เมื่อสมัยรุ่นปู่ ย้ายมาจากบ้านน้ำตัน อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เพราะหนีภัยแล้งมากลุ่มแรกๆที่ย้ายมาคือกลุ่มนามสกุล “ปันตา”

มีตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้านว่า ครั้งก่อนมีงูใหญ่เลื้อยมาจากเชียงราย แล้วมีผู้ชายตามมายิง โดยใช้ธนูยิงจนตายที่สันทราย งูที่ตายกลายเป็นทรายขึ้นมา รอยที่งูเลื้อยกลายมาเป็นห้วยงู เลยตั้งชื่อว่า ห้วยงู บ้านเก่าคือบ้านห้วยงูนอก เดิมเรียกห้วยงูป่าแดง และมีวัดร้างที่บ้านห้วยงูนอก ส่วนห้วยงูกลางก็มีแต่ปัจจุบันเป็นอู่ซ่อมรถปลูกทับไม่สามารถมองเห็นแล้ว

คนดั้งเดิมของเมืองฝาง เป็นคนที่มาจากทางเชียงใหม่ ที่ผสมกันจากหลายแห่ง เช่น บ้านสันตันตู่ มาจากอำเภอสารภี บ้านสองแคว มาจากบ้านสองแคว สันป่าตอง บ้านแม่नावง มาจากคนลำพูนที่หนีน้ำท่วมเป็นต้น ซึ่งในสมัยนั้นนามสกุลสามารถบอกถึงท้องถิ่นที่อยู่ได้เช่นกัน เช่น ถ้าคนที่อยู่บ้านห้วยงู นามสกุลจะมีคำว่า “งู” นำหน้า คนที่อยู่อำเภอแม่เมาะ นามสกุลจะมีคำว่า “มะลิ” นำหน้า คนที่อยู่บ้านแม่สุ่น นามสกุลจะมีคำว่า “วงศ์” นำหน้า คนที่อยู่บ้านปางสัก นามสกุลจะมีคำว่า “สัก” นำหน้า เป็นต้น

ชุมชนบ้านสันทรายคองน้อย

ชุมชนสันทรายคองน้อย เป็นชุมชนที่ใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในโฮงฝาง ในปี ๒๔๔๒ มีคนพื้นเมืองจากทางเชียงใหม่ อพยพมาอยู่ ๑๐ ครัวเรือน ทางด้านเหนือของวัด เรียกว่าบ้านหย่อม ปัจจุบันเรียกสันทราย กับอีกกลุ่มคือ ชาวไทยใหญ่ หัวหน้าชื่อ นายคองน้อย อพยพมาจากพม่ามาอยู่ทางตอนใต้ของวัด ทั้ง ๒ หมู่บ้านจึงรวมตัวกัน สร้างวัดทางตะวันออกของบ้านไทยใหญ่ ต่อมาพบวัดร้าง จึงย้ายวัดมาสร้างบริเวณที่ปัจจุบัน และรวมเป็นหมู่บ้านเดียวกัน ตั้งชื่อ สันทรายคองน้อย

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดสันทรายคองน้อย โดยช่างพื้นบ้าน นายมณเฑียร สิทธิวงศ์ บ้านป่าแดด ต.บ้านหลวง มีข้อความอธิบายภาพว่า "ประมาณปี ๒๔๔๑ ชาวพื้นเมืองจากเมืองพร้าว เชียงใหม่ มาตั้งครอบครัวอยู่ทางตอนเหนือ"

"เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๓ มีชาวไทยใหญ่ (เงี้ยว) ประมาณ ๔ - ๕ ครอบครัว อพยพจากเมืองปั่น ประเทศพม่า มาตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านใต้ของหมู่บ้าน"

"วัดมะม่วงสามต้น วัดแรกที่ชาวไทยใหญ่สร้างขึ้น และการบุกเบิกพัฒนาวัดร้างร่วมกับชาวพื้นเมืองที่อพยพจากเมืองพร้าวและเมืองเชียงใหม่ สร้างให้เป็นวัดปัจจุบัน"

ชุมชนชาวไทยใหญ่อพยพ บ้านสันทรายคองน้อย

ลุงนิ ชาวไทใหญ่ ผู้ซึ่งอพยพมาจากเมืองปั่น ประเทศพม่า เล่าถึงการเดินทางและประวัติของตนว่า แต่เดิมอยู่เมืองปั่น แล้วค่อยอพยพทั้งครอบครัว มาอยู่คองอย่างขางเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ในสมัยนั้นลุงนิได้เข้าทำงานกับป่าไม้มีตำแหน่งเป็นคนงาน เพราะรู้จักและสนิทสนมกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในขณะนั้น ต่อมาได้เริ่มรับจ้างและทำอาชีพอื่น ๆ แล้วจึงประกอบอาชีพหมอยาสมุนไพรจนถึงปัจจุบัน ย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านร่องฮาง บ้านใหม่ทรายทอง สันทรายคองน้อยเมื่อประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๓ ซึ่งปัจจุบันนี้มีทั้งสิ้น ๕๖ ครัวเรือน เป็นชาวไทยใหญ่ ๑๖ หลังคาเรือนและเป็นคนเมือง ๔๐ หลังคาเรือน ชาวไทยใหญ่จะนับถือศาสนาพุทธ เป็นศรัทธาวัคคโลงคิลา เช่นเดียวกันกับคนเมือง แต่ไม่นับถือผี นับถือเพียงเจ้าที่เจ้าทาง เจ้าหอ เจ้าบ้าน พระแม่ธรณี

การอพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาประเทศไทยในสมัยก่อนยังสามารถเข้ามาได้ง่าย ไม่มีการตรวจอย่างเข้มงวดดังเช่นปัจจุบัน ครอบครัวของลุงนิมากันทั้งหมด มาอาศัยและรู้จักกับคนไทย เริ่มจากการเป็นคนงาน ป่าไม้อย่างขางก่อน สมัยนั้นยังไม่ได้บัตรประจำตัว ปัจจุบันได้สัญชาติไทยแล้วโดยถือบัตร สีฟ้า หมายถึงบัตรคนบนพื้นที่สูง และมีสิทธิสามารถเดินทางได้ภายในจังหวัดเชียงใหม่

แรงงานชาวไทยใหญ่ มีทั้งอาศัยอยู่ในสวนส้มและนอกสวนส้ม (ในหมู่บ้าน) ซึ่งถ้าอาศัยอยู่ในหมู่บ้านส่วนมากจะมีใบอนุญาตทำงานและมีบัตร สำหรับแรงงานชาวไทยใหญ่ที่ไม่มีบัตรประจำตัวหรือใบอนุญาตทำงานจะอยู่ในสวนส้ม ซึ่งสภาพที่อยู่มีลักษณะเป็นห้องแถวติดกัน โดยนายจ้างเป็นผู้สร้างไว้ให้ และระบุให้อาศัยอยู่ห้องละ ๑ ครอบครัว บางห้องไม่มีหน้าต่าง มีเพียงช่องลม หลังคามุงกระเบื้อง ทอดตัวเป็นแนวยาว ห้องแถวหลังหนึ่งจะมีแรงงานชาวไทยใหญ่อาศัยอยู่ประมาณ ๑๐๐ ครัวเรือน แรงงานดังกล่าวทำงานตั้งแต่เช้าเลิกงานราว ๕ - ๖ โมงเย็น ค่าแรงมีตั้งแต่ ๖๐ - ๘๐ บาท สำหรับการรักษายาบาลนั้น กรณีผู้ที่ไม่มีบัตรอนุญาต เวลาเจ็บป่วยจะได้เข้ารับการรักษที่โรงพยาบาล ส่วนผู้ที่ไม่มีบัตรอนุญาต ไม่รู้เหมือนกันว่าจะรักษาอย่างไร เมื่อถึงวันพระราชทานชาวไทยใหญ่ที่เป็นแรงงานต่างด้าวที่ทำงานในสวนส้มดังกล่าว จะออกมาสักครั้งเพื่อมาทำบุญและถือศีล

แรงงานต่างด้าวชาวไทยใหญ่กลัวทหารไทย ถึงขนาดที่ต้องหลบหนีไปอาศัยอยู่ในป่า ซึ่งรองกว่าทหารจะกลับเสียก่อน จึงจะกลับเข้ามาทำงานตามปกติได้ โดยข้อสังเกตการมาของทหารที่จะพบอย่างชัดเจนคือ จะมีเครื่องบินเฮลิคอปเตอร์บินผ่านก่อนทหารจะเข้ามาตรวจในสวนส้ม

การย้ายถิ่นฐานของชาวไทยใหญ่จากพม่าเข้ามาในประเทศไทย ส่วนใหญ่เกิดขึ้น เนื่องจากการถูกกดขี่และถูกกดขี่จากทหารพม่า พ่อनिเล่าและเปรียบเทียบว่า

“เราทำงาน ๕ วัน ที่ประเทศไทยเท่ากับเราทำงานที่พม่า ๒๐ วัน นอกจากนั้นในประเทศไทย ยังไม่มีใครมาทำอันตรายเราอีกด้วย สมัยก่อนการทำงานในพม่า เราจะทำอะไรทำนา ปลูกเอาไว้เลี้ยงชีพมากกว่าเพื่อขาย แต่บางปีพมามาชื้อด้วยราคาต่ำก็จำเป็นต้องขาย ข้าวจากราคาต่างละ ๘๐ บาทถ้าทหารพมามาชื้อจะเหลือเพียง ๔๐ บาทเท่านั้น ถ้าไม่ขายก็จะขู่ว่าจะจับและบังคับกดขี่ทุกวิธี เราจำเป็นต้องขาย”

เหตุผลดังกล่าวเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ลุงนิ และครอบครัวต้องอพยพมา แต่ชาวไทยใหญ่ที่อพยพมาก็สามารถทราบข่าวสารของญาติพี่น้องในพม่าได้เพราะคนไทยใหญ่เดินทางติดต่อไปมาหาสู่กันตลอดเวลา

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยใหญ่กับคนเมือง มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันไม่เบียดเบียนกัน ลุงนิกล่าวว่าคนเมืองไม่ได้รังเกียจชาวไทยใหญ่เพราะถือว่า

“คนเมืองและคนไต เป็นคนอย่างเดียวกัน พูดภาษาเดียวกัน ส่วนคนไตกับคนพม่า มีความแตกต่างกันมากทั้งด้านภาษา และรูปร่างลักษณะภายนอก นิสัยใจคอของคนไตกับคนพม่ายังไม่ค่อยลงรอยกันเท่าใดนัก ทำให้ค่อนข้างจะไม่ถูกกันเท่าใด”

ลูนี หมอยาชาวไทใหญ่อพยพ อายุ ๖๐ ปี

ชุมชนบ้านหลวง – แม่ฮ้างหลวง ในโฮ่งแม่ฮ้าง

ชุมชนบ้านหลวง เป็นชุมชนใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางของโฮ่งแม่ฮ้าง ประชากรในหมู่บ้าน ๑๙๖ ครัวเรือน ชุมชนบ้านหลวงเป็นชุมชนโบราณเมื่อกว่า ๕๐๐ – ๗๐๐ ปีมาแล้ว ปรากฏหลักฐานได้แก่ซากวัดโบราณเก่าแก่ กระจายอยู่เป็นจำนวนมาก ต่อมาอาจเกิดจากภาวะสงครามหรือโรคระบาดทำให้ชุมชนนี้ร้างไป จนเมื่อประมาณ ๘๐ – ๑๐๐ ปีมานี้ ชาวบ้านในเขตเชียงใหม่ ลำพูน ได้อพยพขึ้นมาตั้งบ้านเรือนที่ทำกินอีกครั้ง

ชาวบ้านหลวง แม่ฮ้าง เล่าว่าในรุ่นพ่อแม่ เมื่อสัก ๘๐ ปีที่แล้ว เริ่มมีคนมาตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้าน เป็นคนทางเมืองแพร่ เมืองพร้าว แม่แตง สารภี และลำพูน เดินทางมาทางถนนเชียงใหม่ฝาง เนื่องจากไม่มีที่ทำกิน จึงเดินทางมาหาไร่ ที่ดิน จนมาเจอที่เหมาะสม เดิมมาอยู่ประมาณ ๑ – ๒ ครัวเรือน จากนั้นก็เริ่มชักชวนญาติพี่น้องมาตั้งถิ่นฐานจนถึงปัจจุบัน แต่ก่อนหมู่บ้านมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ และมีการตัดไม้โดยผ่านทางแม่น้ำฝางใช้ช้างลาก แล้วก็มีรถมารับนำต่อไปอีกออกไปทางเชียงรายได้

ต้นตระกูลแรก ๆ ของบ้านหลวงคือตระกูล บังคมเดช ซึ่งเป็นรุ่นที่ ๓ มาจากเมืองพร้าว ถิ่นเดิมไม่มีที่ทำมาหากินที่เพียงพอ จึงเดินทางมาพบบ้านหลวงในปัจจุบัน แล้วเริ่มตั้งถิ่นฐาน เพราะเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก

เดิมบ้านหลวง ขึ้นกับแคว้นแม่नावางแล้วแยกออกมาในสมัยที่มีการตั้ง กิ่งอำเภอแม่ฮ้าง ประมาณ ๓๐ – ๔๐ ปีที่ผ่านมา ต่อมาชุมชนก็ขยายขึ้นเรื่อย ๆ เช่น หมู่ ๗ บ้านใหม่จัดสรร แยกมาจากหมู่ ๑ บ้านหลวง หมู่ ๘ บ้านใหม่ทรายคำ หมู่ ๙ บ้านป่าแดงอภิวัฒน์ และหมู่ ๑๐ บ้านโป่งพัฒนา ทั้งสามหมู่บ้านแยกมาจากหมู่ ๕ บ้านป่าแดง เป็นต้น

ชุมชนแม่ฮ้างหลวง เป็นชุมชนใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในโฮ่งเดียวกัน ตระกูลดั้งเดิมคือตระกูล มหาวรรณ ชุมชนแม่ฮ้างหลวง เป็นชุมชนที่อยู่กันมานานมาแล้ว แต่บ้านไม่ค่อยติดกันมาก เดิมนั้นเป็นคนไทยใหญ่ คือ พวกของพ่อแก่ ซอ มหาวรรณ และพวกของท่าน เมื่อก่อนที่นี่เป็นป่าเป็นเขาแล้วลูก ๆ มาทำมาหากินอยู่ที่นี่ บางคนก็ไปมีภรรยาอยู่ที่อื่นเป็น คนเมือง แล้วย้ายมาอยู่ที่นี่

สมัยก่อนพื้นที่นี้เป็นป่า พ่อแก่ ซอ มหารวรรณ ได้เดินทางมาจากเมืองยิน ประเทศพม่า พร้อมกับหมู่คณะของท่าน ซึ่งเป็นชาวไทยใหญ่ เพื่อมาค้าขายแบบ “พ่อค้าวัวต่าง” ได้เดินทางตามป่ามาเรื่อย ๆ แล้วมาเจอพื้นที่บริเวณนี้ ซึ่งไม่ค่อยมีคนอยู่อาศัย ก็เลยมาตั้งรกรากอยู่ที่นี่ ทำมาหากินอยู่ที่บ้านแม่ฮาดหลวงนี้ เพราะเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ปลูกข้าวก็ได้มาก มีน้ำไหลผ่าน น้ำก็อุดมสมบูรณ์ เดิมบริเวณทางทิศตะวันออกของบ้านและบริเวณที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นพื้นที่นาทั้งหมด เป็นโคลนดินหล่ม เป็น “ทุ่งจั่วทุ่งควาย” บ้านเรือนมีเพียง ๔ - ๕ หลังคาเรือน แต่ละหลังคาห่างกันออกไปและต่อมาขยายครอบครัวตามจำนวนลูกหลานไปเรื่อย ๆ

มีตำนานของหมู่บ้าน บันทึกไว้และเล่ากันต่อมาว่าเจ้าแม่มะลิกา เป็นธิดาของเจ้าฝ่ายอุดมสินและพระนางสาวผิวเจ้าผู้ครองนครเมืองฝ่าย ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๒ ตามตำนานเล่าว่า พระนางมีพระศิริโฉมงดงามยิ่งนักเหมือนพระมารดา พระเจ้าอุดมสินขนานพระนามว่า มะลิกา ตามพระสุบินของพระมเหสี เมื่อพระนางทรงเจริญวัยแตกเนื้อสาว พระชันษาได้ ๑๙ ชันษา ได้มีพระราชบุตรหลาย ๆ หัวเมืองเพื่อขอผูกพันด้วย แต่พระนางไม่เคยสนพระทัยราชบุตรเหล่านั้น อยู่มาวันหนึ่ง พระนางได้มาของให้พระบิดาสั่งเมืองให้ใหม่ เพื่อไม่ให้ใครมารบกวน พระเจ้าอุดมสินได้สร้างเมือง เล็กๆ ให้เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๐ ปีระกาเดือน ๔ โดยสร้างประตูเวียงโดยรอบ ๔ ด้านพร้อมสร้างวัดหัวเวียงทางด้านทิศตะวันออกของเวียง สร้างเสร็จเรียบร้อยก็อพยพไพร่พลออกจากเวียงฝ่ายเวลาบ่าย ตามขบวนเส้นทางที่เสด็จผ่านก็มีพวก “แม่ร้างนางสาว” ที่จงรักภักดีตามเสด็จเป็นจำนวนมาก หมู่บ้านเหล่านี้จึงเรียกว่า “บ้านแม่ฮ้าง” และ “บ้านแม่สาว” ครอบงำปัจจุบัน เสด็จไปถึงใกล้เวียงใหม่เมื่อเวลาใกล้ตะวันตกแสงเป็นสีแดง คำไทยใหญ่เรียกสีแดงว่า “แหลง” จึงเรียกหมู่บ้านนี้ว่า “บ้านแม่แหลง” จากนั้นก็เข้าเขตแม่ฮาด ขบวนเสด็จมายังเมืองเป็นเวลาเย็นสนธยา จึงเรียกเวียงสนธยา ซึ่งเป็นอำเภอแม่ฮาด ในปัจจุบัน

พระนางมะลิกา ครองเมืองสนธยาได้ ๔๐ ปี กวาก็เสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๑๙๐ พระชันษาได้ ๔๘ ชันษา หลังจากนั้นเมืองสนธยาก็เกิดทุกข์ภัย ขวายนากมากแวง เกิดโรคระบาดแทรกซ้อน มีโจรจี้ปล้นอยู่เป็นนิจ ประชาชนพากันอพยพหนีไปหมด สันนิษฐานว่าเมืองมะลิกาจึงเป็นเวียงร้างแต่นั้นมา

ชุมชนบ้านคาย - แม่ฮาวาง

ราวปี พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๒ พ่อพญาสิทธิได้เดินทางมาจากอำเภอแม่พริ้วและได้เห็นที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ และประกอบกับในสมัยก่อนที่ดินตามแนวบริเวณบ้านคายเป็นพื้นที่ป่าดงดิบมีพืชพรรณธัญญาหารที่อุดมสมบูรณ์ พ่อพญาสิทธิจึงชวนผู้คนมาอยู่อาศัยประมาณ ๑๗ หลังคาเรือน และหลังจากนั้นก็มีผู้คนแถวอำเภอพริ้วและอำเภอแม่แตงย้ายมาอยู่กันภายในภายหลัง ซึ่งสาเหตุที่ได้มีผู้คนอพยพมาอยู่กันมากขึ้นนั้นก็ถือเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและมีน้ำไว้ใช้อย่างพอเพียง

หมู่บ้านคายนอกนี้มี ผู้คนมาก่อตั้งนั้นก็คือพ่อพญาสิทธิ ซึ่งท่านเห็นว่า พื้นที่แถวบริเวณนี้เป็นบริเวณที่ราบลุ่มกว้างมีแม่น้ำฝางและน้ำกกไหลผ่านหลายเส้นทาง ประกอบกับเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก จึงได้เดินทางมาอยู่ที่นี่และนอกจากนั้นก็ยังมีชาวกะเหรี่ยง ขมุและชาวไทยใหญ่เข้ามาอาศัยกันมากขึ้น เพราะแถวบริเวณนี้มีเขตแดนที่ติดต่อกัน และหลังจากนั้นก็ยังมีชาวพื้นเมืองที่มาจากพริ้วหรือลำพูนเข้ามาอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นและจากเดิม หมู่ ๑ หมู่ ๑๕ หมู่ ๒ และหมู่ที่ ๑๖ ก็เป็นหมู่บ้านเดียวกันแต่ก็เพี้ยนมาแยกกัน

บ้านคาย เป็นบ้านที่มีคนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างหลากหลายกลุ่ม นอกจากคนเมือง ได้แก่ มุเซอตา กะเหรี่ยงปะหรง หรือจระฮั้ง ไทยใหญ่ ลีซู ละว้า เข่า และอีก่อ

มีตำนานเล่าถึงเรื่องราวของหมู่บ้านกันต่อ ๆ มาว่า สมัยก่อนนานมาแล้วพระพุทธเจ้าได้เสด็จมา ณ บริเวณบ้านคายนอกและได้ทรงเสวยหมูมากเกินไป จึงทำให้ท่านเกิดอาการเบื่อและได้คายหมูที่เสวยไป

ออกมาทั้งหมดจึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ตั้งชื่อหมู่บ้านบริเวณนี้ว่า “บ้านคายน” ต่อมาแบ่งเป็น ๓ บล็อกบ้าน ได้แก่ บ้านคายนอก คายกลาง และคายนใน

ชุมชนบ้านถ้ำดับเตา - ศรีดงเย็น ไชยปราการ

ชุมชนศรีดงเย็น มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๘๐ ครัวเรือน จำนวน ๕๖๐ คน ชาวบ้านเล่าว่ากลุ่มคนเจ้าเดิมที่มากับเบ็ก ได้แก่ตระกูลของพ่ออ้าย เภาใจ เป็นคนเชียงแสน ถัดมาก็เป็นพ่อวัน พ่อลือ สมัยแต่ก่อนมีบ้าน ๓ หลังนี้เท่านั้น คือบ้านของ พ่ออ้าย พ่อวัน พ่อลือ ส่วนพ่อปันไปมาไทยกับลาว คนเหล่านี้ ตามสมเด็จพระประภามา คนอื่นที่เป็นศรัทธาพระสมเด็จ ฯ ก็ตามมา เรื่องนี้เป็นเรื่องเล่าตั้งแต่สมัยทวดเมื่อประมาณ ๒๐๐ ปีที่แล้ว

พ่อหลวงคำมูล เภาใจ ผู้ใหญ่บ้านหนองเบี้ย เล่าว่า เหตุที่เรียกว่าหนองเบี้ย เพราะมีเบี้ยมาก หมายถึงเบี้ยที่แทนเป็นเงินในสมัยก่อน บ้านหนองเบี้ยเป็นพื้นที่ต่ำ มีหนองน้ำใหญ่ธรรมชาติ อยู่ที่หัวบ้าน ส่วนใหญ่สมัยก่อนจะสร้างบ้านยกสูงให้พอพ้นน้ำกัน สูงประมาณเอว จนถึงตอนนี้ก็ยังนิยมสร้างบ้านเรือนแบบนี้อยู่ พื้นที่ในหมู่บ้านที่เรียกว่า หนองเบี้ย บริเวณพื้นดินเป็นดินขาว มีดินแดงบ้างตรงบริเวณทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน และมีน้ำออกรูหลายรูมาก ได้แก่ น้ำรูสักเคียน (ชื่อต้นไม้) ที่น้ำรู มีต้นสักเคียนอายุมากอยู่ต้นหนึ่งก็เลยเรียกว่า น้ำรูสักเคียน น้ำรูต้นเคียน มีต้นไม้เคียนอยู่ที่นั่นจึงเรียกว่า น้ำรูต้นเคียน น้ำรูหลวง เพราะรูมันใหญ่เลยเรียกว่า น้ำรูหลวง น้ำรูบ่อหิน เพราะมีหินอยู่ล้อมรอบแล้วมีน้ำออกมาจากรู แต่น้ำจะออกมาช่วงหน้าฝนช่วงอื่นไม่ไหล สามารถสูบน้ำใช้ได้เพราะว่าเป็นบ่อ

นอกจากนี้ยังมีน้ำออกรูจาก “โหม้งหัวเข่า” (หลุมหัวเข่า) สันนิษฐานในทางวิทยาศาสตร์ว่าเป็นหลุมอุกกาบาต พื้นที่ประมาณ ๒ ไร่ ลึกประมาณ ๕ เมตร มี ๓ หลุม มีใหญ่ ๑ หลุม พื้นที่ประมาณ ๒ งาน ที่เรียกว่า โหม้งหัวเข่า มีเรื่องเล่ากันว่า ในอดีตมีคนสูงคล้ายเป็นยักษ์ได้มานั่งดื่มจากหนองชมพู พอตีตัวสูงดื่มไม่ได้ก็ได้นั่งคุกเข่า ก็เลยเป็นรอยหัวเข่าตรงกัน ๒ รอย เลยเรียกว่า โหม้งหัวเข่า อีก ๒ หลุม เป็นหลุมขนาดเล็ก

ตำนานถ้ำดับเตา

เมื่อก่อนถ้ำดับเตาเรียกว่าถ้ำ “ทับเตา” เพราะไฟไหม้มีแต่ขี้เถ้า ภูเขาไฟระเบิดเผาผลาญทุกอย่างในหมู่บ้านเป็นขี้เถ้า ก็เลยเรียกว่า บ้านทับเตา และเรียกผิดเพี้ยนเป็นบ้านดับเตา มีน้ำออกรูจากกลางบ้านรูนี้ใหญ่ที่สุดในโลกที่ไฟไหม้เพราะภูเขาไฟระเบิด ถ้ำดับเตามีตำนานมาประมาณ ๒๐๐ ปี สมเด็จพระประภาจากประเทศลาว รวมทั้งพ่ออ้วน พ่อลือ พ่ออู๋ปัน พ่ออู๋ตา เป็นศรัทธาจัดสร้างพระเจ้าตนหลวงเป็นครั้งแรก

มีตำนานเล่าว่ามีพญานาคเล่นน้ำในช่วงออกพรรษาทุก ๆ ปี หลังจากนั้นก็จะใส แต่ตามวิทยาศาสตร์บอกว่าฝนตกในพม่า แล้วน้ำก็ไหลมาสู่รูนี้ น้ำจึงแดง

ชุมชนบ้านแม่ทะลบ

ชุมชนแม่ทะลบ เป็นชุมชนขนาดใหญ่ ประชากรในหมู่บ้าน มีถึง ๒๓๐ - ๒๕๐ ครัวเรือน ทิศเหนือเป็นป่าเป็นห้วยเรียกว่า ห้วยแม่ทะลบ ทิศใต้เป็นห้วยแม่ทะลบที่ไหลออกจากเขื่อนแม่ทะลบ ทิศตะวันออกเป็นป่าทองติง ป่าสัก มีดอยที่เรียกว่า ดอยโป่งจ็อก ห้วยเมียง ทางทิศตะวันตกเป็นดอยถ้ำดับเตา

นามสกุลอินถอดเป็นนามสกุลที่มีมากที่สุดในหมู่บ้าน หมู่บ้านมีวัด ๒ วัด ทางทิศตะวันตกเป็นวัด ป่าติง ส่วนทางทิศตะวันออกเป็นวัดดอยหล่อ สมัยก่อนบ้านแม่ทะลบหลวงขึ้นกับจังหวัดเชียงราย รวมทั้งบ้านแม่อาว และฝาง ด้วย

บ้านแม่ทะลบมาจากชื่อห้วยน้ำแม่ทะลบ เล่ากันต่อ ๆ มาว่า สมัยก่อนพระพุทธเจ้ามากินเนื้อหมู แล้วมา “ทะลบ” หมายถึงล้มลง จึงเรียกบ้านนี้ว่า แม่ทะลบ แม่อุ๊ยบัว อินถอต เล่าว่า แต่เดิมเป็นคนเมืองพร้าว (บ้านทุ่งหัว) มาอยู่เมืองฝาง เมื่ออายุ ๖ ขวบ (บ้านหัวฝาย) แล้วไปอยู่ท่าตอนที่อำเภอแม่नावง ก่อนย้ายมาอยู่ที่แม่ทะลบ มาอยู่ที่นี้เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี สาเหตุที่ย้ายมาอยู่เพราะขาดที่ดินทำกิน เป็นการอพยพเพื่อหาที่ทำกินใหม่ สภาพหมู่บ้านแต่ก่อนเป็นป่าไผ่ ป่าบง มีชาวบ้านประมาณ ๕ - ๖ หลังคาเรือนเท่านั้น ต่อมาก็ย้ายมาเพิ่มกันมากขึ้นเรื่อย ๆ

๔. ชุมชนในแอ่งเวียงเชียงดาว

เวียงเชียงดาวในอดีต มีศูนย์กลางอยู่ที่บ้านเชียงดาว บริเวณวัดไชยสงคราม หรือวัดใจ ในปัจจุบันมีชุมชนกระจายอยู่โดยรอบ จนปัจจุบันได้ขยายเป็นกลุ่มหมู่บ้านออกไปกว่า ๑๐ หมู่บ้าน ตามลำดับ ได้แก่ ชุมชนบ้านทุ่งละคร บ้านดอน ม่วงพ้อง วังจ้อม บ้านดำ เชียงดาว บ้านตง แม่กะ ทุ่งหลุก นาเลา แม่ตอก โรงวัว ทุ่งดินแดง หัวทุ่ง ดอนศรีสะอาด และบ้านผาลาย

ชุมชนบ้านนาหวาย ต.เมืองนะ

ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๒ หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านของชาวไทยใหญ่ มีประมาณ ๒๐ - ๓๐ ครัวเรือนเป็นคนไทยใหญ่ที่อยู่ประเทศไทยมานานแล้วได้สัญชาติไทยนานแล้วต่อมาปี ๒๔๙๔ มีชาวไทยใหญ่จากประเทศพม่าได้ย้ายมาอยู่เพิ่มอีกกลุ่มหนึ่งแต่ไม่ทราบจำนวนแน่นอน ภายหลังก็มีคนเมืองเข้ามาแต่งงานกับชาวไทยใหญ่จึงทำให้หมู่บ้านนี้มีทั้งคนเมืองและชาวไทยใหญ่

สภาพของหมู่บ้านเดิมที่เป็นป่าเหียง ป่าสัก มีทุ่งอยู่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของหมู่บ้านและเป็นทางเกวียนยาวไปจนถึงเขตป่าประเทศพม่า จึงจัดได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรด้านป่าไม้โดยหมู่บ้านมีโรงเรียนอยู่ทางทิศตะวันออกของสถานที่ตำรวจเดิมมุ่งหลังคาด้วยใบตองตึงมีครูสอนอยู่เพียงคนเดียว คือ ครูวรรณ ปัจจุบันได้ตายไปแล้ว

มีตำนานเรื่องเล่าต่างๆว่าทุกๆ ๑๐ ปี น้ำจากหนองต่างๆจะสูงขึ้นโดยที่แต่ละหนองไม่มีลำห้วยใด ๆ ผ่านเลย ทั้งตำนานความเชื่อที่เป็นเรื่องราวเล่าว่า แต่เดิมแม่น้ำปิง แม่น้ำเม่น และแม่น้ำสาละวินกินช้าง น้ำปิงได้ไปบอกน้ำสาละวินว่าตนเองกินเม่น แต่น้ำสาละวินไม่เชื่อจึงให้แม่น้ำปิงเอาหลักฐานมาดูแม่น้ำปิง จึงเอาขนเม่นขนาดเท่าด้ามปากกาตำดินสอไปให้แม่น้ำสาละวินดู ๑ อัน แม่น้ำสาละวิน จึงมีความอยากรู้อยากเห็นขนาดขนเม่นยังใหญ่ขนาดนี้แล้วตัวเม่นจะใหญ่ขนาดไหน จึงได้เดินทางเข้ามาดูให้แน่ใจแล้วเห็นเองกับตา แต่การมาจะมาทุกๆ ๑๐ ปี จะทำให้หนองน้ำต่างๆเพิ่มปริมาณมากขึ้นโดยไม่เกี่ยวกับห้วยหรือฝนเลย ซึ่งเหตุการณ์นี้จะเกิดช่วงปลายฝนต้นหนาวและมีตลอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ปะห่อง บ้านปางแดง - แม่จอน ในแอ่งเชียงดาว

ตำนานเรื่องราวความเป็นมาของชาวปะห่องมีผู้เล่าสืบต่อกันมาหลายสำนวน หมอเมือง (ผู้ทำพิธีกรรมเลี้ยงผีเมือง) บ้านนอแล เล่าว่า สมัยก่อนชาวปะห่องปกครองตนเอง มีเมืองของตนปกครองโดยกษัตริย์ของชาวปะห่อง แต่ทว่ากษัตริย์ของชาวปะห่องพระองค์นั้นเป็นคนมีสติไม่สมประกอบ ทุเลชาวบ้านไม่ทั่วถึง ชาวเมืองปะห่องจึงวางอุบายหาวิธีเนรเทศกษัตริย์ของตนเองออกจากเมือง โดยการวางแผนกราบทูลให้กษัตริย์พระองค์นั้นเสด็จตรวจตราชายแดนของเมือง ปะห่องโดยใช้การล่อแพ กษัตริย์ปะห่องหลงเชื่อจึงถูกลอยแพออกไปจากเมือง ซึ่งเป็นที่มาของชื่อของชาติพันธุ์ปะห่อง หมายถึง “ล่องน้ำ” ตั้งแต่นั้นมา

กล่าวถึงกษัตริย์ที่ถูกปล่อยลอยแพ (ล่องน้ำ) เมื่อล่องตามแม่น้ำ ๗ วัน แพจึงหยุดปลายน้ำ (หางน้ำ) ซึ่งเป็นป่าไม้ไร้ซึ่งผู้คน กษัตริย์พระองค์นั้นจึงออกหาอาหารบริเวณป่าแถบนั้นโดยใช้มัดและขวานเป็นอาวุธ และใช้แพนั้นเป็นที่พักอาศัย วันหนึ่งกษัตริย์พระองค์นั้นจึงพบกับ “นางคอยเงิน” ในป่า นางคอยเงินผู้นี้เป็นนางฟ้า บินมาจากฟ้า เป็นน้องคนสุดท้องจากพี่น้องทั้งหมด ๗ คน นางฟ้าทั้ง ๗ นี้ชอบลงมาเล่นน้ำในป่าเป็นประจำ

กษัตริย์ปะหรงเกิดความหลงรักอยากได้เป็นคู่ครอง และได้วางแผนทำร้ายจากหวายเพื่อดักจับนางคอยเงิน บริเวณที่นางคอยเงินมาอาบน้ำอยู่เป็นประจำ และสามารถจับนางคอยเงินได้ จากนั้นจึงมัดนางคอยเงินด้วยแร้วหวาย เดินทางกลับบ้านและคิดคร่ำครวญในใจว่า “ถ้าไม่มีคิไว้นางคอยเงินจะต้องบินหนีตนไปอย่างแน่นอน แต่ถ้ามีคิไว้นางคอยเงินจะได้รับความทรمان”

ในขณะที่เดินทางกลับบ้านพระราชปะหรงได้พบกับฤาษีองค์หนึ่ง จึงได้เข้าไปไหว้และปรึกษา ฤาษีจึงกล่าวแก่พระราชปะหรงว่า “จะต้องนำนางคอยเงินมาเป็นภรรยาของตนเอง” พระราชาจึงกล่าวตอบว่า พระองค์ไม่ได้ตามพ่อแม่ของนางคอยเงินเลยจึงไม่กล้านำไปเป็นภรรยา ฤาษีจึงเล่าว่า ชนเผ่าปะหรงมาจากประเทศจีน นางคอยเงินเป็นไข่มุก ถ้าทั้งสองจะเป็นผัวเมียกันฤาษีจะตามหาพ่อแม่ของนางคอยเงินให้ และทำการแต่งงานกันโดยมีไข่มุกมาเพื่อเซ่นไหว้ พิธีกรรมนี้ชาวปะหรงได้สืบสานต่อมา โดยในการแต่งงานต้องมีไข่มุกประกอบพิธีกรรมโดยฝ่ายชายต้องนำไข่มุกให้ฝ่ายหญิงจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้น ในพิธีแต่งงานยังต้องมีการเลี้ยงเนื้อหมูในงานด้วย

ของที่ต้องมีในงานแต่งงานปะหรง เพื่อเป็นพยานในการแต่งงานใส่ไว้ในกระบอกลูกไม้

๑. ไข่มุก (ไม่จำกัดจำนวน)

๒. ชาแห้ง

๓. เนื้อหมู

๔. เกลือ

หลังจากทำพิธีกรรมเสร็จจะนำเนื้อหมู เนื้อปลาดิบ ผงเงิน ผงทองใส่ไว้ในแผ่นตอกสาน มัดรวมกันไว้ และห้อยไว้ที่ปากประตู พิธีกรรมดังกล่าวต้องทำโดยหมอเมืองหรือหมอผีในหมู่บ้าน ถ้าทำพิธีกรรมไม่ถูกต้องจะส่งผลให้เป็นบ้าหรือเสียชีวิตได้

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่า ตำนานเกี่ยวกับสายคาดเอวของหญิงชาวปะหรง ที่มีลักษณะเป็นหวายสานกลมหลายเส้น หรือแผ่นอะลูมิเนียมบางคาดอยู่บริเวณเอวของหญิงชาวปะหรง เรียกเป็นภาษาปะหรงว่า “หน่อง” คนโบราณเล่าสืบต่อกันมาว่า สายคาดเอวนี้เดิมเป็นแร้วของมุเซอ

ชาวปะหรงเชื่อกันว่า ตนมีต้นกำเนิดมาจากนางคอยเงิน ซึ่งถูกแร้วของมุเซอที่ดักไว้ ต่อมาแร้วดังกล่าวถูกผลิตซ้ำออกมาในรูปเครื่องประกอบการทำพิธีกรรมบูชาเจ้าที่เจ้าทาง พิธีแต่งงาน การประดับตกแต่ง อาสนะพระสงฆ์ หรือแม้กระทั่งสัญลักษณ์ของหวายหรืออะลูมิเนียมที่คล้องเอวของหญิงชาวปะหรง

ลายคาดเอวของหญิงชาวประมงมีทั้งชนิดหวายและอะลูมิเนียม

ตามตำนานเล่าว่า มีชายชาวมูเซอคนหนึ่งเป็นคนยากจน อยากมีคู่ครอง เดินทางไปในป่าระหว่างทางพบฤๅษี ๓ องค์ องค์แรกกล่าวว่า ตนยังไม่รู้รายละเอียดแน่ชัดนัก แต่ทางข้างหน้ายังมีฤๅษีอีก ๒ องค์อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือขอให้ท่านเดินทางเพื่อถามต่อไป เมื่อเดินทางต่อจึงพบกับฤๅษีองค์ที่สอง ฤๅษีองค์ที่สองกล่าวว่า ขอให้เดินทางต่อไปถามฤๅษีองค์ที่สามจึงจะรู้แน่ชัด มูเซอผู้นั้นจึงเดินทางต่อไปพบกับฤๅษีองค์ที่สาม ฤๅษีองค์ที่สามจึงแนะนำให้ชาวมูเซอผู้นั้นไปดักจับนางกนิรีที่กลางลำคลอง ที่ปรากฏเป็นบ่อน้ำ ที่มีนางกนิรี ๗ นาง มีรูปงาม ลงมาอาบน้ำเป็นประจำในเวลา ๓ โมงเย็นของทุกวัน

ชาวมูเซอผู้นั้นทราบดังนั้นก็เลยไปดักจับนางกนิรีทั้ง ๗ นางได้สำเร็จ หลังจากจับนางกนิรีทั้ง ๗ ได้จึงปล่อยนางกนิรีผู้พี่ทั้ง ๖ ไปและใช้แร้วมัดนางคอยเงินกลับไปเป็นคู่ครอง

ระหว่างทางกลับ ชายผู้นั้นได้พบกับพระฤๅษีทั้ง ๓ องค์อีก และได้ขอวิเศษจากฤๅษีทั้งสาม โดยองค์แรกมอบถุงยามสะพายให้กับชายผู้นั้น ยามนั้นมีไว้สำหรับใส่ "อิศา" หรือสิ่งไม่ดีต่าง ๆ ทำให้ชีวิตมีดีเจริญขึ้น ปลอดภัยจากภยันตรายทั้งปวง ฤๅษีองค์ที่สอง มอบเชือกใช้สำหรับมัดผู้ที่คิดทำร้ายหรือโจมตี ฤๅษีองค์สุดท้ายมอบไม้เท้าที่มีคุณสมบัติวิเศษ เรียกว่า "ตันชีตาย ปลายชีเป็น" หมายถึง ถ้าใช้หัวไม้เท้าชี้ไปทางใดผู้ที่ถูกชี้จะตาย แต่ถ้าใช้ปลายไม้เท้าชี้ไปที่คนตายแล้ว ผู้ที่ตายนั่นจะกลับฟื้นคืนชีวิตดังเดิม ต่อมาภายหลังชาวมูเซอผู้นี้ได้ใช้ของวิเศษทั้งสามสิ่งนั้นต่อสู้กับเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่หมายจะมาแย่งนางคอยเงิน และครองคู่กับนางคอยเงินอย่างมีความสุขสืบมา

บทสรุป

ชุมชนมีเรื่องเล่า ความเป็นมา และประวัติศาสตร์เป็นของตนเอง ทั้งเรื่องจริงที่เกิดขึ้น แล้วเล่ากันต่อ ๆ มา และเรื่องเล่าในเชิงตำนาน (Myth) ที่ผูกพันอยู่กับคติความเชื่อ ระบบบรรพบุรุษสายเครือญาติ และเรื่องราวอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทั้งทางพุทธศาสนา และลัทธิบูชาผีทางเวทศาสนาแบบดั้งเดิมสิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นแกนยึดโยงที่สำคัญ ที่ได้เชื่อมโยง และผูกพันอยู่ในระบบจิตสำนึกและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนไว้ด้วยกัน บนพื้นฐานพลังการผลิตที่ยังคงใช้แรงงานเป็นหลัก แม้บางพื้นที่ ที่มีการผลิตแบบเข้มข้นจะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่ก็ยังดำรงอยู่ท่ามกลางโครงสร้างความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนมีพื้นที่ มีขอบเขตแดนที่เป็นจริงทางกายภาพ ที่เกิดขึ้นจากการบุกเบิกและหักร้างถางพง จากป่าดงเป็นชุมชนหมู่บ้าน สิ่งนี้ยืนยันถึงความมีตัวตน เอกภาพและระบบอัตลักษณ์ ที่ยังคงดำรงอยู่อย่างแท้จริง

และสืบเนื่องมาอย่างยาวนาน ยังไม่ได้แตกสลายไปกับการแทรกเข้ามาของระบบทุนอย่างสิ้นเชิง ทิศทางการพัฒนาของชุมชนชาติในภาพรวม น่าจะเกิดขึ้นไปจากฐานรากของระบบจิตสำนึกและความสัมพันธ์ภายในของชุมชนเหล่านี้ โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดวิถีชีวิตและทิศทางการพัฒนาด้วยตนเอง ก็จะทำให้สังคมพัฒนาไปอย่างมั่นคงและยั่งยืนต่อไปได้

บทที่ ๓

หมวดบ้าน หมวดวัด กาดก้อม กับระบบการจัดความสัมพันธ์ในชุมชน

ชุมชนหมู่บ้าน มีระบบการบริหาร และการจัดความสัมพันธ์ตามลักษณะของการใช้ทรัพยากรและระบบเครือข่ายเศรษฐกิจในระดับชุมชน ที่สำคัญ ๓ ระบบ ได้แก่

๑. ระบบหมวดบ้าน

การจัดระบบหมวดบ้าน เกิดขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจที่เคลื่อนไหวอยู่ในระดับชุมชนหมู่บ้าน ในทางสังคมระบบหมวดบ้านมีภาระหน้าที่ในการดูแลเกี่ยวกับบ้าน และวัด หรือกิจกรรมทางศาสนา ที่ถือเป็นองค์ประกอบพื้นฐานสำคัญ ที่จะยึดเหนี่ยวคนในชุมชนไว้ด้วยกัน ทั้งยังเป็นทรัพยากรหรือพื้นที่สาธารณะที่ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันไม่ว่าในทางตรงหรือทางอ้อม หมวดบ้านจะทำหน้าที่รับผิดชอบทั้งในทางพุทธศาสนา เช่น หมวดปอยหลวง หมวดส่งข้าวให้วัด (ในแต่ละวัน) และหมวดที่รับผิดชอบในทางพิธีกรรมอื่น ๆ เช่นหมวดเลี้ยงผีเสื้อบ้าน เสื้อเมือง เช่น ที่ชุมชนบ้านเมืองพร้าว เมืองแหง และเมืองคอง จะมีหมวดบ้านเวียนกันไปในแต่ละปี เพื่อเป็นเจ้าภาพในการเลี้ยงผีเสื้อเมือง ซึ่งนิยมทำกันในเดือน ๗ - เดือน ๘ เหนือ

ในทางเศรษฐกิจ ระบบหมวดบ้านยังได้สร้างหลักประกันความมั่นคงทางเศรษฐกิจในหลายรูปแบบ ตั้งแต่ระบบการออมทรัพย์ เช่น โครงการสหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน ที่เคลื่อนไหวอย่างคึกคักในพื้นที่ทั่วไปในเขตภาคเหนือตอนบน โดยเฉพาะที่บ้านแม่ละ อ.เชียงดาว มีเงินทุนดำเนินการกว่า ๒ ล้านบาท และได้สร้างกิจกรรมกลุ่มเครือข่ายเศรษฐกิจชุมชนเพื่อทำการผลิต แปรรูปและจำหน่ายสินค้า ในอีกหลายรูปแบบ รวมทั้งสหกรณ์การเกษตรอื่น ๆ เช่นกลุ่มผู้ปลูกมันฝรั่ง กลุ่มผู้ใช้น้ำ เป็นต้น

ระบบหมวดบ้านในทางเศรษฐกิจที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ หมวดสมาชิกฌาปนกิจศพ ซึ่งนอกจากเป็นหลักประกันในทางเศรษฐกิจแล้ว ยังสร้างระบบความสัมพันธ์ในเชิงการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แม้ว่าเมื่อคิดในเชิงความคุ้มค่าทางต้นทุนที่ต้องเสียไปตลอดก็ยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งค่าใช้จ่ายในแต่ละเดือนที่คิดต่อหนึ่งศพประมาณ ๒๐ บาทแล้ว อาจไม่คุ้ม ซึ่งเมื่อเทียบกับระบบการประกันชีวิตจากบริษัทประกันชีวิตสมัยใหม่ ที่อาจให้ความคุ้มครองและค่าตอบแทนที่ดีกว่า แต่สิ่งนั้นดูห่างไกลและดูเป็น "คนอื่น" มากกว่าความเป็นพวกเดียวกัน หรือคนบ้านเดียวกัน ที่จะได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูล และความอบอุ่น อันเป็นหลักประกันทางจิตใจมากกว่ากันหลายเท่า ซึ่งเมื่อมีคนตายเกิดขึ้น ทุกคนในชุมชนต้องมาช่วยกัน ตั้งแต่วันแรก จนถึงวันเผา และอาจเลยจนถึงการมาเยี่ยมเยียนหรืออยู่เป็นเพื่อนที่เรียกว่า "เฮือนเย็น" หลังจากที่เผาศพแล้ว แม้ปัจจุบัน "เฮือนเย็น" อาจไม่พบได้มากนัก แต่การเอื้ออาทรกันในรูปแบบอื่น ๆ ยังปรากฏอยู่อย่างชัดเจน

สมาชิกฌาปนกิจสงเคราะห์และกองทุนข้าวสารในงานศพ

ระบบหมวดบ้านให้ความสำคัญกับกิจกรรมของชุมชนมาก เช่น เมื่อมีกิจกรรมใด ๆ ทุกคนในชุมชนต้องมาช่วยกัน งานทุกอย่างต้องหยุด จึงอาจถือได้ว่า ชีวิตในชุมชนก็มี “วันหยุด” เช่นเดียวกันกับงานในระบบราชการ เพียงแต่ไม่ได้กำหนดในวันเสาร์ – อาทิตย์ เท่านั้น

ชาวบ้านเล่าว่า การจัดหมวดก็เพื่อให้ช่วยต่อการทำบุญต่าง ๆ ซึ่งได้ทำอย่างนั้นต่อกันมานานแล้ว จนถึงปัจจุบันก็ช่วยกันทำและช่วยต่อการพัฒนา อีกทั้งเพื่อให้หมวดไปบอกกล่าวชาวบ้านได้ทั่วถึง และบางครั้งก็แบ่งเพื่อช่วยในงานศพโดยแบ่งไปเอาฟืนเผาศพ การรวบรวมกองทุนข้าวสารแก่เจ้าภาพงานศพ หรือเพื่อแบ่งหน้าที่ในงานใหญ่ ๆ เช่นงานปอยหลวง ซึ่งมีงานหลายด้าน ทั้งงานเตรียม “ผาม” (ปะรำพิธี) งานนิมนต์พระ งานครัว งานต้อนรับอาคันตุกะ งานการเงิน งานมหรสพ เหล่านี้เป็นต้น

หมวดข้าวสาร ในงานศพของชาวไทดำ บ้านฟู้ เมืองแถน (เดียนเบียนฟู) ประเทศเวียดนาม

๒. ระบบหมวดวัด หรือหัววัด

ในขณะที่บ้านมีพันธะผูกพันในเชิงภาระหน้าที่ ที่ต้องรับผิดชอบต่อกิจทางศาสนา ที่ถือเป็นสมบัติหรือทรัพย์สินของส่วนรวมในชุมชน วัดเองก็มีภาระหน้าที่ในการดำรงรักษาสมบัติกลางของชุมชนไว้ สิ่งนั้นถือเป็นพื้นที่สาธารณะ หรือบางสถานการณ์อาจถือเป็นพื้นที่พิเศษ หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่ชุมชนต้องให้ความเคารพในศาสนสถาน เช่น โบสถ์ วิหาร เจดีย์ เป็นต้น

วัดจึงต้องสร้างระบบเครือข่ายของหมวดวัด หรือที่เรียกว่า “หัววัด” เพื่อดำเนินกิจกรรมทั้งทางศาสนาโดยตรง และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมโดยรวมของชุมชน ระบบหัววัดจะสร้างเครือข่าย “ศรัทธาหัววัด” ขึ้น เพื่อเชื่อมสัมพันธ์ในกิจกรรมทางศาสนา เช่นการปอยหลวง งาน “ปาเวณีขึ้นธาตุ” การดำหัวในวันสงกรานต์ งานบวช งานทานสลากภัตร งานศพ งานเข้าปริวาสกรรม หรืองาน “เข้ากรรม” ซึ่งนิยมทำกันที่ป่าช้าของหมู่บ้าน ในช่วงเดือนสาม หรือเดือนสี่เหนือ เหล่านี้เป็นต้น ดังนั้นจึงไม่แปลกว่าในงานเหล่านี้จะมีชาวบ้านมาร่วมงานกันอย่างคึกคักสนุกสนานมาก ในงานบางอย่างจะมีทั้งมหรสพ การเล่นเกม การแสดงงานรื่นเริงต่าง ๆ การแข่งขันบ้องไฟ แข่งกลองหลวง แข่งโคมไฟ และพิธีกรรมทางศาสนา ผสมผสานคละเคล้ากันไป

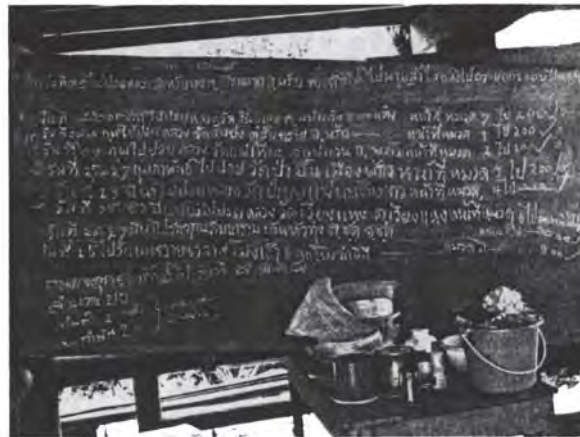
เมื่อมีกิจกรรมขึ้นที่วัดใด วัดนั้นก็จะมีเชิญ หรือ “นิมนต์” หัววัดต่าง ๆ ที่มีสายสัมพันธ์กัน ที่เรียกว่า “เต็งหัววัด” กัน เพื่อมาร่วมในงานนั้น พระสงฆ์ก็จะนำคณะศรัทธาชาวบ้านมาร่วมงานด้วย รวมทั้งการทำบุญที่เรียกว่าการ “ฮ่อมปอย” ที่ใช้ปัจจัยเงินและวัตถุไทยทานอื่น ๆ เป็น “สื่อ” แทนความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นนั้น

ขบวนเครือข่ายหัววัด ของวัดดงป่าซาง อ.สันป่าตอง แห่ครัวทานเข้าวัด
ในงานปอยหลวงวัดแม่ฮ่อใน ต.แม่ทะ อ.เขียงดาว

งานเข้าปรีวาสกรรมของวัดบ้านโป่ง ต.อินทนิล อ.แม่แตง ในสุสานของหมู่บ้าน

ตัวอย่างกำหนดการร่วมงานปอยหลวงปี ๒๕๔๔ ของวัดทุ่งข้าวพวง ต.ทุ่งข้าวพวง อ.เชียงดาว บันทึกว่าแต่ละวันไปปอยหลวงที่ไหน หน้าที่ของหมวดใดไป ดังนี้

๑. เดือน ธค.วันที่ ๓๑ ไปปอยหลวงวัดห้วยบง ต.เขื่อนผาก อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๖ ไป
๒. วันที่ ๑๔ - ๒๐ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดสันปูเลย ต.แม่แตง อ.แม่แตง หน้าที่หมวด ๗ ไป
๓. วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดสันโป่ง ต.สันทราย อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๑ ไป
๔. วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดแม่เหียะ ต.แม่แวน อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๒ ไป
๕. วันที่ ๒๕ - ๒๗ กุมภาพันธ์ ไปปอยวัดป่าอิน เมืองพร้าว หน้าที่หมวด ๓ ไป
๖. วันที่ ๒๓ มีนาคม ไปปอยหลวงวัดป่าบาง แม่ะ เชียงดาว หน้าที่หมวด ๔ ไป
๗. วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ไปปอยหลวงวัดเวียงแหง ต.เวียงแหง หน้าที่ หมวด ๑ ไป
๘. วันที่ ๒๖ - ๒๗ มีนาคม ไปวัดอรุณพัฒนาราม บ้านหัวทุ่ง ต.ช.ด. อ.เชียงดาว
๙. วันที่ ๒๕ ไปวัดนาหวาย เชียงดาว เวลา ๔ โมงเช้า ๑๐ นาที ทำพิธี

นอกจากนี้ ระบบหัววัด ยังได้สร้าง "หมวดอุโบสถ" ที่แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของวัดที่เป็น "หัวหมวด" ซึ่งเจ้าอาวาสเป็นพระอุปัชฌาย์อาวุโส เป็นที่เคารพนับถือของคนในชุมชน เมื่อมีการอุปสมบท หรือ ที่เรียกว่าการ "เปิกติ" ขึ้น พระสงฆ์จากลูกหมวดอุโบสถ ก็จะรับนิมนต์มาร่วม "สังฆกรรม" ในงานอุปสมบทนี้

เรียกว่ามา "เอาโบสถ์" ในวัดที่เป็นหัวหมวด ครุฑราชชาวบ้านทั้งที่เป็นญาติมิตรและคนในชุมชนทั้งสองฝ่ายก็จะมารวมเอาโบสถ์กัน เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์กันอีกระดับหนึ่ง

ตัวอย่างตารางแสดงจำนวนหมวดบ้าน หมวดวัด และกิจกรรมที่คนในชุมชนต้องมาร่วมกันทำ

๑) ชุมชนบ้านเมืองงาย ต.เมืองงาย อ.เชียงดาว

หมวดบ้าน จำนวน ๘ หมวด ได้แก่

หมวด	๑	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมวด	๒	จำนวน	๓๓	หลังคาเรือน
หมวด	๓	จำนวน	๓๐	หลังคาเรือน
หมวด	๔	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๕	จำนวน	๒๐	หลังคาเรือน
หมวด	๖	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๗	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมวด	๘	จำนวน	๓๕	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี / วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	จำนวนวัน/เดือน
๑. ช่วยงานบ้านศพ	๓
๒. เชื้อนเย็น	-
๓. ล้องเหมือง	๑
๔. เลี้ยงผี	
เจ้าหลวงคำแดง	๑
ผีฝ่าย	๑
๕. งานปอย	๒
๖. งานกินสลาก	๒
๗. งานขึ้นบ้านใหม่	๒
๘. งานแต่งงาน	๑
๙. งานบวช	๑
๑๐. งานปีใหม่	๑
๑๑. งานแห่ไม้ดำ	๔
๑๒. งานลอยกระทง	๑
๑๓. ทำงานหมวด	๑
๑๔. เข้ากรรม	๗
๑๕. ทานข้าวใหม่	๑

หมวดวัด

รายชื่อวัดที่สำคัญในชุมชน

ชื่อวัด	พระพุทธรูปสำคัญ	อายุพระพุทธรูป	ความคิด / ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาวัตถุ / ศาสนสถานที่สำคัญในหมู่บ้าน
วัดเชียงมั่น	พระสิงห์รุ่น ๑ รุ่น ๒ รุ่น ๓	๑,๐๐๐ ปีขึ้นไป	พระในวัดมีการสรงนางแล้วไฟไหม้ ฤๅษีพระได้เอาหัวมุดในครุฑไฟไหม้ตัวพระ แต่ไม่ไหม้ฤๅษี ชาวบ้านเชื่อว่า เป็นอิทธิฤทธิ์ ของพระสิงห์ทำให้ไฟไหม้ไหม้ฤๅษี

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	รายชื่อวัดลูกหมวด	ปอยปีล่าสุด	หมู่บ้านมีวิธีการร่วมงานอย่างไร
วัดเชียงมั่น	๑ เชียงยืน ๒ อัมพาราม ๓ ศรีบุญเรืองใหม่ ๔ สะอาดชัยศรี ๕ ชัยมงคล ๖ บ้านสันเขตการาม ๗ สหกรณ์ค้อยนาง ๘ วัดหนองบัว	พ.ศ. ๒๕๕๖	ประชุมคณะกรรมการและผู้ใหญ่บ้าน

๒) ชุมชนบ้านแม่เลิม ต.บ้านป่า อ.แม่แตง

หมวดบ้าน จำนวน ๒ หมวด

หมวด	๑	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๒	จำนวน	๓๗	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
๑ ปอยหลวง	-	ปรับไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ บาท
๒ สรงน้ำพระธาตุ	๑ วัน เดือน ๙ เป็ง	ไม่ไปปรับ ๕๐ บาท ถ้าไม่ไปจะต้องมีการถามเหตุผล หากมีความจำเป็นจริงจะไม่ปรับ
๓ งานพัฒนาวัด	๑ วัน แล้วแต่โอกาส	
๔ งานพัฒนาป่าช้า	๑ - ๒ วัน หน้าหนาว	
๕ งานพัฒนาถนน	ทำตามวันสำคัญ	
๖ งานพัฒนาหมู่บ้าน	ทำตามวันสำคัญ	

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
๗ เลี้ยงผี ๘ กฐิน	๑ วัน มีการทำโดยเอามาจากที่อื่น ช่วงสงกรานต์	

วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	จำนวนวัน	จำนวนวัน
๑. ช่วยงานบ้านศพ	คนรวย ๕ คนจน ๓ วัน	มักทำ ๓ วันถ้ารวยก็ ๕ วัน
๒. เอียนเย็น	อยู่ ๓ วันหลังจากเผาแล้ว	อยู่ ๓ วันหลังจากเผาแล้ว
๓. ล้องเหมือง	-	ไม่ทำการล้องเนื่องจากเป็นคลอง
๔. เลี้ยงผี	-	ใส่ไก่
๔.๑ ผีปู่ย่า	-	๑ เลี้ยงหัวหมู
๔.๒ ผีเสื้อบ้าน	-	๑ เลี้ยงหัวหมู
๕. งานปอย	ไม่มี	ปอยน้อย ๑ วัน ปอยหลวง ๓ วัน
๖. งานกินสลาก	๒วันคือทำเดือนเกียง(ท.ค.)	๒ วัน
๗. งานขึ้นบ้านใหม่	๒ วัน ทำเดือนเป็ง(เข้าพรรษา)	๒ วันเตรียมไม้ค้ำขั้วไม้เพื่อสับชะตา
๘. งานแต่งงาน	๑ วัน	แต่งงานเดือน๔,๖,๘ปีแต่งงานเดือนคู่
๙. งานบวช	ไม่ค่อยมีคนบวชเพราะไปเรียนกัน	๑ วันบวชลูกแก้วหากมีเงินจะให้ขี่ม้า
๑๐. งานปีใหม่	๑ วันทำช่วงสงกรานต์,ปีใหม่	-
๑๑. งานแห่ไม้ค้ำ	๑ วันเดือน ๗	๑ วันที่ ๑๖ เม.ย.แห่วันปากปี
๑๒.งานลอยกระทง	-	ปีนี้ไม่จัดหาจัดไต้บจาก อบต.๒,๕๐๐ บาททำกระทง แล้วแต่งงาน
๑๓. ทำงานหมวด	ทำ ๓ วันเดือน ๔ เป็งเอาพระมาเท่าใด	ก.พ.(ส่วนมากทำ)ครั้งสุดท้ายเข้าปี ๔๔
๑๔. เข้ากรรม	ก็ได้แล้วแต่จะนิมนต์มาจากไหนก็ได้	(โดยเอาเงินมาทำกิจกรรมในป่าช้า)

รายชื่อวัดที่สำคัญในชุมชน

ชื่อวัด	พระพุทธรูปสำคัญ	อายุพระพุทธรูป	ความลิต / ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาวัตถุ / ศาสนสถานที่สำคัญในหมู่บ้าน
วัดดอยจอมสวรรค์	พระสิงห์ พระแสนแซ่	สร้าง ค.ศ. ๑๑๐๐	- เพื่อขอฝน

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	ความสำคัญ	ลูกหมวดอุโบสถ	ศรัทธาบ้าน
พระธาตุจอมสวรรค์	เป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์	- วัดแม่เลิม - วัดปากกล้วย - เหล้าใต้ - เหล้าเหนือ - วังแดง มีทั้งหมดอยู่เจ็ดวัด ถ้าหากมีการบวช จะมาบวชที่วัดพระธาตุจอมสวรรค์	ทั้งหมู่ที่ ๒ และ ๓

๓) ชุมชนบ้านเมืองแหง อ.เวียงแหง

หมวดบ้าน

จำนวนหมวดบ้านในหมู่บ้าน ๑๒		หมวด		
หมู่ ๒	หมวด ๑	จำนวน	๓๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๒	จำนวน	๒๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๓	จำนวน	๓๕	หลังคาเรือน
	หมวด ๔	จำนวน	๔๖	หลังคาเรือน
	หมวด ๕	จำนวน	๖๒	หลังคาเรือน
	หมวด ๖	จำนวน	๔๗	หลังคาเรือน
	หมวด ๗	จำนวน	๒๕	หลังคาเรือน
	หมวด ๘	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมู่ ๑๐	หมวด ๑	จำนวน	๒๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๒	จำนวน	๔๖	หลังคาเรือน
	หมวด ๓	จำนวน	๓๐	หลังคาเรือน
	หมวด ๔	จำนวน	๔๒	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
ปอยหลวง	๓-๔	-
สงกรานต์พระธาตุ	๑	-
งานพัฒนาวัด	ทุกวัน	-
งานพัฒนาป่าช้า	๑	-
งานพัฒนาถนน	-	-
งานพัฒนาหมู่บ้าน	แล้วแต่โอกาส	-
เลี้ยงผี	๒ (เดือน ๔ และเดือน ๕)	-

วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	กี่วัน / เดือน
ช่วยงานบ้านศพ	๓-๕
เอือนเย็น	๓-๕
ล้องเหมือง	๑-๒ วัน(พฤษภาคม)
เลี้ยงผี	
๑ ผีปู่ย่า	๑ (เดือน ๙)
๒ ผีเสื้อบ้าน	๑ (เดือน ๔)
งานปอย	๔
งานกินสลาก	๒
งานขึ้นบ้านใหม่	๒
งานแต่งงาน	๒
งานบวช	๒-๓ (เดือนเมษายน)
งานปีใหม่	๓-๕
งานแห่ไม้ค้ำ	๑ (๑๗ เมษายน)
งานลอยกระทง	๒ (พฤศจิกายน)
ทำงานหมวด	๑
เข้ากรรม	๕ (กุมภาพันธ์)

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	รายชื่อวัดลูกหมวด	ปอยหลวงปีล่าสุด	วิธีการร่วมงานในหมู่บ้าน
วัดกองลม	วัดเวียงแหง วัดป่าไผ่(วัดกำแพงใหม่) วัดปางควาย วัดห้วยหก วัดแม่แพม วัดแม่หาด วัดนาโพน	วันที่ ๔ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๘	ชาวบ้านได้นำจัดปัจจัย เครื่องไทยทาน หลังคาเรือนละ๓๐๐ บาท และนำเอา ข้าวปลาอาหารคาวหวานมารวมกันเพื่อ เลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน

๓. “กาดก้อม” : เครือข่ายตลาดในระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน

ระบบตลาดในเขตเศรษฐกิจระดับชุมชน เป็นระบบเครือข่ายทางสังคมที่สำคัญอีกระบบหนึ่ง ที่ทำหน้าที่ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าทั้งภายในชุมชนในขอบเขตของชาติเอง จนถึงการค้าขายที่ข้ามพรมแดนของชาติออกไป การเคลื่อนไหวของระบบตลาดเช่นนี้มีมานานแล้ว จนเกิดเป็นเส้นทางการค้าที่เรียกว่า “เส้นทางสายไหม” เชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวาง เรื่อยมาจนถึงยุคการเดินทางของพ่อค้าวัวต่างจากทาง

เหนือของรัฐสยามกับรัฐพม่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (พ.ศ. ๒๓๘๘ - ๒๔๐๓) ก่อให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมของท้องถิ่น ในหลาย ๆ ด้าน

ตลาดชุมชนที่เป็นตลาดภายในของท้องถิ่นปัจจุบัน ยังคงทำหน้าที่ต่าง ๆ หลายด้าน ดังนี้

- ๑) เป็นที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างชุมชน แม้ในระยะหลังที่ระบบตลาดได้ขยายตัวกว้างขวางออกไปสู่ตลาดใหญ่ภายนอก เพื่อรองรับการผลิตพืชในเชิงพาณิชย์มากขึ้น แต่ในชุมชนยังมีระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ในทางการค้า “ซ้อน” อยู่ภายในระบบตลาดใหญ่ ที่เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าเพื่อการบริโภคเป็นการภายในเท่านั้น ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ใช้บริโภคในชีวิตประจำวัน และมีมูลค่าหรือมีปริมาณไม่มากนัก
- ๒) เป็นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในชุมชน เสมือนเป็น “แหล่งข่าวภายใน” ที่จะทำหน้าที่รายงานข่าวคราวความเคลื่อนไหว ความเป็นไปในชุมชนแต่ละวัน ตั้งแต่การทักทายกัน ไปจนถึงการซุบซิบนินทาว่ากล่าว “เล่าขำขี้หัว” ชาวบ้านคนอื่น ทั้งข่าวคราวประเภทลูกสาวใครหนีตามใครเมื่อคืนที่ผ่านมา ใคร “ผิด” กับใคร(ทะเลาะ) วัวควายใครหาเมื่อเย็นวานได้คืนหรือยัง บ้านเหนือบ้านใต้เมื่อคืนที่ผ่านมาเกิดเหตุการณืผิดปกติดะไรเกิดขึ้นบ้าง มี “ผีตาย ฝ่ายพัง” ที่ไหนบ้าง ตลอดจนข่าวของทางราชการภายนอกอื่น ๆ ก็จะสามารถกระจายได้จากหัวกาดถึงหางกาด หัวบ้านถึงหางบ้านได้ภายในเวลาเช้าเดียว จนเกิดเป็นสำนวนไทยสำหรับพูดถึงคนที่มิมีลักษณะดังกล่าวว่า “ปากตลาด” หรือ “ชาวบ้านร้านตลาด” ขึ้น
- ๓) เป็นแหล่งบันเทิงเริงรมย์ ที่หนุ่ม ๆ สาว ๆ หรือกลุ่มชนเผ่า จะได้แต่งกายในชุดเสื้อผ้าฝ้าย ผ้าไหมทอมือประจำกลุ่มที่สวยงาม เพื่ออวดกัน หรือเพียงเพื่อเดินเที่ยวดูสินค้าและผู้คนที่คล้ายกันกับห้างสรรพสินค้าสมัยใหม่ในเมืองที่ผู้คนไป “ช้อปปิ้ง” สินค้าพอ ๆ กับการได้เดินเที่ยว ได้เห็นข่าวของและผู้คนแปลก ๆ ใหม่ ๆ อันเป็นรูปแบบการพักผ่อนแบบหนึ่ง
- ๔) ในตลาดนัดวัวควาย ที่ถือเป็นตลาดชุมชนอีกแบบหนึ่งที่เป็นความสัมพันธ์แบบ “ข้ามโหล่ง หรือข้ามถิ่น” ภายในตลาดชนิดนี้จะสร้างระบบความสัมพันธ์ระดับชุมชนต่อชุมชนขึ้น โดยทำหน้าที่แลกเปลี่ยนความรู้ และประสบการณ์ด้านต่าง ๆ เช่น ความรู้ในเชิงช่าง ความรู้ในการปลูกและเก็บเกี่ยวหรือการรักษาพืชผลประเภทต่าง ๆ ความรู้เรื่องการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน เหล่านี้เป็นต้น ชาวบ้านจะใช้ตลาดและของที่นำมาขายเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้กันว่ามีกระบวนการในการผลิต หรือการเก็บรักษาอย่างไร บางคนไปรู้จักกันที่ตลาดเพราะนำสินค้าจากต่างถิ่นมาขาย ทำให้ได้รู้ถึงแหล่งผลิตสินค้า ตัวตนของช่างผู้ผลิต รวมไปถึงข่าวคราวความเคลื่อนไหวจากภายนอกชุมชน ในลักษณะที่เป็น “ข่าวชาวบ้าน” ที่ไม่ใช่ข่าวแบบเป็นทางการ การสื่อสารระหว่างชุมชนที่เกิดขึ้นในระบบตลาดดังกล่าว จะช่วยทำให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ข้ามถิ่นที่ขยายตัวออกไป

สภาพตลาดท้องถิ่นของกลุ่มคนไทเขินในเมืองเชียงตุง กับตลาดบ้านสันทรายคองน้อย อำเภอฝาง

ตลาดชุมชน ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เป็นระบบตลาดที่ยังสามารถพิทักษ์ราคา หรือประกันถึง “หน่วยมูลค่า” ของราคาในระดับที่ต่ำกว่าระบบตลาดทุน หรือระดับเมืองได้ ทั้งนี้เกิดจากปัจจัยที่สำคัญอย่างน้อย ๔ ประการ คือ

- ๑) ไม่ใช้ระบบการค้าเพื่อสะสมทุน หรือมีกำไรเป็นเป้าหมายสูงสุดแบบการค้าขายสินค้าในระบบทุนนิยม แต่เป็นระบบการซื้อขายแลกเปลี่ยนสิ่งของกันในวิถีการผลิตแบบกสิกรรม ทำการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นพื้นฐาน ดังนั้นคนที่อยู่ในวิถีการค้าจากต่างถิ่น จึงค้าขายเก่งและร่ำรวยเงินทองกว่าชาวบ้านในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม
- ๒) ในสำนึกของการ “แลกเปลี่ยน” ที่ต่างจากสำนึกของการ “ซื้อขาย” เพื่อเอากำไรนั้น ระบบจิตสำนึกที่เอื้ออาทรต่อกันยังดำรงอยู่ ทั้งนี้ไม่ใช่เพราะชาวบ้านใจดี หรือมีศีลธรรมแบบลอย ๆ แต่เป็นเพราะระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบขนาดเล็ก ยังเป็นเศรษฐกิจแบบกึ่งยังชีพ หน่วยราคาของการซื้อขายจึงอยู่ในระดับต่ำ
- ๓) ในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของสังคมกสิกรรมดั้งเดิม เม็ดเงินเป็นสิ่งแปลกปลอมที่มาจากภายนอก ความจำเป็นในการใช้เงินยังมีไม่มาก รวมทั้งพลังการผลิตของสังคมก็ไม่อาจสร้างมูลค่าเพิ่มให้สูงขึ้นไปได้ การกำหนดมูลค่าจึงอยู่ในระดับที่ต่ำ
- ๔) สินค้าส่วนหนึ่งเป็นสินค้าที่ไม่ต้องมีการลงทุน แต่หาได้ตามธรรมชาติ หรือลงทุนต่ำมาก และใคร ๆ ก็ทำได้ หรือทำได้ถ้ามีเวลา นัยหนึ่งก็คือผู้ค้าเป็นผู้ผลิตด้วย คือ เป็นชาวบ้านที่ว่างจากทำนาก็หาของมานั่งขาย เช่นสินค้าประเภทพืชผักพื้นบ้านต่าง ๆ หรือสินค้าประเภทหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น เครื่องจักสาน กระบวยตักน้ำ เสื่อสาน ไม้กวาด เครื่องทอมือ เช่น แห จ้า (ยอ) เป็นต้น จึงทำให้หน่วยของราคาต่ำ เช่น ผักพื้นบ้านขายเป็นมัด ๆ ละ ๕ บาท เนื้อหมู ควาย ขายเป็นห่อ ๆ ละ ๒๐ บาท เป็นต้น เหล่านี้คือราคาที่ยังเป็นจริงในพื้นที่ชนบทของเชียงใหม่ตอนบน

ตัวอย่างรายชื่อพืชผักพื้นบ้าน และอาหารพื้นเมืองที่หมุนเวียนอยู่ในระบบตลาดท้องถิ่น จำแนกเป็น ๕ ประเภทหลัก ได้แก่

๑) ประเภทผักสวนครัว หรือแกงผัก ที่ปลูกและขายในตลาดท้องถิ่น เช่น

ผักกาดเขียว (กวาดตุ้ง) ผักบุ้ง ผักกาดขาว กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ปลีกกล้วย หยวกกล้วย ผักแคบ (ชะพลู) ผักแคบ (ตำลึง) ผักเสี้ยน (สะเดา) ผักไผ่ ผักกวาดทอง ผักหอมคั่วหน้อย หอมคั่วหลวง ผักเผ็ด ผักลิ้น ฟาน เล็บมังกร (กับลาบ) ถั่วเน่าแฉับ (หมัก) ถั่วหน้อย (ถั่วลิ้นเตา) ผักชีหูด เป็นต้น

๒) ผักพื้นบ้านที่ขึ้นเองตามธรรมชาติในบ้าน หรือในท้องนา เช่น

ผักชีเขียว ผักชีขาว ผักขม (ผักโหม) ผักเห็ด ค้อนก้อม (มะรุม) ผักเชียงดา ผักสลิด ผักแว่น ผักเสี้ยว ผักหนอก ผักหนอง ผักฮ้วนหมู(กระทุงหมาบ้า) ผักหละ (ชะอม) ปลีตาล ยอดมะพร้าวอ่อน มะแปป (ถั่วแปป) ผักเขียว ผักทอง ผักจุมปา บอน ทูน มะแคว้น มะแคว้ง (มะเขือพวง) ขนุน ยอดมะขาม ถั่วพู (ยา หรือแกงแค) ดอกตำ ผักปลั่ง สะแล ส้มเสี้ยน ผักกุ่ม ผักแว่น ผักเชียงดา ผักกุ่มทอง เป็นต้น

๓) ผักและอาหารอื่น ๆ ที่เก็บจากป่า (โดยเฉพาะในฤดูฝน) เช่น

หน่อไม้และเห็ดชนิดต่าง ๆ ผักกูด ผักหวาน ยอดตำ หน่อหวาย ผักหนาม ผักชีตัว

๔) ประเภทแมลงและสัตว์ป่า (โดยเฉพาะในฤดูฝน) เช่น

แมงนูน แมงมัน(ไข่และตัว) หนอนไม้ไผ่ แมงอีนัว แมงเหนียง แมง อีเตย (ในเขตเมืองคอง – เชียงดาว) แมงจิหลอบ แมงแม่แดด แมงแม่ฝน จิ้งหรีด จิ้งโกร่ง ไช้ผดแดง ผึ้ง ต่อ แตน อี๋อ่างดอย (เค้า) ตัวแลน (ตะกวดป่า) แย้ เค้า กบหัวจุก (กบหัวย) เขียดแลว (แม่ฮ่องสอน) จักจั่น (ไข่และตัว)

๕) พืชใช้สอย

ใบตองตึง (สินค้าออกที่สำคัญในเขตผาง เชียงดาว พะว้า เพื่อส่งขายแก่ไร้สตรอเบอรี่ และใช้มุงหลังคาบ้าน) ใบคา ใบตองกล้วย ใบตองจริง (ใบรียวคล้ายใบกล้วยแต่เล็ก และเหนียวกว่า ชาวบ้านมักใช้ปูพื้นยังข้าว หรือใช้ห่อข้าวไปกินในป่า เล็นหวาย ไม้บง ไม้ซาง (ทำเครื่องจักสาน)

ตลาดชุมชนเรียกกันในภาษาชาวบ้านว่า “กาดก้อม” อันมีความหมายว่า เป็นกาดหรือตลาดขนาดเล็ก และใช้เวลาในช่วงสั้น ๆ ในการขาย แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) ตลาดเช้า หรือ “กาดเช้า” ขายเฉพาะเวลาเช้า ตั้งแต่ประมาณ ตี ๕ ถึง ๘ โมงเช้า

๒) ตลาดเย็น ที่เรียกว่า “กาดแลง” ขายช่วงบ่าย ประมาณ บ่าย ๓ โมง ถึง ๖ โมงเย็น ซึ่งปัจจุบันเมื่อชุมชนขยายตัวขึ้น บางแห่งก็ขยายเป็นตลาดขายทั้งวัน

ตลาดทั้งสองประเภท เป็นตลาดกลางของหมู่บ้าน ที่มีการลงทุนและเก็บผลประโยชน์จากเจ้าของตลาด แต่ก็เป็นกาเก็บในราคาพื้นบ้าน ที่ต่ำมาก เช่นเก็บวันละ ๕ – ๑๐ บาท เท่านั้น

๓) ตลาดขนาดเล็ก หรือ “กาดย่อย” ที่ขายเฉพาะหน้าบ้านคนใดคนหนึ่ง

ในปัจจุบันที่เส้นทางในชุมชนสะดวกขึ้น และมีความสามารถในการซื้อพาหนะเพิ่มขึ้น จึงเกิดตลาดอีกประเภทหนึ่ง เป็นตลาดเคลื่อนที่ ที่เรียกว่า “กาดแปบ ๑” คือตลาดเคลื่อนที่บนรถมอเตอร์ไซด์ หรือรถยนต์ กระบะบรรทุกขนาดเล็ก ที่ขายอาหารพื้นบ้านเป็นหลัก มีการบริการทุกระดับประทับใจถึงหัวกระไดบ้าน

สินค้าที่ขายอยู่ในกาดก้อม ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นได้ในชุมชน เช่น ข้าวปลาอาหาร ประเภท “ผักไม้ ไร่ครัว” ต่าง ๆ รวมถึงเนื้อ ปลา ไก่เมือง และสินค้าอุปโภคบริโภคอื่น ๆ อีกเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เหลือเป็นสินค้าที่เชื่อมโยงกับระบบทุนที่ “ส่งออก” และ “นำเข้า” ผ่านตลาดใหญ่ในเมือง

ผักและผลผลิต จำพวก ผักกาด ผักคะน้า มะเขือ ผักบุ้ง กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ชาวบ้านจะขายในตลาดชุมชน เนื่องจากสาเหตุดังนี้

๑. ผักข้างต้น นั้นปลูกน้อย ไม่เพียงพอต่อการหาซื้อของพ่อค้าคนกลาง

๒. จำนวนผักที่น้อยนั้น สามารถปลูกแซมกับพืชที่เหมาะสม เช่น พริก ได้

๓. ผักข้างต้นนั้น ชาวบ้านเกษตรกรผู้ปลูกสามารถเก็บไว้กินเองในครัวเรือน เหลือจึงส่งขายตลาดในชุมชนของตนเอง

ภาคเคลื่อนที่แบบ “วางกับดิน” ข้างถนน ตอนเช้าตรู่ ที่บ้านแกน้อย ต.เมืองนะ อ.เชียงดาว

ตลาดชุมชนอีกประเภทหนึ่งที่ดำรงอยู่มาอย่างยาวนาน เรียกว่า ตลาดนัดวัวควาย หรือ “กาดจัว” เดิมเป็นตลาดที่ซื้อขายเฉพาะวัวควาย และอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องกับการทำนา เช่น ไถ ฝือ (คราด) เชือกปอ เกวียน เหล่านี้ แต่ปัจจุบัน กาดจัว ได้ขยายตัวออกไป กลายเป็นที่รองรับสินค้าจากภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะพวก เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม และบางที่เช่นที่กาดฟ้าบดในเขตสันป่าตอง หรือกาดแม่หญ้อย อำเภอสันทราย กลายเป็น ตลาดรถมอเตอร์ไซด์มือสองที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่ง ที่ซื้อขายกันภายในชุมชน และขยายตัวกว้างออกไปสู่ภายนอกมากขึ้นเรื่อย ๆ

ตลาดแบบใหม่อีกประเภทหนึ่ง ที่เริ่มเข้ามามีบทบาทแทรกแซงตลาดชุมชนมากขึ้น และหน่วยราคาสูงกว่าในตลาดชุมชน ได้แก่ตลาดที่เรียกว่า “กาดนัด” หรือตลาดนัดเคลื่อนที่ ซึ่งเป็นตลาดแบบใหม่ ที่นำสินค้าประเภทข้าวของเครื่องใช้ เครื่องอุปโภคบริโภคแบบที่ครบวงจรจากในเมืองเข้าสู่ชุมชน จนทำให้ชุมชนบางแห่ง รู้สึกว่าเงินตราในชุมชนจะไหลออกนอกไป ตลาดนัดประเภทนี้จะมีระบบเวียนขายกันตลอดสัปดาห์ ตั้งแต่วันอาทิตย์ ถึงวันเสาร์ บางแห่งปรับสภาพขึ้นมาจากกาดจัวเดิม ขยายเป็นตลาดนัดแบบใหม่

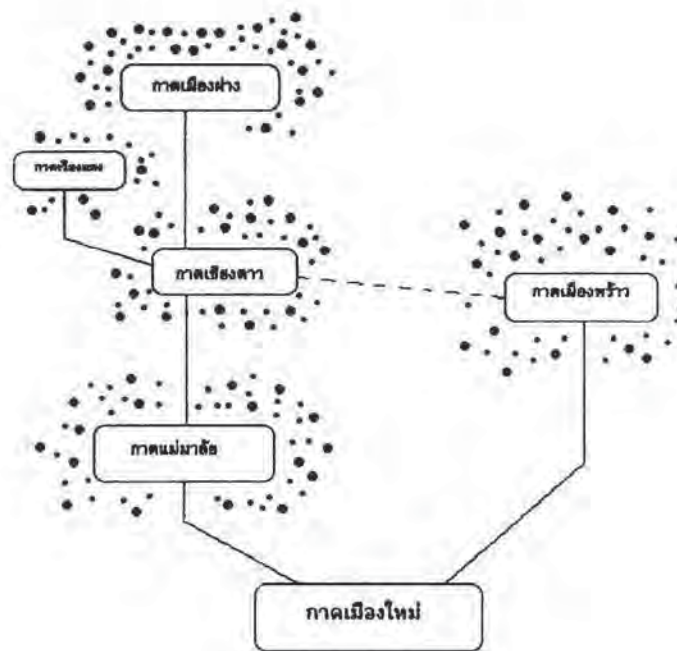
อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจตลาดนัดในชุมชนหลายแห่งในเขตเชียงใหม่ตอนบน พบว่า ชาวบ้านได้นำสินค้าในชุมชนของตัวเองออกมาวางขายอยู่ในตลาดนัดแบบนี้ด้วย โดยเฉพาะสินค้าเกษตรพื้นบ้านประเภท พืชผัก ผลไม้ ประเภทผักกาด กะหล่ำปลี ผักชี ต้นหอม กระเทียม หอมแดง ปลาร้า น้ำอ้อย น้ำผึ้งป่า รวมถึงของใช้ในครัวเรือนต่าง ๆ เช่น ไม้กวาด เสื้อ เครื่องจักสาน ประเภท แชะ ข้อง ไซดักปลา เหล่านี้เป็นต้น โดยที่หน่วยของราคาใกล้เคียงกับที่ขายในหมู่บ้านของตัวเอง

เส้นทางสินค้าระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับตลาดกลาง

ในเขตเชียงใหม่ตอนบน เราพบว่า วงจรของสินค้าทุน หรือพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว จะผ่านจากแหล่งผลิตท้องถิ่น เข้าสู่ระบบตลาดใหญ่ในเมืองก่อน กล่าวคือ ผลผลิตทางเกษตรประเภทพืชผักต่าง ๆ จะถูกขายแบบเหมารวม เข้าสู่ตลาดในเมือง โดยมีรถพ่อค้าจากภายนอกชุมชนมารับซื้อ การขายแบบนี้ชาวบ้านบอกว่าเป็นการขายเหมาพืชผักที่ปลูกในแบบปริมาณ (Crop) ใหญ่ ๆ ซึ่งจะได้เงินเป็นกอบเป็นกำมากกว่า จากนั้นสินค้า

จะถูกส่งกระจายกลับมายังตลาดท้องถิ่น เช่น ตลาดแม่มาลัย ในอำเภอแม่แตง ตลาดเชียงดาวและตลาดวังจ้อม ในอำเภอเชียงดาว ตลาดเมืองพร้าว ตลาดโชครานีในอำเภอฝาง เป็นต้น จากนั้นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อยในหมู่บ้านก็จะไปซื้อสินค้าจากตลาดเหล่านี้กลับเข้าไปขายในหมู่บ้านอีกทีหนึ่ง เป็นการแลกเปลี่ยนกลับไปกลับมาของสินค้า

ชุมชนในเขตรอบนอกบางพื้นที่ เช่นชุมชนบ้านเมืองก๊ิด เมืองแหง เมืองคอง ไม่มีตลาดกลางของหมู่บ้าน จะมีเฉพาะตลาดที่ขายหน้าบ้านเท่านั้น ที่เมืองแหงจะมีตลาดหน้าบ้านเล็ก ๆ เปิดขายช่วงเช้าถึง ๖ โมง เช้าก็จะ “วาย” หมดแล้ว ใครตื่นสายกว่านั้นก็เป็นการันว่าอดสำหรับวันนั้น

• กาตหมู่บ้านขนาดใหญ่

• กาตหมู่บ้านขนาดเล็ก

ผังแสดงเครือข่ายระบบตลาดท้องถิ่น

จากภาพผังแสดงเครือข่ายระบบตลาดท้องถิ่น อธิบายแยกประเภทและรายละเอียดได้ดังนี้

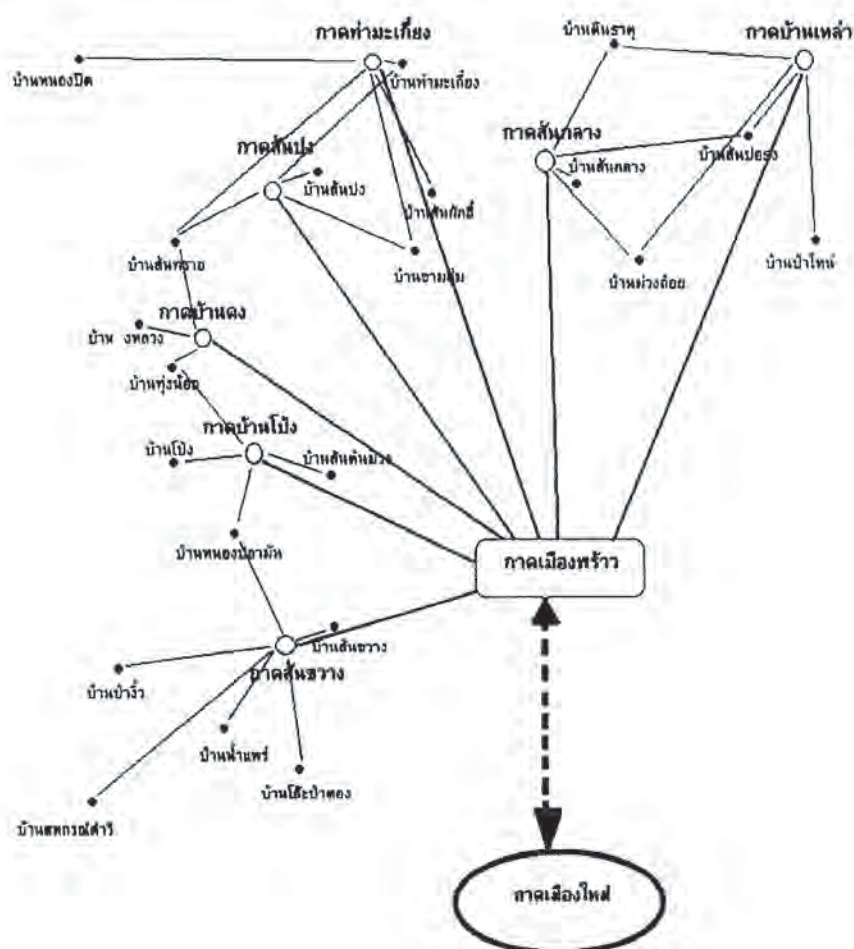
๑) ในหมู่บ้านมีตลาดเล็ก ๆ หรือ “กาตก้อม” อยู่ในแทบทุกหมู่บ้าน ซึ่งมีรูปแบบเป็นตลาดกลางของชุมชนหมู่บ้าน แบบ “ขายปลีก” (retail) ที่มีเอกชนเป็นเจ้าของ เก็บ “ค่าดา” หรือภาษีการขายรายวัน วันละ ๕ – ๑๐ บาท แยกเป็น ๒ เวลาเฉพาะ คือเวลาเช้า เรียก “กาตเช้า” และเวลาบ่ายหรือเย็น เรียก “กาตแลง” หรือบางแห่งที่ชุมชนขยายตัวใหญ่ขึ้นก็อาจเปิดทั้งวัน

บางหมู่บ้านอาจไม่มีตลาดกลางแบบดังกล่าว ก็จะมี “ตูปกาต” หรือร้านค้าย่อย เป็นกาตที่ขายในบ้านหรือหน้าบ้านคนใดคนหนึ่ง เป็นสินค้าเบ็ดเตล็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือขาย “ของกิน” ประเภทขนมจีน ส้มตำ ชิ้นลาบ แกงอ่อม เป็นต้น รวมทั้งขายอาหารประเภทผักพื้นบ้าน ผักสวนครัว เนื้อ หมู ปลา และอาหารจากภายนอกท้องถิ่น เช่น ปลาทุ และของใช้อื่น ๆ

๒) ตลาดกลางของท้องถิ่น หรือตลาดประจำโฮ่ง เป็นตลาดที่ตั้งอยู่ระหว่างชุมชน หรือระหว่างโฮ่ง และ “เมือง” ต่าง ๆ เช่นตลาดแม่มาลัย ตลาดเชียงดาว ตลาดสดเมืองพร้าว ตลาดซอแลแม่แตง ตลาดโชครานี

ที่ผาง เป็นต้น ตลาดเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นตัวกลางรับซื้อสินค้าจากท้องถิ่นเข้ามา เพื่อส่งต่อเข้าตลาดใหญ่ในตัวจังหวัด และรับซื้อมาจากตลาดใหญ่ในตัวจังหวัดเชียงใหม่ แล้วนำมา “ขายย่อย” หรือขายปลีกให้แก่แม่ค้ารายย่อยจากหมู่บ้าน แม่ค้าบางรายดักซื้อแบบราคาขายส่งที่มาจากเชียงใหม่แบบขาประจำ แล้วก็นำไปขายปลีกในตลาดแห่งเดียวกันนั้น เรียกว่า “ซื้อหว่ากาด ขายหางกาด” หรือบางครั้งพ่อค้าจากในเมืองนำมาส่งให้ที่บ้าน แม่ค้าในหมู่บ้านจึงนำมาจัดแบ่งย่อย แล้วกำหนดราคาขายใหม่ ได้กำไรหน่วยละไม่เกิน ๕ – ๑๐ บาท หรือประมาณ ๑๐ – ๒๐ เปอร์เซ็นต์ แล้วแต่สินค้าแต่ละชนิด

๓) ตลาดกลางประจำจังหวัด เช่นตลาดเมืองใหม่ ในตัวจังหวัดเชียงใหม่ ทำหน้าที่เป็นศูนย์รวมการรับซื้อสินค้าจากทุกเขต แล้วกระจายกลับลงไปผ่านตลาดกลางของท้องถิ่นแบบ “ขายส่ง” (whole sale) เพื่อให้แม่ค้ารายย่อยนำเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านอีกทอดหนึ่ง

ตัวอย่างเครือข่ายระบบตลาดท้องถิ่นในเขตพริ้ว กับตลาดกลางของโหล่งและตลาดใหญ่ประจำจังหวัด

อธิบายได้ว่า แม่ค้าอาชีพจากตลาดเมืองพร้าว ส่วนหนึ่งจะรับซื้อสินค้าในท้องถิ่นไปขายส่งที่ตลาดเมืองใหม่ ขณะเดียวกันก็รับสินค้าจากภาคเมืองใหม่ มาขายปลีกในตลาดชุมชนของตนเอง ในชุมชนหนึ่ง ๆ จะมีตลาดกลางประจำท้องถิ่นของชุมชน ชาวบ้านในหมู่บ้านหรือจากหลายหมู่บ้านจะมาซื้อขายในตลาดท้องถิ่นเหล่านี้ แม่ค้าในตลาดท้องถิ่น จะมีทั้งแม่ค้าอาชีพ ที่เป็นแม่ค้าโดยตรงอย่างเดียว กับแม่ค้าที่เป็นชาวไร่ชาวนา

ด้วยกัน นำของที่ตัวเองมีอยู่มาขายตามฤดูกาล แม้ค้าอาชีวะจะรับซื้อสินค้าในท้องถิ่น รวมทั้งไปรับสินค้ามาจาก
ภาคเมืองพร้าวเพื่อไปวางขายในตลาดประจำท้องถิ่นนั้นอีกทอดหนึ่ง

“กาดแก้วสา” กาดก้อมประจำท้องถิ่น ประเภทกาดแลง (ขายเฉพาะตอนเย็น) ของบ้านป่าจี้ ต.อินทขิล
(บน) และกาดเวียงแหง ต.เมืองแหง อ.เวียงแหง (ล่าง) ยังเป็นตลาดที่มีชาวบ้านส่วนหนึ่งนำผัก เล็ก ๆ น้อย ๆ
ที่ปลูกในไร่นาของตัวเอง แล้วนำมาขาย ในระบบตลาดเศรษฐกิจชุมชน ด้วยหน่วยราคาที่ต่ำกว่าตลาดใน
ระบบทุน

“กาดแม่มาลัย” ตลาดใหญ่ในอำเภอแม่แตง ชุมทางแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างโหล่งแม่วัง แม่แตง พร้าว เชียงดาว ปาย และเชียงใหม่ มีทั้งสินค้าท้องถิ่นและสินค้าจากในเมือง

บทสรุป

ระบบเครือข่ายตลาดชุมชนท้องถิ่นในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน เป็นระบบเครือข่ายตลาดที่ผสมผสานระหว่างสินค้าที่มาจากการผลิตในระบบครอบครัว เช่น พืชผักพื้นบ้าน หรืออาหารธรรมชาติจากป่าชุมชนในหมู่บ้าน กับสินค้าที่มาจากนอกชุมชนทั้งระดับท้องถิ่นเดียวกัน กับระดับเมือง อันเป็นแหล่งซื้อขายสินค้าข้ามเขตออกไป การจัดความสัมพันธ์ในระบบตลาดและเปลี่ยนสินค้าดังกล่าว แสดงถึงลักษณะของระบบเศรษฐกิจบนฐานความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนที่สำคัญ ๒ ประการ ได้แก่

๑. ระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่อชุมชนภายใน ยังสามารถพิทักษ์หน่วยราคาให้อยู่ในระดับต่ำกว่าระบบตลาดที่ซื้อขายผ่านพ่อค้าแม่ค้าอาชีพนอกชุมชน ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและมั่นคง ด้านหลักของระบบตลาดชุมชนภายใน ยังเป็นตลาดที่อยู่ภายใต้เศรษฐกิจแบบกึ่งยังชีพ

๒. ระบบความสัมพันธ์นอกชุมชน ในระบบตลาดกลางของชุมชน กับตลาดนัดสมัยใหม่ หรือตลาดใหญ่ประจำจังหวัด แสดงให้เห็นถึงการเข้ามาของระบบตลาดทุนนิยม ที่มีอิทธิพลต่อระบบเศรษฐกิจภายในของชุมชนอย่างมาก การผลิตสินค้าเกษตรแบบพืชเชิงเดี่ยว ทำให้ชุมชนต้องพึ่งพิงตลาดกลางของระบบทุนใหญ่มากขึ้น ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น และอำนาจการต่อรองของชุมชนลดน้อยลง เป็นระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่ทำให้ดุลอำนาจทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป

ตอนที่ ๒

โหล่ง : พื้นที่ทางกายภาพ กับเขตความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม

บทที่ ๔

พิธีกรรม : พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ กับอุดมการณ์อำนาจและการนิยามโหล่ง

โหล่ง หมายถึงหน่วยพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ของชุมชนในเขตล้านนา ที่ตั้งอยู่บนฐานความสัมพันธ์ในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระบบการผลิต รวมถึงระบบอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมร่วมกันของคนในพื้นที่ชุมชนหนึ่ง ๆ ที่ขยายต่อออกไปจากขอบเขตพื้นที่ในระดับหมู่บ้าน ซึ่งอาจเหลื่อมซ้อนหรือซ้อนทับอยู่ภายในหน่วยการปกครองของรัฐในระดับตำบล อำเภอ หรือจังหวัด

โหล่ง ประกอบขึ้นภายใต้สิ่งเชื่อมโยงทางประวัติศาสตร์ อุดมการณ์ความคิด จิตสำนึก ในระบบการบูชาผีทางศาสนาแบบดั้งเดิม ผสมผสานกับระบบศรัทธาความเชื่อในพุทธศาสนา ที่แสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมเกี่ยวกับการสร้างเครือข่ายศรัทธาหัววัดต่าง ๆ รวมทั้งระบบการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม ภายใต้พลังทางการผลิตและการบริหารจัดการทรัพยากรในชุมชน เช่น ความสัมพันธ์ในเชิงการบริหารและความรับผิดชอบตามระบบการใช้แม่น้ำ ลำห้วย หรือระบบเหมืองฝายร่วมกัน การใช้เส้นทางสัญจรร่วมกัน การใช้วัด โบสถ์ วิหาร หรือป่าช้าเดียวกัน ความเป็นกลุ่มสมาชิกสมาคมอาปนกิจสงเคราะห์กลุ่มเดียวกัน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดเป็นรูปการจิตสำนึกที่เกี่ยวกับความมีอยู่ของ “ตัวตน” ของชุมชนที่มีความผูกพันต่อกันของคนที่อยู่ภายใต้พื้นที่โหล่งเดียวกัน

พิธีกรรม เป็นการแสดงออกอย่างหนึ่ง เพื่อใช้ในการประกอบสร้าง “พื้นที่” (Domain) ในทางสังคม อย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งพื้นที่ในระบบสังคมวัฒนธรรม จะถูกแบ่งออกเป็นพื้นที่ทางกายภาพ หรือพื้นที่ของโลกธรรมดา (Profane) กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในบริบทของพิธีกรรมทางศาสนา (Sacred) ซึ่งพื้นที่เหล่านี้ ได้ถูกทำให้เป็น “พื้นที่พิเศษ” ทางสังคมที่ไม่ใช่พื้นที่ตามธรรมชาติ แต่เป็นประดิษฐ์กรรมทางสังคมแบบหนึ่ง (Social construct/artifact) เป็นรูปธรรมหนึ่งของการบันทึกความทรงจำของสังคม (Social memory) ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ลงบนพื้นที่เฉพาะนี้

พิธีกรรม นั้นเกี่ยวข้องกับเรื่องของอำนาจ การสร้าง หรือการใช้อำนาจนั้น และการสร้างพื้นที่ที่อำนาจนั้นสถิตอยู่ ซึ่งอาจจำแนกประเภทของ “อำนาจ” ออกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ หรืออำนาจอิสระ กับอำนาจทางสังคมการเมือง ที่ไม่ได้แยกออกจากกัน หากแต่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด ซึ่งเห็นได้ชัดในขณะที่เกิดพิธีกรรมขึ้น

อำนาจอิสระนั้น หมายถึง ความสามารถในการกระทำบางอย่าง ซึ่งมีอยู่ในเทพผู้ศักดิ์สิทธิ์ หรือวิญญาณบรรพบุรุษ ที่มนุษย์เชื่อว่า มีอยู่ในจินตภาพอย่างไร้ตัวตน อำนาจอาจมีอยู่ในตัวมนุษย์บางคน เช่น ผู้นำ หรือวีรบุรุษประจำถิ่น อำนาจอาจมีอยู่ในสารวัตถุ เช่น พระพุทธรูป ดาบหรือคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ อาจอยู่ในปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฟ้า ดิน น้ำ และอำนาจก็อาจอยู่ในปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมได้ด้วย เช่น อำนาจแห่งเสียง คำสาดกล่าว หรือพิธีกรรมต่าง ๆ

ส่วนในทางสังคมนั้น อำนาจไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะอยู่ได้อย่างอิสระ หากแต่จำเป็นต้องได้รับการยอมรับจากผู้มีอำนาจและบุคคลอื่นที่อยู่รอบข้าง อำนาจจึงหมายถึง ความสามารถในการกระทำตามความประสงค์อย่างมีประสิทธิภาพ อันเกิดจากความพยายามในการคั่นหามาตรการในการควบคุมบังคับผู้อื่น และมีอิทธิพลเหนือทรัพยากรธรรมชาติ มนุษย์ เงิน ที่ดิน เครื่องมือการผลิต ฯลฯ อำนาจยังหมายถึง ความสามารถในการใช้กำลัง

บังคับเมื่อถึงคราวจำเป็น การควบคุมพฤติกรรมของบุคคลอื่นด้วยการข่มขู่และใช้บทลงโทษ ในลักษณะนี้ อำนาจจึงเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมและจัดระเบียบทางสังคม^๑

พิธีกรรม อาจถือได้ว่าเป็น “เทคโนโลยี” ทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ชุมชนนำมาปรับใช้ในเชิงอำนาจทางวัฒนธรรม โดยอาศัยมิติของพลังทางสังคมต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น อำนาจของพลังจิต พลังศรัทธา ความเชื่อ กำลังใจจากพี่น้องและชุมชน ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนและคนกับธรรมชาติอยู่ตลอดเวลา อำนาจของผีและไสยศาสตร์ดำรงอยู่ในสังคมประเภทหนึ่ง “เทคโนโลยีโบราณ” ที่มี “การใช้” (Manipulation) อำนาจลึกลับในธรรมชาติเพื่อประโยชน์สำหรับผู้ใด และโทษสำหรับผู้ละเมิด โดยมีวิธีการ เครื่องมือและเป้าหมายเฉพาะหน้า ที่ชัดเจน และเป็นสัญลักษณ์ของกฎเกณฑ์ในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับจักรวาลและสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวคนนั้น สิ่งเหล่านี้มิได้ปรากฏตัวแต่เพียงรูปการโดดเด่นเท่านั้น หากแต่เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของชีวิตในชุมชน อำนาจของผีและไสยศาสตร์มีจริงสำหรับชาวบ้าน เป็นความจริงทางสังคมที่ไม่เกี่ยวกับความเป็นวิทยาศาสตร์ เพราะมีความหมาย มีบทบาทหน้าที่ที่เป็นจริง เป็นตรรกะของ “ความหมาย” ไม่ใช่ตรรกะของ “ความจริง” ตามกระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ยุคใหม่^๒

การแสดงออกในพิธีกรรมในชุมชน จึงเป็นทั้งอำนาจ และผลสะท้อนของการใช้อำนาจ ทั้งอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กับอำนาจในทางสังคม ซึ่งมักใช้สัญลักษณ์แทนรูปการจริง การทำความเข้าใจในเรื่องของอำนาจและการใช้ / การสร้างอำนาจในพิธีกรรม จึงต้องผ่านการตีความ แปลความหมายจากระบบสัญลักษณ์ ไปสู่ระบบโครงสร้างและกระบวนการณ์เคลื่อนไหวที่เป็นจริงนั้น ๆ ทั้งในทางสังคม และปัจเจกบุคคล

กระบวนการณ์เคลื่อนไหวในระบบพลังการผลิต บนฐานความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนชาวนาในเขตแอ่งเชิงใหม่ – ลำพูนตอนบน ที่ได้ผ่านการต่อสู้ การอพยพโยกย้าย และการยับยั้งในการบุกเบิกหักล้างทางพง เพื่อก่อตั้งถิ่นฐาน และแหล่งผลิตในการดำรงชีพ มาอย่างยาวนาน ชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ได้สร้างรูปแบบของพิธีกรรมขึ้นเพื่อแสดงถึงระบบอำนาจทางสังคม ในการที่จะนิยามความหมายของพื้นที่ อันจะแสดงต่อไปถึงความมี “ตำแหน่งแห่งที่” ที่แน่นอนของชุมชนที่กลุ่มตัวเองสังกัดอยู่ พิธีกรรมเหล่านี้มีทั้งพิธีกรรมในลัทธิความเชื่อแบบดั้งเดิม กับพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่มีความหลากหลายอย่างน่าสนใจ

พิธีเลี้ยงผีเสื้อบ้าน (เลี้ยงผีคง) : กรณีตัวอย่างชุมชนห้วยทราย

การแสดงอำนาจเหนือเขตพื้นที่การผลิตของชุมชนระดับหมู่บ้านที่ค่อย ๆ ขยายขอบเขตความสัมพันธ์ออกไปเป็นชุมชนระดับโหล่งหรือเมือง จะใช้รูปการทางพิธีกรรมผลิตซ้ำกระบวนการณ์อำนาจนั้นอยู่ตลอดเวลา ในรอบ ๑ ปี ก่อนที่ฤดูกาลผลิตจะมาถึงในราวเดือน ๙ เหนือ (มิถุนายน) ชาวบ้านในชุมชนจะมารวมตัวกันเพื่อร่วมแสดงออกถึงการรวมพลังผ่านพิธีการเลี้ยงผีเสื้อบ้านหรือผีคงที่บริเวณพื้นที่ “หน้าหมู่บ้าน” หรือพื้นที่สาธารณะที่ถูกทำให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน พิธีกรรมอาจทำหน้าที่เป็นทั้งการระดมพลัง การเฉลิมฉลอง การปลุกปลอบขวัญซึ่งกันและกันเพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับฤดูกาลผลิตใหม่ที่กำลังจะมาถึง รวมทั้งเป็นการประกาศย้ำอำนาจเหนือพื้นที่การผลิตและฐานทรัพยากรที่มีอยู่ร่วมกันอีกวาระหนึ่งในรอบ ๑ ปีที่เวียนมาถึง

^๑ ยศ สันตสมบัติ. อำนาจ บุคลิกภาพ และผู้นำทางการเมืองไทย, กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓, หน้า ๒๑๒ – ๒๑๕

^๒ เสรี พงศ์พิศ. “ไสยศาสตร์” ใน ความคิดและภูมิปัญญาไทย คำ : ร่องรอยความคิดความเชื่อไทย, สุพรรณิศาสถานอันันท์, เมืองน้อย บุญนคร (บรรณาธิการ), กรุงเทพฯ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔, หน้า ๕๗

ชุมชนบ้านห้วยทราย เป็นชุมชนเล็ก ๆ ในที่ราบแอ่งพรวนตอนกลาง ที่ก่อตั้งมาแต่ดั้งเดิม ชาวบ้านเล่าว่า สมัยก่อนไม่มีถนนเชียงใหม่ - พรวนผ่าน เส้นทางจะเป็นดินลูกรัง ถ้าจะเดินทางไปเชียงใหม่จะต้องเดินทางไปทางเมืองพรวนและเข้าเส้นทางบึงโค้ง อำเภอเชียงดาวก่อนจึงจะเข้าสู่เชียงใหม่

ดงผีเสื้อบ้านห้วยทราย เป็นดงใหญ่ เก่าแก่และศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง ดงนี้เป็นป่ารกทึบ มีแต่เดิมแล้วเรียกกันว่า เป็น "เหล้าหลวง" มีหอเสื้อบ้านอยู่ก่อนแล้ว สมัยก่อนที่นี่มีเสือมาก หอเสื้อบ้านห้วยทรายมีความศักดิ์สิทธิ์มาก เนื่องจากถ้าบ่นอะไรมักจะสมปรารถนา

ชุมชนบ้านห้วยทรายเดิมตั้งอยู่บริเวณหน้าวัด แล้วเริ่มขยายออกมาเรื่อย ๆ จนถึงบริเวณหอเสื้อบ้านในปัจจุบันนี้ ถ้ามีงานพิธีไหว้ผีเสื้อบ้านคนทั่วทั้งหมู่บ้านห้วยทรายจะต้องมาร่วมงาน เมื่อเริ่มสร้างเขื่อนแม่จันทน์ ชาวบ้านห้วยทรายก็ได้รับผลกระทบ ทำให้ต้องย้ายถิ่นฐาน โดยบ้านที่ได้รับผลกระทบ ได้แก่ บ้านห้วยทรายและบ้านแม่บึง โดยรัฐบาลจัดให้ย้ายไปอยู่และจัดสรรที่ทำกินให้ โดยย้ายไปบ้านโป่งส่วนหนึ่งและบ้านแม่แฝงส่วนหนึ่ง

การปกครองของบ้านห้วยทรายนั้น จะเป็นระบบหมวดบ้านและระบบคุ้ม คุ้มของบ้าน ห้วยทรายเริ่มเกิดขึ้นได้ ๓ - ๔ ปีมาแล้วสำหรับบ้านห้วยทรายจะมี ๘ คุ้ม คุ้มละประมาณ ๒๐ หมู่บ้าน แต่มีหมวดบ้านอยู่ ๖ หมู่บ้าน เพื่อสำหรับศรัทธาชาวบ้านได้ไปทำบุญนอกหมู่บ้าน และหมวดจะทำหน้าที่จัดงานวัดสำคัญ ๆ เช่น ในการทำบุญงานวัดบ้านห้วยทรายมีหลายวัน แต่ละวันจะต้องสลับเปลี่ยนหมวดกันดูแล นอกจากนั้นการทำบุญในหมู่บ้านก็จะร่วมกันทำเป็นคุ้ม แต่ละคุ้มต่างแห่งของคุ้มตนเองไปทำบุญ สมัยก่อนถ้าจะทำการบวชพระภิกษุจะต้องไปบวชที่เขื่อนผาก ไม่ได้บวชที่บ้านห้วยทราย

พิธี "เลี้ยงดง" ผีเสื้อบ้านที่บ้านห้วยทราย ต.โหล่งขอด อ.พรวน จ.เชียงใหม่
การผลิตข้าวระบบอุดมการณ์อำนาจเหนือพื้นที่การผลิต

พ่อเลา "ตั้งข้าว" หรือผู้ที่ทำหน้าที่ในการเลี้ยงผี บ้านห้วยทราย ต.แม่บึง อ.พรวน เล่าว่า การไหว้ผีเสื้อบ้านห้วยทราย ปีนี้ชาวบ้านมาน้อยกว่าทุกปี มาเพียง ๑ ใน ๓ หลังคาเรือน ซึ่งบ้านห้วยทรายมีประมาณ ๑๕๐ กว่าหลังคาเรือน ในงานประเพณีปีใหม่นี้จะมีชาวบ้านมาเต็มไปหมด ครบทุกหลังคาเรือน เนื่องจากปีนี้เป็นปีข้าวสาโล (ข้าวโพดหวาน) กันมากที่บ้านดอย

การไหว้ผีเสื้อบ้านห้วยทรายจะทำเป็นประจำทุกปี แต่ของไหว้ในแต่ละปีจะแตกต่างกันออกไป ปีนี้ (๒๕๔๔) เป็นหมู ปีต่อไป (๒๕๔๕) เป็นไก่ ปีต่อไป (๒๕๔๖) เป็นไก่ และปี๒๕๔๗ จึงจะเลี้ยงหมูอีกครั้งหนึ่งวนสลับกันไปเช่นนี้ งานไหว้ผีเสื้อบ้านห้วยทราย ชาวบ้านห้วยทรายจะการเก็บเงินจำนวนหลังคาเรือนละ

๒๐ บาท (ในกรณีที่ของไหว้เป็นหมู) ซึ่งปีนี้ได้เงินราว ๓,๐๐๐ กว่าบาท สำหรับซื้อเนื้อหมูและเหล้าเพื่อกินในงานพิธีไหว้ผีเสื้อบ้าน

ในสมัยพ่อเหลาเป็นหนุ่ม จะไปคัดเลือกทหาร ก็ไปบอกกล่าวว่าแก่เจ้าพ่อว่า “ถ้าจับได้ใบดำ จะสร้างหอใหม่ให้” แต่เมื่อพ่อเหลาจับได้ใบดำตามที่บนบานไว้ กลับไม่ไปแก้บน ทำให้เกิดภัย คือ มีแมลงมาเกาะที่มุ้งมากมาย (แมงบั้งและแมลงอื่น ๆ) พ่อเหลาจึงบอกกล่าวถามตั้งข้าวจึงได้ทราบว่ พ่อเหลาไม่ได้ทำตามที่บนไว้ พ่อเหลาจึงรีบสร้างหอใหม่ทันที ในขณะที่นั้นพ่อเมียของพ่อเหลาทำหน้าที่เป็นตั้งข้าวอยู่ที่หอเสื้อบ้านแห่งนี้ และเมื่อพ่อเมียของพ่อเหลาตาย พ่อเหลาจึงทำหน้าที่เป็นตั้งข้าวต่อจากพ่อเมีย

ในการเลี้ยงเจ้าพ่อเพื่อทำการแก้บน จะต้องทำพิธีโดยผ่านตั้งข้าวเสียก่อน เนื่องจากเจ้าพ่อจะรับบนผ่านตั้งข้าวเท่านั้น เคยมีชาวบ้านบนบานให้เจ้าพ่อช่วยเหลือให้ลูกชายพ้นคดี เมื่อพ้นคดีแล้ว ได้มาแก้บนเอง ไม่ได้ผ่านพ่อเหลา ปรากฏว่า เจ้าพ่อไม่รับของแก้บน เจ้าพ่อจึงดลบันดาลให้ฝนพายุเกิดไฟไหม้ตั้งแต่ตั้งเจ้าพ่อเข้าบ้านของตนเอง จึงต้องให้พ่อเหลาไปแก้บนให้อีกครั้งหนึ่ง

ความศักดิ์สิทธิ์ของตั้งเจ้าพ่อห้วยทรายนั้น ปรากฏอีกครั้งในขณะที่พ่อเหลาได้ขอให้เพื่อนของตนขับรถไถเพื่อจะตัดต้นไม้ และทำความสะอาดตั้งเจ้าพ่อห้วยทราย เมื่อคนขับรถขึ้นขับรถปรากฏว่า พบเห็นสิ่งกีดขวาง เป็นป่าดงมากมาย และมาบอกแก่พ่อเหลาว่า ไม่สามารถเข้าไปได้เนื่องจากมีของกีดขวางมาก พ่อเหลาจึงสันนิษฐานว่า เดิมอาจเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือวัดร้างมาก่อน เนื่องจากพบหลักฐานเป็นก้อนอิฐหรือ “ดินกี้” มากมายในดงเหลาหลวงแห่งนี้

งานพิธีไหว้เจ้าพ่อเสื้อบ้านห้วยทรายนั้นเริ่มทำพิธี เวลา ๐๘.๐๐ น. ทำการฆ่าหมูและเริ่มทำพิธียืนโยงประมาณ ครึ่งชั่วโมงและนำของเซ่นเซา (ของเหลือจากเจ้าพ่อ) มาแบ่งกันรับประทาน การยืนโยงจะทำการอัญเชิญเจ้าพ่อและพระคพวของเจ้าพ่อได้เข้ามาร่วมกันที่หอหลังนี้ เมื่อเชิญแล้วก็ขอพรให้หมู่บ้านมีความสุข

พิธี “ขึ้นธาตุ” สืบชะตาหมู่บ้าน

คติการสร้างและบูชาพระธาตุ นอกจากจะแสดงความหมายในเชิงคุณค่าที่มีต่อศรัทธาทางพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นการพยายามช่วงชิงคำอธิบายเพื่อสร้างอำนาจและความชอบธรรมในการครอบครองดินแดนเหนือพื้นที่การผลิต ที่ชุมชนได้พยายามสถาปนาขึ้นและผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลา

ในชุมชนท้องถิ่นของภาคเหนือ จะพบเห็นประเพณีการขึ้นธาตุโดยทั่วไป ซึ่งจะเป็นพิธีที่ต่อเนื่องและเชื่อมโยงกับการเลี้ยงผีเสื้อบ้าน ผีเสื้อเมือง หรือพิธีขึ้นถ้ำที่ปรากฏเป็นองค์ประกอบคู่กันของการก่อตั้งชุมชนระดับหมู่บ้านมาตั้งแต่แรกเริ่ม มักเป็นพระธาตุประจำท้องถิ่นอันเป็นศูนย์รวมศรัทธาของคนในชุมชนเดียวกัน เสร็จพิธีขึ้นธาตุหรือการทำบุญในภาคเช้า ภาคบ่ายก็จะเป็นแข่งขันจุดบั้งไฟเพื่อบูชาพระธาตุและการขอฝนควบคู่กันไป

พระธาตุขุนไก่อ.พรวัว กับพิธีสืบชะตา ที่ต่อเนื่องจากพิธี “ขึ้นธาตุ”

พื้นที่ในแอ่ง หรือ “โหล่ง” ต่าง ๆ จะมีพระธาตุประจำโหล่งอยู่ทุกแห่ง ตัวอย่างเช่น ในโหล่งอำเภอพรวัว จังหวัดเชียงใหม่ มีพระธาตุกระจายอยู่ตามสันดอยโดยรอบของแอ่งพรวัวประมาณเกือบ ๓๐ องค์ แต่ละองค์พระธาตุจะปรากฏเรื่องราวตำนานต่าง ๆ มารองรับอยู่เสมอ เช่น พระธาตุม่วงเนิ้งในเขตตำบลโหล่งขอดที่มีประวัติความเป็นมาคู่กับชุมชนโหล่งขอด โดยอ้างถึงตำนานพระเจ้าเลียบโลกว่า ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าเสด็จมาบิณฑบาตในบริเวณหมู่บ้านเชิงดอยแห่งนี้ พระองค์ได้นำบาตรไปแขวนไว้ที่ต้นมะม่วงต้นหนึ่งขณะที่ต้นมะม่วงนั้นยังเล็กอยู่ จึงทำให้กิ่งของมะม่วง “เนิ้ง” หรือโน้มลง และได้ประทานเกศาไว้เพื่อบรรจุเป็นพระธาตุ ต่อมาสถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่าพระธาตุม่วงเนิ้ง ต่อมาเมื่อพระองค์ได้ไปบิณฑบาตอีกหมู่บ้านหนึ่งได้ทำสายสะพายบาตรขาด พระองค์จึงเอาสายบาตรมาขอดต่อกัน บ้านนั้นจึงได้ชื่อว่าบ้านโหล่งขอดจนปัจจุบัน

นอกจากพระธาตุม่วงเนิ้งแล้ว ยังมีพระธาตุองค์เล็ก ๆ อีกองค์หนึ่ง อยู่บนเนินเขาทางทิศใต้ของบ้านหลวงโหล่งขอด เรียกว่า พระธาตุดอยเวียงเป็นพระธาตุเก่าแก่เหมือนกัน ตอนหลังมีพระนครศรีอยุธยาโยมจากกรุงเทพฯ มาบูรณะซ่อมแซมขึ้นใหม่ให้เป็นพระธาตุประจำโหล่งอีกองค์หนึ่ง หลังจากทีปล่อยให้ทิ้งร้างและทรุดโทรมมานาน มีพิธีขึ้นธาตุในเดือนเก้าเป็ง

ผู้เฒ่าในตำบลโหล่งขอดเล่าว่า พระธาตุองค์เดิมมีลักษณะกลมทรงกระบอกแบบ “สุมไก่” สูงประมาณ ๔ วา มียอดฉัตรอยู่บนองค์พระธาตุ หลักฐานการก่อสร้างไม่ปรากฏ เท่าที่สืบได้ว่าครูปาพรหม เป็นภิกษุขราได้เดินธุดงค์มาจำพรรษาอยู่ที่ดอยพระธาตุนี้เป็นผู้มาบูรณะพระธาตุนี้ขึ้น และได้ถึงแก่มรณภาพที่นี่ ประชาชนในตำบลโหล่งขอดได้นำสังฆารของท่านทำบุญอุปถัมภ์กิจที่ดอยกิ่ง ทางทิศตะวันออกไม่ไกลจากบริเวณพระธาตุนัก และได้นำอัฐิของท่านพร้อมคำจารึกประวัติไว้ในบริเวณใกล้กับพระธาตุจนปัจจุบัน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ครูปาศรีวิชัยได้ขึ้นไปมีสการพระธาตุแห่งนี้และได้ให้พระลูกศิษย์ที่วัดแม่คือดอยสะเกิดมาบูรณะในปีเดียวกัน

ตำนานเดิมที่มาของคำว่า “เมืองพรวัว แม่บั้ง โหล่งขอด ม่วงเนิ้ง” ชาวบ้านเล่าว่า หลายชั่วอายุคนมาแล้ว มีตำนานเล่าสืบกันมาว่า ในสมัยพระพุทธเจ้า “เดินเทศสันถิ” เสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์ที่เรียกกันว่า “พระเจ้าเลียบโลก” เข้ามาสู่แคว้นสุวรรณภูมิเขตล้านนาไทย ได้เสด็จบิณฑบาตโปรดสัตว์มาถึงหมู่บ้านในตำบลนี้เห็นเป็นที่ยอดมสมบูรณ์ ดินดีน้ำชุ่ม ชาวกล้าเจริญงอกงามมีผู้คนใจบุญเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมากจนข้าวล้นบาตรหนักอึ้ง จนต้อง “ปาว” ไว้ จึงเป็นที่มาของคำว่า เมืองปาว ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็นเมืองปาว

หรือเมืองพร้าว ในปัจจุบันพระพุทธรูปปางบาตรมายังหยุดที่ปางแห่งหนึ่ง ที่นั่นจึงได้ชื่อว่า แม่ปาง ต่อมาเรียกเป็น “แม่ปั้ง” มาจนถึงปัจจุบัน

ประเพณีขึ้นพระธาตุม่วงเนิ้ง ๑๘ กันยายน ๒๕๔๘

พระธาตุขุนโก้น พระธาตุประตุม้ากับการอธิบายและผลิตซ้ำอำนาจของโหล่งและเมือง

ระบบพระธาตุในท้องถิ่นระดับโหล่งและเมือง ได้รับการสถาปนาขึ้นเพื่อรองรับคำอธิบายและการแสดงตัวตนของท้องถิ่นในอีกรูปแบบหนึ่ง โดยนัยดังกล่าวระบบพระธาตุ จึงเป็นการต่อสู้กับอำนาจ หรือเป็นการสะท้อนถึงอำนาจในการสร้างคำอธิบายให้กับพื้นที่ของตนเองได้อย่างชัดเจน

บันทึกหรือคำจารึก ที่เป็นเสมือนคำประกาศรองรับอำนาจของชุมชนบนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ มักปรากฏอยู่ในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอย่างชัดเจน ควบคู่กับการดำรงอยู่ของพระธาตุศักดิ์สิทธิ์นั้น จารึกหน้าพระธาตุขุนโก้นระบุว่า

“ที่นี่ ปรากฏว่าเป็นสถานที่สำคัญเก่าแก่ คู่บ้านคู่เมือง ที่ศักดิ์สิทธิ์มาก ปีใดฝนแล้งไม่ตกลงมาตามฤดูกาล พญาเจ้าเมืองเป็นประธานพร้อมด้วยไพร่พลเมือง นิมนต์พระสงฆ์ทำพิธีสวดขอฝน ฝนจะตกลงมาให้ ความชุ่มชื้นสมดังปรารถนา ทำให้ไพร่พลเมืองได้เห็น เป็นที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก ทำนาได้ตามปกติพิธีนี้จัดขึ้น ณ วิหารพระธาตุเจ้าหัวเมืองเป็นพิเศษโดยเฉพาะ ประเพณีประจำปีเดือน ๘ เป็ง”^๗

การสถาปนาพระธาตุลงในท้องถิ่นระดับโหล่งหรือเมือง หรือการอ้างถึงการค้นพบพระธาตุในเขตพื้นที่ของชุมชน ได้แสดงถึงความพยายามในการยืนยันหลักฐานของความชอบธรรมในการสถาปนาความเป็นเมืองไปพร้อมกัน โดยให้พระธาตุแสดงความเป็น “หมุดหมาย” ของความเป็นเมือง การระบุปีที่ชัดเจนโดยการอ้างหลักฐานที่ผูกพันกับกษัตริย์ หรือชนชั้นระดับเจ้าพญา หรือ “พระยา” ย่อมสร้างความชอบธรรมได้มากขึ้น และยังสามารถถือเป็นหลักฐานของตำแหน่งแห่งที่ และการระบุเวลาที่สร้างเมืองนั้นพร้อมกันไปด้วย

หลักฐานอ้างอิงถึงระยะเวลาที่สร้างเมืองพร้าว ที่ระบุในคัมภีร์ใบลานตำนานพระธาตุขุนโก้นระบุว่า มีพระอรหันต์ ๒ รูปมาจากประเทศศรีลังกา ได้มาเผยแผ่พระพุทธศาสนา และได้นำพระธาตุอัฐิพระเศียร (ขนาดเท่าเมล็ดข้าวเปี๊ยก) นำมาบรรจุไว้ที่ดอยพระธาตุขุนโก้น

^๗ บันทึกประวัติผาผางวิหารวัดพระธาตุเจ้าหัวเมืองขุนโก้น คัดลอกขึ้นใหม่โดย พระอภิเทพ ปญญาวิโส, ๑๗

“พุทธศักราช ๒๐๓๕” เสาธง บุตรบุญธรรมของพระเจ้ายอด เชียงราย เจ้าเมืองเชียงใหม่ มีเชื้อชาติเป็นชาวจีนฮ่อ ได้มาเป็นผู้ปกครองเมืองพร้าว และได้ขึ้นไปพบเจดีย์องค์นี้จึงเกิดความเลื่อมใส ศรัทธา ได้นำอิฐดินเผา และปูนขาวขึ้นไปบูรณะซ่อมแซมองค์พระเจดีย์แล้วปล่อยทิ้งไว้ดังเดิม

ต่อมาในพุทธศักราช ๒๓๔๐ พระยาเชื่อนคำเมือง หรือพระยาเชื่อนเมือง (บุญญา) ผู้ปกครองเมืองพร้าว ได้พบพระธาตุขุนไก่อัน ตั้งอยู่บนคอยขุนไก่อัน จึงตั้งพระธาตุนี้เป็น “พระธาตุเจ้าหัวเมืองพร้าว” และได้ร่วมกับพระครูบาคำมูล คำภีระ เจ้าอาวาสวัดกลางเวียง ด.เวียง อ.พร้าว นำพุทธศาสนิกชน ประกอบด้วยคณะศรัทธาในอำเภอพร้าวจำนวน ๕ ตำบล ได้แก่ ตำบลป่าไผ่ ตำบลสันทราย ตำบลเวียง ตำบลทุ่งหลวง และตำบลป่าตุ่มร่วมบูรณะ ปฏิสังขรณ์พระธาตุโดยนำเอาอิฐและปูนขาวขึ้นไปก่อรอบองค์พระเจดีย์นี้อีกรอบหนึ่ง ในเดือน ๕ เหนือ แรม ๑๑ ค่ำ โดยก่อฐานกว้าง ๔ เมตร สูงประมาณ ๑๒ เมตร สร้างวิหารด้วยไม้เนื้อแข็ง หลังคามุงด้วยไม้กระดานเกล็ด และใช้เป็นสถานที่ทำพิธีขอฝน ถ้าหากปีใดฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล พระยาเจ้าเมืองจะเป็นประธาน พร้อมด้วยไพร่พลและพุทธศาสนิกชน นิมนต์พระสงฆ์จากวัดต่าง ๆ ในอำเภอพร้าวขึ้นไปประกอบพิธีขอฝนที่วัดพระธาตุขุนไก่อัน และได้กำหนดให้มีงานทำบุญสงฆ์พระธาตุในวันเพ็ญเดือน ๖ หรือเดือน ๘ เป็ซึ่งตรงกับวันวิสาขบูชาของทุกปี จนเป็นประเพณีสืบทอดมาถึงปัจจุบัน”

ชุมชนในเขตเมืองพร้าว ได้ผลิตข้าวความเชื่อของตัวเองอีกอย่างน้อย ๓ ครั้ง เพื่อตอกย้ำหรือยืนยันถึงความสำคัญและความจริงของเหตุการณ์ที่อ้างอิงเกี่ยวพันไปถึงการสร้างบ้านเมืองของตนเอง โดยปรากฏหลักฐานจากการอ้างอิงว่า

“ภายหลังได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระธาตุขุนไก่อันและพระธาตุเจ้าหัวเมืองพร้าว อีก ๓ ครั้ง ครั้งแรกในปีพุทธศักราช ๒๔๔๔ บูรณะพระวิหารที่พระยาเชื่อนคำสร้างไว้ เนื่องจากชำรุดทรุดโทรมลงมาก โดยชาวบ้านหมู่ ๔ และหมู่ ๕ ต.ป่าไผ่ นำโดยนายเป้ง จันทร์จรมานิตย์ บ้านหมู่ ๕ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นคหบดีในสมัยนั้น และนายคำ เสาคำผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๔ เป็นประธานฝ่ายฆราวาส พร้อมด้วยครูบาคำอ้าย อินทปัญญา เจ้าอาวาสวัดบ้านเหล่าและดำรงตำแหน่งเจ้าคณะตำบลป่าไผ่ในขณะนั้น เป็นประธานฝ่ายสงฆ์ ได้ร่วมกันรื้อถอนวิหารที่พระยาเชื่อนคำสร้างไว้ แล้วสร้างวิหารถวายโดยใช้วัสดุก่อสร้างด้วยอิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องเผาแทนวิหารหลังเก่า และสร้างศาลาบาตรด้วยไม้เนื้อแข็งหลังคามุงกระเบื้องดินเผาอีกหลังหนึ่ง มอบให้อยู่ในความดูแลของเจ้าอาวาสวัดสันกลางร่วมกับ คณะศรัทธาชาวบ้านหมู่ ๔ และ หมู่ ๕ บ้านป่าไผ่ ต.ป่าไผ่ เป็นผู้ปฏิรูป”^๔

ชาวบ้านดินธาตุ เล่าว่า ชื่อพระธาตุขุนไก่อัน อาจมาจากชื่อของแม่น้ำไก่อัน เนื่องจากคำว่า “ขุน” หมายถึง “ต้นน้ำ” และ “ไก่อัน” มาจากคำไทใหญ่ (ภาษาเงี้ยว) ว่า “ก่วน” มีความหมายว่าขุน ขัน คล้ายกับอาการกวนให้ขุน ซึ่งแม่น้ำไก่อันเมื่อเทียบกับน้ำแม่จัตแล้ว น้ำแม่จัตจะใสและน้ำแม่ไก่อันจะมีลักษณะขุ่น^๕

^๔ ประวัติวัดพระธาตุขุนไก่อัน ต.ป่าไผ่ อ.พร้าว จ.เชียงใหม่, เอกสารอัดสำเนา, มปป.

^๕ สัมภาษณ์พ่อหนานคำ อินโฮษฐ์ หมู่ที่ ๔ บ้านดินธาตุ เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๔๘

พระธาตุประตุมหา : ความชอบธรรมของพิธีกรรมบนฐานทรัพยากรของชุมชน

พระธาตุประตุมหา บ้านไชยงาม ต.แม่แว่น อ.พริ้ว

“...เข้าประเพณีที่จะเข้าเย้ะไฮ่ เย้ะสวน เย้ะไฮ่ เย้ะนา
ก็ ขอฟ้า ขอฟน ขอน้ำ เย้ะไฮ่ เย้ะนา ทั้งตำบลแม่แว่นทุกหมู่บ้านเน้อ...”^๖

พระธาตุประตุมหา เพิ่งได้รับการสร้างขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นี้เอง ก่อนหน้านั้น ในปี พ.ศ. ๒๕๓๘ ชาวตำบลแม่แว่นได้สร้างหอเจ้าพ่อประตุมหา (ผิขุนน้ำประตุมหา) ติดกับประตุมหา และได้ทำการสักการะ โดยกำหนดกิจกรรมเพื่อสักการะเจ้าพ่อประตุมหาปีละ ๑ ครั้ง คือ พิธีเลี้ยงผิขุนน้ำ ปัจจุบันทำพิธีพร้อมกับสงฆ์ พระธาตุประตุมหา ในเดือน ๙ เหนือ ออก ๘ ค่ำ ของทุกปี ชาวตำบลแม่แว่นจะเตรียมของบูชาเจ้าพ่อประตุมหา ได้แก่ ของหวาน ผลไม้ (ไม่กินของคาว) และนำของบูชาเหล่านี้ใส่ในบาตร และทำพิธีขึ้นโยงบูชาเจ้าพ่อประตุมหา เป็นอันเสร็จพิธี

^๖ ไวหารยืนโยง บอกกล่าว ขอพรจากเจ้าพ่อประตุมหา, สัมภาษณ์พ่อนุญมี อายุ ๗๓ ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านไชยงาม หมู่ ๕ ต.แม่แว่น อ.พริ้ว จ.เชียงใหม่, ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๘

การสร้างประธาตุประตุมหาขึ้น บนจุดเชื่อมต่อของพื้นที่โหล่งต่อโหล่ง นับเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญของชุมชน แสดงนัยความหมายอย่างน้อย ๓ ประการ ได้แก่

ประการที่หนึ่ง เป็นการสวมทับของอำนาจพุทธศาสนาที่มากับองค์การปกครองทางการเมืองของรัฐสมัยใหม่ลงไปบนอำนาจของลัทธิผีสิงเทวดา อันเป็นความเชื่อพื้นบ้านดั้งเดิม

ประการที่สอง การเปลี่ยนบทบาทของพื้นที่การผลิตอันเป็นแหล่งต้นน้ำของชุมชนที่อาจเสี่ยงต่อการถูกทำลายจากภายนอกอื่น ๆ ให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ย่อมมีความปลอดภัยและชอบธรรมกว่าการปล่อยให้ดำรงอยู่อย่างเลื่อนลอยไร้ความหมาย

และประการสุดท้าย เป็นการผลิตซ้ำระบบการสร้างความปลอดภัยให้กับชุมชน ที่ใช้ทรัพยากรร่วมกันในพื้นที่ การนำพระธาตุมาตั้งไว้บนพื้นที่ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ได้ทำให้พื้นที่นั้นเพิ่มบทบาทฐานะของความ เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ขึ้นไปอีกระดับหนึ่งจากอำนาจของผีสิงเทวดาเพียงฝ่ายเดียว ในการรองรับความชอบธรรมของความเป็น “ของหน้าหมู่บ้าน” หรือของส่วนรวม ที่ใครจะละเมิดโดยง่ายไม่ได้

หอเจ้าพ่อประตุมหา (ผีขุนน้ำประตุมหา) อยู่อีกมุมหนึ่งใกล้ ๆ กับพระธาตุประตุมหา

นอกจากนี้ สำนักและกระบวนการผลิตซ้ำพิธีกรรมและการช่วงชิงคำอธิบายประวัติศาสตร์ความเป็นมาของประตุมหา ย่อมสะท้อนความเข้าใจของชาวบ้านในเรื่องสภาพทางภูมิศาสตร์กับระบบการผลิตภายใต้การจัดการความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่นอย่างสำคัญ ชาวบ้านต้องการความชอบธรรมในการครอบครองและการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น บนฐานความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนทุกกลุ่ม ทั้งในการรับรู้ในระดับจิตสำนึก และทางประวัติศาสตร์ที่ร่วมกันของคนกลุ่มดั้งเดิม กับกลุ่มที่เข้ามาอยู่ในพื้นที่การผลิตใหม่ ที่ย่อมต้องการความราบรื่นทั้งในด้านอำนาจอันชอบธรรม กับ “บุญ” หรือบารมีธรรมที่จะได้รับในภายภาคหน้า อันเปรียบเสมือนรางวัลแห่งความดีงาม (ประตุมบุญ) และบทลงโทษ (ประตุมบาป) ในระนาบเวลาเดียวกัน

ชาวบ้านอธิบายลักษณะดังกล่าวว่า

“ประตุมหา มีลักษณะเป็นสันยาวจากทิศเหนือไปทิศใต้ ทิศเหนือจรดอำเภอฝาง ทิศใต้จรดจังหวัดลำปาง และกันแม่น้ำ ลำห้วยต่าง ๆ มากมาย สมัยก่อนชาวเงี้ยว (ไทใหญ่) จากเขตตำบลป่าต๋มใช้เส้นทางเลียบสันผา และประตุมหานี้เพื่อเดินทางไปเก็บเหมียง ระหว่างทางชาวเงี้ยวจะหยอดเงินเหรียญ สดางค์แดงไว้ในร่องประตุมหา เพื่อเป็นการสักการบูชาประตุมหา ต่อมาบริเวณนี้ได้มีคนเมืองมาอยู่อาศัย พวกเงี้ยวจึงไม่ได้เดินทางไปเก็บเหมียงอีก ส่วนร่องประตุมหานั้น คนเมืองก็ได้ทำการสักการะและหยอดเงินสดางค์แดง ณ ประตุมหาสืบมา และยังมีคำบอก

เล่าสืบต่อกันมาว่าในบางครั้งบริเวณประตูผาและพระธาตุประตูผาจะมีลำแสงออกมาด้วย อีกทั้งบริเวณประตูผายังมีประตูปญฺญ ประตูบาปที่มีลักษณะเป็นช่องหิน เชื่อกันว่าผู้ที่มิบุญเท่านั้นจึงสามารถเดินผ่านช่องหินนี้ไปได้

ตามประเพณีเดือน ๙ (เพ็ญ) จะเย็บะไฮ้ เย็บะนา ต้องมาทำบุญ และจุดบอกไฟ (บั้งไฟ) เพื่อขอน้ำและขอฝนที่ประตูผาแห่งนี้ สมัยก่อนคนที่ใช้น้ำแม่แวนจะมาทุกหมู่บ้านเพื่อร่วมทำพิธีขอฝนโดยการ ทำบุญและยืนโยง ขอฝนกับเจ้าพ่อประตูผา ณ บริเวณประตูผา ตามโหราของผู้เฒ่าผู้แก่ว่า "...เข้าประเพณีที่จะเข้าเย็บะไฮ้ เย็บะสวน เย็บะไฮ้ เย็บะนา ก็ ขอฟ้า ขอฝน ขอน้ำ เย็บะไฮ้ เย็บะนา ทั้งตำบลแม่แวนทุกหมู่บ้านเน้อ..."^๑

ประตูผา บ้านไชยงาม ต.แม่แวน

ร่องประตูผา

^๑ สัมภาษณ์พ่อหนานจันทร์ อายุ ๗๕ ปีและแม่ฮุ้ยเอี้ย อายุ ๗๐ ปี ชาวบ้านไชยงาม หมู่ ๕ ต.แม่แวน อ.พริ้ว, ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๘

ประตุนุญ ประตุนาป

แม้ว่าปัจจุบัน “ประเพณีไหว้เจ้าพ่อประตุนา” หรือ “การเลี้ยงผีขุนน้ำประตุนา” ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “งานประจำปีประเพณีสงฆ์พระธาตุประตุนา” แล้ว แต่ในความหมายของท้องถิ่นตำบลแม่แวน โดยเฉพาะหมู่บ้านที่ใช้แม่แวนเพื่อการเกษตร อุปโภคและบริโภค เช่น บ้านล้อง บ้านไชยงาม บ้านแม่เหียะ – ดันแทน บ้านเหล้า และบ้านสหกรณ์แปลง ๒ เป็นต้น พิธีกรรมดังกล่าว ถือเป็นการกระทำเพื่อขอฝน และขอพรต่อเทพยดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้มีน้ำอุดมสมบูรณ์ เพียงพอต่อการอุปโภค บริโภค และสามารถปลูกพืชผลทำการเกษตรตลอดทั้งปี

พิธีขึ้นถ้ำ เลี้ยงผีถ้ำน้ำ : การปรับใช้พิธีกรรมบนพื้นที่ที่หลากหลาย

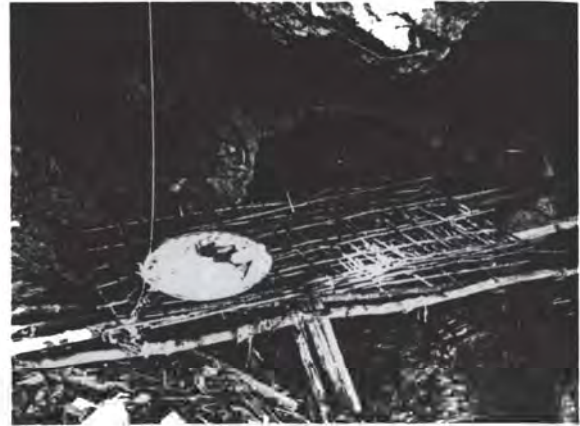
มีชุมชนหมู่บ้านจำนวนไม่น้อย ตั้งอยู่บนรอยต่อของสภาพภูมิศาสตร์ที่หลากหลาย ทั้งที่เป็นพื้นที่ภูเขา ถ้ำ น้ำออกกู หุบเหวหรือหินผาส่ง ลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลายดังกล่าว กำหนดให้ชุมชนปรับใช้พิธีกรรม (Manipulation) ขึ้นตามสภาพดังกล่าว

ชุมชนมักจะใช้รูปแบบพิธีเดียวกัน ไปทำซ้ำอีกในพื้นที่อื่นที่เป็นสมบัติร่วมกัน การผลิตซ้ำเรื่องราวต่าง ๆ มักเกิดขึ้นเสมอ เช่น พระธาตุมีแสงสว่างออกเที่ยวหากันในวัน “เดือนดับเดือนเป็ง” ช่องผาที่เป็นประตุนุญ ประตุนาป ถ้ำศักดิ์สิทธิ์ที่มีผีรักษา หรือสามารถล่องไปเชื่อมหากันได้ระหว่างโหล่งต่อโหล่ง หรือเมืองต่อเมือง เป็นต้น

ต่อเนื่องจากพิธีขึ้นธาตุประจำโหล่งแล้ว ชุมชนที่มีถ้ำ ก็มักจะทำพิธีเลี้ยงผีถ้ำ หรือทำพิธี “ขึ้นถ้ำ” พร้อมกันในวันเดียว เช่นกรณีชุมชนบ้านห้วยบงใต้ ทำจะประกอบพิธีขึ้นธาตุสบแหวน และพิธีขึ้นธาตุ เลี้ยงผีในวันเดียวกัน พร้อมกับสร้างตำนานเรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของถ้ำในหลายสำนวน เช่นสำนวนหนึ่งเล่าว่า

“ถ้ำน้ำเป็นถ้ำที่ศักดิ์สิทธิ์มากและมักมีภูตผีปิศาจมาคอยทำร้ายผู้คน que เข้าไปบริเวณถ้ำน้ำ แต่ปัจจุบันภูตผีเหล่านี้ไม่ทำร้ายผู้คนอีกต่อไป เนื่องจากได้กินอาหารและของเซ่นไหว้จากชาวบ้านแล้ว สมัยหนึ่งชาวบ้านพร้อมกันนั้นผู้ใหญ่บ้านได้พาคนชุดถ้ำน้ำแห่งนี้ พบว่าภายในถ้ำเป็นเพียงโพรงเล็ก ๆ ชาวบ้านเชื่อว่า สามารถทะลุเข้าไปถึงพระธาตุ สบแหวน (พระธาตุสบแหวน)”^๔

^๔ สัมภาษณ์พ่อเขื่อน สุชะ อายุ ๖๑ ปี บ้านห้วยบงใต้ ต.เขื่อนผาก อ.พร้าว, ๒๖ สิงหาคม ๒๕๔๘

ถ้ำน้ำ และอาหารที่ชาวบ้านห้วยบงได้นำมาถวายที่ถ้ำน้ำ
บ้านห้วยบงใต้ ต.เขื่อนผาก อ.พริ้ว

บางสำนวนแล้วว่า

“แต่ก่อนเคยมีคนพยายามขุดถ้ำน้ำเพราะเชื่อว่ามีของศักดิ์สิทธิ์ แต่ก็ปรากฏว่าน้ำไหลออกมามากจนไม่สามารถทำการขุดต่อไปได้”

ชาวบ้านห้วยบงใต้ ยังคงเคารพ เชื่อถือในความศักดิ์สิทธิ์ และยังมีความหวงแหนถ้ำน้ำ ถือเป็นเรื่องที่มีค่าประจำหมู่บ้านของตน พ่อเขื่อน ชาวบ้านในชุมชนคนหนึ่งเล่าว่า

“...สมัยก่อนเมื่อพ่อของพ่อเขื่อน เป็นแก่บ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน) มีพระพุทธรูปหนึ่งเดินธุดงค์มายังบ้านห้วยบงใต้ ในตอนกลางคืนพระพุทธรูปได้จุดเทียนหาของเก่าหรือของศักดิ์สิทธิ์บริเวณถ้ำน้ำของบ้านห้วยบงได้ ชาวบ้านพบเข้าจึงพากันขับไล่พระพุทธรูปออกจากหมู่บ้านไม่ให้หาของ...”

ประเพณีไหว้ถ้ำน้ำ จะกระทำในวันเดียวกันกับการไหว้พระธาตุสุบแหวน (พระธาตุสบแหวน) จะต้องไหว้ถ้ำน้ำก่อนในเวลาเช้านี้ ชาวบ้านจะนำดอกไม้ ธูป เทียน ขนมมาถวาย และนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดบริเวณถ้ำน้ำ จากนั้นชาวบ้านจึงเดินทางไปไหว้พระธาตุสุบแหวน

ผีฝ่าย ผีขุนน้ำ : อำนาจเหนือพื้นที่การผลิต

ขณะที่พิธีขึ้นธาตุแสดงถึงการสร้างอำนาจความชอบธรรมเหนือโหล่งและเมือง พิธีเลี้ยงผีเหมืองผีฝ่ายก็แสดงถึงอำนาจเหนือพื้นที่การผลิต เป็นการแสดงออกถึงความชอบธรรมของอำนาจเหนือจิตสำนึก ในการใช้และบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ ในรูปของอำนาจเหนือธรรมชาติ ที่ชุมชนได้ร่วมกันสร้างขึ้น เป็นคำอธิบายหรือเป็นสัญลักษณ์ตัวแทนอำนาจของชุมชนเอง ว่าชุมชนได้รับ “ฉันทานุมัติ” อันชอบธรรมจากอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ยิ่งใหญ่เหนือมนุษย์

การเลี้ยงผีฝ่าย หรือผีขุนน้ำ ไม่ใช่พิธีกรรมที่เกิดจากความเชื่อ หรือการแสดงความรักนอบน้อมต่อธรรมชาติ คือมีอารักษ์ป่าหรืออารักษ์น้ำอย่างใด ๆ ด้านเดียวเท่านั้น แต่พิธีกรรมยังแสดงนัยความหมายของความสมานสามัคคี ความภาคภูมิใจ และการปลุกขวัญกำลังใจซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ที่จะประกันถึง

^๑ สัมภาษณ์พ่อตัน ชัยภา อายุ ๗๕ ปี บ้านห้วยบงใต้ ต.เขื่อนผาก อ.พริ้ว, ๒๗ สิงหาคม ๒๕๔๘

ความพร้อมและความสำเร็จในฤดูกาลผลิตที่กำลังจะมาถึง หรือแม้ว่าจะเกิดอะไรขึ้นก็ตาม ความรู้สึกที่เกิดขึ้นร่วมกันก็คือ เราจะไม่ยอมถอย จนเกิดเป็นสุภาษิตคำสอนขึ้นว่าเมื่อใดก็ตาม ถ้าเกิดมี "ผีตาย ผายพัง" ขึ้นในคราวใด ก็อย่าได้ทอดทิ้งกัน ทุกคนต้องไปรวม ไปช่วยเหลือกัน

ปัจจุบัน แม้ว่าผายหลายแห่งได้ถูกเปลี่ยนเป็นผายคอนกรีตที่ถาวร โดยการชลประทานของรัฐไปแล้ว แต่ชาวบ้านยังต้องเป็นผู้ดูแล และทำนุบำรุงกันเอาเอง ดังนั้นพิธีเลี้ยงผีจึงยังคงดำรงอยู่ควบคู่กันไป トラบเท่าที่ชาวบ้านยังต้องอาศัยพลังรวมหมู่ของชุมชนในการผลิต

พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ – ผีผาย กรณีผายหัวเมือง เมืองคง

ผีขุนน้ำ เป็นอารักษ์ประจำต้นน้ำแต่ละสาย ซึ่งสถิตอยู่บนคอยสูงอันเป็นต้นแม่น้ำ ผีขุนน้ำที่อยู่ต้นน้ำแม่โต จะได้ชื่อตามแม่น้ำนั้น เช่น ขุนคง ขุนจัต ขุนดำ ขุนลาว ขุนออน เป็นต้น ส่วนผีผาย เป็นผีหรืออารักษ์ที่ทำหน้าที่ดูแลผายที่ชาวบ้านสร้างขึ้น เพื่อผันน้ำจากลำน้ำใหญ่ขึ้นไปเลี้ยงที่นา เมื่อสร้างผายเสร็จแล้ว ชาวบ้านจะอัญเชิญผีที่เป็นหัวหน้าของผีทั้งหลายในละแวกนั้น ไปประจำอยู่ที่หอผี ซึ่งส่วนมากมักตั้งอยู่บริเวณปากเหมืองหรือคลองส่งน้ำจากผายนั้น

การเลี้ยงผีผาย เลี้ยงผีหอเสือบ้าน หอเสือบึงนั้น จะกระทำพร้อมกันคือในเดือน ๔ เบ็ง ซึ่งของเช่นไหว้เป็นสิ่งที่เหมือนกันและมีเกณฑ์ในการเลือกแบบเดียวกัน คือ เลี้ยงไก่ ๔ คู่ ๓ ปี และเลี้ยงหมู ๑ ตัว ๑ ปี แล้วจะวนมาเลี้ยงไก่อีกครั้งหนึ่ง สำหรับในปัจจุบันได้มีการผ่อนผันเป็น เลี้ยงหมู ๑ ตัว และไก่ ๒ – ๓ คู่ ทุกปี

เมื่อถึงเดือน ๔ เดือน ๔ เหนือ ชาวบ้านจะทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำเป็นประจำทุกปี โดยมี "แม่ผาย" เป็นผู้นำการเลี้ยงผีจะเลี้ยงในวันใดก็ได้ ที่ไม่ตรงกับวันศีลหรือวันพระ ของเช่นไหว้ เป็นสัตว์ใหญ่หรือสัตว์เล็กแล้วแต่จะตกลงกัน

พิธีเลี้ยงผีผายถูกจัดขึ้นริมผายหัวเมือง

การเตรียมอาหารเพื่อเลี้ยงฝ้าย

ประเพณีการเลี้ยงฝ้ายต้องกระทำเป็นประจำทุกปี เพื่อเป็นการไหว้ขอพรต่อผีขุนน้ำ ขอให้ช่วย
ดลบันดาลให้มีน้ำเพียงพอต่อการบริโภคและการเกษตรตลอดทั้งปี ประเพณีการเลี้ยงฝ้ายจะกระทำในช่วงเวลา
เปิดน้ำเข้านา ประมาณเดือน ๙ เหนือ (เดือนมิถุนายน) โดยของเซ่นไหว้ส่วนใหญ่ เป็นไก่และหมู และการเลี้ยง
ผีเสื้อเมือง และผีเสื้อบ้านจะกระทำในวันเดียวกันนี้เอง^{๖๖} ดังนั้นในวันเดียวกันนี้ ชาวชุมชนเมืองคงจะต้องร่วม
พิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ ๓ พิธีด้วยกัน คือ ไหว้ผีเสื้อเมือง ผีเสื้อบ้านและฝ้าย (สำหรับผู้ใช้น้ำ)

การเลี้ยงฝ้ายของชุมชนชาวบ้านแม่ตะมาน ต.กุดช้าง อ.แม่แตง

ฝ้ายแม่ตะมาน บ้านแม่ตะมาน ตำบลกุดช้าง อำเภอแม่แตง กั้นน้ำห้วยแม่ตะมานก่อนลงสู่แม่น้ำแดง
เป็นฝายตัวอย่างอีกฝายหนึ่ง ที่ยังคงมีการจัดการโดยระบบเหมืองฝายอย่างเข้มข้น แม้ว่ารูปแบบของฝายจะ
เปลี่ยนไปเป็นฝายคอนกรีตแบบลูกตุ้ม ไม่ใช่ฝายไม้ดังแต่ก่อน

เพื่อเป็นการประหยัดเวลาและทรัพยากร การเลี้ยงฝ้ายแม่ตะมานในเดือนมิถุนายนปี ๒๕๔๗ จึงถูก
จัดขึ้นพร้อมกันกับการล่องเหมือง (การพัฒนา ขุดลอกและตัดหญ้าริมเหมือง) ในคราวเดียว โดยผู้ใช้น้ำจากฝาย
แม่ตะมานจำนวน ๑๔ คน มาร่วมกันขุดลอก พัฒนาเหมือง และไหว้ฝ้ายแม่ตะมาน ซึ่งในปีนี้เลี้ยงหัวหมู

^{๖๖} สัมภาษณ์พ่อนุญ อายุ ๗๐ ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านใหม่ ต.เมืองทอง อ.เชียงดาว, ๒๑ มีนาคม ๒๕๔๘

การล่องเหมือง และการเลี้ยงฝ้ายแม่ตะมาน

ฝ้ายลูกตุ้มบ้านแม่ตะมาน กับ การเลี้ยงฝ้ายของชุมชนชาวนาบ้าน แม่ตะมาน ต.กุดช้าง อ.แม่แตง

การเลี้ยงฝ้ายน้ำปิงลูกล่าง โหล่งเมืองแกน อ. แม่แตง

กิจกรรมการเลี้ยงฝ้ายของฝ้ายน้ำปิงลูกล่างนั้น จัดขึ้นบริเวณฝ้ายน้ำปิงลูกล่าง มีพิธีการอย่างง่าย ๆ โดยจะเลี้ยงหมู มีแกนนำคือ หัวหน้าแก์เหมืองฝ้าย และกรรมการเป็นผู้จัดหลัก โดยกุ่มเหมือง (หัวหน้าเหมือง) จะทำหน้าที่เป็นผู้ยืนโยง ส่วนชาวนา ลูกเหมือง และผู้ใช้น้ำจะเข้าร่วมพิธีหรือไม่ก็ได้ การกำหนดวันในการเลี้ยงฝ้ายนั้น สำหรับฝ้ายน้ำปิงลูกล่าง ไม่ถือฤกษ์ยามมากเท่าใดนัก โดยในปีพ.ศ. ๒๕๔๗ นี้ กำหนดให้เลี้ยงฝ้ายในวันที่ ๑๐ กรกฎาคม หลังจากทำการเลี้ยงฝ้ายแล้ว คณะผู้จัดก็จะแจกจ่ายอาหารให้กับคณะกรรมการหรือผู้ใช้น้ำที่อยู่บริเวณนั้นเอง”

”สัมภาษณ์นายจำลอง ชินชัย อายุ ๔๕ ปี เกษตรกรบ้านป่าจี้ ต.อินทขิล อ.แม่แตง, ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๔๖

แต่ละสายมีหน้าที่บทบาทประจำหมู่บ้านและแสดงถึงการจัดระเบียบของสายตระกูล ความเป็นเครือข่ายและความเป็นเครือญาติสูง

บทสรุป

ชุมชนชาวนาในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ได้ร่วมกันสร้างประวัติศาสตร์ของตัวเอง ผ่านปฏิบัติการในการช่วงชิงการอธิบายเพื่อสร้างพื้นที่ อันเป็นตัวแทนของอำนาจในตัวชุมชนเอง

อำนาจอิสระ แสดงออกผ่านพิธีกรรมที่เป็นอุดมการณ์ของพุทธและผี ส่วนอำนาจทางสังคม แสดงออกในทางรูปธรรมของการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ ในกระบวนการทำการผลิต จนกลายเป็นอำนาจ หรือสิทธิในการเป็นเจ้าของทรัพยากรร่วมกันของชุมชน และเกิดเป็นสายใยที่เชื่อมร้อยคนในชุมชนเข้าด้วยกัน

ชุมชนใช้พิธีกรรมในการเชื่อมร้อยคนในระดับหมู่บ้านขยายออกไปจนถึงระดับโหล่ง และเมือง โดยใช้หมุดหมายสำคัญ ๆ เช่น พระธาตุ ถ้ำ ผีเสื้อบ้าน ผีตอย หรือผีฝาย เพื่ออธิบายและเชื่อมโยงความหมายของอำนาจเหนือพื้นที่การผลิต เข้ากับระบบอำนาจทางสังคมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับระบบพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ รวมทั้งการสร้างและผลิตซ้ำระบบรูปการจิตสำนึกของความเป็นคนในบ้าน ในเมือง หรือคนในโหล่งเดียวกันอยู่ตลอดเวลา

สิ่งเหล่านี้ น่าจะเป็นพื้นฐานของระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่แท้จริง ซึ่งเมื่อความสัมพันธ์ขยายขอบเขตกว้างออกไปจนถึงระดับของความเป็น “ชาติ” อันทำให้กลไกทางสังคมเหล่านั้นกลายเป็นความเข้มข้นลงไป เพราะความเป็น “ชาติ” ถูกทำให้เป็นเพียงชุมชนในจินตนาการเท่านั้น ไม่ใช่ชุมชนที่สัมพันธ์กันบนฐานการใช้ทรัพยากรที่มีอุดมการณ์ความหมายทางจิตใจเป็นที่ยึดเหนี่ยวที่เป็นจริงร่วมกันอีกต่อไป การเรียกร้องความสมานฉันท์ทางสังคมที่ปราศจากฐานความสัมพันธ์ที่เป็นจริงแบบนั้น ในหลาย ๆ กรณีจึงพบว่าไม่อาจประสบผลสำเร็จได้ บทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมที่แท้จริงนั้นจึงมีคุณูปการทางสังคมอย่างใหญ่หลวงยิ่ง

บทที่ ๕

ประวัติศาสตร์พื้นที่ และความสัมพันธ์ในโหล่ง :

กรณีเมืองแกน โหล่งขอด และแกน้อย

ชุมชนบนพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ในแอ่งที่ราบย่อย ๆ เขตเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ที่พบในงานวิจัยนี้เป็นพื้นที่ของชุมชนที่ตั้งอยู่บนความสัมพันธ์ของการจัดการฐานทรัพยากรธรรมชาติและระบบพลังการผลิต ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ของภูเขา แม่น้ำลำห้วยจนถึงสายน้ำใหญ่ ที่ได้สะสมประสบการณ์อันยาวนานไปสู่ความชำนาญของการใช้พื้นที่การผลิตทางการเกษตร การจัดรอบฤดูกาลผลิต และความเข้าใจในความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและพืชพันธุ์แต่ละชนิด

พื้นที่เหล่านี้สะท้อนภาพความสัมพันธ์ของชุมชนในระดับหมู่บ้าน โหล่ง หรือเมืองที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่ชัดเจน แสดงออกเป็นพลังที่สะสมอยู่ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จนก่อให้เกิดเป็นความเข้มแข็งที่จะสามารถรักษาไว้หรือพัฒนาให้เกิดความยั่งยืนในที่สุดได้ ในที่นี้จะใช้ตัวอย่างความสัมพันธ์ของชุมชนในโหล่งสำคัญ ๓ โหล่ง ได้แก่ โหล่งทุ่งพันแอกพันเผือ พันนาเมืองแกน ของแม่แตงปัจจุบัน ชุมชนโหล่งขอด ในเขตพร้าว และชุมชนในโหล่งแกน้อย เขตเชียงดาว

๑. ชุมชนโหล่งทุ่งพันแอกพันเผือ พันนาเมืองแกน

บริเวณที่ราบในแอ่งขนาดใหญ่เหนือตัวเมืองเชียงใหม่ขึ้นไปประมาณ ๔๐ กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของชุมชนเกษตรกรรมขนาดใหญ่ ที่คนล้านนานิยมเรียกว่า “ทุ่งหลวง” ชาวบ้านเรียกบริเวณนี้ว่า “ทุ่งพันแอกพันเผือ”^๑ บนพื้นที่การผลิตทางการเกษตรราว ๓๐,๐๐๐ ไร่ มีอาณาบริเวณครอบคลุมพื้นที่เพาะปลูกของตำบลอินทิลจำนวน ๑๐ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๑ บ้านป่าจี้ หมู่ ๒ บ้านวังแดง หมู่ ๓ บ้านหัวดง หมู่ ๔ บ้านม่วงคำ หมู่ ๕ บ้านท่าตันปุย หมู่ ๖ บ้านหางดง หมู่ ๗ บ้านปงหลวง หมู่ ๘ บ้านเด่น หมู่ ๑๐ บ้านหนองออน และหมู่ ๑๑ บ้านสันป่าตอง (ยกเว้นหมู่ ๙ บ้านท่าเตืออยู่นอกเขต) และตำบลช่อแลอีก ๖ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๑ บ้านช่อแล หมู่ ๒ บ้านสันป่าสัก หมู่ ๓ บ้านวังดิน หมู่ ๔ บ้านป่าไผ่ หมู่ ๕ บ้านใหม่ และหมู่ ๖ บ้านหนองบัว

พื้นที่เขตที่ราบแอ่งเมืองแกนในอดีต แยกตัวออกจากเขตแม่แตงทางฝั่งตะวันตกอย่างชัดเจน เนื่องจากถูกกั้นและล้อมรอบด้วยภูเขาสูงกว่า ๔๐๐ - ๑,๐๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล ในสมัยพญามังราย กำหนดเป็นเขตปกครองแบบพันนา เรียกว่า พันนาเมืองแกน ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่ตำบลอินทิล (เขตเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา) ตำบลบ้านเป้า ตำบลช่อแล และตำบลแม่หอพระบางส่วน

จากพื้นฐานความสัมพันธ์ของพื้นที่และการใช้ทรัพยากร อาจแบ่งเป็นเขตพื้นที่ย่อย ๆ ออกเป็น ๓ โหล่งย่อยด้วยกัน ได้แก่

โหล่งอินทิล ประกอบด้วยชุมชนบ้านปงหลวง บ้านเด่น สันป่าตอง ป่าจี้ วังแดง หนองออน ม่วงคำ ท่าตันปุยและหางดง

โหล่งบ้านเป้า - แม่เลิมหลวง ประกอบด้วยชุมชนบ้านเป้า ก้างหงส์ บ้านแพะ บ้านเหล่า บ้านโตน แม่เลิม ทุ่งเสา แม่ใจ และบ้านดง

โหล่งช่อแล - แม่หอพระ ประกอบด้วยชุมชนบ้านช่อแล ป่าไผ่ สันป่าสัก วังดิน หนองบัว บ้านใหม่ แม่หอพระ บ้านฝ้าง เหล่ากอง หัวฝาย นาเม็ง และป่าเลา

^๑ หมายถึงพื้นที่ที่กว้างมาก จนมีจำนวนแอกและคราดเป็นพันๆ อัน ในการทำนา

พื้นที่แต่ละโหล่งมักมีพื้นที่ทำการเกษตรที่กว้างใหญ่ของตนเอง เรียกว่า “ทุ่งหลวง” ในโหล่งต่าง ๆ ในพื้นที่เมืองแกนใต้แก่ โหล่งอินทิล มี “ทุ่งพันแอก” เป็นทุ่งหลวง และโหล่งแม่เลิม มีทุ่งหลวงอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน

ชาวบ้านสะท้อนความเข้าใจของความเป็น “โหล่ง” จากสภาพทางภูมิศาสตร์และความสัมพันธ์ของชุมชนโหล่งเมืองแกนว่า

“เมืองแกนเป็นพื้นที่ราบ ไม่มีภูเขา แต่มีแม่น้ำสายสำคัญหลายสาย และแต่ละโหล่งต่างใช้ประโยชน์จากแม่น้ำคนละเส้น คนโบราณมักจัดแบ่งส่วนพื้นที่ตามหลาย(ฝั่ง)น้ำ ไม่จัดแบ่งโหล่งตามภูเขาเหมือนในพื้นที่อื่น ๆ สมัยก่อนบ้านเหล่า บ้านแพะ บ้านแม่ใจมาทำบุญที่วัดคอดยนี้ ส่วนคนบ้านโตน บ้านแม่ใจ เป็นคนโหล่งเดียวกัน โหล่งเมืองแกน ตั้งอยู่ทางฝั่งแม่น้ำปิงด้านทิศตะวันออก บางครั้งเรียก โหล่งแม่เลิมหลวง ข้ามฝั่งแม่น้ำปิงไปทางทิศตะวันตกเป็น โหล่งอินทิล หรือสบแกน ข้ามหลายแม่น้ำจึงไปทางทิศใต้เป็น โหล่งซ่อแลพระงาม คนโหล่งเดียวกัน หมายถึง คนในพื้นที่หมคบ้าน หมคตำบล ถ้าเป็นคนละโหล่ง ก็มีความหมายว่าเป็นคนละฝั่ง หรือคนละป๊อก”^๒

การผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพในอดีตของชุมชนในโหล่ง มีความสัมพันธ์แบบแลกเปลี่ยนและค้าขายสินค้ากัน รวมทั้งยังมีความสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกด้วย ชาวบ้านยืนยันถึงสภาพของความสัมพันธ์ดังกล่าวว่า

“แต่เดิมข้าวมีได้เป็นพืชที่มีเพื่อจำหน่าย แต่จะเป็นพืชที่นำไปแลกเปลี่ยนกับ เกลือ ปลา ร้า เป็นต้น โดยการคมนาคมติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยน จะใช้เส้นทางขนส่งทางแม่น้ำปิงเป็นหลัก พ่อค้าจากทางใต้ ใต้แก่เมืองสุโขทัย จะนำเรือขึ้นมาค้าขายแลกเปลี่ยน ข้าวของไต้งบ้านแอกแลกกับเกลือ ปลา และปลาร้า”^๓

ในสมัยการปกครองของราชวงศ์พญามังราย พื้นที่ในแอ่งเมืองแกน ได้ถูกกำหนดให้เป็นเขตปกครองตามรูปแบบการผลิตและการถือครองที่นาในระบบเกษตรกรรมแบบโบราณ ที่เรียกว่า “พันนา”^๔ ชื่อว่า พันนาเมืองแกน ตามชื่อร่องน้ำแกนที่เกิดจากน้ำออกภูในแหล่งน้ำซึมน้ำซับ (ภาคเหนือเรียกว่า“ปง”) ที่บริเวณบ้านปงหลวง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านกลางแอ่งลงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ บรรจบกับลำน้ำแม่ปิงในบริเวณที่เรียกว่า “สบออน” ทางตอนใต้ของชุมชนบ้านหนองออน นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า น้ำร่องแกนอาจเป็นแม่น้ำปิงเก่าที่เปลี่ยนเส้นทางมาเป็นสายปัจจุบัน^๕ แต่จากการสำรวจในพื้นที่ปัจจุบัน พบว่า เป็นร่องน้ำที่มีต้นกำเนิดจากน้ำออกภูบริเวณเชิงเขาบ้านสันป่าตอง ปัจจุบันอยู่ในสภาพแหล่งน้ำซึมน้ำซับที่ค่อนข้างแห้งไปมากแล้ว หากไม่สังเกตจะเห็นได้ไม่ชัด และกลายเป็นเหมือนเสียน้ำของระบบน้ำในพื้นที่ไป

“พันนา” เป็นระบบการกำหนดเขตพื้นที่ปกครอง หรือหน่วยการปกครองของเมืองหนึ่ง ๆ ที่อิงอยู่กับระบบการใช้ที่ดินในการเกษตรแบบโบราณ เช่น พันนาขาน ในเขตบริเวณอำเภอสันป่าตองปัจจุบัน พันนาปูคา

^๒ สัมภาษณ์ พอลิงห์คำ ณ ลำปาง ชาวบ้านแม่เลิมหลวง

^๓ สัมภาษณ์พ่อครูนิพนธ์ อินสอน อายุ ๗๖ ปี อดีตครูอาวุโส บ้านป่าจี้ ต.อินทิล อ.แม่แตง

^๔ ในภาษาล้านนา คำว่า “พัน-นา” แปลว่านา ๑ แปลง (ล้านนาออกเสียง /พ/ เป็นเสียง /ป/) ในเขตสิบสองปันนา หมายถึงบริเวณพื้นที่ซึ่งเป็นที่ทำนาของชาวไทยลื้อทั้งหมด หลาย ๆ เมืองรวมกันเข้าเป็น ๑ ปันนา ๑๒ หัวเมืองมีอยู่ ๑๒ ปันนา หรือหมื่นสองพันห้าร้อยหัวนา (บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ไทยสิบสองปันนา เล่ม ๑)

^๕ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน, กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๓, หน้า ๑๔๕

ในเขตอำเภอสันกำแพงปัจจุบัน และพัฒนาเมืองแกนในเขตแม่แตงดังกล่าว ผู้ปกครองพื้นนามียศเรียกว่า “พัน” หน่วยที่เล็กกว่าพื้นนาลงมาเรียกว่า “ปากนา” ผู้ปกครองมียศเรียกว่า “ปาก” และหน่วยที่เล็กที่สุด คือ บ้าน มีผู้ปกครองระดับหมู่บ้านเรียกว่า “แกบ้าน”

พัฒนาต่างๆ มีการะหลักสำคัญ ๒ ประการ ประการแรก ได้แก่ การส่งส่วยให้แก่เมืองแม่ ที่สำคัญคือ ข้าว เพื่อใช้เป็นเสบียงในยามสงคราม รวมทั้งอาหารและข้าวของเครื่องใช้จำพวกของป่าต่าง ๆ และอีกประการหนึ่ง คือ การเกณฑ์แรงงานคน ทั้งในยามปกติเพื่อทำงานสาธารณะต่าง ๆ และแรงงานเพื่อเป็นทหารในยามศึกสงคราม

หลักฐานทางโบราณคดีแหล่งเตาเผาอินทนิล เป็นสิ่งยืนยันได้เป็นอย่างดีถึงความรุ่งเรืองและพัฒนาการทางพลังการผลิตของกลุ่มชุมชนในแอ่งเมืองแกน ที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่ยุคสมัยของพญากือนา (พ.ศ. ๑๘๘๘ – ๑๙๒๘) จนถึงยุคที่รุ่งเรืองที่สุดในสมัยของพญาติโลกราช (พ.ศ. ๑๙๘๒ – ๒๐๓๐) และยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่าง ๆ ภายในรัฐล้านนา และระหว่างรัฐล้านนากับรัฐภายนอกอื่น ๆ ทั้งในรูปของการค้าขายแลกเปลี่ยน และการส่งส่วยเพื่อเป็นบรรณาการ ซึ่งได้ยุติลงในสมัยของพญากือนา ที่พญากือนาไม่ยอมส่งส่วยให้แก่รัฐพญาฮ่อ จนเกิดสงครามครั้งใหญ่ที่เมืองเชียงใหม่ และกองทัพของพญากือนาได้ตีทัพพญาฮ่อจนพ่ายแพ้ไป

เตาเผาอินทนิล บ้านสันป่าตอง ต.อินทนิล อ.แม่แตง แหล่งอารยธรรมชุมชนโบราณ

ในยุคต่อมา ที่นาในบริเวณดังกล่าวตกเป็นของเจ้า ตระกูล ณ เชียงใหม่ ชาวบ้านเล่าว่า เดิมทุ่งพันแอก มีได้เป็นที่นาอย่างในปัจจุบัน เดิมเป็นป่าไม้ดงหนา ป่าช้า ทางเสือ เจ้าราชบุตร บุตรชายของเจ้าแก้วนารัฐ เป็นผู้นำช้างมาเดินผ่านจากบ้านปง เรียกว่า “ทางคั่นคลองช้าง” ผ่านไปบ้านม่วงคำซึ่งเป็นสถานที่เก็บสะสมอาหารของตนเองที่บ้านม่วงคำ (คลองข้าวเจ้าราชบุตร) ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาทุ่งพันแอกจึงกลายเป็นทุ่งราบ เป็นพื้นที่เพาะปลูกหลักของชาวโหล่งเมืองแกน ที่นาส่วนใหญ่ตกเป็นของเจ้าราชบุตร สืบทอดมาจนถึงรุ่นลูก คือ เจ้าพรหม จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๕๒๖ จึงมีการปฏิรูปที่ดินในเขตพื้นที่ดังกล่าว โดยสมาชิกที่ทำนาเจ้าอยู่เดิม และลูก ได้คนละ ๑ แปลง ๆ ละ ๕ ไร่ คนอื่น ๆ นอกนั้นจับฉลากได้คนละ ๑ แปลง รวม ๑๑ แปลง ชาวบ้านปง ได้ ๔ ราย ที่เหลือเป็นของคนช่อแล และม่วงคำ โดยต้องผ่อนชำระใช้แก่รัฐคนละ ๕ – ๒๐ ปี คนที่ได้ส่วนใหญ่เป็นคนม่วงคำ นอกนั้นก็กระจายกันไป

พื้นที่ส่วนใหญ่ของแอ่งเป็นที่ราบลุ่มกว้าง น้ำท่วมถึง มีความอุดมสมบูรณ์มาก เป็นที่รองรับน้ำสายใหญ่ถึง ๒ สาย คือ น้ำแม่ปิง และน้ำแม่จิด รวมทั้งแม่น้ำและลำห้วยสาขา อีกหลายสาย เช่น ห้วยโจ้ ห้วยแม่เลิม

ห้วยประจุ่ม รวมทั้งน้ำร่องแกน แม่น้ำสายเล็กๆ ที่ปัจจุบันถูกใช้เป็นเหมืองเสีย น้ำลงสู่แม่น้ำปิงทางตอนปลายของแอ่ง ในอดีต เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๕ ผู้เฒ่าผู้แก่ในพื้นที่เล่าว่าเป็นปีที่น้ำท่วมมากที่สุด สูงถึงชายคาวิหารบ้านหางคง ซึ่งเป็นบ้านที่อยู่ท้ายสุดทางฝั่งตะวันตกของแอ่ง ชาวบ้านต้องหนีน้ำขึ้นไปอยู่บนสันเขาฝั่งตะวันตกของแอ่ง ต่อมาเมื่อกรมชลประทานได้สร้างเขื่อนแม่งัดเสร็จตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ ปัญหาดังกล่าวจึงหมดไป

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ดังกล่าว ลักษณะการตั้งบ้านเรือนในยุคเริ่มต้น จึงตั้งอยู่บนสันเขา โดยรอบของขอบแอ่งเป็นหลักมาตั้งแต่ยุคโบราณ ก่อนที่จะค่อย ๆ ลงมาตั้งในเขตการผลิตในที่ราบกลางแอ่งในภายหลัง

หลักฐานซากวัดวาอารามเก่า ๆ ที่ถูกค้นพบ ในเขตป่าสันเขาทางทิศตะวันออกโดยรอบ และลึกเข้าไปจนถึงเขตติดต่อกับแอ่งที่ราบพริ้ว นับได้กว่า ๑๐ วัด เช่น ที่ห้วยน้ำบุตร มีแท่นพระเก่า มีพระธาตุแต่ได้ถูกขุดทำลายเสียหายแล้ว พบวัดร้างที่ห้วยวัดห่าน้อย ห้วยวัดห่านหลวง วัดร้างบริเวณสบห้วยบ้านเป่า รวม ๓ วัด และพบแท่นพระ ๓ - ๔ แท่นที่ป่งตอง เข้าใจว่าเดิมวัดและชุมชนเหล่านี้ เป็นที่อยู่ของคนพื้นเมืองชาวลัวะ^๖ ชุมชนอิสระร่วมสมัยกับรัฐทริภุญไชย จนกระทั่งถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของรัฐล้านนาของพญามังรายในยุคต่อมา กวาระสงครามและการรุกราน จึงทำให้ชุมชนลัวะดั้งเดิมเหล่านี้สูญหายไป จนต่อมาถึงยุคสมัยของการค้าขายแลกเปลี่ยนเทคโนโลยี ที่พบว่า มีการผลิตเครื่องปั้นดินเผา โดยได้มีการขุดค้นพบแหล่งเตาเผาโบราณที่ชุมชนบ้านสันป่าตอง กระจายขึ้นไปจนตลอดแนวสันเขาขอบแอ่งด้านทิศตะวันตก

การช่วงชิงการอธิบายถึงพื้นที่ของตัวเอนนับเป็นสิ่งสำคัญ ชาวบ้านต่างเล่าถึงความสำคัญของการเป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของชุมชนในโฮ่งของตัวเองว่า ชุมชนหมู่บ้านที่เก่าแก่ที่สุดในโฮ่งเมืองแกน คือ ชุมชนบ้านแม่โจ้ - แม่เลิมหลวง และบ้านสบเลิม ตำบลบ้านเป่า ตั้งอยู่บนขอบแอ่งทางด้านตะวันออก ชาวบ้านส่วนใหญ่เดิมทำไร่บนไหล่เขา และหากินอยู่กับลำห้วยและป่าเขาที่ลึกเชื่อมไปถึงคอยจอมหดเขตติดต่อกับแอ่งพริ้ว ทางทิศตะวันออก ในอดีต แสดงให้เห็นพื้นที่บริเวณเหล่านี้เป็นที่อาศัยของชาวลัวะกับชาวกระเหรี่ยง

“แต่ก่อนมีบ้านลัวะ อยู่ที่บ้านสบเลิม และบ้านยางอยู่ที่บ้านแพะ เรียกกันรวม ๆ ว่าบ้านแม่เลิมยาง หรือบ้านแพะ มีพระธาตุนาปางหรือปงหญ้าไทร อยู่ในบริเวณโฮ่งเดียวกันกับวัดคอยจอมสวรรค์ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของชาวบ้านในสมัยนั้น บ้านบริเวณวัดคอยจอมสวรรค์ เช่นบ้านแม่เลิมหลวง บ้านเหล่า บ้านสบเลิม บ้านป่ากล้วย เป็นบ้านของลัวะและยาง ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเกิดศึกสงคราม ชาวลัวะจึงนำทรัพย์สินสมบัติ ทองคำไปฝังไว้ที่คอยบริเวณพระธาตุนาปางในปัจจุบัน จากนั้นก็จึงพากันหนีไป หลังจากที่ถูกทิ้งไปนาน ต่อมาจึงมีหมู่บ้านคนเมืองเข้ามาอยู่ต่อ”^๗

ชาวบ้านแม่เลิมหลวง ยืนยันถึงหลักฐานความเป็นศูนย์กลางของชุมชนในเขตแม่เลิมหลวงว่า บริเวณวัดคอยจอมสวรรค์คือ “สะดือเมืองแกน” คือเป็นศูนย์กลางของเมือง บ้านเก่า (บ้านดั้งเดิม) ของโฮ่งเมืองแกนคือ “บ้านแม่เลิมหลวง” ตั้งขึ้นโดยปู่แสน ธรรมหิ หรือท้าวธรรมหิ หรือ มหิโยธา และพ่ออุ้ยท้าว หัวหน้าผู้นำหมู่บ้าน ได้ตั้งบ้านและวัดแม่เลิมขึ้น (บริเวณที่ตั้งโรงเรียนในปัจจุบัน) แล้วชาวบ้านจึงพากันย้ายไปอยู่ใจกลางบ้านแม่เลิมหลวง

^๖ คณะกรรมการศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่. รายงานการสำรวจค้นพื้นฐาน “ทุ่งต้นแอกพันผี” ภาคผนวก ข หน้า ๑ (เอกสารอัคราณา) และสัมภาษณ์ ชาวบ้านแม่เลิมหลวง และบ้านวังแดง

^๗ สัมภาษณ์พ่อหนานต้อม อายุ ๖๗ ปี ชาวบ้านวังแดง ต.อินทขิล อ.แม่แตง

วัดแห่งนี้ เป็นวัดเก่า วัดดั้งเดิม สร้างขึ้นตั้งแต่เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่จากประวัติจารึก แผ่นเงินที่พันยอดฉัตรของพระธาตุแห่งนี้ พบว่า วัดนี้เดิมมีชื่อว่า “วัดจอมแจ้ง” มีศรัทธาเก่า คือนายตัน - นางไช บ้านกาดเหล้าก่อง บริจาคเงิน สร้างครั้งแรกจำนวน ๓๕๐ รูปี

ครั้งหนึ่งได้มีการขุดลงใต้พื้นดินบริเวณฐานพระธาตุวัดจอมสวรรค์ พบหินใหญ่ ๔ ก้อน ปิดโอ่ง สมบัติอยู่ ๔ โองด้วยกัน แต่ได้เปิดดูเพียง ๑ โอง ซึ่งตามคำบอกเล่าของครูบาทิพย์ เจ้าอาวาสในสมัยนั้น ได้พบ สมบัติต่าง ๆ รวมถึง บอกลไฟคำ (บั้งไฟทองคำ) เรือคำ (เรือทองคำ) จากนั้นครูบาทิพย์ได้เก็บสมบัติดังกล่าวไว้ ยังที่เดิม แต่ได้นำหินที่ปิดปากโอ่งออกมาไว้ ๑ ก้อนเพื่อเป็นหลักฐานให้คนรุ่นหลังได้รับรู้เรื่องราวต่อไป

สมัยที่ครูบาทิพย์มาบูรณะวัดจอมสวรรค์ ได้พบลายแทงโบราณ ภาษาล้านนาเรียกว่า “บัตรถา” (หนังสือประทับตรา) จากเจ้าสนามหลวง จารึกไว้ว่า

“ม่วงหมกข้อง ร้องสามแสน คือเมืองแกน คนหมดโหล่งเมืองแกนกินบ่เสียง มีที่ขึงคำ คำคำคอกอยู่ ตกที่ ไทหน ของมีที่หัน”

และอีกสำนวนหนึ่งกล่าวว่า

“ผารูปร่าง ทุ่งกระด้าง ไม้ข้าง ๓ ขา อีแก้ว อีมาก็รู้”

พระธาตุจอมสวรรค์ (วัดคอย) และซีกหนึ่งของฝาคินที่ปิดโหล่งสมบัติไต่องค์พระธาตุฯ บ้านแม่เลิมหลวง

ชาวบ้านได้ช่วงชิงคำอธิบายต่อความสอดคล้องของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กับหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ใน “บัตรถา” (ตราสาร) ดังกล่าว ซึ่งได้บันทึกถึงระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต การติดต่อไปมาหาสู่กันของกลุ่ม เครือญาติ หรือกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน ชาวบ้านอธิบายว่า

“ม่วงหมกข้อง” หมายถึง กลุ่มชาวบ้านม่วงข้องในอำเภอเชียงดาว

“ร้องสามแสน” หมายถึง บวรร้อง หรือหนองน้ำที่บ้านแม่หอพระ คือเมืองแกน คือ ตำแหน่งที่ตั้งวัด คอยจอมสวรรค์ ชาวบ้านและคนในท้องถิ่น เชื่อว่าหลักฐานที่ครูบาทิพย์พบนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่ยืนยันถึงความเป็น

สะคือเมืองแกน หรือศูนย์กลางใหญ่ของชุมชน ที่มีวัดจอมสวรรค์ เป็นหลักหมายที่สำคัญของพื้นที่ ทั้งยังมีการ ยืนยันและกล่าวถึง “ผาอีฮุ้ง” (ตอยนกรุ่ง) ว่า สายตาของผานกรุ่ง บนตอยรุ่งเหลียวมาตก ณ จุดใด จุดนั้นจึงเป็น สะคือเมืองแกน

“หลักฐานที่แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางของชุมชนโบราณ หรือ “สะคือเมืองแกน” อีกอย่างหนึ่งที่ยังมี เหลืออยู่จนถึงปัจจุบัน ได้แก่ปริศนาที่กล่าวถึง “ขงแดง” ว่ามีปีกไว้ทั้ง ๔ ด้านของบริเวณพระธาตุ ซึ่งพบว่า ในสมัยก่อนบริเวณวัดคอย มีต้นไม้แดงทั้ง ๔ ด้าน เช่นกัน ซึ่งต้นไม้แดงนี้อาจเป็นสัญลักษณ์แทนขงแดงตามคำ บอกเล่าก็เป็นได้ ปัจจุบันเหลือต้นไม้แดงเพียงต้นเดียวเท่านั้น

สมัยก่อนทั่วทั้งตำบลบ้านเป้าต้องมาวพระภิกษุที่วัดคอยนี้ ทั้งวัดวังแดง วัดป่าจี้ วัดก้างหงส์ วัดบ้านคง วัดบ้านเป้า วัดบ้านแพะ วัดสบเลิม วัดแม่เลิม และวัดแม่ใจ ปัจจุบันตำบลบ้านเป้ามีอุโบสถหลายวัด แล้ว ส่วนใหญ่จึงบวชในวัดของตัวเอง”^๔

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ราบดังกล่าว ประกอบกับภายหลังเมื่อชุมชนลี้ระไคอพยพโยกย้ายออกไป ซึ่งอาจเกิดจากภาวะสงคราม หรือโรคระบาดประการใดประการหนึ่ง ในยุคต่อมาจึงมีชาวบ้านอพยพมาจาก ทางเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ในช่วงรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา มีทั้งที่มาขอแบ่งซื้อที่ทำกินจากชาวบ้านเดิมที่อยู่ที่นี่ รวมทั้งมาบุกเบิกที่ใหม่ และได้นำเอาระบบเครือญาติ ผ่านการนับถือผีบ้านผีเมือง ตลอดจนซื้อบ้านนามเมือง มาด้วย เช่น ชุมชนบ้านสันป่าตอง หัวคง หางคง หล่องอน มิดกา ทับเตือ เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้ล้วนอพยพมา จากเชียงใหม่ ลำพูน และลำปางทั้งสิ้น

นามสกุลตามระบบเจ้าผีปู่ย่าตระกูลที่สำคัญ ๆ ที่ได้ย้ายมาจากป่าซาง ลำพูน ได้แก่ ตระกูลโนรี พิเคราะห์งาน เชนอนันต์ และมะโนชัย ตามชื่อครูบามะโนชัย ที่เป็นผู้นำศรัทธาศาสนาสร้างวัดที่ม่วงคำ เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๐

ปัจจุบันเจ้าผีของหลายตระกูลยังมีการไหว้ผี ในเดือน ๔ ถึงเดือน ๙ เหนือ ในแต่ละบ้านจะมีหอผีเสื้อ บ้าน อยู่ในบริเวณทางทิศตะวันออก หรือทางเหนือตัวบ้าน และมีผีปู่ย่าอยู่บนห้วนนอนในห้องนอน และยังมีการ สืบทอดพิธี “ไขว้ผี” หรือในบางท้องถิ่น เรียกว่า “ไคว้ผี”^๕ (รวมผีเข้าเป็นญาติเดียวกัน เมื่อมีการเสียผีและ แต่งงานกันในชุมชน แต่หลายครอบครัวก็ได้ยกเลิกพิธีกรรมเหล่านี้ไปแล้ว

ส่วนผีเสื้อบ้านและเสื้อเมืองนั้น ยังมีการไหว้และเลี้ยงผีอยู่เป็นประจำ ส่วนใหญ่จะเลี้ยงกันในเดือน ๙ หรือเดือน ๙ เหนือ โดยการเก็บเงินเพื่อซื้อเครื่องเช่นไห้วจากสมาชิกในชุมชน และมีการลงพ่อนผีเจ้านาย ประจำหอผีด้วย หรือมีการ “บน” และแก้บน เมื่อเกิดวิกฤติขึ้นในชีวิต

^๔ สัมภาษณ์พ่อน้อยสิงห์คำ ณ ลำปาง บ้านแม่เลิมหลวง ต.บ้านเป้า อ.แม่แตง

^๕ อุดม รุ่งเรืองศรี. พจนานุกรมล้านนา— ใทยฉบับแม่ฟ้าหลวง, เชียงใหม่, ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๔, ให้ความหมายว่า ของไขว้ ว่าหมายถึง น๑. เครื่องเช่นผี (หน้า ๑๕), ไขว้ ก๒. เช่น สังเวศ, ไขว้ผี ก๑. เช่นผี สังเวศผี (หน้า ๑๐๔) ไคว้ ก. ถึง มีความสัมพันธ์ด้วย (หน้า ๑๖๖)

หอเสื่อบ้านสันป่าตองของชาวลำปาง ที่ห้วยบ้านสันป่าตอง ต.อินทนิล อ.แม่แตง
แสดงการผลิตซ้ำสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชุมชน ที่ผ่านการอพยพเคลื่อนย้ายสู่ถิ่นฐานใหม่

หลักฐานที่บ่งบอกถึงการอพยพของกลุ่มชนเหล่านั้นที่ปรากฏชัดเจนข้อหนึ่ง นั่นคือการปรากฏของผีใน
คงผีเสื่อบ้านที่เรียกว่า “พ่อหม่อนเจ้าพ่อเผ่าหนาน” นั้น สืบเนื่องมาตั้งแต่เมื่อชาวบ้านอาศัยอยู่ในชุมชนในเขต
พื้นที่โหล่งสันป่าตอง จอมทอง ฮอดและคอยเต่า ที่ยังปรากฏหอเสื่อบ้านชื่อเดียวกันอยู่ในปัจจุบัน เมื่อมีการ
อพยพชุมชนขึ้นมา ก็ได้มีการนำผีบ้านผีเมืองเหล่านั้นติดตามมาด้วย

ชาวบ้านทางคง ได้เล่าถึงความเป็นมาของหมู่บ้านตัวเองว่า บ้านทางคง เริ่มมาอยู่กันในวันปี พ.ศ.
๒๔๖๐ นายน้อยโนน คนจากลำพูน สารภี มาอยู่ก่อนพร้อมกับคนอื่นอีกประมาณ ๗ - ๘ ครอบครัว นอกนั้น
เป็นคนหนองออน ย้ายตามมา เหตุที่ย้ายมาเนื่องจาก บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ โดยปลูกข้าว และยาสูบ
ได้ดี

เมื่อก่อนวัดทางคงอยู่บนเขา เป็นวัดสายป่าธรรมยุต ต่อมาพระและเณรอยู่ไม่ได้ กลัวเสือและ
สัตว์ร้าย จึงย้ายมาอยู่ที่บ้านทางคงข้างล่างสันเขาในปัจจุบัน

ส่วนบ้านหัวคองนั้น ในอดีตเมื่อประมาณ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว มีคนชื่อนายน้อย เป็นกำนัน มาจากอำเภอ
แม่ว้าง ได้ย้ายมาอยู่ก่อน จนมาได้ครอบครัวยุติที่นี่ เดิมเป็นบ้านวังแดงอยู่ทางปีกเหนือ ปีกตะวันตกเป็น
บ้านสันปูลุย (ปัจจุบันยุบไปแล้ว กลายเป็นทุ่งนา) ต่อมาได้รวมกันเป็นบ้านเดียว เดิมเป็นป่า เป็นดง มีไม้สัก
ไม้แดง อยู่มากที่หน้าหมู่บ้าน จึงเรียกว่าบ้านหัวคอง ปัจจุบันมีประชากรในหมู่บ้าน ๑๐๘ ครัวเรือน

ชาวบ้านในชุมชนบ้านช่อแล เล่าถึงประวัติของชุมชนบ้านช่อแลว่า บ้านเค้าแรกที่เป็นศูนย์กลางดั้งเดิม
ของชุมชนโหล่งช่อแล คือ บ้านสันป่าสัก วัดสันป่าสักเป็นวัดเก่าแก่ สมัยเมื่อเกิดศึกสงครามระหว่างพม่ากับชน
ชาติล้านนา มีการเผาวัดสันป่าสักและเผาทุ่งฉางข้าวของชาวบ้าน สุดท้ายก็มีผู้กล้า คือ เจ้าบุญทา เป็นผู้มี
วิชาอาคมและกอบกู้บ้านสันป่าสัก และเป็นผู้ที่ก่อตั้งบ้านสันป่าสัก แต่ไม่ทราบว่ก่อตั้งมาตั้งแต่เมื่อใด ต่อมา
ชาวไทยลื้อ และคนของจากลำพูนอพยพมาตั้งถิ่นฐานเพิ่มเติมอีกมาก ปัจจุบันมีถึงกว่า ๓๐๐ ครัวเรือน

ตำบลบ้านเป้าสมัยก่อนเรียกว่า ตำบลโพธิ์สาย เนื่องจากตามประวัติและคำบอกเล่านั้น ในอดีตมี
ต้นโพธิ์มากมายเรียงรายเป็นสาย ต้นแรกอยู่เหนือบ้านช่อแล ที่คง “พ่อหม่อนเจ้าพ่อเผ่าหนาน” (คงหอเสื่อบ้าน
ช่อแลในปัจจุบัน) ต้นที่ ๒ อยู่บริเวณเดินถนน ต้นที่ ๓ อยู่ทางทิศใต้ของบ้านเป้า และต้นที่ ๔ อยู่กลางทุ่งนา
ซึ่งต้นโพธิ์ทั้ง ๔ ต้น จะขึ้นโดยมีตำแหน่งตรงกันเป็นเส้นตรง

ชาวบ้านมิดกา ชุมชนในโหล่งสันป่าตอง – อินทขิล ได้เล่าอดีตของตัวเองว่า ย้ายมาจาก อำเภอคอยเท่า ขณะนั้นยังเป็นเด็ก อายุได้ ๑๐ กว่าปีเท่านั้น เนื่องจากหนีน้ำท่วมจากการทำเขื่อนภูมิพล พ่ออุ๊ย แม่อุ๊ย มาซื้อของที่เมืองแกนและได้พาลูกหลานมาอยู่ด้วย ถ้าหนีขึ้นไปอีกจะเป็นคนบ้านแอ่น บ้านแอ่นอยู่เหนือคอยเท่าไปอีก ก็พากันอพยพมาอยู่ที่นี้ด้วย ทางราชการเขาจัดให้อยู่ที่บ้านมิดกาที่เป็นที่สูง จึงไม่ได้ไปอยู่ที่ราบ เพราะมาที่หลัง เอาหอผีมาด้วย มีหอเจ้าบ้านอยู่ที่วัดมิดกา

ครั้งแรกมาประมาณ ๓๐ กว่าครอบครัว มาอยู่เอง เนื่องจากเป็นช่างและมีผู้แนะนำมาว่าอยู่บริเวณนี้ฟ้าฝนดี หาเงินคล่อง หลังจากน้ำท่วมบ้านจึงตกลงกันย้ายมาอยู่ที่บ้านมิดกาใหม่นี้ ทางหลวงชดเชยที่นาให้ ไร่ละ ๔๕๐ บาท ตัวเองมีประมาณ ๗ - ๘ ไร่ คนบ้านมิดกาเก่าก็ยังคงอยู่ที่เดิมบ้าง ผู้มีทุนมากจะอยู่บริเวณนิคม แต่ตัวเองมีทุนน้อยจึงย้ายมาอยู่ที่แห่งใหม่

ชุมชนในโหล่งซ้อแล แม่หอพระ เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน ในช่วง ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านได้สร้างและผลิตข้าวระบบเครือข่ายความสัมพันธ์จากฐานประวัติศาสตร์ และระบบเครือข่ายผีในระดับเมือง ได้แก่ผีเจ้าหลวงคำแดง และผีระดับบ้านเรียกว่าเจ้าหมอกมุงเมือง เป็นผีประจำชุมชน ผสมผสานเข้ากับฐานประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนาเรื่องการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า จากตำนานพระเจ้าเลียบโลก

ชาวบ้านในชุมชนแม่หอพระเล่าว่า เหตุที่ชื่อ “แม่หอพระ” เนื่องจากพระพุทธเจ้าเอาห่อผ้ามาจึงได้เรียกว่า “แม่ห่อผ้า” หรือห่อผ้าพระพุทธเจ้าและเพี้ยนเป็นแม่หอพระ บ้าน “แม่เนาปาก” เกิดจาก พระพุทธเจ้าเอาผ้าไป “ปาด” (พาด) เรียก แม่เนาปากและเพี้ยนเป็น “แม่เนาปาก” ในที่สุด

ในระบบตลาด ชุมชนโหล่งซ้อแล แม่หอพระ สร้างความสัมพันธ์ทางการค้าขายกับโหล่งพร้าว แม่มาลัย และเชียงใหม่ ชาวบ้านเอายาสูบ หรือ “ยาขึ้น” ไปขาย และซื้อข้าวจากพร้าวมาขายในโหล่งซ้อแล รวมถึงการข้ามโหล่งไปหากันเมื่อมีงานบุญ โดยจะมีการบอกผ่านมาทางหัววัด เรียกว่า “หัววัดเต็งกัน”

ในระบบการผลิต ระบบน้ำในสมัยก่อน ยังไม่มีเขื่อนแม่งัด ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างฝายน้ำปิง เป็นฝายไม้ แบ่งเป็นฝาย ๒ ลูก ได้แก่ ฝายน้ำปิงลูกบนและฝายน้ำปิงลูกล่าง อยู่บริเวณบ้านทับเตือ อำเภอแม่แตง สมัยนั้นการซ่อมแซมและการตีฝายค่อนข้างยากลำบาก เนื่องจากเป็นฝายที่กั้นแม่น้ำปิง จึงต้องใช้คนมากเป็นพัน ๆ คน ปัจจุบันกรมชลประทานได้สร้างเขื่อนแม่งัดขึ้น และสร้างคลองส่งน้ำในระบบชลประทาน จึงส่งผลให้ฝายน้ำปิงลูกบนนั้นไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป ปัจจุบันนี้ฝายน้ำปิงลูกบนนั้นได้ถูกปล่อยปละละเลยให้ผุพังตามธรรมชาติแล้ว ที่ตั้งฝายลูกบนอยู่ที่สะพานข้ามไปรีสอร์ทบ้านทับเตือ แต่ฝายน้ำปิงลูกล่างยังคงมีอยู่และมีระบบการจัดการแบบเหมืองฝายอยู่เช่นเดิม เนื่องมาจากชาวนาที่ใช้ฝายน้ำปิงลูกล่าง ได้แก่ ชาวนาบ้านวังแดง บ้านป่าจี บ้านหัวดง บ้านม่วงคำ บ้านป่าตันปุย ใช้ทั้งน้ำจากชลประทานแม่งัด และยังคงระบบเหมืองฝายแบบเก่าจนถึงปัจจุบันนี้

สมัยก่อนชุมชนดังกล่าวปลูกข้าวได้มากกว่าปัจจุบัน เป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองต่าง ๆ ได้แก่ ข้าวผาเลิศ ข้าวผาเหนียว ข้าวหล้าหลวง ข้าวหล้าขาว ข้าวกล้วย ข้าวกันปาว(ขนาดเมล็ดใหญ่) ข้าวกำผาย เม็ดแข็ง กินไม่เปลือง

เมื่อก่อนไม่มีเขื่อน น้ำแม่ปิง และน้ำแม่งัดท่วมเดือน ๘ เดือน ๙ ต้องนำเอาวัว ควาย ไปไว้บ้านภาค หล้ายกอง หรือที่สูง นอกจากนั้นเมื่อน้ำท่วมจะมีไม้ซุงของสัมปทานไหลมาตามน้ำปิง และเมื่อน้ำแห้งจะมีเจ้าของสัมปทานนำไม้กลับไป ตั้งแต่มีเขื่อนน้ำไม่ท่วม

พ่อครูนิพนธ์ พินิจสอน เดิมเป็นคนอำเภอแม่วาง (บ้านภาค) ย้ายมาโหล่งเมืองแกนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ในปีแรกได้อาศัยอยู่ที่บ้านเด่น จากนั้น พ.ศ. ๒๔๘๘ จึงได้ย้ายเข้ามาอยู่บ้านป่าจี้ และตั้งหลักปักฐานที่บ้านป่าจี้ พ่อนิพนธ์ ได้เล่าถึงคำเรียกขาน หรือระบบภูมินามของบ้านต่าง ๆ ว่า

บ้านป่าจี้มาจากชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่า ต้น “ชี” (อ่านต้น - จี) เป็นไม้เลื้อยมีหนาม ลักษณะคล้ายต้นหวาย แต่ก่อนบริเวณนี้มีมากมาก ไม้จี้ขึ้นตามประเพณีเดือน ๔ เป้ง (มกราคม) พุทธศาสนิกชนจะนำไม้จี้มาตั้ง(เผา)ไฟ หน้าวิหารวัดทุกวัด เพื่อเป็นการบูชาคุณพระพุทธรเจ้า เรียกว่าประเพณี “ทานหลัวพระเจ้า” (ให้พระเจ้าฝังไฟ เพราะหนาว)

บ้านเป้า มาจากชื่อของนกเป้า ซึ่งเป็นนกที่มีอยู่มากในเขตบ้านเป้าในขณะนั้น เป็นนกที่จำศีล ไม่กินสัตว์ กินแต่ลูกไม้และพืชเป็นอาหาร

บ้านวังแดง มาจากบริเวณลำน้ำบริเวณนั้นมีลักษณะเป็นคูก หรือวัง ที่ลึกมากจนมองเห็นเป็นสีแดงขุ่น จึงเป็นต้นเหตุของการเรียกขานชื่อ บ้านวังแดง ตั้งแต่นั้นมา

ปี พ.ศ. ๒๔๘๘ สมัยก่อนบ้านป่าจี้อยู่กันเป็นปึก (หย่อม) บ้าน หย่อมบ้านละไม่เกิน ๒๐ หลังคาเรือน หลังจากนั้นคนจากอำเภอต่าง ๆ เช่น อำเภอสารภี อำเภอแม่วาง ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน

โหล่งเมืองแกน เป็นโหล่งที่อุดมสมบูรณ์ เป็นอยู่ชาวผู้นำที่สำคัญของอำเภอแม่แตง เมืองแกน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทุ่งพันแอก” (อ่านโถ้ง - พัน - แอก) หมายถึง พื้นที่นี้เป็นอยู่ชาวผู้นำ ซึ่งปีหนึ่ง ๆ ทำไร่นา ชาวนาจะใช้แอกถึงพันแอก เรียกอีกอย่างว่า “พันแอกพันเผือ” โหล่งเมืองแกนมีพื้นที่ครอบคลุมถึง ๔ ตำบล ได้แก่ ตำบลอินทิล ตำบลบ้านเป้า ตำบลช่อแล และตำบลแม่หอพระ

เหตุที่ใช้ชื่อ “เมืองแกน” เนื่องจาก “พ่อขุนสามฝั่งแกน” เป็นผู้สร้าง พ่อขุนสามฝั่งแกนจากเมืองพริ้งมาสร้างเมือง ที่ โหล่งเมืองแกนนี้ เพื่อเป็นเมืองพักตามทางเข้าไปยังเมืองเชียงใหม่ น้ำที่ไหลผ่านเมืองแกนที่พ่อขุนสามฝั่งแกนสร้างขึ้นมานี้ จึงถูกเรียกขานตามชื่อเมืองว่า “ช่องแกน” หรือ “ร่องแกน” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และพัฒนาเป็นเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนาในปัจจุบัน

เทศบาลเป็นการรวมพื้นที่ปกครองระหว่างตำบลช่อแล กับตำบลอินทิล ผนวกกันเป็นชื่อเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา โดยอ้างจากประวัติศาสตร์เมืองแกน ซึ่งไม่ใช่เฉพาะตำบลอินทิลเท่านั้น

โถ้งพันแอกในอดีต เพาะปลูกข้าวเพียงอย่างเดียว แต่ใน พ.ศ. ๒๔๘๘ ยังมีการเพาะปลูกยาสูบ (ยาเวอร์จิเนีย) อีกด้วย ซึ่งยังปรากฏซากเตาบ่มยาสูบอยู่จนถึงปัจจุบัน ยาสูบนั้นผู้ริเริ่มเพาะปลูกและทำการค้า คือ คุณประสิทธิ์ พุ่มชูศรี ในสมัยนั้นเป็นคหบดีในจังหวัดเชียงใหม่ ได้มาสร้างสวนชาและสร้างเตาบ่มที่บ้านป่าจี้ ภายหลังตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา เตาบ่มยาสูบและการเพาะปลูกยาสูบไม่เป็นที่นิยมจึงเลิกไป ชาวนาชาวสวนหันมาปลูกกระเทียม ถั่วเหลือง และพืชผลอื่น ๆ เพิ่มมากขึ้น

แต่เดิมอำเภอแม่แตงตั้งขึ้นเริ่มแรกเรียกว่า “แขวง” ตั้งขึ้นครั้งแรกในท้องที่บ้านเป้า หมู่ ๔ ตำบลบ้านเป้า ปัจจุบัน เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๔ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงรับสั่งให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๗ จัดตั้งแขวงเมืองแกนขึ้นที่หมู่บ้าน บ้านเป้า เรียกว่า “แขวงบ้านเป้าเมืองแกน” เพราะการคมนาคมสมัยนั้นต้องอาศัยทางน้ำเป็นหลัก และแต่งตั้งให้ท้าวแสนไชย เป็นผู้ครองแขวง เป็นคนแรก

ต่อมาปีพ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ทำการย้ายแขวงไปตั้งอยู่ที่บ้านเมืองก๊ิด หมู่ ๑ ตำบลก๊ิดช้าง เรียกว่า “แขวงเมืองก๊ิด” โดยมี “ขุนก๊ิด” เป็นผู้ครองแขวง พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้ทำการย้ายแขวงไปตั้งอยู่ที่บ้านวังแดง หมู่ ๒ ตำบลอินทิล ซึ่งชาวบ้านมักเรียกรวม ๆ ว่า บ้านป่าจี้ - วังแดง เป็นเขตติดต่อกันโหล่งเดียวกัน เรียกว่า “แขวงเมืองแกน” โดยมีพ่อแคว่นพรหม (ก้านนพรหม ก้านนคนแรกของตำบลอินทิล) เป็นผู้ปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้ย้ายแขวงมาตั้งที่บ้านแม่ก๊ะ หมู่ ๓ ตำบลแม่แตง เรียกว่า “แขวงแม่ก๊ะ” โดยมี “ขุนแตง”

(แต่ง) เป็นผู้ปกครองแขวง พ.ศ. ๒๔๕๐ ย้ายแขวงมาตั้งที่หมู่บ้านเหล่า หมู่ ๒ ตำบลสันมหาพน (ปัจจุบันคือ บ้านป่าเล้า) และได้รับการยกฐานะเป็น “อำเภอ” เป็นครั้งแรกในปีนั้น ขณะนั้นเรียกว่า “อำเภอสันมหาพน” แต่เนื่องจากอำเภอสันมหาพนอยู่ติดกับลำน้ำแม่แตง จึงเปลี่ยนชื่อเป็น “อำเภอแม่แตง” ตามชื่อลำน้ำแม่แตง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นต้นมา

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอแม่แตงมาตั้งอยู่ริมถนนใหญ่ปัจจุบัน ในสมัยนายอำเภอแก้ว เนตรโยธิน จนถึงปัจจุบัน

เส้นทางการคมนาคมทางบกหรือทางถนนสายหลักนั้น ได้มีผู้สร้างไว้สำหรับการขนส่งสินค้า และการค้าขาย โดยในสมัยก่อนพ่อเลี้ยงก้อน ซึ่งเป็นพ่อค้าล่อเกวียน นำของจากเมืองเชียงใหม่มาและสร้างทางจาก บ้านป่าจี้ไปบ้านหนองหญ้าปล้อง (หรือหนองยาป้อ) ปัจจุบันคือ บ้านสันป่าตอง จากบ้านหนองหญ้าปล้องไป ปากทางบ้านปางกว้าง นอกจากนั้นยังมีพ่อประสิทธิ์ สร้างเตาต้มและสร้างเส้นทางเพื่อขนส่งสินค้าจาก บ้านป่าจี้ ไปบ้านสันป่าตองและกลายเป็นเส้นทางถาวรไปในที่สุด

ก่อนที่จะมีระบบชลประทานดังเช่นปัจจุบัน น้ำจากฝายน้ำปิงลูกบนไม่ค่อยดี ไม่เพียงพอสำหรับพื้นที่เพาะปลูกบริเวณ บ้านเด่น บ้านปง เนื่องจากฝายน้ำปิงลูกบนอยู่สูงกว่าฝายน้ำปิงลูกล่าง ทำให้น้ำไหลไปสู่ฝายลูกล่างมากกว่าฝายน้ำปิงลูกบน ในบางกรณีผู้ใช้น้ำจากฝายลูกบนไม่ได้รับน้ำ จึงทำให้เกิดกรณีพิพาท คือ ผู้ใช้น้ำจากฝายน้ำปิงลูกบนกันน้ำ และขโมยน้ำไปใช้ แต่หัวหน้าเหมืองฝายเป็นผู้ตัดสินใจให้รวมขอมกันไป และตกลงกันเองให้แบ่งกันได้ ทำให้ยุติข้อพิพาทดังกล่าวได้

ปัญหาการขาดแคลนน้ำในสมัยก่อนนั้นมีมากจนเป็นเหตุให้เกิดเขื่อนแม่งัดขึ้น โดยสมัยนั้นตำบล อินทิล มีความอุดมสมบูรณ์มาก แต่ตำบลบ้านเป้าขาดแคลนน้ำเป็นอย่างมาก ถ้าไม่มีฝนตกลงมาชาวบ้านก็ไม่สามารถทำนาได้ พ่อแคว่นป็น (พ่อแคว่นบ้านเป้าในสมัยนั้น) ตั้งใจจะแก้ปัญหาโดยวิธีการขุดเหมืองทางเหนือของหมู่บ้าน โดยขุดจากน้ำปิงที่ห้วยป่อง ดังนั้นจึงได้รวบรวมชาวบ้านเพื่อทำการขุด แต่ปรากฏว่าไม่สำเร็จ และได้เลิกกันไป หลังจากนั้นในหลวงทรงมีพระราชดำริให้สร้างเขื่อนแม่งัดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาทางการเกษตร และได้เกิดระบบชลประทานเขื่อนแม่งัดขึ้นทำให้พื้นที่บ้านเป้าและพื้นที่ต่าง ๆ อุดมสมบูรณ์มาตั้งแต่นั้นมา

ในระบบหมวดวัด หรือหัววัดโหล่งเมืองแกน มีการจัดระบบหัววัด ๔ หัวหมวด คือ

๑. วัดซ่อแล ประกอบด้วย บ้านซ่อแล บ้านป่าไผ่ บ้านใหม่ บ้านสันป่าสัก บ้านหนองบัว บ้านดงบ้านกาต

๒. วัดบ้านปง ประกอบด้วย บ้านปง บ้านเด่น บ้านอินทิล บ้านมิดกา บ้านป่าจี้ บ้านวังแดง บ้านม่วงคำ บ้านหนองออน บ้านหางดง

๓. วัดบ้านเป้า ประกอบด้วย บ้านเป้า บ้านแม่โจ้ บ้านแม่เลิม บ้านคอยจอมสวรรค์ บ้านสบเลิม บ้านแพะ บ้านก้างหงส์ บ้านดงต.ซ่อแล

๔. วัดแม่หอพระ ประกอบด้วย บ้านภูจิน บ้านแม่หอพระ บ้านป่าเลา บ้านหัวฝาย บ้านแม่นาป้าก บ้านฝ้าง บ้านนาเม็ง บ้านป่าไม้

การเข้าสู่สาน บ้านที่เข้าสู่สานบ้านเป้า มีบ้านเป้า บ้านแพะ บ้านสบเลิม บ้านก้างหงส์(บางส่วน) บ้านเป้าใช้น้ำเขื่อนแม่งัด ไม่ใช้น้ำฝายแม่ปิงทั้งลูกบนและลูกล่าง สมัยก่อนไม่มีน้ำเขื่อนแม่งัด ใช้น้ำแม่เลิม ซึ่งไม่เพียงพอ กลางพรรษา ถ้าฝนไม่ตกก็ไปขอธาตุนาปง ไปทำพิธี นิมนต์พระไปเทศน์ บนพระธาตุฯ นอน ๕ - ๖ คืน บางทีนอน ๑๐ คืน นอนจนฝนตก

พ่อครูนิพนธ์ ฟินิจสอน อายุ ๗๖ ปี อดีตครูอาวุโส บ้านป่าจี้ ต.อินทขิล อ.แม่แตง

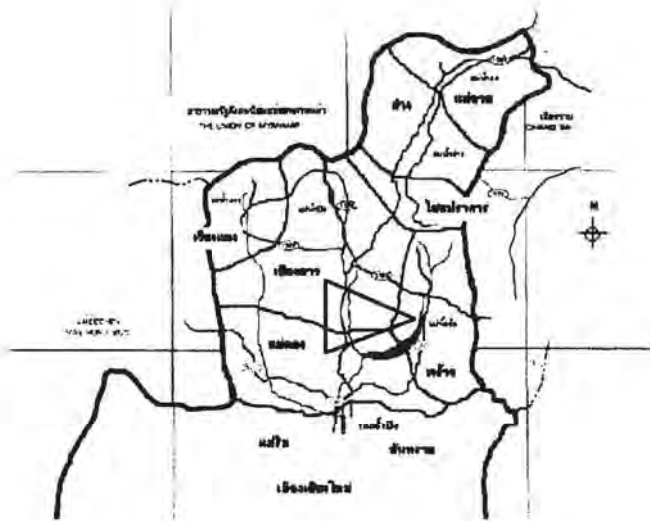
ระบบพระธาตุ : หมายความว่าสำคัญและแกนยึดโยงข้ามโฮ่ง

ระบบพระธาตุ แกนยึดโยงความสัมพันธ์อีกอันหนึ่ง ที่ได้เข้ามาแทนที่ระบบผีเมืองทั้งหลายในภายหลัง ที่พุทธศาสนาได้เข้ามามีบทบาท ชาวบ้านในชุมชนได้พยายามสร้างทั้งในด้านรูปธรรมของวัตถุที่นำมาบรรจุไว้ในพระธาตุ และการสร้างตำนานหรือเรื่องราวเพื่อรองรับการดำรงอยู่ของพระธาตุศักดิ์สิทธิ์นั้น ทั้งนี้เพื่อแสดงถึงเขตแดนความสัมพันธ์และอำนาจเหนือพื้นที่ทางสังคมภายในโฮ่ง หรือข้ามพื้นที่นอกโฮ่งออกไป ชาวบ้านในชุมชนจะใช้พลังของความเป็น "ศรัทธา" ในเนื้อหาของของท้องถิ่น ในการที่จะร่วมกันสร้าง และปกป้องรักษา ทำนุบำรุงให้เป็นเสมือนสมบัติของทุกคนร่วมกัน เป็นสมบัติของความพิเศษที่ศักดิ์สิทธิ์ สามารถให้ความอบอุ่น และคุ้มครองให้ชุมชนประสบแต่ความสุขที่ทุกคนมีส่วนได้รับผลประโยชน์จากการไปแสดงความคารวะบูชาต่อองค์พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ของตนเองนั้น

ในอดีตชุมชนในพื้นที่โฮ่งย่อย ๆ ของเมืองแกน ได้สร้างระบบพระธาตุเพื่อใช้เป็นแกนยึดโยงภายในโฮ่ง ที่สำคัญอย่างน้อย ๓ พระธาตุ ได้แก่ พระธาตุวัดตอจอมสวรรค์ ในพื้นที่ชุมชนดั้งเดิมโฮ่งแม่เลิมหลวง พระธาตุนาปงในโฮ่งบ้านเป่า และพระธาตุสุন্নทหา หรือพระธาตุแม่หม้าย ในโฮ่งซ่อแล - แม่หอพระ

ส่วนระบบความสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกโฮ่ง เนื่องจากในทางภูมิศาสตร์ พื้นที่โฮ่งมักถูกแบ่งกันด้วยภูเขาหรือแม่น้ำ แต่ชาวบ้านในชุมชนก็ยังข้ามไปมาเพื่อติดต่อกัน เช่นในอดีต ชุมชนในพื้นที่โฮ่งเมืองแกน ได้ข้ามไปบุกเบิกพื้นที่ใหม่เพื่อปลูกใบชาเมี่ยงในเขตรอยต่อระหว่างแม่แตงกับพร้าวทางทิศตะวันออก บริเวณบ้านแม่สายป่าเหมี้ยงและแม่สายนาเลา และข้ามไปทางทิศตะวันตกเชื่อมติดต่อกับชุมชนในพื้นที่เขตเชียงดาว บ้านแม่จอห์น - ปางแดง ขณะที่ชาวบ้านแถบเชียงดาวก็ข้ามมาบุกเบิกพื้นที่ทำกินในแถบโฮ่งของตอของพร้าว

ลักษณะความสัมพันธ์ข้ามโฮ่งดังกล่าว จึงกำหนดให้ชุมชนต้องสร้างแกนยึดโยงขึ้น เป็นลักษณะความสัมพันธ์บนพื้นที่สามเหลี่ยม ที่มีเขตแดนเชื่อมติดต่อกัน โดยใช้ระบบพระธาตุเป็นแกนเชื่อมโยงที่สำคัญ

พื้นที่สามเหลี่ยมความสัมพันธ์ข้ามโหล่ง แม่แตง เชียงดาวและพร้าว

ชุมชนทั้งสามแห่ง ได้สร้างตำนานโดยอ้างอิงตำนานพระเจ้าเลียบโลกว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมายังดอยหลวงเชียงดาว แล้ว “ก่ายรินคำ” (พาครางน้ำทองคำศักดิ์สิทธิ์) ลงมาเพื่อสร้างน้ำพระธาตุบนยอดดอยจอมหด ในเขตไหล่ของดอยของพัวัว ขณะที่ชุมชนในเขตซ้อแล – แม่หอพระ ของแม่แตง ก็ได้จำลองเอาพระธาตุจากดอยจอมหดของไหล่ของด มาสร้างไว้ร่วมกันในบริเวณพระธาตุนันทาของบ้านแม่หอพระ

ชาวบ้านมักสะท้อนภาพความสัมพันธ์ของโหล่งผ่านรูปการความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุ ที่มักมีเรื่องเล่าในทำนองว่า ในวันดีคืนดี ซึ่งมักเป็นวัน “เดือนดับ เดือนเป้ง” จะมีแสงสว่างคล้ายลูกไฟดวงใหญ่ อันเป็นแสงของพระธาตุ ลอยไป “แอ่ว” (เที่ยว) หากัน พระธาตุนาปางจะลอยไปแอ่วหาพระธาตุคดยจอมสวรรค์ หรือไปแอ่วหาพระธาตุสนันหา และลอยจากพระธาตุคดยจอมสวรรค์ และพระธาตุสนันหาไปยังพระธาตุนาปาง เหล่านี้เป็นต้น

ตำนานพระธาตุสุคันหา กับชุมชนโหล่งซ้อแล - แม่หอพระ

พระชาติสนั่นหา ตั้งอยู่บนสันเขาขอบอ่างทิตะวันตก บ้านแม่หอพระ ต.แม่หอพระ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่

พระธาตุสุন্নทา เป็นพระธาตุที่เก่าแก่ เดิมชาวบ้านเรียกว่า “พระธาตุแม่หม้าย” ตำนานเล่าต่อกันมาว่า พระธาตุองค์นี้ได้มาจากธรรมพระเจ้าเลียบโลกว่า พระพุทธองค์เสด็จมาถึงที่แห่งนี้ และได้ประทานพระเกศาธาตุไว้เส้นหนึ่ง ไว้ประจำในเขตเมืองแกน สถานที่นั้นชื่อ “แม่หอเกิด” เรียกนามตามชาวบ้านซึ่งทำมณฑป และได้เกิด “เค็ดไม้” (กิ่งใบไม้) เป็นอาสนะถวายพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ที่ติดตามเสด็จ จึงเรียกกันว่าแม่หอเกิด ปัจจุบันเรียกกันว่า แม่หอพระ อีกสำนวนหนึ่งเล่าว่ามีการ “ห่อพระ” ไว้ จึงได้ชื่อว่าบ้าน “แม่หอพระ” แล้วเพี้ยนมาเป็นบ้าน “แม่หอพระ” ในปัจจุบัน

กาลต่อมาพระเจ้ากรุงอังวะได้ยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ และเมืองหริภุญไชย พอชาวบ้านรู้ข่าวจึงพากันหนี พระยาเหียรได้พานางจามเทวีบุตรของพระองค์หนีไปนครสวรรค์ ส่วนนางสุন্নทาซึ่งสามีเป็นทหารรักษาการอยู่ตามเมืองคลผู้ซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก จึงได้นำแก้วแหวนเงินทองมาฝังไว้ ณ ที่ใกล้ ๆ กับสถานที่บรรจุพระเกศาของพระพุทธเจ้า และได้สร้างเจดีย์ขึ้นครอบไว้ ชาวบ้านเห็นว่า นางไม่มีสามีเข้าใจว่านางเป็นหม้าย จึงเรียกสืบกันมาว่าพระธาตุแม่หม้าย อีกนามหนึ่ง

กาลล่วงมาถึงวันเสาร์ที่ ๑๒ มกราคม ๒๔๔๔ แรม ๘ ค่ำ ปีมล คุรุมะโนชัย และคณะศรัทธาได้ทำการบูรณะพร้อมบรรจุพระธาตุอรหันต์ แก้ว แหวน เงิน ทอง และได้จารึกแผ่นเงินประมาณ ๑ เมตร ไว้ในพระธาตุเป็นหลักฐาน

ต่อมาภายหลังพระธาตุนี้ชำรุดเป็นอย่างมาก คุรุมาสิงห์โต กิตติโสภโณ (พระลักชี ไชยา) จึงได้บูรณะขึ้นอีกครั้งหนึ่งในวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเสาะ และได้บรรจุแก้วแหวนเงินทองพร้อม พระธาตุอรหันต์อีกจำนวนหนึ่ง และได้เปลี่ยนชื่อจาก “พระธาตุแม่หม้าย” เป็น “พระธาตุสุन्नทา” นับแต่นั้นเป็นต้นมา

นอกจากนี้ยังมีพระธาตุประจำหมู่บ้าน ซึ่งสร้างขึ้นในภายหลัง เช่นพระธาตุซ่อแล ชาวบ้านซ่อแลจะไปไหว้พระธาตุซ่อแลเพราะเป็นพระธาตุประจำหมู่บ้าน ชื่อบ้าน “ซ่อแล” มาจากเมื่อก่อนสถานที่ตั้งของวัดจะมีไม้ยาง ๒ ต้น เรียกไม้ยางแล เดิมเรียกบ้านนี้ว่าบ้านยางแล ตามชื่อต้นยางแล้วจึงเปลี่ยนชื่อไปตามยุคสมัย และอีกสำนวนหนึ่งชาวบ้านเล่าว่า บ้านนี้มีต้น “สะแล” อยู่มาก จึงเรียกชื่อตามต้นไม้นี้ จนมาเป็นบ้านซ่อแล ในปัจจุบัน

พระธาตุนาปง ในโหล่งบ้านเป้า แม่เลิมหลวง

พระธาตุนาปง ชาวบ้านสันนิษฐานว่าจะเป็นพระธาตุรุ่นเดียวกับพระธาตุสุन्नทา (พระธาตุองค์พี่ – น้อง) มีการบูรณะครอบองค์พระเจดีย์เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๖ เชื่อว่าเป็นพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ในการทำนา สมัยก่อนที่จะมีเขื่อนชาวบ้านจะมาทำพิธีทำบุญขอฝนเป็นประจำทุกปี แต่เมื่อมีเขื่อนแล้วพิธีขอฝนก็ค่อย ๆ หดหายไป ยกเว้นบางปีที่ฝนแล้งมาก ๆ ชาวบ้านก็จะพากันขึ้นไปทำบุญนอนค้าง ๑ คืนเพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ในเดือน ๙ เป็ง (เพ็ญเดือน ๙ เหนือ)

พระธาตุนาปัง พระธาตุศักดิ์สิทธิ์ประจำโฮ่งเมือง
ในปีที่ฝนแล้ง ชาวบ้านจะขึ้นมานอนเฝ้าประจำเพื่อ
ขอฝน จนกว่าฝนจะตก

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันเนื่องจากชุมชนขยายตัวมากขึ้น ทำให้แต่ละหมู่บ้านได้สร้างพระธาตุไว้ประจำไว้ในวัดของตัวเอง และการเข้าอุปสมบทก็เข้าวัดใครวัดมัน แต่เมื่อมีงานทำบุญ หรือที่เรียกว่า “ปอย” ต่าง ๆ ก็จะมาด้วยกันทั้งโฮ่ง หรือข้ามโฮ่งไป โดยเฉพาะการประเพณีการทำบุญสงฆ์น้ำพระธาตุ หรือที่เรียกว่างานทำบุญ “ปาเวณีขึ้นธาตุ” ประจำโฮ่งนั้น จะหลีกเลี่ยงวันไม่ให้ตรงกัน เพราะหากทำพร้อมกันก็จะมีโอกาสไปร่วมกันได้ งานทำบุญสงฆ์น้ำพระธาตุนับเป็นงานใหญ่ประจำปี มีการนิมนต์พระจากต่างวัดในโฮ่งหรือข้ามโฮ่งมา มีมหรสพสมโภช มีการสืบทอดบ้านชะตาเมือง และทำพิธีจุดบั้งไฟใหญ่เพื่อบูชาพญาแถนและขอฝนเพื่อเตรียมสำหรับการผลิตในรอบปีใหม่ต่อไป

๒. ชุมชนโฮ่งขอด

ชุมชนโฮ่งขอด เป็นตัวอย่างความสัมพันธ์ของชุมชนในระดับโฮ่ง ที่ชัดเจนมากชุมชนหนึ่ง ที่แยกตัวเองออกมาโดด ๆ จากชุมชนอื่น จนใช้คำว่า “โฮ่ง” นำหน้าชื่อชุมชนของตัวเอง

โฮ่งขอด เป็นแอ่งที่ราบกว้าง แยกออกมาจากแอ่งใหญ่ของพรวัว ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่ล้อมรอบด้วยภูเขาสูง บนพื้นที่ทำการเกษตรราว ๑๒,๑๐๐ ไร่ ห่างจากตัวจังหวัดเชียงใหม่ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอสันทราย และตำบลแม่หอพระ อำเภอแม่แตง สู่ตัวชุมชนโฮ่งขอด ระยะทางประมาณ ๖๐ กิโลเมตร และจากโฮ่งขอดต่อไปยังตัวอำเภอพรวัวอีกประมาณ ๓๐ กิโลเมตร

ลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพเป็นพื้นที่สูงเขตภูเขา สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ ๔๙๐ - ๑,๑๐๐ เมตร ลักษณะพื้นที่ลาดเอียงจากทิศตะวันออกและตะวันตกลงมาทางตอนกลางของตำบล ประกอบด้วยชุมชนหมู่บ้าน ๙ หมู่บ้าน โดยมีบ้านหลวงโฮ่งขอด เป็นศูนย์กลางหรือบ้านหลักของบ้านอื่น อันได้แก่ หมู่ ๑ บ้านทุ่งแดง หมู่ ๒ บ้านป่าแก้ว หมู่ ๓ บ้านนาเม็ง หมู่ ๔ บ้านแม่มอน หมู่ ๕ บ้านป่าห้า หมู่ ๖ บ้านหลวง หมู่ ๗ บ้านแม่สาย หมู่ ๘ บ้านฮ้างตำ และหมู่ ๙ บ้านแม่สายนาเลา ซึ่งเป็นชุมชนในเขตนิเวศวิทยาแบบป่าเมือง

เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ทำอาชีพปลูกเมี่ยงมาตั้งแต่อดีต ตั้งอยู่บนพื้นที่สูง ราว ๘๐๐ - ๑,๐๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล อยู่ทางทิศตะวันออกของโฮล่ง ติดกับเขตอำเภอแม่สรวย จังหวัดเชียงราย

ชุมชนในแอ่งที่ราบโฮล่งขอด ประกอบขึ้นด้วยหลายหมู่บ้าน

ในภาพคือบริเวณบ้านหลวงโฮล่งขอด อ.พร้าว

ชุมชนโฮล่งขอด ได้ผูกเรื่องราวเกี่ยวกับตำนานความเป็นมาของตนเองเข้ากับตำนานทางพุทธศาสนา เรื่องพระเจ้าเลียบโลก ดังที่ปรากฏในตำนานพระธาตุคอกยเวียง ว่ามีลำดับความเป็นมาตามยุคต่าง ๆ ดังนี้

ยุคที่ ๑ อ้างในตำนานพระเจ้าเลียบโลกว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเดินทางมายังดินแดนสุวรรณภูมิ เขตล้านนาไทย โดยเล่าสืบต่อกันมาว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระอานนท์เถระ เดินทางมาพักผ่อน คอกยเวียงแห่งนี้ ก่อนที่พระองค์จะเสด็จออกจากเมืองพร้าวได้ทรงมอบเส้นเกศา ให้กับชาวบ้านชาวเมือง แห่งนี้ไว้สักการบูชา โดยชาวบ้านพากันสร้างพระธาตุเจดีย์ครอบเส้นเกศา ไว้เพื่อเป็นที่สักการบูชาสืบต่อกันมา

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จมามีฝนพายุพัดมาถึงบริเวณนี้ สายบาตรได้ขาดลง จึงต้องมัด “ขอด” หรือจุกไว้ จึงเรียกว่า โฮล่งขอด มาตั้งแต่สมัยนั้น

ยุคที่ ๒ อ้างถึงยุคราชวงศ์มังราย พ.ศ. ๑๘๒๔ พระยามังรายมหาราชได้สร้างเมืองพร้าวขึ้นเพื่อตั้งทัพ และสะสมเสบียงอาหาร ก่อนออกจากเมืองพร้าวได้แวะพักทัพ ณ พระธาตุคอกยเวียง (ปัจจุบันยังมีแนวกำแพง และคูเวียงโบราณ รอบพระธาตุคอกยเวียงถึง ๔ ชั้น)

พุทธศักราช ๑๘๒๔ พระยาภิอนาธรรมมิกราช ได้เดินทางขึ้นมาเมืองพร้าวพร้อมทั้งขบวนช้าง ขบวนม้า ขบวนเดินเท้าหลายหมื่นคน โดยมีช้างเผือกเชือกหนึ่งบรรทุกพระธรรมคัมภีร์ และพระพุทธรูปสำคัญมาด้วย และทรงแวะพักตลอดจนบูรณะพระธาตุคอกยเวียงแห่งนี้ด้วย

ยุคที่ ๓ เมื่อครั้งพญาปราบสงคราม (พญาผาบ) หนีมาตั้งทัพเมื่อพ.ศ. ๒๔๓๒ ณ พระธาตุคอกยเวียง เพื่อสะสมเสบียงอาหารก่อนเดินทางไปยังเมืองเชียงตุง พม่า มีการค้นพบเงินตราสมัยรัชกาลที่ ๕ จำนวนหนึ่ง

ยุคที่ ๔ ครุบาทศรีวิชัยเดินทางผ่านมาที่ตำบลโฮล่งขอด เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๗ ก่อนเดินทางเข้ามาเมือง เชียงใหม่ ครุบาทศรีวิชัย ได้ชี้แจงว่ามาทางทิศตะวันตก แล้วพูดว่ายังมีพระธาตุศักดิ์สิทธิ์อีกองค์หนึ่ง ต่อมาก็มีการค้นพบพระธาตุองค์นั้นคือ “พระธาตุคอกยเวียง” เป็นพระธาตุเก่าแก่ที่มีร่องรอยคล้ายคูเมืองเก่าล้อมรอบอยู่

พระธาตุคอยเวียง บ้านหลวงโฮ่งขอต หลังบูรณะเมื่อเดือนเมษายน ๒๕๔๖

ในยุคของครูบาศรีวิชัย อุดมการณ์ครูบาศรีวิชัย นับว่าได้มีส่วนในการสถาปนาชุมชนให้มั่นคงยิ่งขึ้น เพราะนอกจากการรื้อฟื้นจิตใจของชาวบ้านโดยการผลิตซ้ำแก่นยึดโยงความสัมพันธ์ภายในชุมชนด้วยระบบพระธาตุแล้ว อุดมการณ์ดังกล่าว ยังเกี่ยวโยงไปถึงพลังการผลิตของชุมชน ที่ได้ช่วยกันระดมพลังแรงงานและแรงศรัทธาจากการผลิต เพื่อมาช่วยกันบูรณะซ่อมแซมวัดและพระธาตุเก่าแก่ทั้งหลายให้มีชีวิตขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง อาจเป็นไปได้ที่ชุมชนจะลุกขึ้นมาผลิตพื้นพลังของตัวเองโดยปราศจากจุดมุ่งหมาย และปราศจากรูปการทางสังคมที่เป็นจริงมารองรับ ชุมชนต้องลุกขึ้นมาจัดการกับระบบเหมืองฝาย ระบบการจัดสรรแหล่งที่ทำกินเพื่อรองรับระบบการผลิตและขยายตัวของผู้ที่อพยพเข้ามาทำกินเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ชาวบ้านในตำบลโฮ่งขอต ได้เล่าถึงประวัติความเป็นมาของตัวและคนในหมู่บ้านในเขตโฮ่งขอต ในยุคหลังว่า คนโฮ่งขอตส่วนใหญ่ย้ายมาจากทางเชียงใหม่ เช่น พ่อหลวงสม เดิมเป็นคนบ้านบวัก้าง สันกำแพง ได้ย้ายมาอยู่ที่โฮ่งขอต และตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่ที่นั่นเป็นรุ่นแรก ๆ

เหตุที่เรียกว่าบ้านหลวงนั้น ก็เนื่องมาจาก บ้านโฮ่งขอตนั้นเป็นบ้านใหญ่ มีมากกว่าบ้านอื่น ๆ ปัจจุบัน มี ๔๕๐ หลังคาเรือน รองลงมาคือ บ้านทุ่งแดง บ้านป่าแตง บ้านป่าห้า บ้านแม่บอน บ้านนาเม็ง บ้านป่าเหมี้ยงและบ้าน แม่สายนาเลา ตามลำดับ

ชาวบ้านได้เล่าถึงความศรัทธาที่มีต่อครูบาศรีวิชัยในยุคนั้นว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ครูบาได้เดินทางมาเมืองพร้าว เพื่อนมัสการพระธาตุนนอยคคอย และได้บูรณะซ่อมแซมวัดพระธาตุกลางใจเมือง ต.สันทราย ซึ่งถือเป็นวัดพระธาตุที่สำคัญอีกวัดหนึ่งในเขตอำเภอพร้าว สร้างขึ้นในปีพุทธศักราช ๑๗๒๘ โดยพระเจ้ากือนาธรรมิกราชเมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำปีชวด ประทานนามว่า "วัดสะดือเมือง" อันมีความหมายถึงศูนย์กลางของเวียงพร้าวในสมัยนั้น จากนั้นเป็นต้นมาวัดสะดือเมืองก็มีความรุ่งเรืองและเป็นวัดสำคัญประจำเวียงพร้าววังหิน มีพระสงฆ์ปฏิบัติธรรมอยู่มิได้ขาด และเจ้าเวียงพร้าวได้ทำการทำนุบำรุงโดยตลอด จนกระทั่งพุทธศักราช ๒๑๐๑ ล้านนาไทยตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า (ตรงกับรัชสมัยของพระเมกุฏิแห่งราชวงศ์มังราย วัดพระธาตุสะดือเมืองจึงถูกปล่อยให้ป็นวัดร้างตั้งแต่นั้นมา

กระทั่งพุทธศักราช ๒๔๗๒ วันที่ ๒๓ เดือนตุลาคม ศรัทธาประชาชนโดยพ่ออุ้ยคำตัน จันทรจักร ได้อาราธนานิมนต์ครูบาเจ้าศรีวิชัยซึ่งขณะนั้นได้เดินทางผ่านมาโปรดญาติโยมที่วัดต้าเชียงดาว ให้ท่านมาช่วย

บูรณปฏิสังขรณ์วัดสันทราย ท่านครูบาเจ้าศรีวิชัยรับนิมนต์เดินทางมาพักยังวัดสันทราย และได้นั่งสมาธิวิปัสสนากรรมฐานตามปกติ

เช้าวันรุ่งขึ้นมีญาติโยมศรัทธาในอำเภอพร้าวจำนวนนับหมื่นคน พากันมาตักบาตรทำบุญที่วัดสันทราย และหลังจากครูบาศรีวิชัยให้ศีลให้พรแก่ศรัทธาเสร็จแล้ว ท่านได้ประกาศต่อหน้าญาติโยมศรัทธาที่มาในวันนั้นว่า “วัดที่อาตมาจะสร้างนั้นไม่ใช่วัดสันทรายนี้ เมื่อคืนนี้มีรุกขเทวดามาอาราธนานิมนต์ให้สร้างวัดที่สำคัญยิ่งมาแต่อดีต อยู่ห่างจากวัดแห่งนี้ (วัดสันทราย) ไปทางทิศตะวันออก”

หลังจากฉันอาหารเช้าเสร็จแล้วท่านครูบาศรีวิชัยได้นำญาติโยมศรัทธาทั้งหมดเดินทางไปเสาะหาวัดร้างทางทิศตะวันออกตามนิมิต และได้พบซากอิฐที่ปรักหักพังทับถมกันอยู่ ชาวบ้านทุกคนจึงช่วยกันขุดรื้อหาร่องรอย จึงพบศิลาจารึกเป็นแผ่นหินสีดำ จารึกด้วยอักษรล้านนา มีข้อความสั้น ๆ ว่า “วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีชวด พุทธศักราช ๑๘๒๘ กือนาธรรมิกราช วัดนี้มีชื่อว่า วัดสะคือเมือง”

นอกจากนั้นยังพบวัตถุสิ่งของมีค่าหลายรายการ อาทิเช่น ผอบบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เทียนเงิน เทียนทอง ระฆังทองปนเงิน จารึกด้วยอักษรขอมโบราณโดยรอบระฆังนั้น สมบัติมีค่าเหล่านี้ท่านครูบาเจ้าศรีวิชัยก็ได้ให้นำบรรจุไว้ในองค์พระธาตุซึ่งสร้างขึ้นใหม่ เพื่อให้เป็นที่สักการะและเป็นสมบัติอันล้ำค่าแห่งอนุชนต่อไป พร้อมกับได้ให้นามวัดใหม่ว่า “วัดพระธาตุกลางใจเมือง” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และหลังจากที่ครูบาเจ้าศรีวิชัยได้ถึงแก่มรณภาพลง ศิษยานุศิษย์พร้อมทั้งศรัทธาประชาชนชาวเวียงพร้าว จึงได้อัญเชิญเอาอัฐิแขนข้างขวาของครูบาเจ้าศรีวิชัย มาประดิษฐานไว้ใต้ฐานที่นั้งรูปเหมือนของครูบาเจ้า ทางทิศใต้ฐานพระธาตุ เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นที่สักการบูชาสืบไป

กู่อัฐิครูบาเจ้าศรีวิชัย (อัฐิแขนข้างขวา ครูบาเจ้าศรีวิชัย)
วัดพระธาตุกลางใจเมือง บ้านศรีคำ ต.สันทราย อ.พร้าว

จากนั้นท่านได้แวะเยี่ยมมณัสการพระภิกษุ และวัดสำคัญหลายแห่งในตำบลโหล่งขอด ได้แก่ ท่านพระครูบาสุเทพ (ไม่ทราบฉายา) เจ้าอาวาสวัดทุ่งแดง และดำรงตำแหน่งเจ้าคณะตำบลโหล่งขอดในขณะนั้น เนื่องจากทราบว่าท่านพระครูบาสุเทพชราภาพมากแล้ว และท่านครูบาสุเทพได้มรณภาพในปีพุทธศักราช

๒๔๗๗ นั้นเอง จากนั้นครูบาศรีวิชัยได้แวะเยี่ยมวัดดงมะไฟ (ป่าตัง) ซึ่งปัจจุบันเป็นวัดร้างไปแล้ว ต่อมาได้นำพระวิหารวัดดงมะไฟป่าตัง ไปสร้างเป็นอารามสงฆ์บ้านแม่บอน และได้ใช้ชื่อเดิมวัดดงมะไฟจากป่าตังไปตั้งเป็นชื่อ วัดดงมะไฟ (แม่บอน) จนถึงปัจจุบัน

ครูบาได้เดินทางมาถึงวัดป่าห้า (พระอธิการอุทธา เป็นเจ้าอาวาสวัดป่าห้า) มีผู้คนศรัทธามากมายพากันแย่งหามแคร่หนัง (เสลี่ยง) คนที่มีศรัทธาก็ก่อลัปรารถนาจะได้กุศลผลบุญ หวังจะได้ไปเกิดร่วมยุคกับพระศรีอาริย์พร้อมกับครูบาฯ ในภพต่อไป ก็นอนเรียงราย เอาแผ่นหลังปูเป็นถนนให้ครูบาเหยียบย่ำเข้าสู่วัดป่าห้า แม้ท่านครูบาฯ จะห้ามปรามมิให้ผู้คนหามเสลี่ยงและนอนราบกับพื้นปูเป็นถนนก็ไม่มีคนยอมฟัง ยังคงนอนให้ท่านเดินเหยียบย่ำเข้าสู่วัด แต่สำหรับคนที่สักทรมักเล่ห์ขยันต์เป็นตัวแทนสื่ออักษรล้านนา (ตัวเมือง) ท่านจะหลีกเลี่ยงไม่ยอมเหยียบย่ำเป็นอันขาด

เมื่อครูบาได้ขึ้นไปนมัสการพระธาตุม่วงเนิ้งแล้ว ท่านได้ยืนมองดูรอบแผ่นดินตำบลโหล่งขอดแล้วพูดว่ามีของดีอยู่ในองค์พระธาตุม่วงเนิ้งไม่มาก ขนาดเท่าฝ่ามือนี้ ว่าแล้วทำอุ้งมือเป็นรูปเรือให้ดู แล้วยังชี้ไปที่ภูเขาอีก ๒ ลูก แล้วพูดว่า ยังมีพระธาตุอีก ๒ ดวงในตำบลโหล่งขอดนี้คือ ที่คอยเวียง (ชาวเวียงเรียกคอยคูเมือง) ดวงหนึ่งและคอยสามเหลี่ยมอีกดวงหนึ่ง วันเวลาไต่ถ้าพระธาตุ ๓ ดวงนี้ลูกเรือเรื่องขึ้นมาเมื่อใด ชาวโหล่งขอดจะได้ยะนา(ทำนา) ข้าวสาร คำว่า ทำนาข้าวสารมีความหมายถึงอะไร ยังคงเป็นคำปริศนาของประชาชนจนถึงทุกวันนี้

ครูบาศรีวิชัยมีดำริที่จะบูรณะพระธาตุม่วงเนิ้งตามคำนิมนต์ของชาวบ้านเช่นกัน แต่ต้องรีบเดินทางกลับวัดพระสิงห์วรมหาวิหารเนื่องจากอาชญาทางบ้านเมือง เพื่อแก้ข้อกล่าวหาอธิการสังฆการี ในมหาเถรสมาคม

หลังจากนั้น ครูบาศรีวิชัยได้จัดส่งพระหน่อคำ คนบ้านเนิ้ง-แม่คือ อ.คอยสะเกิด ผู้มีความรู้ในเรื่องช่างเพื่อมาทำการบูรณะซ่อมแซมพระธาตุม่วงเนิ้ง ซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับพระครูบาสุเทพ เจ้าคณะตำบลโหล่งขอดมรณภาพ และนำอัฐิของท่านมาสร้างเป็นกุฏิข้างองค์พระธาตุม่วงเนิ้ง โดยมีจารึกว่า "อัฐิของครูบาสุเทพเกิดเมื่อ ๑ พฤษภาคม ๒๔๒๒ มรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ กาญจโนภิกขุ - ผู้สร้าง"

พระธาตุม่วงเนิ้ง พระธาตุประจำโหล่งขอด กับรูปปั้นครูบาศรีวิชัยในวิหารวัดพระธาตุม่วงเนิ้ง

พระธาตุม่วงเนิ้ง วัดพระธาตุม่วงเนิ้ง บ้านป่าห้า ต.โหล่งขอด อ.พร้าว ถือเป็นโบราณสถานที่เก่าแก่ เป็นพระธาตุดั้งเดิมที่ชาวบ้านทั้ง ๔ หมู่บ้านในตำบลโหล่งขอด ได้แก่ บ้านทุ่งแดง บ้านป่าตัง บ้านนาเม็ง บ้านแม่บอน บ้านป่าห้า บ้านหลวง บ้านแม่สายป่าเหมี้ยง บ้านฮ้างต่ำ และบ้านแม่สายนาเลา ต่างให้ความเคารพ

สักการบูชา ทั้งยังเป็นศูนย์กลางและเป็นวัดพระธาตุหน้าหมู่บ้านของชาวตำบลโหล่งขอด โดยในสมัยก่อนจะมีพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่กระทำในวัดพระธาตุม่วงเนิ้งมากมาย เช่น การอุปสมบทพระภิกษุ พิธีการขอฝน เป็นต้น^{๑๐}

ปัจจุบันชาวตำบลโหล่งขอด อ.พร้าว มีพิธีทำบุญวัดพระธาตุม่วงเนิ้งปีละ ๒ ครั้ง ครั้งแรกตรงกับวันเพ็ญเดือน ๖ (วันวิสาขบูชา) ของทุกปี (นับเดือนตามพื้นบ้านล้านนาคือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘) ครั้งที่ ๒ วันเพ็ญเดือน ๑๐ (นับเดือนตามพื้นบ้านล้านนาคือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นการทำบุญสลากภัตร ผู้เฒ่าเล่าว่า トラบใจที่ยังไม่ได้ทำบุญสลากภัตรกับพระธาตุม่วงเนิ้งวัดต่าง ๆ ในตำบลโหล่งขอดจะทำบุญทานสลากภัตรไม่ได้ ต้องมีพิธีสลากภัตรที่วัดพระธาตุม่วงเนิ้งก่อนจึงจะสามารถทำได้ ซึ่งประเพณีนี้ประชาชนชาวตำบลโหล่งขอดถือปฏิบัติมาจนถึงทุกวันนี้

ระบบเคำบ้าน เคำผีในชุมชนโหล่งขอด

ระบบเคำบ้านเคำผี สะท้อนความมั่นคงต่อเนื่องของชุมชน ที่ได้ผลิตซ้ำระบบเครือญาติและความสัมพันธ์แบบสังคมเครือญาติที่แน่นแฟ้น ระบบเครือญาติในชุมชนดั้งเดิม ได้ช่วยประกันความมั่นคงในพลังการผลิตของสังคม ที่แสดงออกในรูปของการระดมแรงงานในการผลิต การบริหารจัดการกับความขัดแย้ง หรือการสร้างสรรคศิลปวัฒนธรรมที่ผสมผสานแนวคิดหรืออุดมการณ์พุทธศาสนาที่เข้ามาในภายหลัง

แม่ฮุยเอ้ย มหารรรณ อายุ ๙๒ ปี เคำผีตระกูลมหารรรณ ในชุมชนโหล่งขอด เล่าถึงความทรงจำของตัวเองว่า ตระกูลใหญ่ของบ้านหลวง คือ มหารรรณ ซึ่งมีกว่าครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน ในอดีตผู้นำหมู่บ้าน เช่น พ่อหลวงบ้าน หรือกำนันมักจะมีมาจากตระกูล มหารรรณ

“แม่ฮุยเกิดที่บ้านหลวง ต.โหล่งขอด หม่อนของฮุย เกิดบ้านซ่อแล ต.แม่หอพระ สมัยก่อนบ้านโหล่งขอดเป็นชื่อเดียวกับบ้านหลวง สมัยก่อนเมื่อเดินทางค้าขายวัวต่าง จะต้องเดินทางจากบ้านหลวงข้ามคอยกัวตันม่วงไปคอยสะเกิด ค้าขายเหมียงที่ไปรับมาจากบ้านแม่สายป่าเหมียง

พระธาตุของบ้านนี้คือพระธาตุคอยเวียงแต่ก่อนมีลักษณะเป็นภูขนาดใหญ่ เรียกว่า “ภูคอยเวียง” ไม่ค่อยมีคนขึ้นไปไหว้สา เพราะรกร้างและทุดโตรมไปมาก ส่วนมากคนที่ขึ้นไปไหว้ที่พระธาตุม่วงเนิ้ง ที่มีมาก่อนแล้ว บ้านหลวงเป็นบ้านที่ใหญ่กว่าบ้านทุ่งแดง มีคนมากแต่คนเฒ่าคนแก่ไม่ให้แยกบ้านออกไปอีก เนื่องจากจะทำให้แตกความสามัคคี”

^{๑๐} สัมภาษณ์พ่อหลวงสม ใจดวง อายุ ๗๒ ปี และพ่อครูสิงห์คำ แก้วตา อายุ ๘๐ ปี ชาวบ้านป่าห้ำ ต.โหล่งขอด อ.พร้าว .๑๑ มิถุนายน ๒๕๕๘

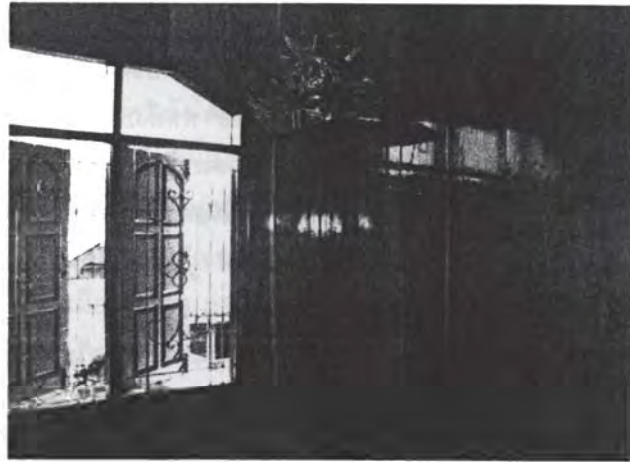

แม่อุ๊ยเอ๊ย มหาวรรณ อายุ ๙๓ ปี เจ้าผีป่วน ตระกูลเจ้าผีที่ใหญ่ตระกูลหนึ่งในชุมชนบ้านหลวงโหล่งขอด
กับแม่สุจา กันทา อายุ ๖๕ ปี ลูกสาวคนโตของแม่อุ๊ยเอ๊ย

เจ้าผีป่วนตระกูลของแม่อุ๊ยเอ๊ย มหาวรรณ ในบ้านหลวงโหล่งขอด มีคนในสายตระกูลมากกว่า ๒๐๐ หลังคาเรือน ปัจจุบันแม่อุ๊ยเอ๊ย ไม่สามารถทำพิธีกรรมได้จึงให้แม่สุจา กันทา อายุ ๖๕ ปี ลูกสาวคนโตของแม่อุ๊ย เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมแทน เมื่อถึงป่าเวณเฒ่าผีป่วนเลี้ยงเดือน ๙ เหนือ (เดือนมิถุนายน) จะมีคนในตระกูลมาไหว้ผีป่วนที่บ้านแม่อุ๊ยมากมาย แต่ไม่หมดทั้งสายตระกูล บางคนไม่มีเวลามาก็ฝากเงินหรือฝากไก่มาเช่นไหว้แทน

พิธีเลี้ยงผีป่วนของตระกูลแม่อุ๊ยเอ๊ย ในป่าเวณเฒ่าเดือน ๙ มีของเซ่นหลายชนิดไม่จำกัดหรือกำหนดว่า จะต้องใช้ของใดมาเลี้ยงผีป่วน โดยส่วนใหญ่สมาชิกในตระกูลจะนำไก่มาไหว้ครอบครัวละ ๑ ตัว หากบางรายไม่มีเงินมากพอก็รวมเงินคนละ ๕ - ๑๐ บาท สำหรับซื้อไก่มาเลี้ยงร่วมกันส่วนวันขึ้นปีใหม่ (เมษายน) เข้าพรรษาและออกพรรษาให้ใช้ขนมเลี้ยงผีป่วน

สถานที่ตั้งผีป่วนมี ๒ แห่ง แห่งแรกเป็นหิ้งผีป่วนตั้งอยู่ภายในตัวบ้าน ปกติจะไว้ในห้องนอน แต่บางกรณีสามารถย้ายออกมาอยู่นอกห้องนอนได้ เช่น เมื่อแม่อุ๊ยเอ๊ย เจ้าผีป่วนไม่สบายจึงไปตามหมอเมือ (คนทรง , หมอตุ) หมอเมือบอกว่าผีป่วนไม่สามารถเข้าไปในห้องนอนได้ จึงทำให้แม่อุ๊ยเอ๊ยเจ็บป่วย ดังนั้นแม่อุ๊ยเอ๊ยจึงย้ายหิ้งผีป่วนมาไว้นอกห้องนอนโดยมีแม่อุ๊ยเอ๊ย หรือแม่สุจาเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม อีกแห่งหนึ่งเรียกว่า "หอผีป่วน" ที่ปลูกสร้างไว้เป็นสัดส่วนแยกออกจากตัวบ้าน มีลักษณะเป็นเรือนไม้ขนาดเล็ก ๕ เสา ยกพื้นสูง ด้านบนโถงภายในมีเครื่องใช้ที่จำเป็น เช่น เขยอกน้ำ แก้วน้ำ จาน เป็นต้น การทำพิธีเลี้ยงผีป่วนที่หอผีป่วนแห่งนี้มี พ่อทา ทานา อายุ ๖๕ ปี ทำให้ที่เป็นตั้งข้าวผู้ประกอบพิธีกรรม

พ่อทา ทานา อายุ ๖๕ ปี ตั้งข้าวผีปูย่าของเค้าผีอ้ายอ้าย
มหาวรรณและหิ้งผีปูย่าในบ้านอ้ายอ้าย

แม่สุจาเล่าว่าหากไม่ทำตามประเพณี ไม่เลี้ยงผีปูย่า จะทำให้คนในตระกูลไม่สบาย หรือทำผิดประเพณี เช่น มีชู ก็ต้องมาเลี้ยงขอสุมาลาโทษ (ขอโทษ) ผีปูย่า หากไม่มาขอโทษผู้ทำผิดหรือญาติคนอื่น ๆ จะได้รับอันตราย

สมาชิกในตระกูลบางคน “ละผีปูย่า” (ไม่เอาผีปูย่าไปด้วย, ไม่นับถือผีปูย่า) ก็เกิดสิ่งไม่ดีแก่ตนเองได้ แม่สุจาเชื่อว่าผีปูย่าสามารถให้ลูกหรือโทษแก่ลูกหลานได้ โดยเล่าถึงญาติของแม่สุจาที่ไม่เอาผีปูย่าว่า

“...มีคนหนึ่งเป็นญาติกันกับแม่สุจา ย้ายไปอยู่เมืองฝางแล้วไม่เอาผีปูย่าไปด้วย ละผีละสาบ ก็ตายหมด ทั้งครอบครัวเหลือเพียงคนเดียว... ..คนรุ่นใหม่ ลูก หลาน เหลน ต้องเอาผีปูย่าทั้งนั้น ไม่เอาไม่ได้...”

การได้ผี เป็นการนำเงินมาให้แก่ผีปูย่าฝ่ายหญิง โดยให้เงินครั้งแรก ๒๐ บาท จากนั้นจะต้องเลี้ยงหัวหมู ๓ หัว ไก่ ๔ ตัว (พร้อมกับเครื่องใน) มาได้ผี นอกจากนั้นยังมีการไหว้ผี โดยใช้สวดยตอก ๑๒ สวดยพล ๑๒ สวดยหมาก ๑๒ หมาก ๑ หัว พูล ๑ มัด ไก่ ๑ ถูนำมาไหว้ผี แม่สุจาเป็นผู้ทำพิธีไหว้ผีและกล่าวขียนโยง “...กราบ ๓ ครั้งและกล่าวว่าเจ้าปู่เจ้าย่า เตี่ยนี้คนนั้นมาไหว้ผี ขอให้เจ้าปู่เจ้าย่ายอมรับเนื่อ วันหน้าเป็นจะมาเลี้ยง...”

หากบนบานขอให้สมาชิกหายจากโรคภัย พิธีกรรมบนบานจะทำ ๒ แห่ง คือ หิ้งผีปูย่าและหอผีปูย่า โดยการบนบานที่หิ้งผีปูย่า แม่สุจาต้องเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม โดยกล่าวขียนโยงบนบานว่า

“...เจ้าปู่เจ้าย่าบ่เคียวนี้คนนั้นคนนี้ (ชื่อคน) ไม่สบาย เขามายบอกมากล่าวขอสุมา มีเทียน ๑๒ คู่ มีน้ำส้มป่อย ขอให้เจ้าปู่เจ้าย่าไปผ่อไปกอยบ้างเนื่อ ถ้ามันหาย มันจะมาเลี้ยง...”

พ่อทา ทานา เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมบนบานที่หอผีปูย่านอกเรือน หากผู้เจ็บป่วยหายก็ต้องมาเลี้ยงตามที่ได้ออกกล่าวไว้ หากหายแล้วไม่เลี้ยงผีปูย่าจะลดบันดาลให้เป็นโรคภัยต่อไปอีก

สำหรับการแก้บนผีปูย่านั้น ผู้แก้บนต้องทำพิธีเลี้ยงผีปูย่า บริเวณหอผีปูย่าส่วนนอกบ้าน โดยพ่อทา ผู้เป็นตั้งข้าวทำหน้าที่ประกอบพิธีกรรม โดยกล่าวขียนโยงพร้อมเครื่องเช่นไหวต่าง ๆ แก่ผีปูย่าตามที่ได้นบนบานไว้

จากนั้นของที่นำมาแก้บนนั้นต้องแบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ แม่อ้ายอ้าย เค้าผีและเจ้าของบ้าน แม่สุจา ผู้ทำพิธีกรรมให้

การไขว่ฝืนปัจจุบันยังคงมีอยู่ แม่สุจากกล่าวว่

“...ถ้ามีไผมาแต่งงานก็เหียะ ไขว่ฝืนยังคงมีอยู่ บ่าเหียะไปได้อ่างใด บ่าเหียะตึงบ่าได้เหียะ บ้านเฮานี้ เป็นเอาหมคนะ บ่าเอาตึงบ่าได้ ถ้าบ่าเอา คนตึงบ่าค้อยสบายกัน...”

แม่สุจาเล่าถึงวิธีการควบคุมสมาชิกในสายตระกูลของตนในสมัยก่อนเมื่อต้องการเส่งหายในกรณีมีการประพตติผิดประเพณีทำให้สมาชิกในตระกูลป่วยไข้ แต่ไม่มีคนยอมรับว่า

“...ผู้หญิงคนใดบ่าคิ ตึงข้าวเอาผู้หญิงทั้งหมดในตระกูลมายืนเข้าแถวแล้วเอาข้าวสารหว่าน ถ้าคนใดเหียะบ่าคิข้าวสารตึงจะติดคนนั้นะ...”

ปัจจุบันวิธีการเส่งหายตึงกล่าวถูกยกเลิกไปหมดแล้ว

หอผีปู่ย่าของ ๒ ตระกูลที่อยู่ติดกัน ในบ้านทุ่งแดง ต.โหล่งขอด

ผีปู่ย่าของสายตระกูลแม่ฮุ่ยยวง ถูกจัดแยกให้อยู่ภายนอกมาทางทิศเหนือ ไม่ห่างจากตัวเรือนเท่าใดนัก ภายในบ้านไม่ได้มีหิ้งผีปู่ย่าตึงเช่นสายตระกูลของแม่ฮุ่ยเอ้ย มหารวรรณ์ บ้านหลวงโหล่งขอด แต่มีเจ้าที่ซึ่งเป็นเตามงคลของเรือน และหิ้งหอเทวดา มีเพียงด้วยชั้นตอกวางอยู่บนหิ้งภายในบ้าน เมื่อถึงประเพณีไหว้เทวดาคนจะไปไหว้บอกกล่าวเทวดาให้ช่วยรักษาให้อยู่เย็นเป็นสุข

ส่วนผีปู่ย่า เป็นเจ้าผีของลูกหลานทั้งหลาย หากลูกหลานแต่งงานจะต้องมาบอกกล่าว มาเลี้ยง หรือหากมีงานป่าเวณเดือน ๙ ต้องเลี้ยงผีปู่ย่า ลูกหลาน (เฉพาะผู้หญิง) ที่เป็นสายตระกูลของผีปู่ย่า ต้องมากราบไหว้ทั้งหมด โดยสายตระกูลผีปู่ย่าของแม่ฮุ่ยบุญบวง มีมากกว่า ๑๐ ครอบครัว

ในรอบปีมีการเลี้ยงผีปู่ย่า ๕ ครั้ง ได้แก่ ๑) ป่าเวณเดือน ๙ เป้งทานข้าวใหม่ ๒) เข้าพรรษา ๓) ออกพรรษา ๔) ป่าเวณปีใหม่เมือง ๕) ป่าเวณเดือน ๙ ออก

การเลี้ยงผีปู่ย่าในพิธีกรรมป่าเวณเดือน ๙ กำหนดวันโดยเจ้าผี ที่เลือกจากวันต่าง ๆ ที่ไม่ใช่วันเสียดใน เดือน ๙ ออกนี้ (วันเสียดเดือน ๙ ได้แก่ วันพระ วันพุธ วันอาทิตย์ วันจันทร์) สมาชิกในสายตระกูลจะสังของ เช่นไหว้ต่าง ๆ เป็นอาหารสุก เช่น จิ้นลาบ แกงอ่อม ไก่ต้ม อาหารดิบ เช่น เนื้อหมู เป็นต้น บางคนอาจนำเงินประมาณ ๒๐ บาท มา “หอม” หรือร่วมพิธีไหว้ผีปู่ย่าด้วย

๓. โหล่งแกน้อย - อรุโณทัย : ความสัมพันธ์ของชุมชนชายขอบในตะเข็บชายแดนรัฐชาติ

ความจริงในที่นี้ ควรพูดถึงชุมชนในเขตเวียงเชียงดาว อันเป็นพื้นที่สามเหลี่ยมความสัมพันธ์ ที่ต่อเนื่องจากชุมชนเมืองแกนในเขตแม่แตง กับชุมชนโหล่งขอลในเขตพรวัว ดังได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น แต่ประเด็นของเวียงเชียงดาว ได้แยกกล่าวไว้ในระบบของ “เมือง” ในบทอื่นแล้ว ในที่นี้จึงจะขอกล่าวถึงระบบความสัมพันธ์แบบพิเศษของชุมชนในโหล่งเชียงดาวอีกชุมชนหนึ่ง ที่แยกตัวห่างออกไปอยู่ชายขอบตะเข็บชายแดนของรัฐชาติ

สภาพทางภูมิศาสตร์เป็นพื้นที่ราบอยู่ในแอ่งเขา ห่างจากชายแดนไทย - พม่าเพียง ๒๐ กิโลเมตร อยู่ระหว่างอำเภอเวียงแหงและอำเภอเชียงดาว ห่างจากบ้านเมืองนะ อำเภอเชียงดาว ๒๖ กิโลเมตร และห่างจากตัวอำเภอเชียงดาว ๙๕ กิโลเมตร แกน้อยมีสถานะเป็นหมู่บ้านหนึ่งขึ้นอยู่กับตำบลเมืองนะ ของอำเภอเชียงดาว มีแม่น้ำแตงเป็นแม่น้ำหลักในระบบการผลิต ด้วยเส้นทางที่ลำบากและระยะทางค่อนข้างห่างไกลจากอำเภอ จึงทำให้ชุมชนบ้านแกน้อยมีสภาพที่ค่อนข้างโดดเดี่ยวจากภายนอก และจัดระบบความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างแตกต่างออกไปจากชุมชนในพื้นที่อื่น ๆ

การจัดระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในชุมชนแกน้อย นับว่ามีลักษณะที่พิเศษ เนื่องจากเป็นพื้นที่ความสัมพันธ์ของกลุ่มชนหลากหลายชาติพันธุ์ ทั้งคนจีนฮ่อ ไทใหญ่ และลาหู่ (มูเซอ) ระบบการผลิตและพื้นฐานแนวคิดหรืออุดมการณ์ทางสังคมนั้นมีความแตกต่างกัน ชาวบ้านในชุมชนจึงต้องใช้กลไกพิเศษอื่น ๆ มาเป็นเครื่องมือในการจัดการความสัมพันธ์ เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้

แม้ในแง่ของการตั้งถิ่นฐาน กลุ่มชาติพันธุ์ทั้ง 3 กลุ่มดังกล่าวจะมีการตั้งบ้านเรือนแบ่งแยกเป็นหย่อมบ้านอย่างชัดเจน โดยหย่อมบ้านที่ ๑ - ๖ เป็นหย่อมบ้านของชาวจีนกระจายทั่วไป หย่อมบ้านที่ ๗ เป็นของชาวไทยใหญ่ ส่วนชาวลาคู(มูเซอ) จะแยกหย่อมบ้านออกอย่างชัดเจนอยู่บริเวณทางเข้าหมู่บ้าน ชื่อกลุ่มบ้านไม่เรียกเป็นหมู่เลขเนื่องจากอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน แต่จะเรียกเป็นกลุ่มหรือ “ป๊อก” ได้แก่ บ้านห้วยลึก บ้านป่าบงเก่า บ้านป่าบงใหม่ และบ้านแม่แกน

แต่ในระบบการผลิต ชาวบ้านในชุมชนต่างใช้น้ำจากน้ำแม่แตงร่วมกัน เนื่องจากแต่ละกลุ่มแยกกันอยู่แบบ “ป๊อก” หรือกลุ่มโคกร่วมกัน การบริหารจัดการน้ำจึงมีทั้งร่วมกัน คือมีการดูแลต้นน้ำและฝั้นป่าร่วมกันในรูปของคณะกรรมการองค์กรชุมชนหมู่บ้านพิทักษ์ธรรมชาติ มีการจัดการฝายใหญ่ของน้ำแตงร่วมกัน พื้นที่นาในเขตแกน้อยรับน้ำจากฝายน้ำแม่แตง จำนวน ๔ ลูก ทุกปีราวเดือน ๙ จะทำพิธีเลี้ยงผีฝายที่คงฝายแต่ละแห่ง โดยแยกการเลี้ยงผีและแยกระบบการบริหารเหมืองฝายย่อยเป็นคนละฝายกัน ชาวไทใหญ่ทำเกษตรกรรมแบบนาข้าวเป็นหลักโดยใช้ระบบเหมืองฝายในการทดน้ำเข้านาในพื้นที่ลุ่ม ขณะที่คนจีนทำสวนในพื้นที่สูง ระบบการทดน้ำในเหมืองฝายของกลุ่มคนจีนจึงแยกออกไปอยู่บนพื้นที่ที่สูงกว่า คนจีนค้าขายกับชุมชนภายนอก จึงทำให้มีระบบเศรษฐกิจที่แข็งแกร่งกว่ากลุ่มอื่น ส่วนชาวลาคูในอดีตทำไร่ผืน ปัจจุบันเปลี่ยนมาเป็นไร่ฝักต่าง ๆ บนที่สูง และใช้ระบบเหมืองฝายของตนเองอีกระบบหนึ่ง ชีวิตความเป็นอยู่ค่อนข้างลำบากกว่ากลุ่มอื่น ๆ โดยทั่วไปชาวลาคูจึงทำไร่ และรับจ้างคนจีนทำสวน หรือทำงานอื่น

ในระบบอุดมการณ์ทางสังคมและศาสนา ชาวไทใหญ่มีสำนักสงฆ์ที่ทำหน้าที่แทนวัดเพื่อไว้เป็นที่ทำบุญตามแนวทางของพุทธศาสนา มีพระภิกษุชาวไทใหญ่บวชอยู่ ๒ - ๓ รูป ขณะที่ชาวจีนไหว้เจ้าแม่กวนอิม และชาวลาคูไหว้ผีของตัวเองภายใน “เฮือนผี” ของหมู่บ้าน แต่ทั้งสามกลุ่มศาสนาก็ไม่ได้ขัดแย้งกัน และเมื่อมีงานส่วนรวมในหมู่บ้าน โดยเฉพาะงานประเพณีการ “กินวอ” หรืองานวันปีใหม่ของชาวลาคู ชาวไทใหญ่และชาวจีนบางส่วนก็จะไปร่วมงานด้วย

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในเรือนไหว้ที่บ้านของปู่จ้อง ผู้นำอาวุโสชาวลahu บ้านแกน้อย

องค์ประกอบพื้นฐานในชุมชนแกน้อยยุคแรก ๆ นั้น เริ่มจากชาวไทยใหญ่มาตั้งถิ่นฐานไม่กี่ครัวเรือน ต่อมาจึงมีชาวลahu(มุเซอ) และชาวจีนอพยพตามมา พ่อเฒ่าชาวลahuซึ่งทำหน้าที่เป็นปู่จ้อง (ผู้นำอาวุโส) อายุ ๘๓ ปี ของlahuเล่าว่า เดิมชาวลahuตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศจีน มองโกเลีย และทิเบต แล้วย้ายถิ่นฐานมาที่มณฑลยูนนาน ต่อมาอพยพลงมาอยู่ในเขตพม่า อยู่บนคอคอดระหว่างเมืองสาตและเมืองตุง ภายหลังพม่าเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง และกดขี่ข่มเหงประชาชน ตนซึ่งเป็นหัวหน้าชุมชนlahuในขณะนั้นทนไม่ได้ จึงชักชวนลูกบ้านให้อพยพหลบหนีจากพม่าลงมาที่บ้านแกน้อย อำเภอเชียงดาวจนถึงปัจจุบัน^{๑๑}

ปู่จ้อง จะอื้อ ชาวลahu (มุเซอ) อายุ ๘๓ ปี

ปู่จ้องชาวลahu เล่าถึงสภาพความสัมพันธ์กับชนกลุ่มอื่น ในระบบการซื้อขายแลกเปลี่ยนว่า “ในสมัยก่อนนั้นชาวลahu(มุเซอ) จะปลูกข้าวและฝิ่นขาย โดยฝิ่นจะถูกรับซื้อจากคนเมืองโดยพ่อค้าวัวต่าง และม้าต่าง ที่เดินทางมาจากเชียงดาว เวียงแหง หรือแม้กระทั่งพม่า ทำการขายหรือแลกฝิ่นกับเงินหรือ

^{๑๑} สัมภาษณ์ปู่จ้อง จะอื้อ ชาวลahu (มุเซอ) อายุ ๘๓ ปี บ้านมุเซอห้วยลึก บ้านแกน้อย อำเภอเชียงดาว

เกลือ เป็นต้น สำหรับปัจจุบันนี้ไม่มีการปลูกมันแล้ว บางปีชาวลาหู่ไม่มีข้าวกินต้องไปรับจ้างคนจีนทำนา ทำสวน ได้รับเงินค่าแรงวันละ ๘๐ บาท ลำบากจริง ๆ"

สำหรับชาวจีนบ้านแกน้อยที่อพยพตามลงมา นั้น เดิมเป็นชาวจีนกองพล ๙๓ ซึ่งถอยร่นมาจาก สงครามปฏิวัติในแผ่นดินใหญ่ แล้วเข้ามาอยู่ตามแนวชายแดนไทย ภายหลังมีสงครามคอมมิวนิสต์ขึ้น ซึ่งใน สมัยนั้นเรียก สมรภูมิริบผาตั้ง ชาวจีนกองพล ๙๓ ได้ร่วมกับไทยรบและมีชัยชนะจากสงครามผาตั้ง รัฐบาล ไทยจึงอนุญาตให้ชาวจีนอยู่ตามแนวตะเข็บชายแดน ได้แก่ แม่ฮ่องสอน เชียงราย เชียงใหม่ ตามหมู่บ้านซึ่งเป็นแนวกันชน ในหมู่บ้านเชียงใหม่อีกจะมีบ้านเปียงหลวง(เวียงแหง) บ้านแกน้อย(เชียงดาว) บ้านหนองอุก (อรุโณทัย) และบ้านสินชัย จากนั้นเมื่อสงครามคอมมิวนิสต์สงบลงจึงมีชาวจีนอพยพเข้ามาอาศัยมากขึ้น

ชาวจีนในชุมชนแกน้อย เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนชาวจีนและการจัดความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นในแกน้อยว่า

"ชาวลาหู่ที่อพยพมาก่อนชาวจีน ๑ ปีแต่ก็ยังมีจำนวนไม่มากเท่าใดนัก ต่างจากชาวจีนซึ่งเดิมอพยพ มาตั้งถิ่นฐานที่แกน้อยเพียง ๑๐๐ กว่าครัวเรือนเท่านั้น ภายหลังสงครามสงบชาวจีนจึงได้เดินทางมาสมทบ เพิ่มขึ้น แต่ในขณะนี้ชาวมูเซอกียังมีมากกว่าคนจีน ในช่วงปีแรกนั้น คนจีนไม่มีข้าวกิน ต้องไปขอจากผู้จ้าง ของนายพลชาวจีนที่บ้านอรุโณทัย คนจีนรับจ้างทุกอย่าง ไม่ว่าจะเข้าวังของชาวไทใหญ่มาทำนา รับจ้างต่าง ๆ จนมีฐานะดีขึ้นมาได้"

ชาวจีนบางคนมองว่า เหตุที่คนจีนร่ำรวยและมีฐานะดีกว่าชาวลาหู่ เนื่องจากนิสัยของชาวจีนที่ขยัน ขันแข็ง และเก็บเงินได้ดีกว่าชาวลาหู่ แต่ในด้านความมีอิสระเสรีนั้น ชาวล่าหู่มีอิสระมากกว่า เพราะชอบเที่ยวป่า เขามีเวลาเยอะ แต่เราไม่มีเวลา เราเอาเวลาไปปลูกข้าวและข้าวโพดแทน"

ในขณะที่ชาวลาหู่ ก็ยอมรับว่าคนจีนร่ำรวยเนื่องจากค้าขายเก่ง ชาวไทยใหญ่และลาหู่ที่มาอยู่ก่อน ทำนาทำไร่เพียงอย่างเดียว ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมด้อยกว่าคนจีน ปัจจุบันนี้ทั้งบ้านแกน้อย มีชาว ไทยใหญ่อาศัยอยู่ที่ห้วยอมบ้านหมู่ ๗ เพียง ๑๙ หลังคาเรือนเท่านั้น

นายसान ส่างหลู อายุ ๕๙ ปี ชาวไทใหญ่ เล่าถึงวิถีชีวิตชาวไทใหญ่ว่า

"ชาวไทใหญ่อยู่มานานตั้งแต่สมัยรุ่นพ่อ รุ่นปู่ มาอยู่แกน้อยเป็นกลุ่มแรก ทำเกษตรกรรม ปลูกข้าว กระเทียม ถั่วแดง ชาวไทยใหญ่ยังคงมีการเอามือกันในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวบ้าง บางกลุ่มก็รับจ้าง ไครงการหลวง วันละ ๑๐๐ บาท ถ้าเหมาปลูกก็งานละ ๕๐๐ - ๖๐๐ บาท ในการซื้ออาหารหรือของใช้ที่ จำเป็นจะซื้อจากรถแม่ค้า/พ่อค้า ซึ่งเป็นรถยนต์หรือจักรยานยนต์ที่ต่างสินค้าหรืออาหารมาขายในตอนเช้า และ ตอนเย็น นอกจากนั้นเป็นตลาดนัดซึ่งมีเฉพาะวันอาทิตย์เท่านั้น สำหรับการนับถือผีนั้นชาวไทใหญ่มีการ นับถือทั้งผีเสื้อบ้านและผีฝ่ายใดจะมีการเลี้ยงทุกปี"^{๒๖}

^{๒๖} สัมภาษณ์นายसान ส่างหลู อายุ ๕๙ ปี , นางฮีน คำฮ้าย อายุ ๔๖ ปี และนายพัด ลุงทุน อายุ ๔๔ ปี (ผู้ขึ้นโขง ตั้งข้าว) บ้านไทยใหญ่หมู่ ๖ บ้านแกน้อย

นายसान ส่างหลู อายุ ๕๗ ปี , นางยีน คำอ้าย อายุ ๔๖ ปี และนายพัต ลุงทุน อายุ ๔๔ ปี ทำหน้าที่เป็น "ตั้งข้าว" หรือผู้ยื่นโยงข้าว ในพิธีกรรมการเลี้ยงผีในกลุ่มชาวไทใหญ่

นายสายัณฑ์ ใจบุญ อายุ ๕๔ ปี ชาวบ้านชาวไทใหญ่อีกคนหนึ่ง เล่าว่า ตนเองเกิดที่เมืองแหง ปัจจุบันยังใช้บัตรประจำตัวบุคคลบนพื้นที่สูง อพยพมาเมื่ออายุ ๒๐ ปี มากัน ๒ คน มารับจ้างทำไร่ทำสวนของชาวจีนฮ่อ ปัจจุบันทำนา ๑๐ ไร่ ปลุกข้าวข้าว แบ่งค่าเช่ากับเจ้าของนาคนละครึ่ง ปลุกกระเทียม ถั่วแดง ๓ ไร่ และเลี้ยงหมูเป็นอาชีพเสริม ค่าจ้างทั่วไปในหมู่บ้านรายวัน เช่นปลุกข้าว วันละ ๘๐ - ๑๐๐ บาท หรือข้าววันละ ๑ ถึงถ้าเหมาปลุกข้าวไร่ละ ๖๐๐ บาท

แม้จะมองจากภายนอกว่าชุมชนแกนน้อยเป็นชุมชนหลากหลายชาติพันธุ์ เนื่องจากเป็นพื้นที่อพยพตามแนวตะเข็บชายแดนก็ตาม แต่ระบบการจัดความสัมพันธ์ภายในนับว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจ เนื่องจากแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์มีพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมที่ค่อนข้างแตกต่างกัน แต่ละกลุ่มจึงพยายามปรับตัวเข้าหากัน ทั้งการแสวงหา "จุดร่วม" หรือแกนยึดโยงที่ร่วมกันทางสังคม และการสว่น "จุดต่าง" หรือการรักษา "ระยะห่าง" ทางวัฒนธรรม เพื่อที่จะคงความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันให้ได้

จุดร่วมที่สำคัญคือระบบการผลิต ที่แต่ละกลุ่มยังคงติดอยู่กับการผลิตในระบบเกษตรกรรมที่ต้องมีการบริหารจัดการทรัพยากรร่วมกัน โดยเฉพาะระบบเหมืองฝาย ที่เกี่ยวพันไปถึงการบูชาผีเหมืองฝายร่วมกัน ภายใต้สภาวะความแปรปรวนของธรรมชาติ พายุฟ้าฝน ที่รุนแรงมากในบางปี หรือการซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ และการรับจ้างแรงงานหรือแลกเปลี่ยนแรงงานกันไปมาซึ่งกันและกัน รวมทั้งการพยายามใช้แกนยึดโยงทางศาสนาหรือลัทธิการบูชาผีดวงเทวดาในรูปแบบอื่น ๆ ร่วมกันอีกด้วย

ในทางเศรษฐกิจ แม้ชาวจีนจะมีความชำนาญในระบบการซื้อขายแลกเปลี่ยน ที่ทำให้มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีกว่ากลุ่มอื่น แต่ก็ต้องอาศัยแรงงานและความร่วมมือกับชาวไทใหญ่หรือชาวลahu ในการผลิตและการใช้พื้นที่หรือจัดการทรัพยากร ขณะชาวไทใหญ่หรือชาวลahuเองก็อาศัยสติปัญญาหรือระบบบริหารจัดการของชาวจีนในการพัฒนาเศรษฐกิจหรือซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าที่ตัวเองไม่สามารถผลิตเองได้

ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนในโหล่งแกนน้อย จึงนับเป็นระบบความสัมพันธ์ในอีกรูปแบบหนึ่ง ที่รัฐเองก็ตระหนักและได้พยายามเข้าไปจัดการในเชิงการปกครองและการพัฒนา โดยการสร้างโรงเรียน ทั้งที่เป็นโรงเรียนในสังกัดพื้นที่เขตการศึกษาของสำนักงานการศึกษาขั้นพื้นฐาน และโรงเรียนในสังกัดของกองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดน (ทชด.) สถานื่อนามับหรือการเข้าไปของโครงการหลวงเพื่อส่งเสริมด้านการเกษตรแผนใหม่ให้แทนที่การปลูกฝิ่นหรือสิ่งเสพติดอื่น ๆ

การศึกษาแผนใหม่ในระบบโรงเรียน หรือการดูแลส่งเสริมด้านต่าง ๆ ของรัฐเหล่านี้ ด้านหนึ่งได้ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ในชุมชนดีขึ้น กลุ่มเยาวชนคนรุ่นใหม่มีโอกาสใกล้ชิดสัมพันธ์กันมากขึ้น ทำให้พรมแดนของความเป็นเชื้อชาติ ศาสนา ลดลงไป แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานหรือการเคลื่อนที่ของคนรุ่นใหม่ ที่เมื่อจบการศึกษาขั้นพื้นฐานแล้ว ก็เข้าไปเรียนต่อในเมืองใหญ่ และหางานทำที่ดีกว่าเมื่อเรียนจบแล้ว พ่อแม่ก็เปลี่ยนอาชีพจากการผลิตในพื้นที่นาหรือที่ไร่ของตัวเอง ไปเป็นลูกจ้างของโครงการหลวง กลุ่มชาวจีนที่มีฐานะและโอกาสบางส่วนก็ส่งลูกไปเรียนหนังสือที่ประเทศไต้หวัน เหล่านี้คือความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนแกนน้อยปัจจุบัน

บทสรุป : เอกภาพบนความหลากหลายทางชีวภาพและวัฒนธรรมของชุมชนในโหล่งและเมือง

ในขณะที่ความหลากหลายทางชีวภาพ อธิบายถึงความสัมพันธ์และอิทธิพลซึ่งกันและกันของคนกับสิ่งแวดล้อม ความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรม ก็ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ของชุมชนทั้งในระดับกลุ่มบ้าน โหล่ง และเมือง ที่ไม่ได้ปรากฏแบบต่างคนต่างอยู่ ตามแนวคิดที่เป็นแบบแผนของ “อัตลักษณ์” (Identity)

ลักษณะเด่นของโหล่งและเมือง คือ เอกภาพที่ครอบครองความแตกต่างของอัตลักษณ์ ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ดังที่แนวคิดของระบบทุนนิยมพยายามที่จะสร้าง และแทรกระบบอัตลักษณ์ที่เป็นแบบปัจเจก (Individual) ซึ่งถือเป็นตัวแปรใหม่ที่เข้ามาครอบงำความคิดทางสังคมให้บิดเบือนไป กรณีของชุมชนในโหล่งแกนน้อยของเชียงดาว ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงลักษณะของเอกภาพบนความแตกต่างที่หลากหลายอันนั้น

อย่างไรก็ดีในภาพรวม ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ก็มีลักษณะพิเศษและปรากฏถึงความแตกต่างเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนในเขตเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนล่าง อยู่หลายประการ ดังเช่น

๑. เขตตอนเหนือเป็นเขตของการอพยพโยกย้าย เริ่มตั้งแต่สมัยยุคฟื้นฟูอาณาจักรล้านนาตอนบน ในสมัยที่เป็นเมืองประเทศราชวามิภักดิ์ต่อเจ้ากรุงธนบุรี ตั้งแต่พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้นมา^{๑๓}

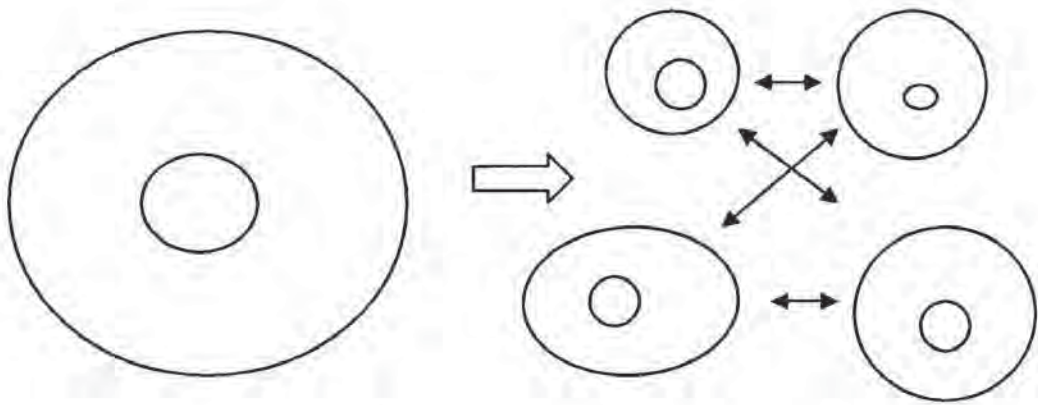
๒. เขตเชียงใหม่ตอนบน เป็นเขตอิทธิพลที่เข้มข้นของพม่า มีความบอบช้ำจากสงครามมาก ทำให้เมืองต่าง ๆ ทางเขตเหนือในส่วนใหญ่ร้างไปในสมัยของการตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๐๑ – ๒๓๑๗ ตามเอกสารที่ระบุว่า

“พระเจ้ากวิละได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ. ๒๓๒๕ แต่เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองร้าง การฟื้นฟูมีปัญหามาก พระเจ้ากวิละสร้างเวียงป่าซางขึ้นเป็นเวียงชั่วคราว อยู่ริมแม่น้ำทา โดยเหตุที่เลือกสร้างเวียงป่าซางเป็นที่มั่นมี ๒ ประการ ประการแรก บริเวณเวียงป่าซางเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่น้ำบรรจบกัน ๓ สาย คือ แม่น้ำปิง แม่น้ำกว๊ม และแม่น้ำทา ประการที่สอง อิทธิพลของพม่าในเขตตอนใต้เชียงใหม่เบาบางกว่าตอนเหนือ และมีความบอบช้ำจากภัยสงครามน้อย หากเกิดสงครามกับพม่าก็สามารถขอความช่วยเหลือไปยังลำปางได้สะดวก เพราะป่าซางอยู่ระหว่างลำปางกับเชียงใหม่”^{๑๔}

๓. ทำให้ทั่วทั้งเขต ไม่หลงเหลือความเป็นเมืองที่มีศูนย์กลางเพียงจุดเดียวปกครองอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ แต่เกิดศูนย์กลางเล็ก ๆ ขึ้นหลายจุดในโหล่งเดียวกัน ซึ่งศูนย์กลางเหล่านี้ต่างมีอำนาจเท่าเทียมกัน หรือใกล้เคียงกันแต่ยังมีความสัมพันธ์กันภายในอีกด้วย

^{๑๓} ศรัทธา อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา, ๒๕๓๕, หน้า ๒๕๕.

^{๑๔} ศรัทธา อ่องสกุล. เวียงคิม, หน้า ๒๖๔ – ๒๖๕.

ภายหลังจากศูนย์กลางอันยิ่งใหญ่ถูกทำลายลง เกิดสงครามและพื้นที่ที่ถูกทิ้งให้รกร้างระยะหนึ่ง ต่อมา มีการอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ใหม่มากมายจากหลายพื้นที่ในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น สันทราย หางคง อมก๋อย สันป่าตอง สารภี ลำพูน ลำปาง เป็นต้น ทำให้เกิดการก่อตั้งศูนย์กลางย่อยและเกิดกลุ่มใหม่ ๆ อีกหลายกลุ่ม ทั้งยังเกิดความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างกลุ่มย่อยเหล่านี้ โดยความสัมพันธ์เหล่านี้ปรากฏในรูปของการพึ่งพาอาศัยกันและกัน ทั้งในด้านทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ระบบเหมืองฝาย ระบบการแลกเปลี่ยนอาหารหรือผลผลิต นอกจากนั้น ยังมีความสัมพันธ์ในระบบหัววัดและความเชื่ออื่น ๆ อีกด้วย ซึ่งพบได้ในหลายพื้นที่ว่า หมู่บ้านที่ตั้งก่อนและสร้างวัดแล้ว ยินยอมหรือยินดีให้หมู่บ้านที่ย้ายมาจากที่อื่นและตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ที่ยังไม่มีวัด มาเป็นศรีท้าววัดเดียวกัน เหล่านี้เป็นต้น

๔. แม้รูปการทางชีวภาพแวดล้อมหรือทางสังคมอันหนึ่งอันใดสิ้นสุดลงหรือถูกเปลี่ยนแปลงไป แต่รากฐานทางความคิดและจิตสำนึกได้หยั่งรากลึกลงไปแล้ว ชุมชนอาจเกิดการผลิตซ้ำ หรืออาจก่อให้เกิดรูปการใหม่อื่น ๆ ขึ้นมาแทน

ความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละหมู่บ้านที่ยังลึกลงไปในระดับจิตสำนึก อาจถูกเลือกผลิตซ้ำในสถานที่ใหม่หรือบริบทใหม่และปรากฏทั้งในแบบนามธรรมและรูปธรรม ได้แก่ การตั้งชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านมิดกา (แม่แตง) บ้านสันป่าตอง (แม่แตง) บ้านหางคง (แม่แตง) บ้านเมืองวะ เมืองเลิน (สันทราย) บ้านหนองขวาง (ฝาง) บ้านล้อง (พร้าว) เป็นต้น หรือความเชื่อเรื่องผีของแต่ละชนชาติที่ยังคงถูกผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลา เช่น การบูชาผีลื้อ ผีเม้ง ผีลัวะ เป็นต้น

ขณะที่ในบางกรณีมีความจำเป็นที่ชาวบ้านที่โยกย้ายถิ่นฐานมาใหม่จะต้องล้มเลิกหรือลดความเข้มข้นในการผลิตซ้ำประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อเดิมลง ซึ่งเกิดได้จากความเชื่อเดิมไม่สัมพันธ์กับพื้นที่ใหม่ที่ย้ายมาอาศัยอยู่ เช่น ชาวบ้านบางหมู่บ้าน เลือกที่จะตัดหรือไม่เอาผีเจ้าปู่ ของตัวเองมาตั้งในพื้นที่แห่งใหม่ แต่ใช้หรือเชิญผีบ้านคนอื่น ๆ ในพื้นที่ขึ้นมาประจำหมู่บ้านของตนแทน แม้ว่าในส่วนตัวของสำนึกแท้จริงแล้วชาวบ้านยังคงเลื่อมใสและศรัทธาในผีในดินดั้งเดิมของตัวเองอยู่ก็ตาม

๕. เกิดความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในระบบเครือข่ายอย่างกว้างขวาง โดยมีพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นแกนโยงยึด เช่น ระบบผีปู่ย่าที่ปรากฏระหว่างเขตเชียงดาวและฝาง พบว่าเมื่อถึงวันประเพณีไหว้ผีปู่ย่าประจำตระกูล สายตระกูลจากเมืองฝางต้องกลับมาไหว้ผีปู่ย่าที่บ้านเจ้าผีบ้านแม่นะ เชียงดาว ซึ่งเครือข่ายบนฐานความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นเครือข่ายที่ก่อตัวประสานกันอย่างแน่นเหนียว ส่งผลให้มีการช่วยเหลือในข้ามเขตหรือข้ามโหล่งอย่างสม่ำเสมอ ทั้งยังมีระบบอื่น ๆ มาช่วยพยุงความสัมพันธ์ไว้ด้วย เช่น ระบบหัวหมวดวัด ระบบหัวหมวดบ้าน เป็นต้น

๖. ระบบการควบคุมหรือการใช้อำนาจเหนือฐานทรัพยากร เกิดขึ้นโดยใช้นโยบายยึดจากฐานความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละพื้นที่ เนื่องจากต้องการควบคุมทรัพยากรบริเวณนั้น หากใช้อำนาจใหม่จากแหล่งอื่น อาจไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะสามารถควบคุมอำนาจและจัดสรรการใช้ทรัพยากรภายในพื้นที่ได้ ดังตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน เช่น เรื่องอุทกกรรมเจ้าหลวงคำแดง ซึ่งหากจะวิเคราะห์ถึงอำนาจการควบคุมฐานทรัพยากรแล้ว เจ้าหลวงคำแดงจะถูกใช้เป็นฐานความเชื่อในการควบคุมทรัพยากรต่าง ๆ อย่างหลากหลายในเขตภาคเหนือตอนบน ได้แก่ ต้นน้ำ ป่าไม้ ลำน้ำ หรือหมู่บ้าน หรือการใช้เจ้าพ่อประตุมหาที่มีสัญลักษณ์เป็นผีต้นน้ำแม่แวน มีลักษณะเป็นหินผาลายประตูเปิด - ปิดน้ำเป็นตัวแทนหน้าที่ควบคุมและจัดสรรให้ผู้ใช้น้ำแม่แวนทั้งสายประมาณ ๕ - ๖ หมู่บ้าน ให้เคารพระเบียบและใช้น้ำอย่างแบ่งปันส่วนหักเหียมนกัน และต้องมีพิธีเซ่นไหว้เจ้าพ่อประตุมหาปีละ ๑ ครั้ง เจ้าพ่อประตุมหาจึงเป็นฐานอำนาจควบคุมและจัดสรรทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่แวนทั้งหมด

๗. ฐานความสัมพันธ์ภายในโฮ่ง มีตัวเชื่อมโยงที่หลากหลาย บางครั้งจึงถูกมองว่าไม่เป็นพวกเดียวกันและแตกกลุ่มกัน ทำให้ตัวเชื่อมพื้นฐานที่ยึดโยงในแต่ละกลุ่มมีความหลากหลาย ไม่นั่นแต่พื้นแม่ภายหลังจะมีความพยายามจะใช้ตัวยึดโยงหรือแกนหลักจากความเชื่อในพื้นที่ แต่ก็ยังดูเหมือนไม่เป็นผล เช่น การพยายามสร้างพื้นฐานจิตสำนึกความเชื่อเรื่องพระเจ้าฝาง - พระนางสามผิว - พระนางมะลิลา ในเขตฝาง แม่ฮาย ไชยปราการ เป็นต้น หรือในบางพื้นที่ ที่ต้องการรักษาความสัมพันธ์กันไว้บนพื้นที่หมู่บ้านหรือชุมชนเดียวกัน แต่มีความแตกต่างกันทางชาติพันธุ์ จึงต้องมีการรักษา "ระยะห่าง" หรือแยกตัวออกไปเป็นเอกเทศ การต้องการรวมหมู่บ้านของชาวบ้านที่อพยพมาจากต่างสถานที่ ต่างเวลา ทำให้ชาวบ้านเลือกตัดผิของตนเองและใช้ผิส่วนรวมซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นผีในพื้นที่ปัจจุบันมากกว่าผีในอดีตที่อยู่ในสถานที่ตั้งถิ่นฐานเดิม ดังเช่นกรณีของชาวไทใหญ่บ้านห้วยบอนและชาวพื้นเมืองบ้านสันป่ายาง ที่แต่เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกันและใช้วัดเดียวกัน เนื่องจากจารีตในการทำบุญทานไม่เหมือนกันทำให้ชาวไทใหญ่ต้องแยกหมู่บ้านไปตั้งวัดของตนเองและไหว้พระธาตุกันคนละพระธาตุ บนพื้นที่โฮ่งเดียวกัน

ขณะที่ในเขตเชียงใหม่ตอนล่างและเขตหริภุญไชยเดิม มีตัวเชื่อมที่ชัดเจน ดังเช่นอุทกกรรมเรื่องผีพ่อหม่อนเจ้าพ่อเผ่าหนาน หรือตำนานพระนางจามเทวี ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนแกนเชื่อมโยงยึดที่เชื่อมโยงคนในแอ่งเดียวกันให้ปรับเข้าหากัน หรือเชื่อมในระดับจิตสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันและมีประวัติศาสตร์ร่วมกันมาอย่างยาวนาน

เอกภาพบนความแตกต่างที่หลากหลายเหล่านี้ของชุมชนในเขตแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ทำให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะ ของความพยายามของคนในการที่จะอยู่ร่วมกันให้ได้ บนฐานการใช้ทรัพยากร ทั้งที่ดิน ป่าไม้ และแม่น้ำร่วมกัน สิ่งเหล่านี้จะส่งผลถึงระบอบของความเป็นเอกภาพของรัฐ ที่จะต้องทำความเข้าใจให้แจ่มชัด เพื่อจะได้นำไปใช้เป็นแนวทางในการจัดระบบสังคมในภาพรวม ให้ไปสู่ความสันติสุขอย่างยั่งยืนสืบไป

บทที่ ๖

พลังการผลิตในระบบเหมืองฝาย กับการบริหารจัดการทรัพยากร และความสัมพันธ์ในโฮ่ง

ระบบเหมืองฝาย คือ ระบบการจัดการเพื่อทดน้ำเข้าใช้ในพื้นที่เกษตรกรรมของชาวนา ในสังคม
กสิกรรมโบราณที่พลังการผลิตยังอยู่ในระดับต่ำ การระดมแรงงานคนในชุมชนถือเป็นเรื่องสำคัญในการบริหาร
จัดการทรัพยากรของระบบการผลิต

การบริหารจัดการระบบเหมืองฝาย จึงต้องอาศัยรูปแบบการจัดตั้งกำลังคนที่เข้มแข็ง จนพัฒนาขึ้นมา
เป็นระบบการจัดองค์กรชุมชนโดยชุมชนเองอย่างแท้จริง เป็นไปโดยธรรมชาติและชุมชนได้ใช้อำนาจของตัวเอง
โดยตรงและมากกว่า เมื่อเปรียบเทียบกับระบบประชาธิปไตยแบบตัวแทนในระบอบพรรคการเมือง องค์กร
เหมืองฝาย ทำหน้าที่จัดการควบคุมน้ำสำหรับการเกษตรในท้องถิ่นที่ค่อนข้างอิสระจากเครือข่ายการบริหารของ
รัฐบาลกลาง จึงถือได้ว่าเป็นองค์กรความร่วมมือระหว่างชาวนาที่มีการสืบต่อมาในประวัติศาสตร์ กลุ่มเหมือง
ฝายคือกลุ่มสังคมพื้นฐานที่อาจมีขอบเขตความสัมพันธ์เหนือกว่าระดับความสัมพันธ์ในระดับหมู่บ้าน
(Communal organization of irrigation) ชาวนาจะอธิบายถึงพวกละแวกบ้าน พวกทำนาในละแวกเดียวกันว่า
“หมู่ไต่ตังเดียวกัน” หรือ “หมู่กินแม่น้ำเดียวกัน” *

การจัดรูปแบบองค์กรเหมืองฝายอาจมีชื่อเรียกได้หลายรูปแบบ ทั้งกลุ่มหรือสมาคมผู้ใช้น้ำ หรือองค์กร
ชลประทานท้องถิ่น เช่น พื้นที่ในเขตไชยปราการ - ฝาง - แม่ฮาย มีกลุ่มผู้ใช้น้ำที่เป็นเครือข่ายขนาดใหญ่
มีสมาชิกตั้งแต่ ๕๐๐ - ๑,๐๐๐ คนขึ้นไป เช่น องค์กรเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำฝาง ๓ อำเภอ กลุ่มผู้ใช้น้ำหนองควาย
ตก กลุ่มเกษตรกรทำไร่ศรีดงเย็น เป็นต้น

ชาวนากลุ่มผู้ใช้น้ำ นำพวงหรีดมาร่วมในงานฌาปนกิจศพของสมาชิกในกลุ่ม

* อุไรวรรณ ตันกิมหยง. “องค์กรสังคมในระบบชลประทานเหมืองฝายและการระดมทรัพยากร : เปรียบเทียบ
ระหว่างชุมชนบนที่สูงและชุมชนพื้นราบในภาคเหนือของประเทศไทย” ใน วารสารสังคมศาสตร์, ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑
และ ๒ เมษายน ๒๕๒๖ - ตุลาคม ๒๕๒๗, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่, มิตรนราการ
พิมพ์, ๒๕๒๘

ฝ่ายน้ำปิงกับทางเลือกและความอยู่รอดของโหล่งเมืองแกน

“โหล่งเมืองแกน” เป็นพื้นที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเพาะปลูกที่สำคัญของอำเภอแม่แตง โดยมีพื้นที่ครอบคลุมอาณาเขต ๔ ตำบลหลัก ได้แก่ ตำบลอินทิล ตำบลบ้านเป้า ตำบลช่อแล และตำบลแม่หอพระ สาเหตุที่ใช้ชื่อ “เมืองแกน” เนื่องจากในสมัยก่อน “พ่อขุนสามฝั่งแกน” เป็นผู้สร้างโหล่งเมืองแกน โดยพ่อขุนสามฝั่งแกนเดินทางจากเมืองพร้าวมาสร้างเมืองขึ้น ณ โหล่งแห่งนี้ โดยใช้ชื่อเรียกขานตามผู้สร้าง เมืองแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า “เมืองแกน” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา เมืองแกนถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นเมืองพักตามทางเข้าไปยังเมืองเชียงใหม่ น้ำที่ไหลผ่านเมืองแกนที่ พ่อขุนสามฝั่งแกนสร้างขึ้นมานี้ จึงถูกเรียกขานตามชื่อเมืองว่า “ช่องแกน” หรือ “ร่องแกน” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา และพัฒนาเป็นเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนาในปัจจุบันนี้

พื้นที่โหล่งเมืองแกน มีแม่น้ำสายใหญ่ไหลผ่าน ๒ สาย ได้แก่ “น้ำแม่ปิง” มีต้นกำเนิดจากลำห้วยใหญ่ห้อย ของเทือกเขาแดนลาว ไหลจากทางตอนเหนือของคอยด้วย เขตอำเภอเชียงดาวลงสู่โหล่งเมืองแกนของอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบัน

แม่น้ำใหญ่อีกสายหนึ่ง คือ น้ำแม่จิด มีต้นกำเนิดจากคอยนางแก้ว เทือกเขาผีปันน้ำทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเขตติดต่อจังหวัดเชียงราย แม่น้ำทั้งสองไหลมาสบกันที่บ้านช่อแล เรียกบริเวณที่สบกันว่า “น้ำสบ ขอม”

นอกจากนี้ยังมีลำห้วยสายเล็กอีกหลายสาย เช่นห้วยร่องแกน หรือ “ช่องแกน” ปัจจุบันเป็นลำเหมืองสำหรับกักน้ำเสียของชาวนาทุ่งพันแอก ห้วยแม่ป้อน ห้วยแม่ประจุม หรือห้วยแม่หอพระ เป็นต้น ทั้งหมดไหลมาบรรจบกับแม่น้ำปิง

ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนแม่งัดสมบูรณ์ชล ทุ่งพันแอกใช้น้ำจากระบบเหมืองฝายที่กั้นลำน้ำปิงสองลูก คือ “ฝ่ายน้ำปิงลูกล่าง” และ “ฝ่ายน้ำปิงลูกบน” ฝ่ายทั้งสองจะท่อน้ำจากลำน้ำปิงเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก “ทุ่งพันแอก” ทางด้านฝั่งขวาของลำน้ำแม่ปิง

ฝ่ายน้ำปิงลูกล่างจะส่งน้ำเข้าพื้นที่นาในเขตหมู่บ้านป่าจี้ บ้านวังแดง บ้านม่วงคำ บ้านท่าตันปุย บ้านหนองออน ท.อินทิล มีพื้นที่ส่งน้ำทั้งหมดโดยประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไร่เศษ ส่วนฝ่ายน้ำแม่ปิงลูกบนจะส่งน้ำเข้าพื้นที่เพาะปลูกในเขตหมู่บ้านสันป่าตอง บ้านเด่น บ้านปง บ้านหางดง บ้านสันเหมือง มีพื้นที่รวมกันประมาณ ๕,๐๐๐ - ๗,๐๐๐ ไร่เศษ การแบ่งแยกพื้นที่หรือแนวเขตรับน้ำ จะมีน้ำทิ้งหรือเหมืองเสียน้ำร่องแกนเป็นเส้นแบ่งพื้นที่ฝ่ายทั้งสองลูก

ฝ่ายแม่ปิงลูกล่าง เป็นฝายดั้งเดิมที่ชาวบ้านทำสืบทอดกันมา ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงเป็นฝายคอนกรีตเสริมเหล็กในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ แต่เดิมเป็น “ฝายหินทิ้ง” ที่โครงสร้างจะประกอบด้วย หินขนาดใหญ่ ตั้งเรียงเป็นชั้นขวางลำน้ำแม่ปิง เป็นแถวแรกเพื่อรับแรงปะทะของแรงน้ำ แถวที่สองเป็นตะกร้าขนาดใหญ่ เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑ เมตร ความสูงประมาณ ๒ เมตร หรืออาจต่ำกว่านี้ ขึ้นอยู่กับระดับพื้นที่ใต้เท้า จะมีความลาดชันต่างกันเท่าไร ภายในใส่ชะลอมใส่หินขนาดเล็กจนเต็ม ความสูงของตะกร้าหินหรือก้วยหิน จะทำหน้าที่ในการยกระดับน้ำหรือท่อน้ำเข้าสู่ลำเหมือง ซึ่งความสูงของก้วยนี้ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับความสามารถในการท่อน้ำเข้าเหมืองได้หรือไม่ แถวที่สามจะเป็นคอกไม้ใส่หินขนาดใหญ่ ความกว้างของคอกหินจะกว้างคอกละประมาณ ๔ คอก ยาวไปตามน้ำประมาณ ๘ คอก คอกหินจะทำมาจากไม้ท่อนจำพวก ไม้เต็ง ไม้ตึงหรือไม้อื่น ๆ ที่มีความทนทานสูง คอกหินจะไม่ใช้ไม้ไผ่ แต่จะใช้ไม้ไผ่ทำเสื่อรองพื้นให้หินเรียงเป็นชั้น แถวที่สี่ ห้า หก ก็จะทำเช่นกันกับแถวที่สาม แต่มีความสูงลดหลั่นกันลงมา บางชั้นอาจใส่กระสอบทรายเพื่อไม่ให้ น้ำระบายออกเร็วเกินไป ซึ่งการที่จะใส่กระสอบทรายหรือไม่ ขึ้นอยู่กับการคาดการณ์ปริมาณน้ำของผู้นำเหมืองฝายในแต่ละปีว่า จะให้ฝายมีหน้าที่ในการเก็บน้ำ หรือยกระดับน้ำ ถ้าปีที่คาดการณ์

ว่า ปริมาณน้ำจะมาก ฝ่ายก็จะมีความที่เฉพาะยกระดับน้ำให้สูงขึ้นเพื่อทดน้ำเข้าเหมืองเท่านั้น แต่ถ้ามีปริมาณน้ำน้อย แก่งเหมืองฝ่าย จะกำหนดให้ใส่กระสอบดินหรือทรายเข้าไปด้วย เพื่อให้ฝ่ายสามารถเก็บกักน้ำได้ด้วยการใส่กระสอบทรายหรือดินลงไปมากจะมีผลทำให้ตัวฝ่ายต้องรับแรงปะทะจากการไหลของน้ำมากขึ้น ซึ่งจะ ทำให้ตัวฝ่ายพังง่ายขึ้นด้วย ถ้าไม่มีความจำเป็นที่จะต้องใช้น้ำในฤดูแล้งมาก หัวหน้าเหมืองฝ่ายจะไม่กำหนดให้ใส่ทรายลงไป เพราะจะทำให้ฝ่ายพัง และต้องใช้แรงงานซ่อมแซมจำนวนมาก คอกหินหรือกระสอบทรายในแถวที่สาม สี่ ห้า และหก หัวหน้าเหมืองฝ่าย อธิบายว่าจะเป็นชั้นที่ลดความแรงของปริมาณน้ำท้ายฝ่ายและแรงปะทะจากน้ำที่กระแทกใส่ฝ่ายทั้งระบบ

ปัจจุบันระบบการจัดการน้ำทั้งฝ่ายน้ำปิงลูกบนและฝ่ายน้ำปิงลูกล่าง มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ดังจะพบว่า ฝ่ายน้ำปิงลูกบนมิได้มีบทบาทในการผันน้ำเข้าพื้นที่เดิมดังเช่นสมัยก่อน แต่กลับเป็นฝ่ายน้ำล้นที่รกร้าง และขาดผู้ดูแลเอาใจใส่ เนื่องจากการผันน้ำเข้าพื้นที่รับน้ำฝ่ายน้ำปิงลูกบน ได้เปลี่ยนมาเป็นระบบการจัดการน้ำแบบชลประทานของเขื่อนแม่งัด โดยสาเหตุสำคัญที่ชาวนาที่ใช้ฝ่ายน้ำปิงลูกบน ตัดสินใจเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการน้ำจากการพึ่งวิถีการจัดการน้ำของชาวบ้านมาเป็นวิถีการจัดการน้ำแห่งรัฐ เนื่องมาจากระบบการจัดการน้ำของเหมืองฝ่ายลูกบนนั้น ไม่สามารถเลี้ยงพื้นที่เพาะปลูกของฝ่ายได้อย่างเต็มที่ เพราะฝ่ายลูกบนนั้นนอกจากจะอยู่ไกลกว่าฝ่ายลูกล่าง ทำให้การผันน้ำเป็นไปได้ยากแล้ว พื้นที่รับน้ำของฝ่ายน้ำปิงลูกบนยังมีเนื้อที่น้อยกว่าพื้นที่รับน้ำฝ่ายน้ำปิงลูกล่าง ทำให้พื้นที่รับน้ำจากฝ่ายลูกบนได้รับน้ำน้อยกว่าฝ่ายลูกล่างตามสัดส่วนดังกล่าวด้วย

สำหรับฝ่ายน้ำปิงลูกล่างนั้น มีความเปลี่ยนแปลงเฉพาะทางด้านกายภาพ แต่ยังคงไว้ซึ่งระบบการจัดการและการพึ่งตนเองเช่นเดิม กล่าวคือ ฝ่ายน้ำปิงลูกล่างเปลี่ยนแปลงจาก “ฝ่ายหินทิ้ง” เป็น “ฝ่ายคอนกรีต” ที่มีรางระบาย ประตูน้ำปิด-เปิด ยังคงไว้ซึ่งระบบการจัดการและองค์กรท้องถิ่น คือ มีแก่งเหมืองฝ่าย ซึ่งมีบทบาทหน้าที่สำคัญในการจัดการและดูแลน้ำทั้งระบบ ตั้งแต่ก่อนน้ำเข้าถึงหน้าฝ่าย จนถึงปลายน้ำ

รูปแบบการบริหารจัดการน้ำระบบเหมืองฝ่ายน้ำปิงลูกล่างนั้น มีการบริหารในรูปหัวหน้าเหมืองฝ่าย แก่งฝ่าย ผู้ช่วยแก่งฝ่ายสืบต่อเนื่องมานาน แต่ปัจจุบันตำแหน่งดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ การอยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ สามารถอยู่ได้คราวละ ๔ ปี และจึงทำการเลือกตั้งใหม่ ซึ่งในขณะที่กรรมการฝ่ายต่าง ๆ อยู่ในตำแหน่งนั้น ชาวนาก็สามารถลงมติถอดถอนหัวหน้าแก่งฝ่าย และตำแหน่งอื่น ๆ ได้ หากเห็นว่าทำงานไม่ดี ไม่ซื่อสัตย์หรือไม่เหมาะสม สำหรับฝ่ายน้ำปิงลูกล่างนั้น มีตำแหน่งในการบริหารจัดการดังนี้

๑. กุ่มเหมือง (หัวหน้าเหมืองฝ่าย)	๑ คน
๒. เลขาฯ	๑ คน
๓. เหมืองญิก	๑ คน
๔. แก่งฝ่าย (ผู้ช่วยหัวหน้าเหมืองฝ่าย) หมู่บ้านละ	๒ คน

แก่งฝ่าย (ผู้ช่วยฯ) ทำหน้าที่เปรียบเสมือนตัวแทนที่รับหลักการและนโยบายจากการประชุมมาปฏิบัติ เมื่อมีการประชุมคณะกรรมการเหมืองฝ่ายแล้ว แก่งฝ่ายแต่ละหมู่บ้านต้องมีหน้าที่ไปแจ้งแก่ลูกบ้านของตนเองให้ทราบทั่วกัน เช่น ในกรณีการลี้ยงเหมือง (ทำความสะอาดเหมือง) นอกจากนั้นยังมีหน้าที่แบ่งปันเหมืองใส่ไก่ ในพื้นที่รับน้ำหมู่บ้านของตนเอง ส่วนกุ่มเหมือง (หัวหน้าเหมืองฝ่าย) มีหน้าที่ติดต่อประสานงานและของบประมาณจากแหล่งทุนอื่น ๆ นอกเหนือ จาก ที่เก็บจากผู้ใช้น้ำ เป็นเงินไร่ละ ๑๐ บาท/ปี โดยเงินที่เก็บได้จากลูกเหมืองจะแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนได้แก่ ส่วนที่ใช้สำหรับจัดทำกิจกรรมเหมืองฝ่ายเป็นเงิน ๓ บาท และส่วนที่ใช้สำหรับค่าบริหารจัดการและค่าตอบแทนคณะกรรมการ ๗ บาท ซึ่งไม่เพียงพอและไม่คุ้มต่อค่าเหินเหินของคณะกรรมการ

ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๕๔๗ ที่ประชุมคณะกรรมการเหมืองฝายน้ำปิงลู่ล่างจึงมีมติให้มีการจัดเก็บเงินเพิ่มอีก เป็นไร่ละ ๑๒ บาท และแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ค่าบริหารจัดการและค่าตอบแทนคณะกรรมการเป็นเงิน ๗ บาท เช่นเดิม แต่เพิ่มเงินค่าจัดกิจกรรมเหมืองฝายเป็นเงิน ๕ บาท เหตุที่ต้องเก็บเงินจากลูกเหมืองเพิ่มขึ้นเนื่องจากการจัดกิจกรรมเหมืองฝายในแต่ละครั้งใช้งบประมาณ มาก ซึ่งเก็บจากผู้ใช้น้ำเพียงและลูกเหมืองเพียงไร่ละ ๓ บาทไม่เพียงพอ จึงต้องทำการเพิ่มเป็น ๕ บาทโดยเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๗ เป็นต้นมา

ฝ่ายจ่ายฝายน้ำปิงลู่ล่าง		
1	จ่ายเลี้ยงฝายหมุนพร้อมเครื่องมือ	๒,๕๐๐
2	จ่ายหัวหน้าเหมืองฝาย	๒,๐๐๐
3	จ่ายเหรียญ	๕๐๐
4	จ่ายปิด-เปิดประตูน้ำ	๑,๐๐๐
5	จ่ายปิด-เปิดช่องระบายน้ำ	๑,๐๐๐
6	จ่ายดูแลอาคารทดน้ำ	๑,๐๐๐
7	จ่ายลงหลักหน้าฝาย	๒,๐๐๐
8	จ่ายซื้อไม้แป้นปูม	๕๐๐
	รวมเงิน	๑๐,๕๐๐
	รวมจ่าย	
1	จ่ายรถเดินไม่ออกหน้าปากเหมือง	
2	จ่ายเอาฝากระหัวออก	
3	จ่ายตัดไม้ออกลำเหมือง	
4	จ่ายจัดซื้อดิน	
5	จ่ายจัดซื้อยาฆ่าตวัพิษ	
6	จ่ายดูแลรักษาถนน	
	รวมเงิน	๓๕

บัญชีค่าใช้จ่ายฝายน้ำปิงลู่ล่าง ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๖

ค่าใช้จ่ายของฝายน้ำปิงลู่ล่างในปีพ.ศ. ๒๕๔๖ จำแนกได้ดังนี้

๑.	จ่ายเลี้ยงฝายหมุนพร้อมเครื่องมือ	๒,๕๐๐ บาท
๒.	จ่ายหัวหน้าเหมืองฝาย	๒,๐๐๐ บาท
๓.	จ่ายเหรียญ	๕๐๐ บาท
๔.	จ่ายปิด-เปิดประตูน้ำ	๑,๐๐๐ บาท
๕.	จ่ายปิด-เปิดช่องระบายน้ำ	๑,๐๐๐ บาท
๖.	จ่ายดูแลอาคารทดน้ำ	๑,๐๐๐ บาท
๗.	จ่ายลงหลักหน้าฝาย	๒,๐๐๐ บาท
๘.	จ่ายซื้อไม้แป้นปูม	๕๐๐ บาท
	เป็นเงินทั้งสิ้น	๑๐,๕๐๐ บาท

นอกจากนั้นยังมีค่าใช้จ่ายที่มีอาจกำหนดจำนวนเงินที่แน่นอนได้ ได้แก่ ค่าเอาเศษไม้จากหน้าปากเหมือง ค่าเอาฝาลานน้ำออก ตัดไม้เอากล้าเหมือง จัดซื้อดิน จัดซื้อยาฆ่าหญ้า ค่าเครื่องตีกรรมการ ค่าใช้จ่ายดังกล่าวมีแนวโน้มเพิ่มสูงมากขึ้นในปีพ.ศ. ๒๕๔๗ ทางคณะกรรมการเหมืองฝายไม่ยากให้ภาระที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้ ตกเป็นหน้าที่ของบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่ต้องออกเงินในส่วนของตนเองเพิ่มเติม จึงมีความจำเป็นที่จะต้องเก็บเงินค่าน้ำเพิ่มมากขึ้นกว่าปีที่ผ่านมา ๒ บาทต่อไร่ ยกเว้นพื้นที่บ้านหนองออน จะเก็บเงินไร่ละ ๑๕ บาท (มากกว่าหมู่บ้านอื่น ๓ บาท) เพราะน้ำขาดมาก ดังนั้น แก่เหมืองฝายบ้านหนองออนจะต้องทำหน้าที่และแบกรับภาระหนักมากขึ้น

การล่องเหมืองน้ำปิงลูกล่างในเดือนตุลาคม ๒๕๔๘

“ปุม” แบ่งน้ำแบบคอนกรีตจากฝายน้ำปิงลูกล่างในฤดูน้ำหลาก
บริเวณหน้าบ้านป่าจี้ หมู่ ๑ ต.อินทขิล อ.แม่แตง

ระบบการจัดการน้ำแบบเหมืองฝายกับแบบชลประทานของรัฐนั้น มีความแตกต่างอย่างชัดเจนมีข้อดีและข้อเสียต่างกันออกไป แต่ผู้ใช้น้ำยังคงต้องพึ่งพาการจัดการน้ำทั้ง ๒ ระบบ เนื่องจาก การใช้น้ำระบบชลประทานแบบเดียวนั้นไม่เพียงพอต่อความต้องการ ราวปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ก่อนที่กรมชลประทานจะสร้างเขื่อนแม่งัดสมบูรณ์ชลนั้น ทางกรมฯ ได้ยื่นข้อเสนอให้กับผู้ใช้น้ำฝ่ายลูกล่อว่าจะจัดการทำระบบเหมืองฝายใหม่ให้เป็นระบบชลประทาน แต่เมื่อผู้ใช้น้ำและลูกเหมืองได้จัดประชุม และให้ลงชื่อตามความสมัครใจว่าจะตกลงยอมรับระบบชลประทานหรือไม่ ปรากฏว่า กลุ่มผู้ใช้น้ำส่วนใหญ่ ไม่เห็นด้วยกับการนำระบบชลประทานมาใช้แทนระบบฝายน้ำปิงลูกล่อ เพราะเห็นว่าการใช้น้ำระบบชลประทานแบบเดียวนั้นไม่เพียงพอต่อการเพาะปลูก และถ้าเปลี่ยนแปลงเหมืองส่งน้ำเป็นแบบชลประทานแล้ว ทางปลายน้ำจะประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ เนื่องจากคลองส่งน้ำชลประทานมีขนาดมาตรฐานและค่อนข้างแคบ ไม่เพียงพอต่อการเพาะปลูกในพื้นที่โหล่งเมืองแกน ที่ประชุมจึงตกลงให้คงฝายเดิมของฝายน้ำปิงลูกล่อไว้จนถึงปัจจุบัน

คลองส่งน้ำชลประทานแม่งัดบริเวณ บ้านเด่น ต.อินทนิล อ.แม่อาย

การจัดสรร “ปันดำ” น้ำ

เมื่อเปรียบเทียบระบบการจัดสรรปันน้ำระหว่างระบบชลประทานแม่งัด และระบบเหมืองฝายน้ำปิงลูกล่อพบว่า ทั้งสองระบบมีความแตกต่างกัน โดยมีผลดีและผลเสียต่างกันออกไป เกษตรกรผู้ใช้น้ำบางท่านได้กล่าวถึงจุดเด่นและประโยชน์ของระบบชลประทานว่า

“ระบบชลประทานต้องดีกว่าฝายลูกล่อเพราะการแบ่งน้ำดีกว่า มีมาตรฐาน มีการเปิด - ปิดน้ำเป็นเวลา ฝายน้ำล้น (ฝายน้ำปิงลูกล่อ) น้ำไม่มาตรฐาน คนใดใครเอาก็กิน ถ้าวันใดฝนตกน้ำมาก็มาแรง ถ้าจะหายก็หายไป แต่บ่ขาด”

ฝ่ายเกษตรกรที่ใช้น้ำจากฝายน้ำปิงลูกล่อ ก็ให้ความเห็นสนับสนุนข้อดีของการใช้น้ำจากฝายน้ำปิงว่า

“ลั่นหน่านาปีบ ระบบของชลประทานจะเปิด ๔ วัน ปิด ๓ วัน และจะปิดประจำปีอีกเดือนหนึ่ง ปิดเพื่อกักเก็บน้ำ ถ้าเดือนอื่นกันแน่ ๆ ก็จะปล่อยให้น้ำมาเห็บ ๑ วันหรือ ๒ วัน แต่น้ำของของฝายลูกล่อนี้มีการปิดเลย จะปิดลงเหมืองแค่บ่เกิน ๕ วัน”

จากคำกล่าวของผู้ใช้น้ำข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ระบบการจัดสรรน้ำทั้งสองระบบมีข้อดีและข้อเสียต่างกันออกไป โดยระบบชลประทานนั้นจะเปิด และปิดเป็นเวลา สำหรับช่วงที่ปิดเพื่อการซ่อมแซมนั้นจะทำการปิดนานเป็นระยะเวลาถึง ๑ เดือน ทำให้ผู้ใช้น้ำชลประทานเดือดร้อนเป็นอย่างมาก ส่วนการใช้น้ำในระบบฝายน้ำปีงูลูกล่างนั้น จะทำการเปิดตลอดเวลาไม่มีการปิดกันแต่อย่างใด ทำให้น้ำเพียงพอต่อความต้องการเนื่องจากน้ำแม่ปีงมีน้ำไหลตลอดทั้งปี อาจมากหรือน้อยบ้างตามแต่ฤดูกาล

ในบางฤดูกาลประสบปัญหาเรื่องน้ำ เกิดภาวะแล้งจัด องค์กรท้องถิ่นที่จัดการฝายน้ำปีงูลูกล่าง ซึ่งนำโดย "กุ่มเหมือง" จะเป็นผู้เรียกประชุมแก่ฝายโดยพร้อมกันและทำการร่วมกันตัดสินใจแก้ปัญหาภัยแล้งดังกล่าว โดยการตกลงแบ่งน้ำซึ่งยึดหลักความต้องการ ความเร่งด่วนและความยุติธรรมเป็นสำคัญ ดังคำกล่าวของคุณจำลอง "กุ่มเหมือง" บ้านป่าจี้ กล่าวว่า

"เขาแบ่งน้ำกันทุกหน้า อย่างหน้าสวนนี้ เวลาทางใต้เป็นมา เขาจะหือเป็นกันไป ๗ วัน เขาถึงจะขึ้นเตของเขา หือเป็นเทียบ ๗ วัน เขากิน ๗ วัน หรือ ๕ วัน ๓ วัน แล้วแต่ ถ้าน้ำไปถึงทางพื้นเร็ว ๓ วัน ถ้ำข้าก็ ๕ ถึง ๗ วัน"

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ชาวนามีการประชุมเรื่องน้ำและการจัดสรรแบ่งน้ำทุกฤดูกาล ตามแต่ความจำเป็นของชาวนาและผู้ใช้น้ำ หากเกิดปัญหากับชาวนาคนใดคนหนึ่ง แก่เหมืองฝายและหัวหน้าเหมืองฝาย (กุ่มเหมือง) จะเป็นผู้พิจารณาและตัดสินใจก่อนในเบื้องต้น จากนั้นจึงจะขอมติจากที่ประชุมคณะกรรมการเหมืองฝาย ถ้าบางกรณีมีผลกระทบต่อชุมชนมาก ดังเช่น ถ้ามีชาวนาคนหนึ่งประสบปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำ แก่เหมืองฝายจะต้องไปดูว่าที่นาสูงกว่าเหมืองหรือไม่ ถ้าสูงจะต้องไปพูดกับลูกเหมืองว่าจะให้ชาวนาคนนี้นักินน้ำที่วัน หรือให้ตอนกลางคืน เพื่อให้ชาวนาผู้ประสบปัญหาได้นำน้ำเข้านาและทำการเพาะปลูกได้

คุณวิโรจน์ แก้วมณี แก่เหมืองฝายบ้านป่าจี้ และเหรียญฝายน้ำปีงูลูกล่าง

นอกเหนือจากการจัดสรรน้ำเพื่อการเพาะปลูก และการดำรงชีวิตของผู้ใช้น้ำฝายน้ำปีงูลูกล่างแล้ว กระบวนการที่สำคัญในการดำรงอยู่ขององค์กรเหมืองฝายท้องถิ่น ได้แก่ ระบบการจัดสรรแรงงานและการแบ่งงานกันทำ

การแบ่งงานของหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ใช้น้ำฝายน้ำปิงลูกล่าง จำนวนพื้นที่ ๓,๒๙๓ ไร่ นั้น มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยผู้นำที่มีอำนาจตัดสินใจสูงสุด คือ หัวหน้าเมืองฝาย (กุ่มเหมือง) ไม่ต้องพึ่งพาผู้ใด การประชุมนัดหมายแบ่งงานในแต่ละครั้งจะทำการนัดหมายเฉพาะแก่เมืองฝายแต่ละหมู่บ้าน (ชาวบ้านเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า กรรมการเมืองฝาย ปัจจุบันมีจำนวน ๒๕ คน) หลังจากนั้นแต่ละหมู่บ้านจะเป็นผู้ชี้แจงเรื่องต่าง ๆ รวมถึงการแบ่งงานของลูกเหมืองให้แก่ลูกบ้านของตนอีกครั้งหนึ่ง ดังตัวอย่าง กรณีเหตุการณ์ในการล่องเหมืองฝายประจำปี แสดงให้เห็นถึงการมีส่วนร่วม และการแบ่งงานกันทำของลูกเหมืองฝายน้ำปิงลูกล่างอย่างเป็นระบบดังคำกล่าวของคุณวิโรจน์ แก้วมณี แก่เมืองฝายบ้านป่าจี้ว่า

“วันที่ ๑๕ ตุลาคม เขาจะทำการล่องเหมืองใหญ่ ถึงวันที่ ๒๐ ตุลาคม โดยจะปิดน้ำบ่เกิน ๕ วัน ชาวบ้านที่ใช้น้ำจะมารวมกันในวันล่องเหมืองวันเดียว บ่ถึงหัวโมงก็เสร็จ จะแบ่งกันโดยวัดความยาวของเหมืองจากปากมาถึงอาคารทค้ำ ว่ามีกี่เมตรแล้วเอาจำนวนไร่เข้าหาร จากนั้นนำหลักปูนมาปักเป็นมาตรฐานว่า หมู่ ๑ ล่องเหมืองถึงนี่แน่ ถัดมาเป็นหมู่ ๒ ถัดมาเป็นหมู่ ๓ บ่ต้องไปรอกัน ทำตามเขตของตัวเอง”

เขตพื้นที่ล่องเหมืองของชาวบ้านป่าจี้ หมู่ ๑ เมื่อเดือนตุลาคม ๒๕๔๘

ระบบเมืองฝายน้ำปิงลูกล่าง มีการจัดการโดยอาศัยชาวบ้านในท้องถิ่นเป็นหลักสำคัญและคงรูปแบบดั้งเดิมได้ในระดับหนึ่ง โดยมีการจัดการอย่างเป็นระบบ ได้แก่ การจัดการเรื่องการเงินและบัญชี การจัดสรรแรงงาน การควบคุมระบบน้ำ การซ่อมบำรุงเหมืองฝาย การแก้ไขปัญหาเรื่องน้ำขาดแคลน รวมถึงการไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทต่าง ๆ ของลูกเหมือง และพิธีกรรมของเหมืองฝาย ซึ่งเรื่องราวหรือกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้จะยุติและดำเนินการภายในชุมชนภายใต้ความเสมอภาค ความยุติธรรมและความเท่าเทียมกัน ซึ่งจะจัดการกับสิ่งเหล่านี้ได้มีประสิทธิภาพเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถของหัวหน้าเมืองฝาย (กุ่มเหมือง) แก่เมืองฝาย และคณะกรรมการเมืองฝายเป็นสำคัญ แตกต่างจากระบบการจัดการของชลประทาน โดยระบบการจัดการของชลประทานในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น เรื่องการจัดสรรน้ำ ซ่อมบำรุง การปิด - เปิดน้ำ จะเป็นหน้าที่ของหน่วยงานชลประทานทั้งสิ้น ชาวนาและเกษตรกรทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ใช้น้ำและร้องขอแก่หน่วยงานชลประทานเมื่อประสบปัญหาเท่านั้น

ในช่วงเดือน ๘ - เดือน ๙ เหนือของทุกปี ที่ฝายน้ำปิงลูกล่างจะมีการจัด พิธีการเลี้ยงผีฝาย โดยการจัด กิจกรรมการเลี้ยงผีฝายของฝายน้ำปิงลูกล่างนั้น จัดขึ้นบริเวณฝายน้ำปิงลูกล่าง มีพิธีการอย่างง่าย ๆ โดยจะ เลี้ยงหมู มีแกนนำคือ หัวหน้าแก้มือฝาย และกรรมการเป็นผู้จัดหลัก โดยกุ่มเหมือง(หัวหน้าเหมือง) จะทำหน้าที่เป็นผู้ยื่นโยง ส่วนชาวนา ลูกเหมือง และผู้ใช้น้ำจะเข้าร่วมพิธีหรือไม่ก็ได้ การกำหนดวันในการเลี้ยง ผีฝายนั้น สำหรับฝายน้ำปิงลูกล่าง ไม่ถือฤกษ์ยามมากเท่าใดนัก โดยในปีพ.ศ. ๒๕๔๗ นี้กำหนดให้เลี้ยงผีฝาย ในวันที่ ๑๐ กรกฎาคม หลังจากทำการเลี้ยงผีฝายแล้ว คณะผู้จัดก็จะแจกจ่ายอาหารให้กับคณะกรรมการหรือ ผู้ใช้น้ำที่อยู่บริเวณนั่นเอง

การเลี้ยงผีฝายแม้งจัดขึ้นบริเวณคลองส่งน้ำใกล้เขื่อนแม้งัด โดยมี “แก้ววัด” เป็นผู้ทำพิธียื่นโยงอัญเชิญ ผีให้มากินเครื่องเซ่นและมีประธานกลุ่มผู้ใช้น้ำของเหมืองส่งน้ำแต่ละเส้นนั่งรายล้อมอยู่

การปรับตัวของฝายน้ำปิงลูกล่างต่อสภาวะปัจจุบัน

ในปัจจุบันนี้ฝายน้ำปิงลูกล่างต้องปรับตัวให้พึงพิงหน่วยงานชลประทานมากยิ่งขึ้น และต้องโอนอ่อน ผ่อนตามอำนาจการบริหารส่วนกลาง เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน รวมถึงเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนามากยิ่งขึ้น เนื่องจากโครงการหลายอย่างของฝายน้ำปิงลูกล่าง ต้องอาศัยงบประมาณจำนวนมาก เช่น การคาดเหมือง (ฉาบ ปูนซีเมนต์บริเวณพื้นเหมือง) การขุดลอกบริเวณหน้าฝายน้ำปิงลูกล่าง การติดต่อประสานงาน และการขอความช่วยเหลือในเรื่องต่าง ๆ กับหน่วยงานราชการ หัวหน้าเหมืองฝาย และคณะกรรมการเหมืองฝาย ไม่สามารถกระทำได้นี้เนื่องจากงบประมาณที่เก็บจากลูกเหมืองไร่ละ ๓ บาทนั้นไม่เพียงพอ โดยในประเด็น ดังกล่าว อดีตหัวหน้าเหมืองฝาย คุณบุญธรรม ปันอิน กล่าวชี้แจงว่า

“หมูที่กินน้ำฝายน้ำปิงลูกล่างมีอยู่ ๑๐ หมู จะเก็บเงินไร่ละ ๑๐ บาท หักเข้าเหมืองฝายไร่ละ ๓ บาท เหมือนกันหมดทุกหมู่บ้าน ปีหนึ่งจะเก็บได้เงินประมาณ ๔,๐๐๐ พันกว่าบาท แต่หักค่าใช้จ่าย ค่าตีหลักปาก เหมือง ฯลฯ ก็หมด เขาต้องช่วยกันดูแลเรื่องงบประมาณ เพราะหน่วยงานต่าง ๆ เขาก็บ่สนใจเขา ตอนนี้เขา เก็บกันได้ปีละ ๔,๐๐๐ กว่า บ่พอหรอก แต่พิธีเลี้ยงฝายและจ่ายค่าแรงงานต่าง ๆ ก็บ่พอแล้ว เขาต้องช่วยกัน ไปเขามาจากส่วนต่าง ๆ อีก”

นอกจากนั้นคุณบุญธรรม บันอิน ยังได้กล่าวแสดงความเป็นห่วงระบบเหมืองฝายน้ำปิงลูกล่าง และแสดงเจตจำนงให้หน่วยงานอื่น ๆ นอกเหนือจากองค์กรจัดการน้ำท้องถิ่นเข้ามาช่วยเหลือและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการ รวมทั้งแก้ไขปัญหาดังกล่าวต่าง ๆ ของฝาย

“ทุกวันนี้เขตฝายยังมีโดนคที่คืน ยังเป็นที่ดินเถื่อน หลักเขตยังมี กรมที่ดินเขาถือไปรังวัดเสีย ที่นี้เป็นพื้นที่สาธารณะ แต่ก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรังวัด ดังนั้นจึงไม่มีใครทำเนื่องจากบ่มีงบประมาณ ตอนหลังบริเวณฝายมีนายทุนมารังวัดจับจองที่ดินสาธารณะไป เคียวนี้ตามหนทางก็จะพบหลักโดนคของนายทุนมากมาย ผมก็บ่ชั่งว่าจะไคเพราะสู้กับนายทุนนี้ลำบาก ผมติงบ่สู้ เพราะมันอันตราย และเรื่องบนหัวฝายรอยัลปิง เป็นชอบมาคืดน้ำปิงไว้ หน้าแล้งไว้ล่องแพ ถ้าคืดน้ำปิบ บ้านหนองออนจะเคือคร้อนทันที ชาวบ้านต้องขึ้นไปคุดทุกครั่ง ๆ เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ขอให้เทศบาลช่วยเหลือและตรวจสอบด้วย”

นายบุญธรรม บันอิน อดีตหัวหน้าเหมืองฝาย(กุ่มเหมือง)
กล่าวชี้แจงรายได้เหมืองฝายในเวทีการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ ผู้ใช้น้ำฝายน้ำปิงลูกล่าง

องค์กรจัดการน้ำส่วนท้องถิ่น นำโดยอดีตหัวหน้าเหมืองฝาย (กุ่มเหมือง) มีการยอมรับและเริ่มปรับตัวเข้าหาส่วนกลางมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันกลุ่มองค์กรผู้ใช้น้ำก็มีได้ทั้งเฉยและยินยอมทุกสถานการณ์ บางครั้งกลุ่มดังกล่าวก็ได้ทำการเคลื่อนไหวโดยวิธีการต่อต้านและเจรจาต่อรองอยู่เนือง ๆ เพื่อให้ทางหน่วยงานบริหารส่วนกลางได้ทราบว่า หน่วยงานหรือองค์กรจัดการน้ำท้องถิ่นที่มีศักยภาพยังคงอยู่และจะพยายามตรวจสอบผลงาน รวมถึงการดำเนินงานของรัฐหรือหน่วยงานต่าง ๆ อยู่เสมอ ดังเช่น เหตุการณ์โต้แย้งของตัวแทนผู้ใช้น้ำฝายน้ำปิงลูกล่างที่ได้ทำการโต้แย้งหน่วยงานเทศบาลในเรื่อง “การเสนอให้ชาวบ้านแต่งตั้งคณะกรรมการเหมืองฝาย” ในเวทีการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายลูกล่าง เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๗ โดยทางฝายเทศบาลได้เสนอให้ชาวบ้านทำการคัดเลือกคณะกรรมการเหมืองฝายใหม่ ตามระบบการจัดตั้งองค์กร อย่างเป็นทางการ มีประธาน รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิก คณะกรรมการ ซึ่งชาวบ้าน นำโดยพ่อหลวงแดง ผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๔ บ้านม่วงคำ ไม่ได้ทราบมาก่อน จึงได้ชี้แจงและตอบโต้ว่า

“ในหนังสือกล่าวถึงการมาประชุมเพื่อรับการอบรมเชิงปฏิบัติการในการใช้น้ำ มิได้แจ้งให้ทราบว่าจะมีการจัดตั้งคณะกรรมการผู้ใช้น้ำแต่อย่างใด ตอนนี้หากจะให้การดำเนินการได้ผลสำเร็จนั้น ผมคิดว่า ทางเทศบาลเป็นตัวแทนขององค์กรท้องถิ่นที่มีศักยภาพเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เรียนรู้เรื่องต่าง ๆ เช่น การอบรม

ให้ความรู้เรื่องการบริหาร แต่สำหรับในโอกาสนี้ชาวบ้าน ฟันธง ส่วนใหญ่ ไม่ได้มาจึงไม่เหมาะสมที่จะเลือกคณะกรรมการได้ ผมคิดว่าการแต่งตั้งคณะกรรมการนั้น พ่อหลวงของแต่ละหมู่บ้านมีศักยภาพ เมื่อรับหลักการแล้วในวันนี้ ภายในคืนนี้ก็สามารถประชุมชาวบ้านได้ทันที ๑ วันหรือ ๒ วันไม่เกิน ภายใน ๗ วัน รับประกันว่าสามารถจัดตั้งเป็นรูปเป็นร่างได้ และหลังจากได้ตัวแทนชาวบ้านแล้ว จะนำตัวแทนดังกล่าวไปเสนอต่อเทศบาลเอง"

กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายน้ำบึงลูกล่างที่เข้าร่วมเวทีการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ ณ วัดวังแดง
เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๔๗

เวทีอบรมเชิงปฏิบัติการผู้ใช้น้ำฝายน้ำบึงลูกล่าง จัดขึ้นโดยเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา ทั้งยังมีผู้บริหารของหลายหน่วยงานเข้าร่วมให้ความรู้ ได้แก่ สส.บุญทรง เทริยาภิรมย์ สส.จากพรรคไทยรักไทย นายกเทศบาล เทศมนตรี และตัวแทนของเทศบาล รวมทั้งหัวหน้าโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาแม่แฝกแม้งัดเจ้าหน้าที่ด้านการเกษตรอำเภอ โดยมีประชาชนมาร่วมงานจากหลายหมู่บ้าน ทั้งผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน หัวหน้าเมืองฝาย แก่เมืองฝาย และประชาชนผู้ใช้น้ำ เป็นต้น

ในการจัดเวทีดังกล่าวถือเป็นโอกาสอันดีสำหรับชาวบ้าน หัวหน้าเมืองฝายคนเดิม คือ นายบุญธรรม ปันอิน ที่จะได้ชี้แจงต่อลูกเมืองและผู้ใช้น้ำเกี่ยวกับงบประมาณ รายรับ - รายจ่าย ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นขณะที่ตนทำหน้าที่เป็นหัวหน้าเมืองฝาย โดยในวาระดังกล่าวนายบุญธรรมได้ชี้แจงโดยสรุปว่า

"วันนี้ชลประทานแจ้งว่าจะทำการอบรม แต่มิได้แจ้งล่วงหน้าว่าจะเลือกคณะกรรมการเมืองฝายน้ำบึงลูกล่าง และแจ้งเพิ่มเติมว่า ตนเองทำหน้าที่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๑ และหมดวาระเมื่อเดือนเมษายน ๒๕๔๗ ปัจจุบันยังคงรักษาการแทนหัวหน้าเมืองฝายอยู่ ที่ได้มาเป็นหัวหน้าเมืองฝายเพราะมีผู้สนับสนุน เห็นว่ารุ่นพ่อผมก็เป็นแก่ฝาย ผมก็เลยเป็นแก่ฝาย และชอบช่วยงานสังคม จึงตกลงเป็นหัวหน้าเมืองฝาย"

หลังจากนั้นนายบุญธรรมได้ชี้แจงถึงระบบการจัดเก็บเงินของลูกฝายดังนี้

"หมู่ที่กินน้ำฝายน้ำบึงลูกล่างมีอยู่ ๑๐ หมู่ จะเก็บเงินไร่ละ ๑๐ บาท แล้วหักเข้าเมืองฝายไร่ละ ๓ บาทเหมือนกันหมดทุกหมู่บ้าน ปีหนึ่งจะเก็บเงินได้ประมาณ ๔,๐๐๐ พันกว่าบาทและหักค่าใช้จ่าย ค่าค้ำหลักปากเหมือง ฯลฯ ใช้จนหมด บางครั้งได้เงินมาจากที่อื่นบ้าง ซึ่งจะได้แจ้งในลำดับต่อไป เขาต้องช่วยกัน

ดูแลเรื่องงบประมาณ เพราะหน่วยงานต่าง ๆ เขาก่อบสนใจเอา ตอนที่เขาเก็บกันได้ปีละ ๔,๐๐๐ บาท บ่พอหรอก แค่นี้เลี้ยงฝ่ายและจ่ายค่าแรงงานต่าง ๆ ก่อบพอแล้ว เขาต้องช่วยกันไปเขาจะหาจากส่วนต่าง ๆ ด้วย"

กล่าวโดยสรุปว่า เงินที่เก็บจากลูกเหมืองและผู้ใช้น้ำ ไม่เพียงพอต่อการบำรุงรักษาและทำกิจกรรมของเหมืองฝาย ดังนั้นหัวหน้าเหมืองฝายจึงมีความจำเป็นต้องของบประมาณจากหน่วยงานอื่น ๆ เพื่อเป็นงบประมาณเพิ่มเติมในการทำนุบำรุงเหมืองฝาย ยกตัวอย่างเช่น หัวหน้าเหมืองฝาย นายบุญธรรมได้ทำหนังสือขอสนับสนุนเครื่องจักรกลชุดลอกฝายน้ำปีงูล่าง โดยของบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) ทางฝายอบจ.ได้ตอบรับ อนุมัติให้ยืมเครื่องจักรเพื่อทำการขุดลอกได้ แต่ชาวนาและผู้ใช้น้ำต้องออกค่าใช้จ่ายในส่วนของการค้ำน้ำเป็นเงิน ๓๔,๗๒๕.๕๐ บาท เพื่อเป็นค้ำน้ำเครื่องจักรในการทำงานเพราะทางอบจ.ไม่มีงบประมาณในส่วนนี้ หัวหน้าเหมืองฝาย(นายบุญธรรม) จึงนำเงินส่วนกลางของเหมืองฝายซึ่งขณะนั้นมีอยู่เป็นเงิน ๕๑,๓๑๕.๕๐ บาท นำไปจ่ายกับอบจ. พร้อมพยานหลายฝ่ายในการเบิกจ่าย ซึ่งสามารถตรวจสอบได้ ดังนั้นเงินกองกลางของเหมืองฝายจึงคงเหลือ ๑๖,๓๙๓ บาท และได้ชี้แจงว่าในการะงานและรายได้ค่าใช้จ่ายสามารถให้ลูกเหมืองและทุกฝ่ายเข้าตรวจสอบได้

สำหรับเทศบาล โดยนายกเทศมนตรียังคงยืนยันถึงความเป็นห่วงในระบบของการจัดการของชาวบ้าน โดยให้ความเห็นว่า ที่ต้องตั้งคณะกรรมการเดยนั้น มีสาเหตุเนื่องจากหัวหน้าเหมืองฝายคนเก่าหมดวาระ ดังนั้นการจัดตั้งคณะกรรมการอย่างเร่งด่วนเป็นสิ่งที่ต้องรีบทำ เพราะภาวะการขาดผู้นำอาจส่งผลให้เกิดปัญหาหลายประการ ยกตัวอย่างเช่น การจัดการน้ำไม่เป็นระบบ การเลี้ยงฝาย (ที่ผ่านมา) ไม่สมบูรณ์และไม่เต็มที่ ซึ่งถ้ามีองค์กรที่ชัดเจนแล้ว ทางเทศบาลจะนำสิ่งต่าง ๆ และภารกิจที่ถูกถ่ายทอดมา เช่น งบประมาณที่ สส.บุญทรงได้จัดสรรให้ (จำนวนกว่า ๓ ล้านบาท) นำมาดำเนินการได้ โดยการนี้เทศบาลจะได้เข้ามาร่วมดำเนินการกับชาวบ้าน อีกทั้งยังต้องร่วมกันสร้างและซ่อมแซมเหมืองฝายอย่างเร่งด่วน เทศบาลจึงเห็นว่าเมื่อวันนี้นำพร้อมกันแล้วน่าจะมีการตกลงกันอย่างชัดเจนในทันที

ลำดับต่อมา ตัวแทนเทศบาลจึงให้ชาวบ้านทำการตัดสินใจโดยการยกมือออกความเห็นใน ๒ ทางเลือกที่ตัวแทนชาวบ้าน (พ่อหลวงหมู่ ๔) และนายกเทศมนตรี ได้ให้ไว้ ได้แก่

๑. ชาวบ้านเลือกตัวแทนเองโดยกลับไปประชุมชาวบ้านที่หมู่บ้านของตนเอง และนำตัวแทนดังกล่าวเสนอแก่เทศบาลในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม เวลา ๐๙.๐๐ ณ สำนักงานเทศบาล
๒. ทำการเลือกคณะกรรมการให้แล้วเสร็จภายในวันนี้ (๑๕ ก.ค. ๔๗) โดยเทศบาลเป็นคนสักขีพยานจากการลงมติโดยการยกมือมีมติเป็นเอกฉันท์ว่า ชาวบ้านต้องการกลับไปเลือกกันเองในหมู่บ้านของตน

สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้สังคมเห็นว่า ระบบเหมืองฝายแบบเดิมยังคงมีอยู่ และมีศักยภาพเพียงพอที่จะคงอยู่และทำการปกป้องตนเองได้ แต่ในขณะเดียวกันกระแสการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจระบบทุนนิยมก็ทำให้เกิดผลกระทบกับระบบการจัดการเหมืองฝายด้วยเช่นกัน ตัวอย่าง เช่น กระแสความนิยมปลูกพืชแบบพันธะสัญญา (Contract Farming) ระบบการค้าแบบเสรี ที่ทำให้ชาวนาผู้ใช้น้ำ และลูกเหมืองต้องเกิดภาวะกดดันและต่อสู้เพิ่มมากขึ้น ทำให้การจัดการในระบบเหมืองฝายมีการปรับตัวเข้าสู่ภาวะพึ่งพิงหน่วยงานอื่น ๆ มากขึ้น โดยปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการจัดการระบบเสียใหม่ จัดรูปแบบเหมืองฝายให้ทันสมัยและเหมาะสมกับภาวะปัจจุบัน และเพิ่มเติมนโยบายในการตรวจสอบการทำงานของหน่วยงานส่วนกลางมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพื่อก่อให้เกิดความมีประสิทธิภาพในการจัดสรรน้ำเพื่อการอุปโภค บริโภคแก่ชาวนาและผู้ใช้น้ำอย่างสูงสุด

ปัญหาและวิกฤตการณ์ของฝายน้ำปิงลูกล่าง

ปัญหาของฝายน้ำปิงลูกล่างนั้นมีมากเช่นกัน เช่น กรณีการทะเลาะวิวาท ขโมยน้ำ ส่วนใหญ่มีปัญหาดังกล่าว (ปลายน) น้ำ บ้านหนองออน เนื่องจากอยู่ท้ายน้ำ ซึ่งในกรณีดังกล่าวมีการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดย กุ่มเหมือง และแก้มือฝาย เป็นผู้ไกล่เกลี่ย และถ้าขาดคนนำมากจะใช้ระบบแบ่งเป็นวัน เช่น หมู่ ๑ - ๕ กิน ๓ วัน คือ วันอาทิตย์ วันจันทร์และวันอังคาร อีก ๔ วันที่เหลือจะต้องแบ่งน้ำให้หมู่บ้านอื่นใช้ ซึ่งวิธีการโอนอ่อนผ่อนปรน สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวให้หมดไปได้ แต่ปัญหามบางประเภทไม่สามารถแก้ไขด้วยวิธีการผ่อนปรนได้ อีกทั้งยังก่อให้เกิดผลเสียและรายจ่ายเพิ่มเติมขึ้น โดยรายจ่ายส่วนใหญ่ที่จ่ายเพิ่มเติมนี้ ไม่อาจคาดการณ์และวางแผนไว้ล่วงหน้าได้ เนื่องจากอาจเกิดจากภาวะปัญหาหลายประการ ได้แก่ บริเวณปากเหมือง ซึ่งเป็นปางช้างสำหรับการท่องเที่ยวของกลุ่มนายทุน คือ ปางช้างแม่ทะลาย และปางช้างบ้านทับเตือ จะมีเศษแพสำหรับการท่องเที่ยวซึ่งเมื่อแพเสีย เศษไม้ ขี้ช้าง จะลอยมาติดที่หน้าฝายลูกล่าง ทำให้เศษต่าง ๆ ติดและทับถมกันมาก ส่งผลให้น้ำไหลช้าลงและตื้นเขินได้ ซึ่งปัญหามาจากผลกระทบจากธุรกิจการท่องเที่ยวนี้ ชาวนา ผู้ใช้น้ำ และลูกเหมือง เกิดความอึดอัด คับข้องใจ แต่ก็ไม่สามารถดำเนินการแก้ไขได้ และบางกรณีถึงกระทั่งถูกขู่ทำร้ายร่างกายจนถึงชีวิต

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สภาวะปัญหาของฝายน้ำปิงลูกล่างกำลังอยู่ในช่วงวิกฤติ เนื่องจากปัญหาหลัก ๒ ประการ ได้แก่

ประการแรก ปัญหาทางสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมและสภาพปัญหาน้ำ หินทราย เช่น กรณีหินทรายถมเต็มหน้าฝาย เนื่องจากหินทรายไม่ลงบริเวณประตูน้ำฝายคอนกรีต ผู้ใช้น้ำแก้ปัญหาโดยการตกลงกับบริษัทหุดทรายให้หุดทรายหน้าฝายนำไปจำหน่ายในราคาพิเศษ ๓ - ๔ บาท แต่ภายหลังมีปัญหาทางกฎหมายอีก

ประการที่สอง ปัญหาจากกลุ่มนายทุนและกลุ่มอิทธิพลต่าง ๆ ที่ประกอบธุรกิจท่องเที่ยว หรือธุรกิจอื่น ๆ อันส่งผลเสียและเบียดบังผลประโยชน์ของชาวบ้านและผู้ใช้น้ำในแม่น้ำปิง ซึ่งถือเป็นปัญหาที่รุนแรงและต้องช่วยกันแก้ไขอย่างเร่งด่วนที่สุด ดังกรณีตัวอย่าง เช่น

กรณีที่ ๑ ฝายล่างน้ำของฝายถูกช้างจากปางช้างเหยียบหักทำให้เศษต่าง ๆ เข้าไปอุดตันฝายน้ำปิงลูกล่างได้ ถ้าชาวบ้านไปตักเตือนก็จะนำช้างกลับไป แต่ถ้ามีโอกาสก็จะนำช้างมาไว้อีก

กรณีที่ ๒ พื้นที่บริเวณฝายซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะถูกเบียดบังปักเขตแดนจากนายทุน ซึ่งคนสมัยก่อนจับจองไว้ และเคารพในบทบาทของความเป็นเหมืองฝาย ปัจจุบันนายทุนใช้อำนาจในการเบียดบังเอาพื้นที่สาธารณะของชาวบ้านที่ไม่ใช่ประโยชน์

กรณีที่ ๓ วิกฤตการณ์รีสอร์ททับเตือ "รอยัลปิงรีสอร์ท" ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๔๕ รอยัลปิงรีสอร์ท เป็นรีสอร์ทที่อยู่เหนือฝายน้ำปิงลูกบนไม่ไกลเท่าใดนัก ฝายลูกบนเก่าได้ถูกยกเลิกไปแล้ว รีสอร์ทจึงเอาปูนซีเมนต์เททับฝายลูกบน เป็นฝายน้ำล้นของรีสอร์ท หน้าแล้งน้ำปิงน้อย รีสอร์ทจะกั้น เพื่อใช้ในธุรกิจการล่องแพ น้ำด้านล่างฝายจึงแห้งขอด ทำให้ชาวบ้านเดือดร้อน และพืชผลทางการเกษตรได้รับความเสียหาย ชาวบ้านนับพันคน จึงพากันไปประท้วง ทางรีสอร์ทได้ยอมความและเปิดทางน้ำให้ไหลสู่ฝายชาวบ้าน

กล่าวโดยสรุป ปัจจุบันจึงนับว่าพื้นที่ในเขตเมืองแกนทั้งหมด ได้อาศัยทั้งระบบชลประทานของรัฐ คือชลประทานจากเขื่อนแม่งัดสมบูรณ์ชล ที่ให้น้ำอย่างเป็นระบบและสามารถแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วมและน้ำขาดแคลนในหน้าแล้งไปได้มาก ขณะเดียวกันกลุ่มชาวนาผู้ใช้น้ำก็ยังคงรักษาระบบชลประทานพื้นบ้าน คือฝายน้ำปิงลูกล่าง ที่เปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตแบบถาวร โดยใช้ระบบบริหารจัดการโดยสมาชิกกลุ่มองค์กรผู้ใช้น้ำร่วมกันของชาวนาเอง

การปรับตัวของชาวนาต่อแรงกดดันของการผลิตในระบบพืชพาณิชย์แบบทุน ทำให้ชาวนาต้องการใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น การประสานประโยชน์ระหว่างการบริหารจัดการแบบระบบชลประทานของรัฐ กับระบบเหมืองฝายของชาวนา ทำให้ชาวนาเรียนรู้ถึงข้อดี ข้อเสีย และพัฒนาความเข้มแข็งขององค์กรตัวเองไปได้พร้อม ๆ กับความมั่นคงในระบบเศรษฐกิจของชาวนาที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไป

การบริหารจัดการน้ำ ในระบบชลประทานของรัฐ พื้นที่บริการของเขื่อนแม่จันทน์สมบูรณ์ชล

พื้นที่เขตลุ่มน้ำแม่จัน ใช้น้ำจากน้ำเขื่อนแม่จันเป็นส่วนใหญ่ โดยมีรายละเอียดและวิธีการจัดการน้ำในแต่ละหมู่บ้านดังนี้

๑. บ้านแม่หอพระ (ต.แม่หอพระ) ได้รับน้ำ ๒ แหล่ง ได้แก่ น้ำคูที่ ๒๒ จากเขื่อนแม่จัน แยกมาจากบ้านหนองบัว ใต้อำเภอเมืองและบ้านป่าแขมด้วย และน้ำจากอ่างห้วยก้าง บ้านป่าเลา

คูน้ำทั้ง ๒๒ คูที่ปล่อยมาจากน้ำเขื่อนแม่จันมีแก่งฝายคูลทั้ง ๒๒ คู และแก่งฝายที่คูลคูน้ำที่ ๒๒ (เลียงไรนา ๑๕๕ ไร่) คือ นายเผือก อินทะเรือง อายุ ๖๖ ปี ซึ่งได้รับเลือกตั้งจากชาวบ้านให้เป็นแก่งฝาย โดยมีการตกลงการแบ่งน้ำ ที่กำหนดว่า ถ้าน้ำมากจะปล่อยให้น้ำไหลตามสบาย แต่น้ำน้อยจะมีการแก้ไขปัญหาคือ ปล่อยน้ำช่วงละ ๑๐ เจ้า ในการบริหารจัดการคูน้ำตามระบบชลประทานของบ้านแม่หอพระจะมีการเก็บเงินโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ ส่วนแรก เป็นการเก็บเงินไร่ละ ๒๐ บาท / ปี เพื่อเป็นค่าเสียเวลาให้แก่ฝาย ส่วนที่ ๒ เป็นการเก็บเงินตางละ ๒๐ บาท / ปี เพื่อนำเงินไปใช้จัดงานประเพณีต่าง ๆ ของน้ำ เช่น เลี้ยงผีฝายที่เขื่อนในเดือน ๙ ซ่อมแซมลำเหมือง เป็นต้น

๒. บ้านซ้อแล (ต.ซ้อแล) มีเนื้อที่ที่รับน้ำประมาณ ๔๐๐ ไร่ มีนายบุญส่ง อินทจักรเป็นกุ่มเหมือง คอยดูแลเหมืองจำนวน ๗ เหมือง และแก่งฝายอีกจำนวน ๗ คน โดยมีการจัดการประชุมร่วมกัน แก่งฝายมีหน้าที่ดูแลเรื่องความสะอาดและซ่อมแซมเหมืองฝายนั้นๆ เมื่อถึงฤดูการเลี้ยงผีเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำจะมาจัดงานประเพณีการใช้น้ำทุกฝาย

๓. บ้านก้างหงส์ (ต.บ้านเป้า) แบ่งเป็น ๒ ฝั่ง ได้แก่ บ้านก้างหงส์เหนือ และบ้านก้างหงส์ใต้ ใช้น้ำจากเขื่อนแม่จันทั้งสิ้น ๓๕ คู เป็นคูใหญ่ ๑๕ คู โดยน้ำทั้ง ๓๕ คู จะมีแก่งเหมืองคอยดูแลอยู่ละ ๑ คน มีกลุ่มบริหารผู้ใช้น้ำซึ่งตั้งมา ๒ ปีแล้ว จำนวน ๑๔ คน คอยดูแลแก่งเหมืองทั้ง ๓๕ คนอีกทีหนึ่ง ประธานกลุ่มบริหารผู้ใช้น้ำคือ นายทวี ทองซ้ำ (คนบ้านก้างหงส์)

กลุ่มผู้บริหาร จะคอยดูแลเงินค่าน้ำ โดยเรียกเก็บค่าน้ำจากชาวนา หรือชาวสวน ไร่ละ ๒๐ บาท / ปี โดยเงินที่ได้จะแบ่งเป็น ๒ ส่วนเท่า ๆ กัน ส่วนแรกจะแบ่งให้แก่ฝายผู้ดูแลน้ำ ส่วนที่สองจะเก็บไว้เพื่อนำเงินมาดูแล ซ่อมแซมคู เหมือง ฝาย

คลองส่งน้ำใหญ่ของตำบลบ้านเป้า นั้นมีความยาวประมาณ ๑๗ กิโลเมตร เลี้ยงพื้นที่บ้านเป้า ๕,๐๐๐ ไร่ และพื้นที่ ต.อินทขิล ๓,๐๐๐ - ๔,๐๐๐ ไร่ รวมประมาณ ๘,๐๐๐ - ๙,๐๐๐ ไร่ มีผู้ดูแลใหญ่คือ นายอารยะ บุญยิ้ม คลองส่งน้ำนี้จะถูกปิดเป็นเวลา ๑ เดือน คือ ประมาณวันที่ ๑๕ พฤษภาคม - ๑๕ มิถุนายน

๔. บ้านแม่เลิม (ต.บ้านเป้า) ได้รับน้ำจาก ๒ ส่วน ได้แก่ น้ำจากเขื่อนแม่จัน หมู่ ๒, ๓, ๔ และน้ำจากอ่างเก็บน้ำห้วยแม่เลิม ซึ่งเป็นอ่างดิน แบ่งเป็น ๒ อ่าง ได้แก่ อ่างเก็บน้ำห้วยแม่เลิมในและอ่างเก็บน้ำห้วยแม่เลิมนอก (ล้งในเดือนเม.ย. - พ.ค.) กันน้ำแม่เลิม หมู่ ๑, ๒ (บางส่วน) บ้านแม่เลิมมีเหมืองใหญ่ ๓ เหมือง โดยมีผู้ดูแลคือ เหมืองที่ ๑ คือ นายเสาร์ มณี , เหมืองที่ ๒ คือ นายชิน เลิมลุ่ม , เหมืองที่ ๓ คือ นายเสาร์คำ สมนึก โดยมีพื้นที่รับน้ำทั้งสิ้น ประมาณ ๓๕๐ ไร่ มีการจัดการน้ำโดยการแบ่งน้ำในฤดูแล้งจะมีการแบ่งรอบเวร เวรแรก หมู่ ๑ ได้น้ำ วันจันทร์ - พุธ (ประธานผู้ดูแลคือ นายอุทัย วันเพ็ญ)

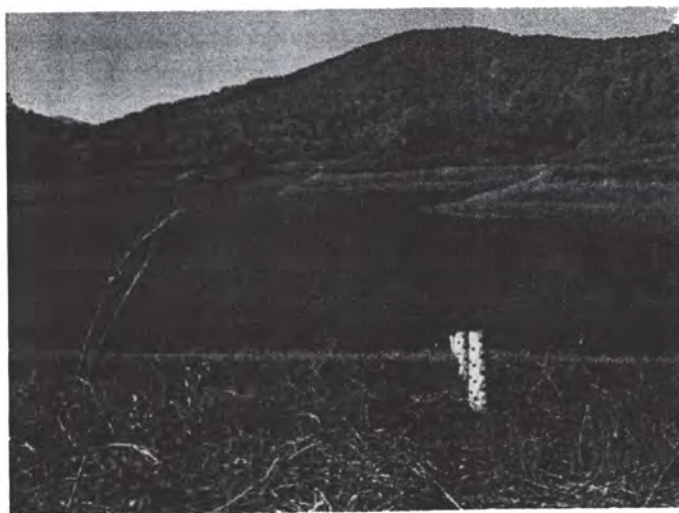
หมู่ ๒ ได้นำ วันพฤหัสบดี - เสาร์ การปิด-เปิดจะเป็นเวลา คือ ตั้งแต่ ๐๕.๐๐ - ๑๘.๐๐ น. มีการเก็บเงินเพื่อบำรุงค่าดูแลรักษา และจัดการฝายไร่ละ ๑๐ บาท / ปี

๕. บ้านเด่น (ต.อินทขิล) ใช้น้ำจากเขื่อนแม่จิดเพื่อเลี้ยงพื้นที่เพาะปลูก ประมาณ ๘๐๐ ไร่ (๓๐๐ - ๓๕๐ ไร่) แบ่งเป็น ๔ ไร่ ได้แก่ ไร่ที่ ๕๔ ไร่ฝาย คือ นายศรี ป้อมตา อายุ ๗๐ ปี ไร่ที่ ๕๑ ไร่ฝาย คือ นายสมศักดิ์ รังเงิน ไร่ที่ ๕๓ ไร่ฝาย คือ นายสอน ชันแก้ว และไร่ที่ ๕๕ ไร่ฝาย คือ นายรัตน์ เด่นสะท้าน มีการตกลงการใช้น้ำโดยการแบ่งระหว่างช่วงทำนาจะเปิดคูตลอด (มิ.ย. - ธ.ค.) แต่หลังจากนั้นจะทำการปิดสัปดาห์ละ ๒ วัน คือ วันจันทร์และวันอังคาร

การจัดเก็บค่าบำรุงรักษา คูน้ำจะเก็บในเดือนมิถุนายน ไร่ละ ๒๐ บาท / ปี โดยแบ่งเงินที่ได้ออกเป็น ๒ ส่วนเท่า ๆ กัน ส่วนแรก จะแบ่งเป็นค่าแรงให้แก่ฝาย อีกส่วนหนึ่งจะแบ่งเป็นเงินฉุกเฉินไว้ใช้ซ่อมแซม คูและเหมืองฝาย โดยส่วนนี้ คณะกรรมการบริหารผู้ใช้น้ำเป็นผู้เก็บไว้

การจัดการน้ำจากชลประทานเขื่อนแม่จิด ในพื้นที่การเกษตรบ้านช่อแล

อ่างเก็บน้ำห้วยแม่เลิม บ้านแม่เลิม ต. บ้านเป้า อ.แม่แตง

ระบบการผลิตในโฮ่งเมืองแกน

ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่จัต และน้ำแม่ปิงในโฮ่งเมืองแกน มีการเพาะปลูกพืชหลายระบบ และเพาะปลูกได้ตลอดปี มีรายละเอียดของบ้านที่ปลูก กระบวนการผลิต และระบบการตลาดดังนี้

๑. ข้าว (บ้านแม่หอพระ/บ้านช่อแล/บ้านก้างหงส์/บ้านแม่เลิม/บ้านเด่น) บ้านแม่หอพระปลูกน้อยลง เพราะมีรายจ่ายและการลงทุนสูง ไม่คุ้มค่า ทำให้ต้องซื้อเข้ามาจากชุมชนอื่นมากขึ้น โดยบ้านแม่หอพระจะรับซื้อข้าวกินจากเมืองฝาง ในราคากระสอบละ ๕๐๐ บาท ซึ่งคุ้มกว่าปลูกเองเพราะการปลูกต้องเสียค่าปลูก ไร่ละ ๔๐๐ บาท ค่าไถ ไร่ละ ๕๐๐ - ๖๐๐ บาท และค่าเกี่ยวข้าวไร่ละ ๔๐๐ บาท รวมเป็นค่าใช้จ่ายที่ต้องเสียไปต่อไร่ เป็นเงิน ๑,๓๐๐ - ๑,๕๐๐ บาท ชาวบ้านบ้านแม่หอพระจึงเห็นว่าไม่คุ้มค่ากับการลงทุน

นอกจากนั้นหมู่บ้านอื่น ๆ ได้แก่ บ้านช่อแล บ้านก้างหงส์ บ้านแม่เลิม และบ้านเด่น มีการปลูกข้าว ทั้ง กข.๖ และสันป่าตอง ๑ (ยกเว้นบ้านเด่นปลูกพันธุ์ กข.๒ และกข.๑๐) ปลูกได้ผลผลิตที่ใกล้เคียงกัน ข้าวนาออปลูกได้ไร่ละ ๔๐ ถึง ได้ราคา ๓๕ - ๔๐ บาท / ถึง ข้าวนาปีปลูกได้ไร่ละ ๗๐ ถึง ได้ราคา ๕๐ - ๖๐ บาท / ถึง

๒. กระเทียม (บ้านแม่หอพระ/บ้านก้างหงส์/บ้านแม่เลิม/บ้านเด่น) บ้านแม่หอพระ มีพ่อค้ามารับซื้อจากลำพูน โดยชาวบ้านจะหาพันธุ์เองจากลำปาง นอกจากนั้นยังมีการรวมกลุ่มผู้ปลูกกระเทียมเพื่อต่อรองราคาปุ๋ยต่าง ๆ

สำหรับหมู่บ้านอื่น ๆ นั้น นำพันธุ์มาจากพ่อค้า(ก้างหงส์) บางหมู่บ้านนำพันธุ์มาจากชุมชนเอง (แม่เลิม,บ้านเด่น) ขายให้กับพ่อค้าคนกลางในราคากระเทียมสด กิโลกรัมละ ๙ - ๑๐ บาท แห้งกิโลกรัมละ ๒๐ - ๓๐ บาท ปี พ.ศ. ๒๕๔๔ ขายได้ถึงกิโลกรัมละ ๔๐ บาท เพราะกระเทียมจากจีนเข้ามาไม่ได้

พื้นที่ปลูกกระเทียมขนาดใหญ่ ในเขตบ้านแม่หอพระ อำเภอแม่แตง

๓. ข้าวโพดหวาน (บ้านแม่หอพระ/บ้านก้างหงส์/บ้านแม่เลิม/บ้านเด่น) มีบริษัทมาลงทุนให้ ในเรื่องพันธุ์ - ปุ๋ย - ยาฆ่าแมลง จากนั้นหักเงินจากค่าผลผลิต และประกันราคาให้ กก.ละ ๒.๓๐ - ๒.๕๐ บาท ส่งไปยังโรงงานที่ แม่แตง แม่ริม หางดง สันป่าตอง

๔. มะเขือ (บ้านแม่หอพระ)

๕. ผักกาด (บ้านแม่หอพระ/บ้านแม่เลิม/บ้านเด่น) มีปลูกไม่มากนัก อาจปลูกรวมกับไร่พริก

๖. ยาสูบ (ยาขึ้น - ยาฉุนพื้นเมือง บ้านแม่หอพระ/บ้านช่อแล) บ้านแม่หอพระมีการปลูกยาขึ้นกันประมาณ ๒๓๐ ไร่ (เกือบทุกหลังคาเรือน) หลังคาเรือนละ ๕ - ๕ ไร่ ซึ่งยาขึ้นแม่หอพระ เป็นที่ขึ้นชื่อและราคาดี จะขายในราคา กว๊าะละ ๓,๐๐๐ บาท (๑ กว๊าะมี ๕๐ ห่อ / ๑ ห่อ มี ๑๐๐ มัด / มัดละ ๓๐ บาท (๕ แผ่น เป็น ๑ มัด)) สาเหตุที่ปลูกมากที่บ้านแม่หอพระนี้ เนื่องจาก ส้มก่อนบรรพบุรุษเคยทำมาก่อน ปัจจุบันได้ใช้เทคโนโลยีเปลี่ยนเป็นเครื่องหั่นยาสูบซึ่งมีราคาสูง เครื่องละ ๖,๐๐๐ - ๑๕,๐๐๐ บาท และจะไม่ปลูดยาหมอญ (เวอร์จิเนีย) เพราะเตาบ่มไม่มี ยาขึ้นที่บ้านแม่หอพระผลิตได้จะส่งไปยัง สันป่าตอง ฝาง เชียงราย

ในการเพาะปลูกยาขึ้นบ้านแม่หอพระ ชาวบ้านส่วนใหญ่จะเช่าพื้นที่เพาะปลูกจากนายทุน ไร่ละประมาณ ๑,๐๐๐ บาท / ปี บางราย ๑,๕๐๐ บาท / ปี ยาขึ้นแม่หอพระขึ้นชื่อกว่ายาขึ้นเมืองแพร่ และเมืองน่าน จะแบ่งขายเป็นเซ่ง เซ่งละ ๑๐๐ มัด (๕ แผ่นมี ๑ มัด) มัดละ ๓๐ บาท เป็นเงินเซ่งละ ๓,๐๐๐ บาท มีผู้มารับซื้อและขายย่อยที่อื่น เช่น ฝาง ลำพูน ปัจจุบันชาวบ้านเพาะปลูกกันคนละประมาณ ๑๐ ไร่ เมื่อปีที่แล้วถูกลูกเห็บตกใส่เกิดเสียหายเป็นอย่างมาก (น่า) บ้านแม่หอพระเป็นผู้ริเริ่มปลูกก่อนแล้วหมู่บ้านอื่นจึงปลูกตามมา

การปลูกยาสูบ (ยาขึ้น) ในบ้านแม่หอพระ อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่

๗. พริก (บ้านแม่หอพระ/บ้านช่อแล/บ้านแม่เลิม/บ้านเด่น) พันธุ์ของชาวบ้านเอง และพ่อค้าคนกลางมารับซื้อในราคากิโลกรัมละ ๑๕ - ๒๐ บาท

๘. ถั่วลิสง (บ้านช่อแล/บ้านเด่น) พ่อค้าเอาพันธุ์มาให้บ้าง ปลูกเองบ้าง และรับซื้อในราคา ๘๐ - ๑๒๐ บาท / ถัง ส่งไปยังเชียงใหม่และกรุงเทพฯ

๙. มันฝรั่ง (บ้านช่อแล/บ้านเด่น) มีบริษัทมารับซื้อโดยนำพันธุ์มาให้+ปุ๋ย+ยาฆ่าแมลง และหักจากค่าผลผลิตที่ได้รับ โดยประกันราคาให้กก.ละ ๑๐ บาท

๑๐. ลำไย (บ้านช่อแล/บ้านแม่เลิม) มีพ่อค้ามารับซื้อจากแม่แตง ให้ราคากก.ละ ๘ - ๑๒ บาท

๑๑. ถั่วเหลือง (บ้านแม่เลิม) ใช้พันธุ์จากชาวบ้าน โรงงานจะมารับซื้อ และสหกรณ์แม่แตงมารับซื้อในราคากิโลกรัมละ ๘ - ๑๐ บาท

๑๒. มะเขือม่วง พืชพันธุ์สัญญา ที่ชาวบ้านเรียกว่า “มะเขือไร่ญาติ” เพราะต้องคอยดูแลผลผลิตทุกวัน ต้องเก็บให้ได้ตามขนาดมาตรฐานที่โรงงานกำหนด หากเล็กเกินไป หรือโตเกินไป ก็จะถูกเกรด จะขายได้ในราคาที่ต่ำกว่า

คุณสุริย์ ใจคำ เกษตรกรบ้านป่าจี้ (รหัสประจำตัวการผลิตจากบริษัทคือ “แม่แดง ๒๕”) ได้ให้รายละเอียดการผลิตมะเขือว่า ตัวเองปลูกมาได้ ๕ ปีแล้ว เป็นของ บริษัท ปรีณเชสฟูดส์ จำกัด ปลูกส่งไปขายญี่ปุ่น ราคารับซื้อ เกรดเอ ๖ บาท บี ๑ บาท (เพราะใหญ่หรือเล็กเกินขนาดกำหนดที่ ๑๒ – ๑๕ เซนติเมตร) บริษัทกำหนดให้พื้นที่ปลูกคนละ ๑ ไร่ ประมาณ ๑ พันต้น ได้ประมาณ ๗๐,๐๐๐ กว่าบาท ใช้เวลาปลูก ๔๕ – ๕๐ วัน จึงจะปล่อยให้ดอกออก ก่อนหน้านั้นจะเด็ดดอกทิ้ง จากนั้นอีก ๑๕ วันจึงจะเก็บได้ไปตลอดระยะ ๒ เดือน และสามารถเก็บต่อไปได้อีกประมาณ ๔ เดือนก็จะหมดรุ่น

ต้นทุนกล้าพันธุ์ ต้นละ ๒.๕๐ บาท ค่าปุ๋ยและยาฆ่าแมลงต่อไร่ ประมาณ ๒๐,๐๐๐ บาท ปุ๋ยใส่ ๗ วัน ครั้ง ยา ๕ วันครั้ง

มีสมาชิกกลุ่มที่ปลูกทั้งหมด ๑๖ เจ้า (ราย) สมาชิกเก่าต่อสัญญาอีก ๒ ราย ทั้งกลุ่มเวลาปลูกต้องดูแลอย่างละเอียดตลอดเวลา ไปจนถึงเวลาเก็บจนหมดรุ่น ไม่มีเวลาได้พัก ชาวบ้านจึงขนานนามว่า “มะเขือไร่ญาติ” เพราะไม่มีเวลาไปช่วยงานในชุมชนเลย ไม่ว่าบ้านศพ แต่งงาน หรืองานวัดอื่นๆ เพราะต้องดูแลเหมือนลูกตลอดเวลา

มะเขื่อนี้เริ่มปลูกที่บ้านสบเลิม และแม่หอพระก่อน ต่อมาที่บ้านนาเมืองมีปลูก ๓ – ๔ ราย รุ่นนี้เก็บวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๔๗ ได้เฉลี่ยวันละ ๑๐๐ กิโลกรัม เท่ากับ ๖๐๐ บาท เดือนหนึ่งก็ตกราว ๑๔,๐๐๐ บาท ๔ เดือนก็ได้ประมาณ ๗๒,๐๐๐ บาท จะได้เงินสิงหาคม (หักค่าปุ๋ยและยาแล้ว)

ใช้น้ำจากเขื่อนแม่งัด เสียค่าน้ำปีละ ๒๐ บาทต่อไร่ (ทั้งนาและสวน) ตัวเองทำทั้งนาและสวนรวม ๑๐ ไร่ เสียค่าน้ำ ๒๐๐ บาท

คุณวิโรจน์ แก้วมณี หัวหน้าเหมืองฝายบ้านป่าจี้ เป็นเกษตรกรอีกรายหนึ่งที่ปลูกมะเขือม่วง ได้ให้รายละเอียดว่า เพิ่งเริ่มมาปลูกปีนี้ ก่อนหน้านี้ปลูกกระเทียมและถั่วเหลือง แต่ต้นทุนสูง กำไรน้อย โดยเฉพาะถั่วเหลือง ปลูกน้อย ๆ ไม่คุ้ม ต้องใช้พื้นที่ปลูกมาก ๆ จึงจะคุ้ม บางปีก็ขาดทุนทั้งกระเทียมและถั่ว จึงลองมาปลูกมะเขือดู ทำ ๒ ไร่ ๒ งาน จ้างคนงาน ๓ คน (ไทใหญ่) ค่าแรงวันละ ๑๐๐ บาท เริ่มเก็บวันที่ ๑๙ กรกฎาคม เป็นต้นมา

รายได้วันละประมาณ ๒,๐๐๐ บาท เดือนหนึ่งก็ตกประมาณ ๖๐,๐๐๐ ระยะเวลา ๔ เดือน ก็ได้ประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ บาท หักค่าปุ๋ย ค่ายารวมประมาณ ๔๔,๐๐๐ บาท คงเหลือสุทธิ ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท บ้านหมู่ ๒ วังแดง หมู่ ๓ หัวดง หมู่ ๔ ม่วงคำ ปลูกผักกาดจ้อน (กวาดตุง) คะน้า ถั่วฝักยาว ผักชี มีแม่ค้าภายนอกมาเหมาซื้อถึงสวน ส่งขายที่ตลาดเมืองใหม่ หรือภาคแม่มาลัย ที่เหลือก็แบ่งขายย่อยในหมู่บ้านบ้าง ราคา กิโลกรัมละ ๕ บาท มัดละ ๑๐ กก. เท่ากับ ๕๐ บาท ที่เหลือก็กระจายกันปลูก หลัก ๆ ก็คือ ข้าวพันธุ์ กข. ๑๕ ระยะ ๓ เดือน คือกรกฎาคม – กันยายน จากนั้นก็ปลูกกระเทียม จนถึงมีนาคม ก็ลงข้าวโพดหัวเดียว และข้าวต่ออีก

ค่าน้ำจากฝายน้ำปิงลูกล่าง ไร่ละ ๑๒ บาทต่อปี (ฤดูกาลผลิต) ส่งเข้ากองกลาง ๕ บาท (ค่าบริหารเหมืองฝาย มีสมาชิกที่ปลูกในพื้นที่ทั้งหมด ๓,๒๕๐ ไร่ (ไม่รวมเส้นของหัวหน้าฝาย ผู้ช่วย ประมาณ ๔๕๐ ไร่) ”

ส่วนพืชผักพื้นบ้าน จำพวกผักกาด ผักคะน้า มะเขือ ผักบุ้ง กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ชาวบ้านจะขายในตลาดชุมชน เนื่องจากสาเหตุดังนี้

๑. ผักข้างต้น นั้นปลูกน้อย ไม่เพียงพอต่อการเหมาซื้อของพ่อค้าคนกลาง

๒. จำนวนผักที่น้อยนั้น สามารถปลูกแซมกับพืชที่เหมาะสม เช่น พริก ได้

๓. ผักข้างต้นนั้น ชาวบ้านเกษตรกรผู้ปลูกสามารถเก็บไว้กินเองในครัวเรือน เหลือจึงส่งขายตลาดในชุมชนของตนเอง

ระบบการบริหารจัดการน้ำ ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่แตง ในแอ่งแม่แตง ผังตะวันตก

พื้นที่แอ่งแม่แตงฝั่งตะวันตก มีลักษณะที่แตกต่างจากพื้นที่ฝั่งตะวันออก เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นเขตภูเขาสูงประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล ลาดลงมาจากบ้านมูเซอผาแดง (กลุ่มชาติพันธุ์มูเซอแดง) ท่งป่าซาง ท่งละคร (ม้ง) หัวทุ่ง ต้นขาม (คนเมืองและกะเหรี่ยง) เมืองก๊ิด แม่ตะมาน ห้วยชมพู และบ้านปางกว้าง ลงสู่ที่ราบลุ่มในเขตตำบลแม่แตง สันมหาพน และชีเหล็ก เดิมบ้านแกวนี้เป็นบ้านยาง(กะเหรี่ยง) ต่อมาเมื่อมีคนเมืองมาอยู่มากเข้าคนยางก็อพยพไปอยู่ที่อื่น ปัจจุบันเหลืออยู่ไม่กี่ครอบครัว ก็เกือบจะกลายเป็นคนเมืองไปหมดแล้วทั้งการแต่งกาย และภาษาพูด

ระบบบริหารจัดการน้ำ ห้วยแม่ตะมาน

ห้วยแม่ตะมาน ไหลมาจากดอยขุนแม่มะ คอยป่าเกี๊ยะ คอยแม่กอก คอยทุ่งยั้ง ในเขตเชียงดาว มีฝายกัน ๗ ลูก นับจากพื้นที่ราบขึ้นมา ได้แก่ ฝายลูกที่ ๑ - ๔ อยู่บ้านแม่ตะมาน ลูกที่ ๕-๗ อยู่บ้านต้นขาม เป็นฝายคอนกรีตทั้งหมด สร้างให้โดยชลประทานแม่แตง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๔ บริหารโดยคณะกรรมการเหมืองฝายที่มีนายสุทัศน์ สุเทพ สมาชิกสภา อบต.ก๊ิดช้าง เป็นหัวหน้าเหมืองฝาย พื้นที่รับน้ำที่นาประมาณไม่ถึง ๒๐ ไร่ ที่เหลือเป็นที่สวน ซึ่งส่วนใหญ่ชาวบ้านขายให้นายทุนที่เป็นที่สวนลำไยและรีสอร์ทตากอากาศ ชาวบ้านก็เปลี่ยนไปเป็นลูกจ้างในสวนเหล่านั้น ทั้งในเขตห่ม ๔ บ้านทุ่งละคร ห่ม ๒ แม่ตะมาน และห่ม ๔ บ้านต้นขาม

เนื่องจากห้วยแม่ตะมานมีน้ำมากและไหลตลอดปี การบริหารจัดการจึงไม่ได้เข้มงวด สมาชิกสามารถปล่อยน้ำเข้าที่นาของใครของมันได้โดยสะดวก ในหมู่บ้านมีระบบประปาภูเขาใช้โดยไม่ต้องเสียค่าน้ำ แต่ต้องมาช่วยกันดูแลโดยตั้งเวรกันมาทำความสะอาดไม่ให้ใบไม้มาอุดตัน แต่ถ้าเหมืองฝายชำรุดทางชลประทานก็จะมาดูแลซ่อมแซมให้ ในเดือน ๔ หรือเดือน ๕ เหนือก็จะเก็บเงินกันคนละ ๑๐ - ๒๐ บาทเพื่อซื้อหมู ไก่ และเหล้าเพื่อเลี้ยงฝายเป็นประจำทุกปี

ฝายคอนกรีตและคลองส่งน้ำแม่ตะมาน บ้านก๊ิดช้าง มีน้ำไหลตลอดปี

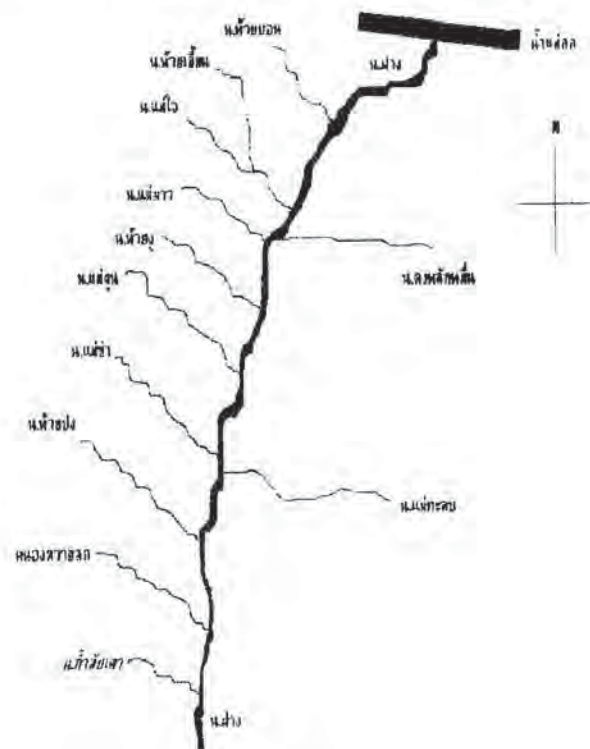
การผลิตในระบบเหมืองฝายของโหล่งไชยปราการ - ฝาง - แม่ฮ้าย

พื้นที่แอ่งไชยปราการ - ฝาง - แม่ฮ้าย หล่อเลี้ยงด้วยแม่น้ำสายหลักที่ไหลมาจากเทือกเขาทั้งจากทางฝั่งตะวันออก และฝั่งตะวันตก คือแม่น้ำฝาง ไหลจากคอยเวียงผาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอไชยปราการลงสู่ที่ราบบริเวณบ้านปางมะขามป้อม แล้วไหลย้อนขึ้นไปทางเหนือจนเกือบสุดแนวความยาวของแอ่ง ไปพบกับน้ำแมกก ที่ไหลมาจากประเทศพม่าเข้าสู่แอ่งฝางเป็นระยะทางสั้นๆที่บริเวณบ้านสบฝาง อำเภอแม่ฮ้าย แล้วไหลลงสู่แม่น้ำโขงในเขตเชียงราย

แม่น้ำฝางเป็นที่ไหลรวมกันของลำห้วยน้อยใหญ่สายต่างๆ หลายสิบสาย ทางฝั่งตะวันออก เช่น ห้วยน้ำแม่ปอย ห้วยมะนาว ห้วยชมพู ห้วยแม่ฝางน้อย ห้วยแม่ผาสด ห้วยทราย ห้วยแม่ทะลบ ขึ้นมาจนถึงห้วยน้ำแม่มาว ลำน้ำใจ ลำน้ำแม่ข่า ลำน้ำห้วยไคร้ ห้วยแม่หลักหมื่น ห้วยแม่นาวางหลวง เป็นต้น และพื้นที่ฝั่งตะวันตกมีน้ำที่สำคัญจากห้วยแม่ข่า ห้วยแม่ฮอน ห้วยแม่ฮุน ห้วยฮู น้ำแม่มาว น้ำแม่ใจ ห้วยเหียน ห้วยแม่ฮอน น้ำแม่ฮ้าง น้ำแม่สาว น้ำแม่ฮ้าย น้ำแม่หลวง ห้วยมะเฟือง หล่อเลี้ยงพื้นที่ตำบลแม่ข่า แม่ฮอน แม่ฮุน ม่อนปิ่น ไปง้ำร้อนในพื้นที่กว่า ๑๐๐,๐๐๐ ไร่

ความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำและลำห้วยน้อยใหญ่เหล่านี้ ทำให้ฝางในอดีตเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของเขตภาคเหนือตอนบน ปัจจุบันยังปรากฏโรงสีข้าวในเขตบ้านแม่ฮ้าง ตั้งอยู่เรียงรายตามแนวถนนเขตติดต่อฝางกับแม่ฮ้ายรวมกว่า ๔๐ โรง เพื่อสีข้าวป้อนเชียงใหม่ เชียงราย รวมทั้งในเขตภาคกลางด้วย แต่ปัจจุบันพื้นที่ปลูกข้าวลดลงจากเดิมมาก ข้าวที่มามีส่วนใหญ่จึงซื้อมาจากเชียงราย

นอกจากข้าวแล้ว ในช่วง ๒๐ - ๓๐ ปีที่ผ่านมา พื้นที่ฝาง ยังเป็นแหล่งผลิตกระเทียมแหล่งใหญ่ โดยเฉพาะหอมหัวใหญ่ ผลิตได้เทียบเท่ากับกาญจนบุรี และสันป่าตอง ทั้งด้านคุณภาพและปริมาณ โดยมีระบบการบริหารจัดการน้ำแบบเหมืองฝายที่ยังดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งมาจนปัจจุบัน

ระบบเหมืองฝายของแม่น้ำฝาง

แม่น้ำฝางไหลบรรจบแม่น้ำกก มีฝายจำนวน ๑๑ ลูก ได้แก่

- ฝายลูกที่ ๑ ฝายร้องธาร
- ฝายลูกที่ ๒ ฝายวัดเชียงมั่น
- ฝายลูกที่ ๓ ฝายปงตำ
- ฝายลูกที่ ๔ ฝายสบข่า
- ฝายลูกที่ ๕ ฝายวังมะหลอด
- ฝายลูกที่ ๖ ฝายปางลัก
- ฝายลูกที่ ๗ ฝายตันลุง
- ฝายลูกที่ ๘ ฝายรูบัว
- ฝายลูกที่ ๙ ฝายกาวิละ
- ฝายลูกที่ ๑๐ ฝายสันตันหม้อ
- ฝายลูกที่ ๑๑ ฝายช่องก่อน

ประวัติความเป็นมาของฝายแม่น้ำฝางและกตีกาเหมืองฝาย เรียงลำดับตามสถานที่ตั้งฝายจากอำเภอไชยปราการ – อำเภอแม่อาย (น้ำฝางไหลจากใต้ขึ้นเหนือ) ดังนี้

ฝายลูกที่ ๑ ฝายร้องธาร

ตั้งอยู่ในเขตบ้านร้องธาร หมู่ ๑ ต.ศรีคงเย็น อ.ไชยปราการ ฝายร้องธารสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ภายหลังจึงได้เปลี่ยนเป็นฝายปูนในปีพ.ศ. ๒๕๒๗ พื้นที่รับน้ำจากฝายมีจำนวน ๑,๕๕๐ ไร่ และมีสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๑๕๐ ครัวเรือน

ฝายลูกที่ ๒ ฝายวัดเชียงมั่น

ตั้งอยู่บริเวณบ้านอ้าย ต.ศรีคงเย็น อ.ไชยปราการ เดิมเป็นฝายไม้สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๔๙๘ ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๕๒๕ จึงได้เปลี่ยนเป็นฝายปูน ฝายแห่งนี้มีพื้นที่รับน้ำ ๒,๕๖๐ ไร่ มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๔๒๐ ครัวเรือน กตีกาการใช้น้ำจากเหมืองฝายลูกที่ ๑ และ ๒ มีดังนี้

ในการล่องเหมืองและพัฒนาเหมืองฝายแต่ละครั้ง หากสมาชิกผู้ใช้น้ำไม่มาร่วมพัฒนาจะต้องเสียเงินค่าปรับคนละ ๒๐๐ บาทต่อวัน เก็บเงินค่าปรับเข้ากองกลาง

ฝายลูกที่ ๓ ฝายปงตำ

ตั้งอยู่ในเขตบ้านปงตำ หมู่ ๑ ไม่ปรากฏหลักฐานการสร้างฝาย ภายหลังกรมชลประทานได้พัฒนาและสร้างเป็นฝายคอนกรีตในปีพ.ศ. ๒๕๒๗ โดยมีพื้นที่รับน้ำ ๑,๖๗๔ ไร่ และมีสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๑๕๖ ครัวเรือน กตีกาการใช้น้ำจากเหมืองฝายลูกที่ ๓

๑. ลักน้ำหรือบังน้ำ เสียค่าปรับ ๑,๐๐๐ บาท
๒. หากสมาชิกขาดหรือไม่มาพัฒนาเหมืองฝายต้องเสียค่าปรับคนละ ๑๕๐ บาท
๓. เก็บค่าน้ำกับสมาชิกผู้ใช้น้ำไร่ละ ๒๕ บาทต่อปี โดยแบ่งให้แก่ฝาย ๓,๐๐๐ บาท รองแก่ฝาย ๒,๐๐๐ บาท และผู้ช่วยแก่ฝาย ๑,๐๐๐ บาท

ฝ่ายลูกที่ ๔ ฝ่ายสบข่า

อยู่ในเขตบ้านหมู่ ๕ ต.แม่ข่า อ.ฝาง เดิมเป็นฝ่ายไม้สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๔๗๐ ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็นฝ่ายปูนในปีพ.ศ. ๒๕๒๖ พื้นที่รับน้ำ ๒,๗๔๕ ไร่ และสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๒๘๖ ครอบครัว
กติกากาการใช้น้ำจากเหมืองฝ่ายลูกที่ ๔

๑. ลักน้ำในเหมืองใหญ่เสียค่าปรับครั้งละ ๕๐๐ บาท เหมืองเล็ก ๒๕๐ บาท
๒. เมื่อลี้ยงเหมืองฝ่ายหรือพัฒนาเหมืองฝ่าย หากสมาชิกไม่มาต้องเสียค่าปรับคนละ ๑๕๐ บาท
๓. เก็บเงินเลี้ยงฝัฝ่ายไร่ละ ๒๐ บาททุกปี และแบ่งเงินส่วนหนึ่งเพื่อจ้างคนเฝ้าเหมืองฝ่าย ปีละ ๓,๐๐๐ บาท
๔. เก็บค่าหัวนาให้แก่ฝ่ายเขตละ ๓ ตัง ให้ผู้ช่วยเขตละ ๑.๕ ตัง

ฝ่ายลูกที่ ๕ ฝ่ายวังมะหลอด

อยู่ในเขตบ้านหมู่ ๑ ต.แม่สูน อ.ฝาง เดิมเป็นฝ่ายไม้ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นเมื่อใด พ.ศ. ๒๕๒๔ ได้เปลี่ยนเป็นฝ่ายปูน พื้นที่รับน้ำ ๒,๘๕๖ ไร่ มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๔๘๖ ครอบครัว
กติกากาการใช้น้ำจากเหมืองฝ่ายลูกที่ ๕

๑. สมาชิกไม่พัฒนาเหมืองฝ่าย เสียค่าปรับคนละ ๑๕๐ บาท
๒. ขโมยน้ำปรับ ๕๐๐ บาท ลักลอบซื้อตปลาปรับ ๒,๐๐๐ บาท
๓. เก็บค่าน้ำรายปีไร่ละ ๒๐ บาท แบ่งให้คนเฝ้าฝ่าย ๕,๒๐๐ บาท แก่เหมือง ๔,๐๐๐ บาท และผู้ช่วยคนละ ๒,๐๐๐ บาทต่อปี

ฝ่ายลูกที่ ๖ ฝ่ายปางสัก

ตั้งอยู่ในเขตบ้านปางสัก ต.แม่สูน อ.ฝาง แต่เดิมเป็นฝ่ายไม้สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๐๐ ต่อมาเปลี่ยนเป็นฝ่ายปูนเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๒๔
กติกากาการใช้น้ำจากเหมืองฝ่ายลูกที่ ๖

๑. หากบังน้ำหรือลักน้ำ ปรับ ๑,๐๐๐ บาท
๒. เก็บเงินจากสมาชิกผู้ใช้น้ำปีละ ๒๐ บาทต่อไร่ และนำเงินเข้าส่วนกลางและแบ่งเป็นค่าตอบแทนแก่คณะทำงานคือแก่ฝ่าย ๓,๐๐๐ บาท ผู้ช่วย ๒ คน ๆ ละ ๑,๕๐๐ บาท ล่ามน้ำ ๒ คน ๆ ละ ๕๐๐ บาทต่อปี

ฝ่ายลูกที่ ๗ ฝ่ายตันลุง

อยู่ในเขตบ้านแม่สูนหลวง ต.แม่สูน อ.ฝาง โดยผู้นำการสร้างคือ นายมา ทรายคำ ในปีพ.ศ. ๒๔๕๐ เดิมชาวบ้านสันทรายอาศัยร่องโป่งเป็นแหล่งน้ำทำการเกษตร ต่อมามีคนเพิ่มขึ้นจึงร่วมกันสร้างฝายแม่น้ำฝางขึ้นเป็นฝ่ายไม้ไผ่ชื่อ ฝ่ายตันลุง โดยมีนายมา ทรายคำ เป็นหัวหน้าเหมืองฝ่าย และเปลี่ยนเป็นฝ่ายปูนเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๒๔ พื้นที่รับน้ำประมาณ ๒,๐๕๐ ไร่ ผู้ใช้น้ำ ๒๒๓ ครอบครัว
กติกากาการใช้น้ำจากเหมืองฝ่ายลูกที่ ๗

๑. ขโมยน้ำแต่ใหญ่ปรับ ๓,๐๐๐ บาท แต่เล็กปรับ ๕๐๐ บาท
๒. เก็บเงินจากผู้ใช้น้ำปีละ ๒๐ บาทต่อไร่ นำเงินเข้ากองกลางสำหรับเก็บเงินเลี้ยงฝัฝ่าย จ้างคนพัฒนาฝายและแบ่งให้หัวหน้าเหมือง ๒,๕๐๐ บาท ผู้ช่วย ๑,๕๐๐ บาท คนดูแลฝาย ๕,๐๐๐ บาทต่อปี

ฝายลูกที่ ๘ ฝายรูบ้าน

อยู่ในเขตบ้านสองแคว ต.สันทราย อ.ฝาง ฝายแห่งนี้สร้างเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน ในปีพ.ศ. ๒๕๒๖ เปลี่ยนเป็นฝายปูนโดยกรมชลประทาน
กติกากการใช้น้ำจากเหมืองฝายลูกที่ ๘

๑. ลักน้ำหรือบ่งน้ำเสียค่าปรับ ๑,๐๐๐ บาท
๒. เก็บเงินจากผู้ใช้น้ำ ไร่ละ ๑๕ บาทต่อปี แบ่งให้หัวหน้าฝาย ๓,๐๐๐ บาท รองหัวหน้า ๒,๐๐๐ บาท และผู้ช่วย ๑,๐๐๐ บาทต่อปี

ฝายลูกที่ ๙ ฝายกาวิละ

ตั้งอยู่บ้านกาวิละ หมู่ ๘ ต.แม่สาว อ.แม่ฮาด สร้างเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๕๒๗ จึงเปลี่ยนเป็นฝายปูน

ฝายลูกที่ ๑๐ ฝายสันตันหม้อ

อยู่ในเขตบ้านสันตันหม้อและบ้านคาย ต.สันตันหม้อ อ.แม่ฮาด แยกจากฝายกาวิละสร้างเป็นฝายปูน ราวปีพ.ศ. ๒๕๒๘ โดยพื้นที่รับน้ำ ๕,๐๐๐ ไร่ และสมาชิกผู้ใช้น้ำ ๓๘๘ ครอบครัว

ฝายลูกที่ ๑๑ ฝายฮ่องถ่อน

ตั้งอยู่บ้านฮ่องถ่อนพัฒนา ต.แม่ฮาด อ.แม่ฮาด เดิมผู้ใช้น้ำ ๗ หมู่บ้านได้แก่ หมู่ที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๑๐ และ ๑๕ ต.แม่ฮาด อ.แม่ฮาด อาศัยน้ำจากฝายสันตันหม้อมาทำการเกษตร ต่อมาน้ำจากฝายดังกล่าว ไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตร คณะกรรมการเหมืองฝายจึงรวมตัวกันจัดสร้างฝายขึ้นอีกลูกหนึ่ง ชื่อว่า ฝายสัมฤทธิ์ ทำด้วยไม้ไผ่ในพื้นที่บ้านฮ่องถ่อนพัฒนาหมู่ ๑๐ ต.แม่ฮาด เริ่มก่อสร้างวันที่ ๑๐ ม.ค. ๒๕๔๑ ภายหลังจึงเปลี่ยนเป็นฝายปูน

ระบบเหมืองฝายบนห้วย และแม่น้ำสาขาของแม่น้ำฝาง

นอกจากระบบเหมืองฝายทั้ง ๑๑ ลูกแล้ว พื้นที่ในเขตไชยปราการ ยังมีแหล่งน้ำจากหนองน้ำใหญ่ ๕ หนอง ที่มาจากน้ำออกตามธรรมชาติ ได้แก่ หนองควายตก หนองเปี้ย หนองชมพู หนองเขียว และ หนองฮกฟ้า ซึ่งทั้ง ๕ หนองไม่มีระบบฝาย นอกจากนี้ยังมีน้ำจากแม่น้ำ และลำห้วยสาขาที่สำคัญ ๆ อีก ๕ สาย ได้แก่ น้ำห้วยเฮียน น้ำแม่มว น้ำห้วยบอน น้ำแม่ใจ และน้ำแม่สูน มีระบบเหมืองฝายและการใช้น้ำอีก ๕ ระบบ ดังนี้

๑. ระบบเหมืองฝายน้ำห้วยเฮียน มีฝาย ๘ ลูกได้แก่

ฝายลูกที่ ๑ ฝายป่าแฝก	ฝายลูกที่ ๒ ฝายปู่เต้า
ฝายลูกที่ ๓ ฝายสันป่ายาง	ฝายลูกที่ ๔ ฝายทุ่งเหนือ
ฝายลูกที่ ๕ ฝายกองทราย	ฝายลูกที่ ๖ ฝายสันกุด
ฝายลูกที่ ๗ ฝายแม่เฮียนใต้	ฝายลูกที่ ๘ ฝายทุ่งเหล้า

น้ำจากห้วยเฮียนทั้ง ๘ ฝาย ไหลลงสู่แม่น้ำใจ พื้นที่รับน้ำ ๒,๐๐๐ ไร่ เป็นที่นา ๑,๕๐๐ ไร่ ที่สวนพืชผัก ๕๐๐ ไร่ มีนายสมพล แดนมัน บ้านแม่ใจ เป็นประธานแก่ฝาย มีคณะกรรมการบริหารแต่ละฝายรวมเป็น ๖ คน ได้แก่ นายกมล เทพมา นายเสียวโก๊ะ แซ่ลี นายรัตน เตจ๊ะคง นายชยุต ชันเทียง และนายดี ปลีคำ การใช้น้ำจากอ่างห้วยเฮียนที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๗ มีระเบียบการใช้น้ำร่วมกันดังนี้

๑. จะต้องมีการคัดเลือกคณะกรรมการ มีวาระ ๔ ปี หรืออาจไม่ถึง กรรมการมีสิทธิ์ดังนี้

๑.๑ เก็บค่าตอบแทนจากผู้ใช้น้ำทุกฤดู

๑.๒ พิจารณาผู้ใช้น้ำให้หมดสิทธิ์ในการใช้น้ำ โดยมีหลักการและเหตุผลดังนี้ คือ

- ๑) ขาดการทำงาน ไม่ชำระค่าตอบแทนและค่าปรับ
- ๒) มีการปิดกั้น เปลี่ยนทางน้ำหรือลำเหมืองที่บุคคลของกลุ่มผู้ใช้น้ำรับน้ำ
- ๓) ไม่ร่วมกิจกรรมต่าง ๆ และเข้าร่วมประชุม
- ๔) นำน้ำไปใช้ หรือปล่อยน้ำทิ้งโดยเปล่าประโยชน์

๒. การปิดเปิดน้ำใช้

๒.๑ ในฤดูทำนา จะให้มีการเปิดน้ำใช้ตลอดจนเสร็จสิ้นฤดูการทำนาและเก็บเกี่ยว

๒.๒ แต่ถ้าในปีนั้น ๆ น้ำมีปริมาณจนล้นทางระบายน้ำ ทางคณะกรรมการจะปิดประตูน้ำ

๒.๓ หลังจากปิดประตูน้ำแล้ว การปิด - เปิดน้ำ ขึ้นอยู่กับพื้นที่เพาะปลูก ผู้ใช้น้ำจะต้องแจ้งให้กรรมการสำรวจพื้นที่ในเขตรับผิดชอบ เพื่อพิจารณาเป็นกรณีไปตามพื้นที่เพาะปลูก

๒.๔ การใช้น้ำในฤดูแล้ง ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ของทุก ๆ ปี การใช้น้ำปิด ๑๐ วัน เปิด ๓ วัน จนถึงวันที่ ๑๐ พฤษภาคมของทุก ๆ ปี และปิดจนถึงฤดูทำนา

๓. การใช้น้ำ ผู้มีสิทธิ์ใช้น้ำห้วยแม่เฮียน จะต้องมียุทธสมบัติ ดังนี้

๓.๑ เป็นผู้ที่ได้มีการขึ้นทะเบียนต่อคณะกรรมการไว้เป็นหลักฐานแต่ละปี และรู้ระเบียบการใช้น้ำ

๓.๒ ผู้ใช้น้ำตั้งแต่เหนืออ่างเก็บน้ำขึ้นไป จะต้องได้รับอนุญาตจากกรรมการหรือที่ประชุม เช่น โรงเรียนบ้านห้วยเฮียน

๓.๓ ในกรณี ๓.๑ หากผู้ใช้น้ำได้มีการขุดบ่อเพื่อเก็บไว้ในพื้นที่ของตนเอง ให้มีการเปิดน้ำเข้าตามคิดที่ได้รับจัดสรรให้ ทั้งนี้ให้อยู่ในดุลพินิจและความรับผิดชอบของทางกรรมการเส้นนั้น ๆ และบ่อเก็บน้ำให้ห่างจากลำเหมือง ๕ เมตร ล้อมรั้วห่างพหุพัฒนาลำเหมืองได้

๔. ความผิด ในการใช้น้ำและลำเหมือง

- ๔.๑ การสูบน้ำในลำเหมือง ฝ่าย พนัง ที่มีการเก็บน้ำ โดยไม่ได้รับอนุญาตจากกรรมการก่อน ปรับ ๑,๐๐๐ บาท
- ๔.๒ ปิดกั้นทางน้ำไหล ก่อสร้างลงลำเหมือง เปลี่ยนทางน้ำ หากมีการก่อสร้าง รื้อถอน ผู้กระทำผิดจะต้องออกค่าใช้จ่ายทั้งหมด และฝ่ายใหญ่ ปรับ ๑,๐๐๐ บาท
- ๔.๓ ลักคิวหรือลักน้ำในเหมืองโดยไม่ได้รับอนุญาตจากกรรมการ ปรับ ๕๐๐ บาท เงินค่าปรับยกให้ผู้พบเห็นเป็นพยาน
- ๔.๔ ในการทำงาน ถ้าขาด ปรับวันละ ๒๐๐ บาท โดยเงินจำนวนนี้เก็บไว้เป็นกองกลาง

๕. การเก็บเงินต่าง ๆ

- ๕.๑ ค่าตอบแทนของกรรมการหุ่นจ้าง ถูกลำนา ๑๐๐ บาท ถูกล้าง ๑๕๐ บาท ประธานหัก ๑๐ % จนกว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงให้เก็บ ตั้งแต่วันที่ ๑ มิถุนายน และ ๑ ธันวาคมของทุกปี
- ๕.๒ ถ้าหากมีความจำเป็นจะใช้เงินในการซ่อมแซม จะมีการเรียกเก็บเป็นครั้งคราวไปตามความเหมาะสม
- ๕.๓ เงินที่เก็บไว้เป็นเงินกองกลาง และจะนำมาใช้ซ่อมแซมเหมืองฝ่าย และงานเอกสารเกี่ยวกับงานการใช้น้ำแม่เหียนและคูแลป่าต้นน้ำ

๖. การบำรุงรักษาอ่างเก็บน้ำห้วยแม่เหียนและเหมืองฝ่าย

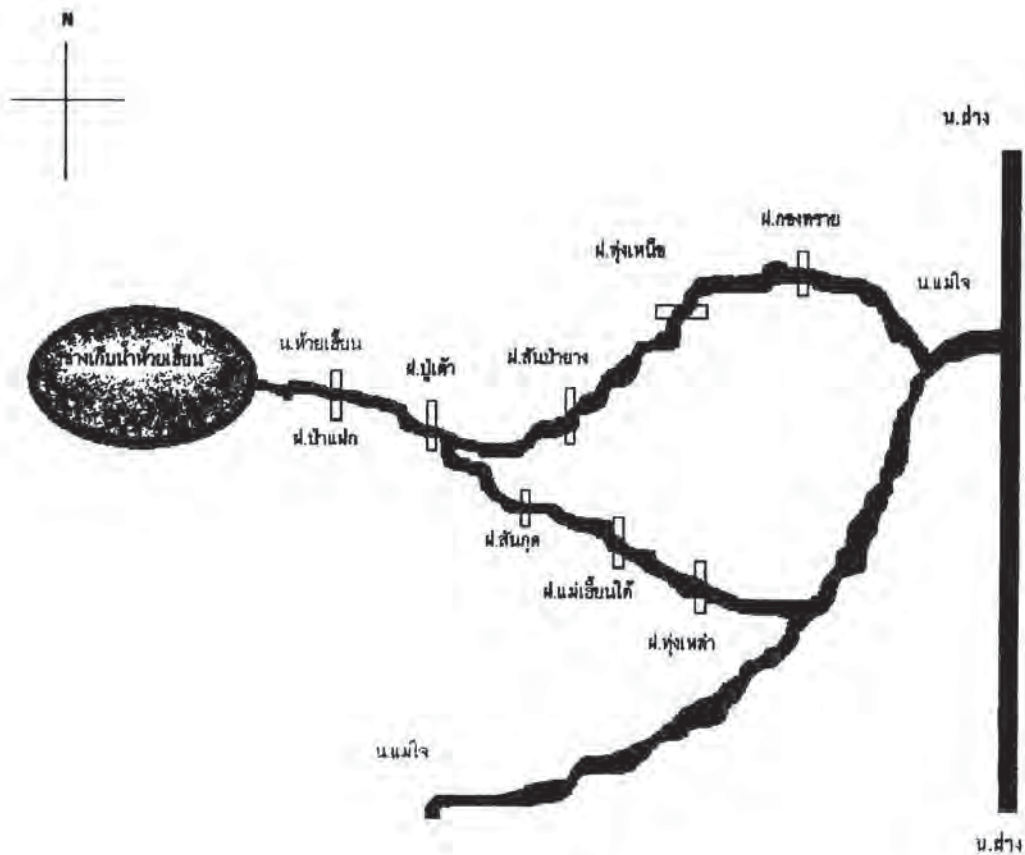
- ๖.๑ อ่างเก็บน้ำและบริเวณอ่างเก็บน้ำ ให้อยู่ในการดูแลรักษา และรับผิดชอบของผู้ใช้น้ำหมู่ที่ ๑๐
- ๖.๒ เหมืองทุกเส้น จะต้องมีการขุดลอกอย่างน้อยปีละ ๒ ครั้ง
- ๖.๓ การทำงานของเหมืองฝ่าย ให้เริ่มเวลา ๐๙.๐๐ น. จนกว่าจะเสร็จ

๗. ผู้ใช้น้ำ จะต้องขึ้นทะเบียนต่อคณะกรรมการทุกฤดู ทั้งนี้ให้ใช้ระเบียบตั้งแต่วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๓๗ เป็นต้นไป

ลงชื่อ	นายสมพล แคนมัน	ประธานผู้ใช้น้ำ
	นายกมล เทพมา	กรรมการและเลขานุการ
	นายดี ปิคำ	เหรัญญิก
	นายประชา สมอ้าย	กรรมการ
	นายชยุทธิ์ ชันเที่ยง	กรรมการ

อ่างเก็บน้ำห้วยเหียน ประกอบด้วยลำเหมืองหลายสาย แต่ละสายมีระบบการใช้น้ำต่างกัน ในช่วงนี้ น้ำเริ่มจะไม่พอ จึงต้องมีการประชุมตกลงกันเพื่อแบ่งปันการใช้น้ำ กลุ่มผู้ใช้น้ำมีข้อตกลงการใช้น้ำว่า ในหน้าแล้ง ปันน้ำกันตั้งแต่ ๕ ชั่วโมง แต่ละต้างกว้าง ๕ นิ้ว หน้าฝนไม่กำหนด มีต้างนาทั้งหมดแยกเป็นข้าวนาปี ๘๐ ต้าง นาปีและนาปรัง ๒๐๒ ต้าง มีระบบการเก็บเงินเพื่อการบริหาร ต้างนาละ ๑๐๐ บาทต่อรุ่น (Crop) เป็นค่าตอบแทนกรรมการ และค่าถวายเจ้าที่และเลี้ยงผีฝ่าย ที่เหลือเก็บไว้เป็นเงินกองกลาง

ทั้งนี้เดิมสายนี้มีทั้งหมด ๓๐ ต้างนา รวม ๑๒๐ นิ้ว ต่อมา ๑ ต้างนา มีเจ้าของมากกว่า ๑ คน จึงมีการแบ่งต้างนาจากเดิม เช่น ๒ คน ก็แบ่งกันคนละ ๒ นิ้ว เป็นต้น และมีการซื้อขายต้างกันด้วย เช่นเดิมมี ๑ ต้างกว้าง ๕ นิ้ว อาจซื้อจากคนอื่น (ต้างอื่น) อีก ๒ นิ้ว คนนี้จะได้น้ำ ๖ นิ้ว เป็นต้น โดยสรุปแล้วก็ไม่ได้เพิ่มจากเดิม ยังคงมีความกว้างของต้างนาเท่าเดิม

ระบบเหมืองฝายของน้ำห้วยเหียน

ชาวนาเล่าถึงระบบการผลิตกับพื้นที่รับน้ำว่า ปีนีกล้ำหอมหัวใหญ่งาม เพราะไม่มีฝนตกช่วงหวานกล่ำ จึงทำให้ชาวสวนเพิ่มพื้นที่การปลูก ประกอบกับน้ำไม่เพียงพอจึงต้องมาตกลงแบ่งน้ำกัน โดยกำหนดเปิดน้ำ ๕ วัน ปิด ๖ วัน เริ่มวันที่ ๔ ธันวาคม ใครต้องการใช้น้ำวันไหนก็ให้บอก จนถึงวันที่ ๘ ธันวาคม แล้วจะเริ่มรอบใหม่ในวันที่ ๑๕ ใครที่ยังไม่ได้ปลูกจะให้โอกาสปลูกก่อน เมื่อทุกคนตกลงกันได้แล้ว แก่เหมืองได้นัดขุดลอกเหมืองในวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๔๖ การจัดสรรน้ำมีการปรับเปลี่ยนหลายอย่าง เช่นวันเสาร์-อาทิตย์ ให้จีนฮ่อ बनก่อน ๑ วัน ๑ คิน จีนฮ่อล่าง ๔ วัน ๔ คิน ที่เหลือจึงให้กลุ่มทางล่างอื่นๆ ถ้าใครผิดข้อตกลงปรับ ๑,๐๐๐ บาท

ค่าใช้จ่าย ในหน้าแล้ง จ่าย ๑ ครั้ง ค้างน้ำละ ๕๐-๑๐๐ บาท แล้วแต่ที่ประชุม ถ้าน้ำน้อยจะแบ่งน้ำกันเป็นชั่วโมง โดยเอาเวลาทั้งหมดตั้ง หารด้วยจำนวนค้างนา แล้วทำตารางเวลาไว้ให้แต่ละค้างนารับน้ำตามตารางที่กำหนดในแต่ละรอบที่ปล่อยน้ำ มีการประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำประมาณปีละ ๒ ครั้ง ยกเว้นเหตุฉุกเฉินก็จะประชุมด่วน แต่ก็เกิดปัญหามีผู้ไปบุกรุกพื้นที่อ่างเก็บน้ำ เป็นหัวหน้าศูนย์อพยพชาวเขา แล้วเอาท่อน้ำไปปักเอาน้ำหัวอ่าง โดยอ้างว่าเอาไปให้ชาวเขา ทำให้มีน้ำในอ่างน้อยลง กลุ่มผู้ใช้น้ำต้องขึ้นไปดู ต้องไปกันเป็นกลุ่ม ไปคนเดียวก็อันตราย มีการข่มขู่มาทางโทรศัพท์ด้วย ปีนี้มีคนปลูกลิ้นจี่ขึ้น ๒ ข้างอ่าง โดยเฉพาะผู้ใหญ่โน อบต. เจ้าหน้าทีป่าไม้ชั้นผู้น้อยค่อนข้างกลัวนายทุนและเป็นใจกับนายทุน

อย่างไรก็ดี ในปีนี้น้ำไม่เพียงพอ เนื่องจากมีการบุกรุกพื้นที่ป่าบริเวณต้นน้ำ กลุ่มอนุรักษ์ต้นน้ำเคยขึ้นไปปลูกป่ากันทุกปี แต่ก็ยังมีคนบุกรุก ก็ไปช่วยกันยึดคืนโดยมีเจ้าหน้าที่ป่าไม้ไปด้วย เพื่อไม่ให้ทั้ง ๒ ฝ่ายทำร้ายกัน

ระบบแรงงาน อาศัยแรงงานจากคนในหมู่บ้านคนเมือง คนไทยใหญ่และมุเซอที่อยู่ใกล้ ๆ อ่างเก็บน้ำ
คำแรง วันละ ๘๐-๑๐๐ บาท

ระบบตลาด ตลาดกลางของเขตฝาง-แม่สาย คือ ตลาดโชคธานี สินค้าประเภทผักและอาหารอื่น ๆ
จะถูกส่งมาขายที่นี้ตั้งแต่ ๔ ทุ่มจนถึง ๖ โมงเช้า แล้วกระจายไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ ในท้องถิ่น ที่เหลือส่งไปยัง
ตลาดกลางที่ภาคเมืองใหม่ในเชียงใหม่ต่อไป ชาวส่งขายที่โรงสีแม่ฮ้าง หอมหัวใหญ่ ส่วนใหญ่ส่งขายที่สหกรณ์
หอมหัวใหญ่ หรือเก็บไว้ให้แห้งแล้วทยอยขาย หอมดิบราคาต่ำสุดกิโลกรัมละ ๕ บาท ก็สามารถอยู่ได้ ต้นทุน
ราคาเมล็ดพันธุ์ เมื่อก่อนใช้พันธุ์ ๑ ปอนด์ ต่อพื้นที่ ๒ ไร่ ปัจจุบันใช้ ๑ ปอนด์ ต่อ ๑ ไร่ คิดว่าเปอร์เซ็นต์
การออกผลคง จึงได้น้อยลง ราคาปีที่แล้วปอนด์ละ ๒,๑๐๐ บาท ปีนี้ขึ้นเป็น ๒,๒๐๐ บาท ส่วนกระเทียม มันทะ
เตงกว่า ส่งจำหน่ายที่ตลาดโชคธานี ในตัวอำเภอฝาง

๒. ระบบฝายน้ำแม่มาว

น้ำแม่มาวไม่มีประธาน(แก่)เหมืองฝาย ชาวนาบ้านแม่มาวต้นตัม ต.ม่อนปิ่น อ.ฝาง กลุ่มผู้ใช้น้ำแม่มาว
เล่าว่า การแบ่งปันน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำแม่มาวไม่มีการกำหนด ใครต้องการเท่าใดก็สามารถเอาน้ำจากลำเหมือง
ไหลเข้าพื้นที่ของตนเองได้เลย เนื่องจากน้ำมีมากเพียงพอ จะมีปัญหาบ้างในหน้าแล้งแต่ก็เป็นช่วงสั้น ๆ ไม่นาน
ฝนก็ตก

พืชที่ปลูกได้แก่ข้าวหรือถั่วเหลือง-หอมหัวใหญ่ (เก็บปลายเดือนมีนาคม)-พริก (ปลูกแทรกแปลงหอม
เก็บปลายเดือนกรกฎาคม)-ถั่วเหลืองรอบใหม่หรือข้าว การปลูกถั่วเหลืองจะได้ผลผลิตคิดเป็นมูลค่ามากกว่าข้าว

การปลูกหอมหัวใหญ่ เริ่มจากการหว่านกล้าหอม ในเดือนตุลาคม รอยอายุ ๕๐ วันก็ถอนไปปลูกบน
แปลง จนครบกำหนด ๓ เดือน จึงถอนขายได้ รวมอายุหอมประมาณ ๔ เดือน ๒๐ วัน

แรงงานที่ใช้ได้แก่ การขึ้นแปลง กลบหลังแปลง ฉีดยาคุมหญ้า คลุมฟางทุกแปลง เอาน้ำขังให้ชุ่มแปลง
รอให้แปลงแห้งพอเหมาะ จึงถอนกล้ามาปลูก และสุดท้ายการถอนต้นหอมเพื่อการจำหน่าย

พื้นที่ปลูกหอมหัวใหญ่ ส่วนใหญ่อยู่ในเขตตำบลโป่งน้ำร้อน และตำบลม่อนปิ่น หากขึ้นไปยืนอยู่บน
วัดพระธาตุเฉลิมพระเกียรติ ต.ม่อนปิ่น มองลงมายังผืนนาเบื้องล่างฝั่งตะวันตก จะเห็นสวนหอมหัวใหญ่อยู่
ด้านล่างเป็นบริเวณกว้าง ราวกว่า ๑,๐๐๐ ไร่ สลับกับสวนส้มที่แทรกอยู่ในพื้นที่นาและบนพื้นที่สูงถัดขึ้นไป
เป็นส้มที่มีอายุไม่เกิน ๒ ปี คิดเป็นราว ๑ ใน ๕ ของพื้นที่ทั้งหมด

นางจันทร์คำ เสาร์คำ ชาวสวนหอมหัวใหญ่ กลุ่มผู้ใช้น้ำแม่มาว บ้านม่อนปิ่น หมู่ ๓ ต.ม่อนปิ่น อ.ฝาง
(พื้นที่นาด้านล่างพระธาตุเฉลิมพระเกียรติ) เล่าว่า การแบ่งปันน้ำสายนี้ไม่มีกำหนดไว้ เพราะน้ำแม่มาว
มีเพียงพอ สำหรับผู้ที่ปลูกส้มก็จะขุดอ่างเก็บน้ำสำหรับเก็บน้ำไว้ใช้เอง โดยอาศัยน้ำแม่มาวที่ไหลลงอ่างของแ
ละสวน มีการเก็บค่าใช้น้ำต่างนาละ ๖๐ บาท แก่เหมืองซื้ออ้ายคำ ค่าจ้างปลูกไร่ละ ๑,๔๐๐ บาท พันธุ์หอมถ้าซื้อ
จากสหกรณ์ตกปอนด์ละ ๒,๒๐๐ บาท คนที่ไม่มีเงินเหลือในสหกรณ์จะเสียเครดิต ซื้อจากสหกรณ์ไม่ได้
ต้องซื้อจากภายนอกในราคาปอนด์ละ ๓,๒๐๐ บาท

การปลูกหอมหัวใหญ่ที่ผ่านมามีกำไร โดยปลูก ๑ ปอนด์ได้ประมาณ ๑ ไร่กว่า ทุนไร่ละ ๑๕,๐๐๐ บาท
ผลผลิตไร่ละเกือบหมื่นกิโลกรัมๆละ ๕ บาท(ต่ำสุด) ก็อยู่ได้ ปีค่าปลูก ๓๒ ไร่ ปลูกทั้งในที่ของตนเอง
ในที่ของคนอื่นและยังซื้อของคนอื่นมาเก็บไว้เพื่อทำส่งขายด้วย ปีหนึ่งๆจะใช้ทุนทั้งปลูกและซื้อประมาณ ๔-๕
แสนบาท และขายได้ประมาณ ๑,๔๐๐,๐๐๐ บาท นับว่าอยู่ในขั้นใช้ได้ดี

เป็นที่น่าสังเกตว่า มีการใช้สารเคมี อาหารเสริม และปุ๋ยเคมีอย่างสูงมาก อาจเกิดผลกระทบในระยะ
ยาวได้ทั้งระบบสุขภาพและสิ่งแวดล้อม และไม่พบเจ้าหน้าที่ของรัฐไปดูแลชาวสวนนอกจากนักวิจัยของบริษัทปุ๋ย
และยา ๑ บริษัท

ระบบแรงงาน มีแรงงานในท้องถิ่นคนเมืองประมาณ ๓๐ % ที่เหลือเป็นแรงงานปะหล่อง บ้านสวนชา บ้านห้วยหมากเหล็ก และมุเซอบ้านห้วยป่าคา มาเหมาปลูกไร่ละ ๑,๓๐๐ บาท

ระบบตลาด หอมหัวใหญ่ส่งขายเองบ้างที่ตลาดโชคธานี ส่งขายสหกรณ์ ส่งขายต่างประเทศ คือ เกาหลี เกือบแห้งแล้วทยอยขาย เนื่องจากแหล่งปลูกหอมหัวใหญ่ที่สำคัญมี ๓ แหล่ง คือที่เมืองกาญจนบุรี สันป่าตอง และฝาง รัฐบาลและสหกรณ์ได้ตกลงในนโยบายการผลิตร่วมกันว่าหอมหัวใหญ่ที่สันป่าตอง จัดส่งไปขายต่างประเทศเป็นหลัก ที่เมืองกาญจนบุรี ขายในประเทศ และที่ฝางเกือบแห้งแล้วทยอยขาย แต่ในทางปฏิบัติก็มีการฝ่าฝืนเพื่อตัดราคากันบ้าง ในทางเป็นจริงนั้นยากแก่การควบคุมได้

๓. ระบบฝายน้ำห้วยบอน

น้ำห้วยบอน จากอ่างเก็บน้ำห้วยบอน บ้านห้วยบอน ต.เวียง อ.ฝางมีฝาย ๔ ลูก ได้แก่

ฝายลูกที่ ๑ ฝายห้วยบอน หมู่ ๑๓ บ้านห้วยบอน นายชื่น พื้นที่รับน้ำ ๕๐๐ ไร่

ฝายลูกที่ ๒ ฝายนายแก้ว หมู่ ๔

ฝายลูกที่ ๓ ฝายสูงสม หรือฝายสวนดอก บ้านเทิม หมู่ ๕

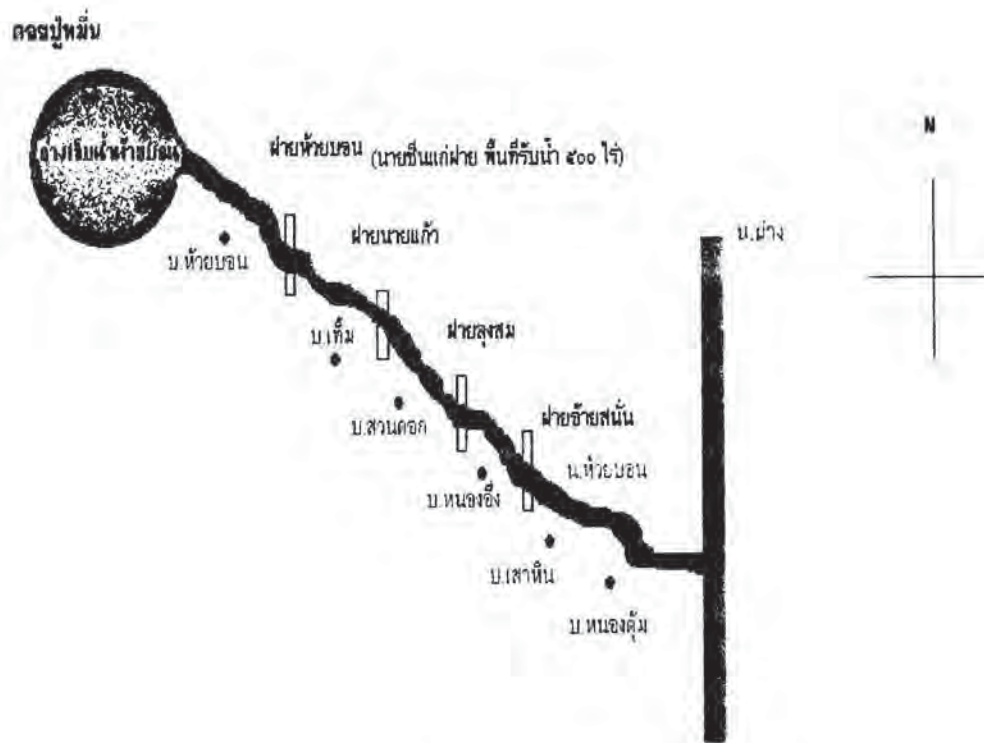
ฝายลูกที่ ๔ ฝายอ้ายสนั่น บ้านใหม่

ระบบบริหารจัดการน้ำ น้ำห้วยบอนมีอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ กั้นน้ำจากห้วยกาะ ห้วยหก ห้วยหม่าไซ ห้วยก่า และห้วยมะยม(บ้านมุเซอ) สร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ตามโครงการพระราชดำริ มีฝายลูก ๔ ฝาย มีนายสมบุญ บุญทวงษา เป็นแม่เมืองฝาย มีแม่ฝายแต่ละลูกเป็นกรรมการบริหารรวม ๘ คน

ชาวบ้านเทิม กลุ่มผู้ใช้น้ำห้วยบอน กล่าวถึงการผลิตและการบริหารจัดการน้ำห้วยบอนว่า ที่นาบริเวณนี้หลังฤดูทำนา ไม่สามารถทำอะไรได้อีก เพราะไม่มีน้ำ อ่างไม่ปล่อยมา แต่อีกระยะหนึ่งจะมีกลุ่มผู้เลี้ยงควายบ้านเด่นหลวงปล่อยควายลงมากินหญ้าและตอฟางจนหมด ชีควายที่ตกในนาก็ยังมีผู้มาเก็บเอาไปขาย จะเหลือแต่ที่นาแห้งๆรอการปลูกข้าวในปีหน้า การเก็บค่าหัวนา เจ้าของนาแต่ละคนก็เก็บไม่เหมือนกัน บางคนเก็บ ๓๐ % บางคนไม่คิดเป็นเปอร์เซ็นต์ แต่เก็บจำนวนคงที่ทุกปี เช่นได้ข้าว ๔๐๐ ต่าง เก็บ ๑๕๐ ต่าง หรือบางคนได้ข้าว ๓๒๒ ต่าง เก็บ ๓๐ ต่าง เป็นต้น ใน ๑ รอบปีฤดูทำนาในพื้นที่ ๗ ไร่ คิดต้นทุนแล้ว ได้กำไร ๒,๒๑๗ บาท ด้วยเหตุนี้ทำให้ชาวบ้านไม่มีแรงจูงใจในการทำนา ปลูกผักหรือเปลี่ยนเป็นสวนส้มไม่ได้ ให้ผลผลิตที่คุ้มค่ากว่า

เมื่อวันที่ ๑๗ พ.ย. ๒๕๔๖ มีการประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำอ่างห้วยบอน ต.เวียง อ.ฝาง นายสมบุญ บุญทวงษ์ ได้กล่าวขอร้องให้สมาชิกอย่าส่งเสริมการเป็นนายหน้าซื้อขายที่ดินแก่นายทุนสวนส้ม เพราะนอกจากจะแย่งน้ำแล้ว ยังจะทำให้เกิดสภาพมลภาวะสารเคมีในอนาคต มีการแถลงเรื่องเงินจากการเก็บค่าใช้น้ำหรือค่าจ้างนาจากเจ้าของนาและค่าใช้จ่ายต่างๆ รวมทั้งประเด็นการใช้น้ำในฤดูล้งนี้ของคห. เนื่องจากน้ำมีน้อย เกรงจะไม่พอในฤดูทำนาปีหน้า มีผู้ขอใช้น้ำเพราะได้ลงทุนปลูกหอมหัวใหญ่ไป ๒ ไร่กว่าแล้วเพราะไม่ทราบว่า จะต.ใช้น้ำ แต่เสียงสมาชิกส่วนใหญ่ไม่อนุญาต จึงเป็นอันว่าเจ้าของสวนหอมรายนี้ไม่ได้ใช้น้ำตามข้อตกลงของที่ประชุม

ต่อจากนั้น อบต.ห้วยบอนเสนอขอให้ปล่อยน้ำให้สวนลิ้นจี่ ซึ่งลิ้นจี่ทำมานานแล้วและไม่ได้ใช้น้ำในหน้าฝน และปีนี้ยังไม่ได้ผลผลิต ในขณะที่นาได้ผลผลิตไปแล้ว ที่ประชุมพิจารณาปล่อยน้ำให้เดือนละ ๒ ครั้ง ครั้งละ ๒ วัน ๒ คืน โดยจะปล่อยไปตามธรรมชาติ ไม่มีการปิดเหมืองย่อย นั่นคือทุกคนมีสิทธิใช้เท่ากันที่น้ำไปถึง ส่วนประเด็นการเพิ่มน้ำในอ่าง อาจทำได้โดยเอาเครื่องสูบน้ำมาตั้งที่หนองตมเพื่อสูบน้ำฝางขึ้นไปอ่าง การขุดบ่อน้ำล้งถ้าสมาชิกต้องการให้เสนอโครงการไปยังกรมชลฯเขาจะมาขุดให้

ผังแสดงระบบเหมืองฝายของน้ำห้วยบอน

๔. ระบบฝายน้ำแม่ใจ

น้ำแม่ใจเป็นน้ำสายหลักอีกสายหนึ่ง ที่หล่อเลี้ยงชุมชนในเขตตำบลโป่งน้ำร้อน และแม่งอนกลาง มีฝายทั้งหมด ๕ ลูก จากการสำรวจเมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๔๖ ในพื้นที่นาบริเวณบ้านป่าบง ซึ่งอยู่ทางตอนท้ายน้ำแห่งเดียว พบว่ายังมีน้ำไหลอยู่แต่ไหลช้า ชาวบ้านปลูกพืชหลังเก็บเกี่ยวข้าวแล้วเพียงบางส่วนเท่านั้น เป็นหอมหัวใหญ่ และไม่ใช่คนในพื้นที่ แต่มาจากตำบลม่อนปิ่น เนื่องจากปีนี้น้ำล้นหอมหัวใหญ่ดี ปีที่แล้วราคาดีจึงเพิ่มพื้นที่ปลูกและมาเช่าพื้นที่แถบนี้ทดลองปลูก

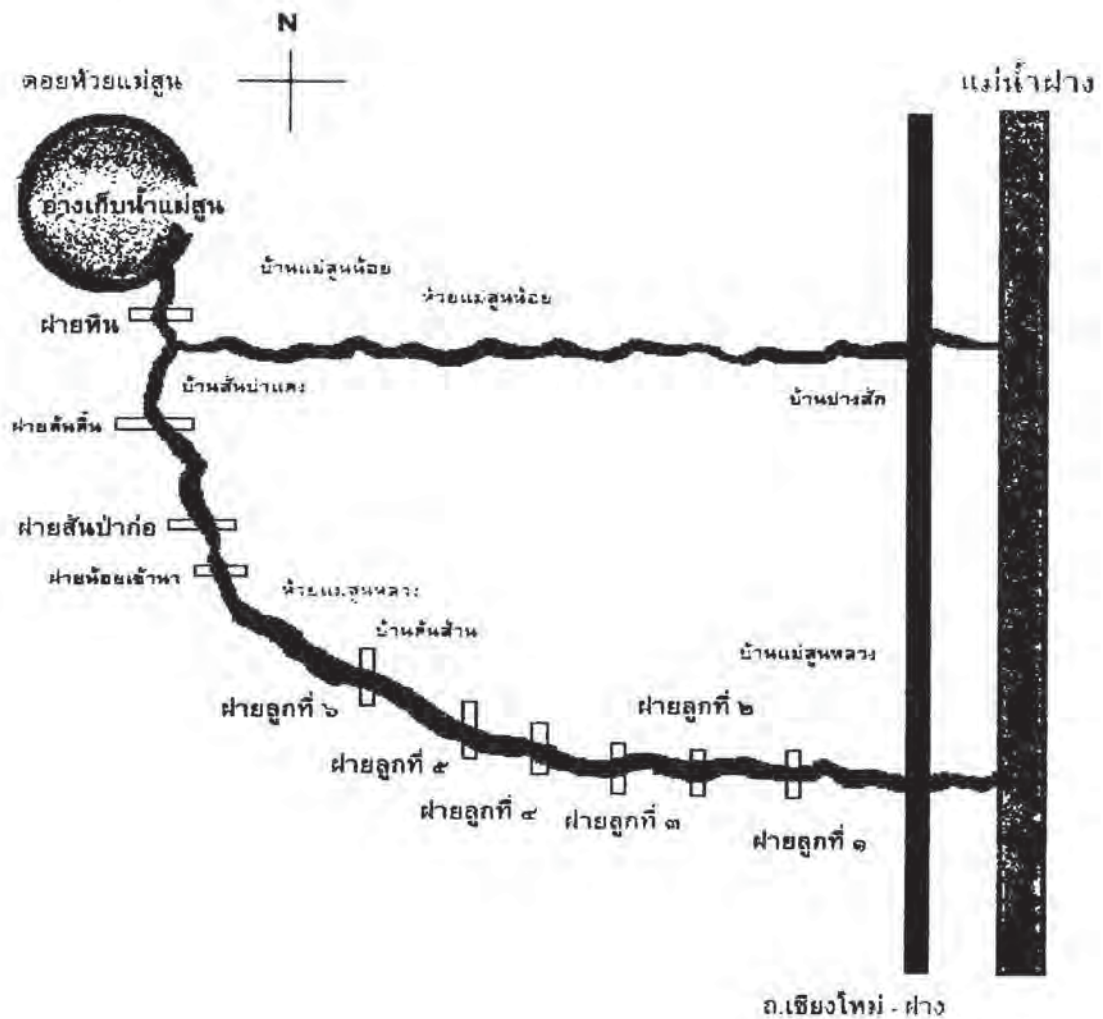
พื้นที่ใกล้ลำน้ำฝาย มีพนังกั้นค่อนข้างสูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม ในช่วงน้ำหลาก พื้นที่บางส่วนถูกน้ำท่วมทำให้ข้าวเสียหาย แต่ในช่วงนี้ถ้าต้องการใช้น้ำต้องสูบน้ำขึ้นมา ชาวนาจึงไม่อยากทำ ต้องปล่อยพื้นที่ส่วนใหญ่ทิ้งร้างไว้ เพื่อรอฤดูทำนาปีหน้าอีกรอบหนึ่ง

อย่างไรก็ตามในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมา พื้นที่ในเขตเชิงเขากว่า ๘๐ % ของฝาย - แม่อาย ได้กลายเป็นพื้นที่ปลูกส้มขนาดใหญ่ของกลุ่มทุนใหญ่จากคนในพื้นที่และภาคกลาง เนื่องจากเป็นระบบการผลิตขนาดใหญ่ จึงส่งผลเป็นการละเมิดสิทธิของชุมชนทั้งด้านทรัพยากรน้ำ ที่ดิน ป่าไม้ที่เป็นต้นน้ำลำธาร และการใช้สารเคมี จนเกิดผลกระทบอย่างรุนแรงต่อชุมชนโดยรอบ และเกิดเป็นความขัดแย้งที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์ของชุมชนในพื้นที่แอ่งใหญ่แห่งนี้

๕. ระบบฝายน้ำแม่สูน

น้ำแม่สูนกำเนิดจากตอยห้วยแม่สูน เป็นอ่างเก็บน้ำแม่สูน ไหลลงสู่แม่น้ำฝางที่บ้าน แม่สูนหลวง มีฝายจำนวน ๑๐ ลูก ได้แก่

- ฝายลูกที่ ๑ เรียกว่าฝายลูก ๑
- ฝายลูกที่ ๒ เรียกว่าฝายลูก ๒
- ฝายลูกที่ ๓ เรียกว่าฝายลูก ๓
- ฝายลูกที่ ๔ เรียกว่าฝายลูก ๔
- ฝายลูกที่ ๕ เรียกว่าฝายลูก ๕
- ฝายลูกที่ ๖ เรียกว่าฝายลูก ๖
- ฝายลูกที่ ๗ ชื่อฝายน้อยเข้านา
- ฝายลูกที่ ๘ ชื่อฝายสันป่าก่อ
- ฝายลูกที่ ๙ ชื่อฝายตันตัน
- ฝายลูกที่ ๑๐ ชื่อฝายหิน

ผังแสดงระบบเหมืองฝายของน้ำแม่สูน

การผลิตในระบบเหมืองฝายของโหล่งพื้นที่ราบแอ่งเชียงดาว

พื้นที่ราบแอ่งเชียงดาว ลำดับจากเหนือลงใต้ เริ่มตั้งแต่เขตตำบลเมืองนะ ท่งข้าวพวง เมืองงาย ปิงโค้ง เชียงดาว และ แม่ทะ เป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำปิงตอนบน มีพื้นที่ทำกินประมาณ ๗๐,๘๕๕ ไร่ มีพืชเศรษฐกิจที่เด่นชัดประจำเขต คือกระเทียม มะม่วงแก้ว และส้มโอ และเป็นแหล่งอาหารป่า ที่เป็นที่ยอมรับประทานของคนทั่วไปคือ ตัวดักแต่ไม้ไผ่ นับว่าออกไปจากพื้นที่นี้มากที่สุด ผลผลิตที่เด่นชัดประจำเขตอีกชนิดหนึ่งคือ ตะกร้าใส่ผักหรือ “ก้วย” ที่แทบทุกบ้านจะจักสานเป็นอาชีพเสริม

แอ่งเชียงดาว หล่อเลี้ยงด้วยลำห้วยใหญ่น้อยกว่า ๕๐ สาย ไหลลงสู่มแม่น้ำปิงผ่านตัวเวียงเชียงดาว จากเหนือลงใต้เข้าสู่แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ที่แบ่งกันด้วยสันคอยก และคอยนาบ้าน จนถึงบ้านแก่งบันเต้า เขตติดต่ออำเภอแม่แตง รวมระยะทางประมาณ ๕๗ กิโลเมตร

เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมในแอ่งเชียงดาว มีลักษณะที่สำคัญ ๖ ประการ ได้แก่

๑) สภาพทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ ความห่างไกลและการแบ่งกันด้วยพื้นที่ภูเขาสูง บางพื้นที่อยู่บนพื้นที่ความสูงตั้งแต่ ๖๐๐ - ๘๐๐ เมตร ห่างจากศูนย์กลางเวียงเชียงดาว พื้นที่ไกลสุดประมาณ ๘๐ กิโลเมตร ทำให้ส่วนใหญ่ของชุมชนในพื้นที่เป็นชุมชนปิด เช่นชุมชนแกนน้อย โป่งอาง รวมทั้งกลุ่มบ้านย่อยๆ ของกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเขาอื่น ๆ ที่อยู่ในเขตเขาสูงไกลออกไป ส่วนชุมชนจีนฮ่อบ้านอรุโธทัย (บ้านหนองอูเคิม) ปัจจุบันมีถนนตัดผ่านไปยังคดย่างขวางเส้นทางท่องเที่ยวแล้ว เขตแม่ทะ-แม่ฮ้อและเชียงดาว เป็นเขตที่อยู่ใกล้เมืองเชียงใหม่มากที่สุด ง่ายแก่การติดต่อ การขนส่ง และได้รับอิทธิพลของกลไกตลาดแบบใหม่มากที่สุด

๒) สภาพการใช้น้ำ แต่ละพื้นที่มีแหล่งน้ำแต่ละห้วยของตัวเองที่แตกต่างกันออกไป ส่วนใหญ่เป็นเขตภูเขาที่เป็นพื้นที่ต้นน้ำ จึงเป็นเขตที่อุดมสมบูรณ์ ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องการจัดการน้ำ เพราะมีน้ำจากห้วยเล็กห้วยน้อยต่าง ๆ หลายสาย

๓) เป็นเขตที่อยู่ติดชายแดนไทย - พม่า จึงมีสภาพล่อแหลมต่อการสู้รบและปัญหาความมั่นคง หรือนโยบายของชาติต่อความเป็น “รัฐกั้นชน” ของชนกลุ่มน้อยบางกลุ่ม ตลอดจนปัญหายาเสพติดและอาวุธสงคราม จึงมีความเข้มงวดของระบบการปกครองมากกว่าเขตอื่น เช่น การตั้งด่านทหารตรวจค้นตามเส้นทาง เป็นต้น

๔) สภาพความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ได้แก่ ไทยใหญ่ มูเซอ จีนฮ่อ ลีซอ กะเหรี่ยง และคนเมือง ทั้งที่อยู่ร่วมกันและแยกกันอยู่เป็นหมู่บ้านต่างหาก มีระบบวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะกลุ่มคนเมืองจะมีระบบผี และพระธาตุนับถือเฉพาะในกลุ่มเท่านั้น

๕) ระบบการผลิต การผลิตในเขต ส่วนมากปลูกในพื้นที่สูง เช่นข้าวไร่ และพืชเมืองหนาวบางชนิด เช่น สาลี่ ห้อ และบ๊วย ผลิตด้วยระบบแรงงานคน ส่วนผลผลิตข้าว กระเทียม ยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนีย และตะกร้าใส่ผักที่ส่งไปขายทั่วประเทศมาจากเขตนี้แทบทั้งหมดทั่วทั้งเขต ในวันหนึ่งๆผลิตได้หลายพันใบ นอกจากข้าวแล้ว ผลผลิตที่เด่นชัดและมากที่สุด คือ ส้มโอ มะม่วงแก้ว และเริ่มมีส้มเขียวหวานแล้วประมาณ ๑๐๐ ไร่

๖) ประวัติศาสตร์ การก่อเกิดของเขต มีตำนานและประวัติศาสตร์รองรับความมีตัวตนของเขตอย่างชัดเจน คนเมืองไทยวน ได้สร้างตำนานเกี่ยวกับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า พระญาช้างเผือกได้ถวายผละ จึงชื่อว่าเมืองนะ เขตเมืองงาย มีประวัติการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าและหัวหน้าคนเมืองกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งหลักฐานอยู่ คือ ปู่กำ จนมีพระธาตุปู่กำอยู่ประจำเขต และยืนยันความเป็นศูนย์กลางของเมืองที่บ้านสันป่าไหล่น ผ่านมาถึงยุคของสมเด็จพระนเรศวรเดินทางผ่านเขตเมืองงาย จนมีการสร้างพระสถูปเจดีย์พระนเรศวรที่เมืองงาย เป็นการยืนยันความสำคัญของเขตเพิ่มขึ้นไปอีก เขตเชียงดาวเป็นเวียงเก่าของพระยาชัยสงคราม เพื่อยืนยันความเป็นเมืองและศูนย์กลางของความเจริญรุ่งเรือง และความมีตัวตนทั้งดงามของตัวเองในอดีต

ปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบและกลไกในการขับเคลื่อนเขต แยกเป็น ๒ ด้าน ได้แก่

ปัจจัยด้านบวก

๑) การผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องเจ้าหลวงคำแดง เมืองโบราณของพระยาไชยสงคราม หลังวัดใจตงเทวี ต.เชียงดาว การเดินทางผ่านไปยังเมืองหางของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทั้งหลายเหล่านี้แสดงออกในรูปแบบของพิธีกรรมทั้งของรัฐและชาวบ้าน เช่นการเข้าทรง การไหว้ศาลผีเจ้าเมือง ถือเป็นองค์ประกอบและกลไกสำคัญอันหนึ่งที่จะเชื่อมโยงชุมชนให้สามารถดำรงสภาพเขตอยู่อย่างมั่นคงต่อไปได้

๒) การเข้ามาทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ในพื้นที่ ตามโครงการจัดการลุ่มน้ำปิงตอนบนขององค์กรเครือข่ายป่าชุมชนลุ่มน้ำปิงตอนบน โดยการสนับสนุนของมูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพันธุ์พืชแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชินูปถัมภ์ ทำกิจกรรมหลักเกี่ยวกับการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า กับองค์กรชาวบ้านในพื้นที่อย่างมีส่วนร่วม การทำงานขององค์กรดังกล่าว มีส่วนในการสร้างจิตสำนึกขององค์กรชาวบ้าน อย่างเป็นรูปธรรม เช่น การอนุรักษ์พันธุ์ปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติ ในแม่น้ำปิงบริเวณหน้าวัดอินทาราม และที่อื่นๆอีกหลายแห่ง รวมทั้งกิจกรรมอื่นๆ เช่น การต่อต้านการสร้างกระเช้าไฟฟ้าขึ้นดอยหลวงเชียงดาว ผ่านการจัดประชุมสัมมนา การเผยแพร่ทางสื่อต่างๆ และการผลิตคั่นกฎหมาย พ.ร.บ.ป่าชุมชน เหล่านี้เป็นต้น

๓) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในเขตต้นน้ำ ทำให้ไม่มีปัญหาเรื่องระบบการจัดการน้ำ ส่วนใหญ่ใช้น้ำกันตามสะดวก การมีระบบแก้มือกักฝายก็เพื่อการบำรุงรักษาเป็นหลักมากกว่าการจัดระเบียบการแบ่งปันน้ำ

ปัจจัยด้านลบ

ระบบตลาด เป็นระบบตลาดแบบพืชเศรษฐกิจเกือบทั้งหมด ยกเว้นข้าว แต่กระเทียม ข้าวโพด พริก ถั่วเหลือง ผักกาด มันฝรั่ง มะม่วง หรือ ส้มโอ เหล่านี้ ปลูกเป็นแปลง(crop) ขนาดใหญ่ เพื่อการขายส่งบริษัทโดยตรง หรือส่งตลาดกลาง ที่มีพ่อค้าจากภายนอกมารับซื้อถึงถิ่น ทั้งนี้จะเป็นเพราะอิทธิพลของระบบกลไกการตลาดและทุนแบบใหม่ในรูปความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบ "contract farming" ที่ประกันความมั่นคงด้านราคา ผูกขาดระบบการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และระบบตลาดทั้งหมด

กลไกดังกล่าวย่อมทำลายระบบตลาดแบบท้องถิ่น ที่พึ่งตนเองและเอื้ออาทรซึ่งกันและกัน เสี่ยงต่อภาวะการขาดทุน เพราะต้นทุนการผลิตสูง มีการใช้สารเคมี ทำให้สภาพแวดล้อมและสุขภาพเสียหายได้

แหล่งน้ำสำคัญของเขต

ที่ราบแอ่งเชียงดาว มีแม่น้ำสายใหญ่และห้วยเล็กห้วยน้อย หลายสิบสาย ที่สำคัญ ๆ เช่น ห้วยม่วงคำ ห้วยน้ำฮู น้ำแม่ยาย น้ำแม่ซ้อน ห้วยละคร ห้วยแม่ลู ห้วยแม่กะ ห้วยแม่นะ ห้วยแม่ซ้าย ห้วยขุนแม่มะ น้ำแม่สืบ น้ำแม่เตาะ ห้วยเป้า ห้วยตีนตั่ง ห้วยน้ำตกศรีสังวาลย์ เป็นต้น

พื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด อาจกำหนดเป็นเขตย่อยตามสภาพภูมิศาสตร์ ระบบเศรษฐกิจการผลิตและวัฒนธรรมได้ เป็น ๔ เขตย่อย ดังนี้

- ๑) เขตที่ราบเมืองนะ - นาหวาย -ทุ่งข้าวพวง
- ๒) เขตที่ราบลุ่มน้ำแม่ยาย - แม่ซ้อน
- ๓) เขตที่ราบเชียงดาว- แม่นะ - สบอ้อ
- ๔) เขตที่ราบเมืองคอง

๑) เขตที่ราบเมืองนะ-นาหวาย-ทุ่งข้าวพวง

เป็นเขตที่ราบลุ่มน้ำที่อยู่ตอนเหนือสุดของแอ่งเชียงดาว ประกอบขึ้นจากลักษณะพิเศษทางภูมิศาสตร์ของเขต ที่แทรกตัวอยู่โดด ๆ ระหว่างแนวล้อมรอบของสันคอยด้วยบนเทือกเขาถนนธงชัยฝั่งตะวันตก ติดชายแดนพม่าบริเวณบ้านแกน้อย อรุโณทัย กับสันคอยธงบนเทือกเขาผีปันน้ำฝั่งตะวันออกบริเวณบ้านเมืองนะ นาหวาย ไหลลงมาถึงบ้านทุ่งข้าวพวงต่อกับบ้านแม่จันน้อยทางทิศใต้สุดของเขต บนความสูงของพื้นที่ประมาณ ๖๐๐-๘๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล

ลักษณะพิเศษที่สำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อันประกอบด้วยชาวไทยใหญ่ จีนฮ่อ มูเซอ ลีซอ และคนเมือง ผสมผสานกันในลักษณะหลากหลายระบบวัฒนธรรม แยกย่อยละเอียดตามระบบการปกครอง ได้ดังนี้

หมู่ที่ ๑ บ้านเมืองนะ	ไทยใหญ่ - ไทยยวน (คนเมือง) และมูเซอในกลุ่มบ้านย่อย (ป๊อก) ได้แก่ บ้านเจียงจันทร์ บ้านทองผกั้ง และบ้านห้วยเกียง
หมู่ที่ ๒ บ้านแกน้อย	ไทยใหญ่ - ลีซอ และมูเซอในกลุ่มบ้านย่อย (ป๊อก) ได้แก่ บ้านแม่แกน ห้วยลึก ห้วยดำ ป่าบงเก่า ป่าบง-ใหม่
หมู่ที่ ๓ บ้านนาหวาย	ไทยใหญ่ - คนเมือง และมูเซอในกลุ่มบ้านย่อย ได้แก่ บ้านหนองเขียว หนองวัวแดง และบ้านใหม่สามัคคี
หมู่ที่ ๔ บ้านโล๊ะป่าหาญ	คนเมือง - ลีซอ บ้านทุ่งคินคำ - มูเซอ บ้านป่าบงงาม
หมู่ที่ ๕ บ้านโป่งอาจ	ไทยใหญ่ - คนเมือง - กะเหรี่ยง
หมู่ที่ ๖ บ้านน้ำรู	คนเมือง - ลีซอ บ้านหนองแขม
หมู่ที่ ๗ บ้านห้วยไล่	ไทยใหญ่ - คนเมือง - มูเซอ บ้านห้วยไล่แห้ง
หมู่ที่ ๘ บ้านจองคำ	จีนฮ่อ
หมู่ที่ ๙ บ้านไชยยา	จีนฮ่อ
หมู่ที่ ๑๐ บ้านอรุโณทัย	จีนฮ่อ - คนเมือง

ระบบการผลิตของเขต

ระบบการผลิตในเขตย่อยดังกล่าว ประกอบด้วยระบบหลัก ๗ ระบบ ได้แก่

๑) ข้าวนาปีและข้าวไร่ เนื่องจากมีพื้นที่การผลิตน้อย และส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เขตภูเขา การผลิตข้าวในเขตดังกล่าวจึงมีการปลูกข้าวนาปี และข้าวไร่ไว้แต่เพียงพอกินภายในครอบครัว ที่เหลือก็แบ่งขายแก่ครอบครัวที่ขาดหรือไม่ได้ผลิตข้าวภายในพื้นที่เขตเท่านั้น

๒) กระเทียม

๓) ถั่วเหลือง

๔) ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์

๕) งา

๖) ถั่วแดง

๗) มันฝรั่ง

ส่วนระบบพืชอื่น ๆ อีกประมาณ ๔ ระบบเป็นพืชรองที่ปลูกกันไว้ขายเพียงเล็กน้อย หรือไว้บริโภคในครอบครัวเท่านั้น ได้แก่

๘) พืชผัก เช่น กะหล่ำ ผักกาดขาวปลี

๕) มะม่วง

๑๐) ลิ้นจี่

๑๑) พืชเมืองหนาว เช่น ท้อ สาลี่ และบ๊วย ปลูกที่บ้านแกน้อย และอรุโณทัย

พื้นที่ลุ่มน้ำรู เป็นพื้นที่ปลูกกระเทียมของคนเมืองเป็นหลัก รวมทั้ง ข้าวโพดหวาน ถั่วแระ ผักกาด ข้าวไร่ นอกจากนี้ยังมีพืชสวนอื่น ๆ ที่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ปลูก เช่นจินฮ่อ บ้านอรุโณทัย ไทยใหญ่บ้านนาหวาย มูเซอร์บ้านแกน้อย น้ำรู หนองแขม ลีซอ อีก็้อละว้าและคะฉิ่น บ้านใหม่สามัคคี ส่วนมากปลูกพืชยืนต้น ไม้ผล ได้แก่ มะม่วง ลำไย และลิ้นจี่

รายละเอียดระบบการผลิต

ในเขตย่อยที่ ๑ มีพืชและผลผลิตที่หลากหลาย มีขั้นตอนและกระบวนการในการจัดการขึ้นอยู่กับชนิดของพืชที่ปลูก โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. ข้าว (ห้วยไต้/ทุ่งข้าวพวง) มีการปลูกข้าวพันธุ์ กข.๖ โดยมากจะนำมาเก็บไว้กินเองก่อนที่เหลือจึงค่อยแบ่งขายให้นายทุน ราคา กก.ละ ๔ - ๕ บาท

๒. ข้าวโพดหวาน (เมืองนะ/น้ำรู/ทุ่งข้าวพวง) ปลูกระหว่างเดือนมกราคม- เดือนมีนาคมในการผลิตจะมีผู้นำพันธุ์มาให้และมารับซื้อเหมา จากอำเภอเชียงดาว แล้วส่งไปยังภาคเมืองใหม่ จ.เชียงใหม่ โดยให้ราคากิโลกรัมละ ๒.๕๐ บาท (ขายทั้งฝัก)

๓. กระเทียม (เมืองนะ/นาหวาย/ห้วยไต้) บ้านเมืองนะและบ้านห้วยไต้มีผู้มารับซื้อ ในราคากิโลกรัมละ ๒๐ กว่าบาท (แห้ง) กิโลกรัมละ ๗ - ๘ บาท (ไม่แห้ง) ในบ้านนาหวายปลูกเองและนำไปขายเอง โดยจะปลูกในระหว่างเดือนกันยายน - มกราคม ขายได้กิโลกรัมละ ๗ - ๘ บาท (ไม่แห้ง)

๔. กะหล่ำปลี (เมืองนะ/น้ำรู) ปลูกในช่วงเดือนมกราคม ถึง เดือนมีนาคม ได้ราคา กิโลกรัมละ ๖ - ๗ บาท (ในปีที่แล้ว) แต่ในปีนี้ขายได้เพียง กิโลกรัมละ ๑ บาท (นำไปขายเอง ได้ กก.ละ ๒-๓ บาท)

๕. มะเขือม่วง (น้ำรู/นาหวาย/ห้วยไต้/เมืองนะ) บ้านเมืองนะกำลังอยู่ในระหว่างทดลองปลูก ปลูกเดือนพฤศจิกายน - เดือนมกราคม มีคนมารับซื้อกิโลกรัมละ ๒.๕๐ บาท บริษัทเป็นผู้กำหนดราคา รับซื้อและนำพันธุ์ - ปุ๋ย - สารเคมีมาให้ แล้วหักเงินจากผลผลิตที่ได้

๖. ถั่วเหลือง (เมืองนะ/ทุ่งข้าวพวง) มีพ่อค้ามารับซื้อจากเมืองเชียงใหม่ โดยให้ราคาถึงละ ๒๐๐ บาท

๗. ถั่วฝักยาว (เมืองนะ/ทุ่งข้าวพวง) บ้านเมืองนะกำลังอยู่ระหว่างการทดลองปลูก ส่วนบ้านทุ่งข้าวพวงจะนำพันธุ์มาปลูกเอง และมีพ่อค้ามารับซื้อในราคากิโลกรัมละ ๔ - ๑๐ บาท

๘. พริกเคียว ปลูกระหว่างเดือนมกราคม - กรกฎาคม โดยมีพ่อค้ามารับซื้อจากเมืองเชียงใหม่ ในราคากิโลกรัมละ ๒๐ บาท(เมืองนะ/น้ำรู/นาหวาย)

๙. ส้ม มีพื้นที่เพียงเล็กน้อย

๑๐. ถั่วแระ (น้ำรู) มีผู้มารับซื้อจากเชียงใหม่ ในราคากิโลกรัมละ ๑๖ บาท

๑๑. ดอกดาวเรือง (น้ำรู) มีบริษัทมารับซื้อเพื่อนำไปผลิตน้ำหอม โดยให้ราคากิโลกรัมละ ๒ บาท

๑๒. ส้มโอ (ห้วยไต้) มีพ่อค้านำกลัมาจากเขาใหญ่ และเพาะพันธุ์ขายในราคาลูกละ ๘ - ๒๐ บาท

๑๓. กุ้งก้ามกราม (ทุ่งข้าวพวง) นาทุ่งมีพื้นที่ประมาณ ๑๐๐ ไร่ รับน้ำจากบ้านทุ่งข้าวพวง โดยบริษัทจะต้องจ่ายค่าน้ำ ประมาณ ๗,๐๐๐ - ๑๐,๐๐๐ ต่อปี ปัจจุบันทำการเพาะเลี้ยงได้ ๓ ปีมาแล้ว และมีปัญหากระทบกับหมู่บ้านทางใต้ลงมา เช่น บ้านแม่จา บ้านทุ่งข้าวหลวง เนื่องจากปล่อยน้ำเสียลงสู่แม่น้ำ

การจัดการระบบเหมืองฝายอื่นๆ แยกตามห้วยต่าง ๆ ดังนี้

๑) อ่างเก็บน้ำห้วยหัวทุ่ง รับน้ำจากห้วยโป่งขามและห้วยหัวทุ่ง

๒) ห้วยน้ำฮู มีฝายตลอดลำน้ำ ๔ ลูก บริหารโดยชาวบ้านในพื้นที่รับน้ำ ได้แก่

๒.๑) ฝายน้ำฮู เป็นฝายคอนกรีตและถนนอยู่ในตัว กันน้ำที่ออกจากกูเพื่อทอดน้ำไปใช้ใน
พื้นที่ ๒ ตำบล ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลเมืองนะ ๒ หมู่บ้านคือ บ้านโล๊ะป่าหาญ ม.๔ และบ้านห้วยไล่ ม. ๗
กับตำบลทุ่งข้าวพวง ๑ หมู่บ้านกับ ๒ กลุ่มบ้าน (ปึก) คือ บ้านห้วยเป่า ม.๑ และกลุ่มบ้านสันสี่ลูก (มูเซอร์)
บ้านทุ่งดินดำ (ลีซอ) ในเขตหมู่บ้านเดียวกัน รวมพื้นที่รับน้ำประมาณ ๕๐๐ ไร่

แหล่งต้นน้ำที่ออกจากกูเชิงเขา อยู่ในเขตพื้นที่บ้านน้ำฮู หมู่ที่ ๖ ต.เมืองนะ

ฝายน้ำฮู เป็นฝายคอนกรีตและถนนอยู่ในตัว กันน้ำที่ออกจากกู

๒.๒) ฝายไม้สันสี่ลูก

๒.๓) ฝายห้วยไล่ เป็นฝายไม้ อยู่ในพื้นที่บ้านห้วยไล่ หมู่ที่ ๗

๒.๔) ฝายห้วยเป่า เป็นฝายไม้ อยู่ในพื้นที่บ้านห้วยเป่า หมู่ที่ ๑

ทั้ง ๕ ฝ่าย มีหอฝักรักษาต้นน้ำประจำ ชื่อ เจ้าพ่อขุนคำ ชาวบ้านในพื้นที่จะประกอบพิธีเลี้ยงผี
ขุนน้ำในเดือน ๘ เหนือ หรือประมาณเดือน มิถุนายน โดยจะใช้หมู ๑ ตัว กับเหล้าต้ม

๓) ห้วยโป่งอาจ มีฝ่าย ๑ ลูก รับน้ำจากห้วยโป่งอาจ ที่ไหลลงสู่ลำแม่ปิง บริเวณเหนือบ้านโป่งอาจ
หมู่ที่ ๕ มีนายจันทร์ ปุกคำ เป็นแก่ฝ่าย

ฝ่ายโป่งอาจ กันน้ำแม่ปิง เหนือบ้านโป่งอาจ หมู่ที่ ๕ ต.เมืองนะ อ.เชียงดาว

ศาลเจ้าพ่อขุนคำ ฝัฝ่ายน้ำรู

ระบบการบริหารจัดการน้ำ

การจัดการน้ำในพื้นที่เขตย่อยที่ ๑ ใช้น้ำจากห้วยแม่ละ น้ำรู น้ำรู(นาห้วย) น้ำห้วยไล่ น้ำห้วย
เป้า มีการแบ่งกันดูแลระบบน้ำจากน้ำห้วยต่าง ๆ ในหมู่บ้านของตนเอง มีการแต่งตั้งประธานแก่เหมืองฝ่าย
เพื่อจัดการดูแลระบบฝ่าย โดยมีวิธีการดูแลฝ่ายดังต่อไปนี้

๑. บ้านเมืองนะ ใช้น้ำแม่น้ำ มีการแบ่งระบบฝายออกเป็น ๒ ฝาย ได้แก่ ฝายเหนือและฝายใต้ (เป็นฝายคอนกรีตทั้งหมด) ผู้ดูแลฝายเหนือได้แก่ นายหมาย จองลือ ฝายใต้ได้แก่ นายชิน คำหง การจัดการดูแลโดยฝายเหนือจัดเก็บเงินจากผู้ใช้น้ำเดือนละ ๒๐ บาท เพื่อนำมาซื้ออุปกรณ์เพื่อซ่อมแซมฝาย (ฝายใต้ ไม่เก็บค่าใช้น้ำ) โดยทั้ง ๒ ฝายสามารถเลี้ยงไรนาได้ ประมาณ ๕๐๐ ไร่ (ฝายเหนือ ๓๐๐ ไร่ / ฝายใต้ ๒๐๐ ไร่)

๒. บ้านน้ำรู ใช้น้ำรู ซึ่งมีระบบการดูแลแบ่งฝายออกเป็น ๓ ฝายใหญ่ พื้นที่ที่เลี้ยงไรนา ประมาณ ๒๕๐ ไร่ มีแก่งฝายผู้ดูแล ๒ คน คือ นายแก้ว ชมภู และนายทา เสาวรส มีการแบ่งน้ำกันใช้ตามความต้องการ โดยแก่งฝายจะเป็นผู้ดูแลตรวจสอบการใช้ มีการเก็บเงินค่าบำรุงเหมืองฝายตามกิจกรรมเมื่อเลี้ยงเหมืองฝาย ประมาณคนละ ๒๐ บาทต่อครั้ง

๓. บ้านนาหวาย ใช้น้ำรู (นาหวาย) มีการจัดการแบ่งฝายใหญ่ออกเป็น ๕ ฝาย แต่ไม่มีประธานแก่งฝาย เนื่องจากไม่มีปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำเพราะมีป่าต้นน้ำที่สมบูรณ์เป็นแหล่งต้นน้ำ การดูแลจึงเป็นหน้าที่ของชาวสวน ชาวนาในพื้นที่รวมประมาณ ๒๐๐ ไร่ ที่ใช้น้ำในแต่ละฝายดูแลและจัดการเอง

๔. บ้านห้วยไล่ ใช้น้ำรู น้ำชุ่ม และน้ำห้วยไล่ โดยมีการจัดการน้ำ คือ น้ำรู มีฝาย ๑ ฝาย แก่งฝาย คือ นายสนั่น ยันนะ, น้ำชุ่ม มีฝาย ๑ ฝาย แก่งฝาย (ไม่ทราบชื่อ) และน้ำห้วยไล่ มีฝาย ๕ ฝาย แก่งฝาย คือ นายสนั่น ยันนะ บ้านห้วยไล่ จัดการน้ำโดยปล่อยไว้ไม่ได้กัน ไม่มีการประชุมแต่จะใช้การบอกต่อกันในงานสำคัญของแต่ละฝาย เช่น งานการซ่อมแซม ดูแล งานประเพณีต่าง ๆ ไม่มีการเก็บเงินค่าใช้น้ำ แต่จะมีการช่วยเหลือตนเอง แล้วแต่ว่าที่นาของใครใช้น้ำจากฝายใดให้ดูแลฝายนั้น (บางครั้งมีการขอกระสอบทรายเพื่อซ่อมแซมจากอำเภอ) พื้นที่รับน้ำของบ้านห้วยไล่ มีประมาณ ๑๐๐ กว่าไร่ ชาวนา ชาวไร่ต้องรับผิดชอบช่วยกันดูแลและจัดน้ำเอง เนื่องจากน้ำห้วยไล่จะขาดแคลนในบางเดือน คือ เดือนมีนาคม - มิถุนายน

๕. บ้านทุ่งข้าวพวง ใช้น้ำปึง น้ำเกียง น้ำเอียง และน้ำรู มีการจัดแบ่งน้ำเป็น ๔ ฝาย ได้แก่ ฝายทุ่งข้าวพวง(บรรจบระหว่างน้ำรูกับน้ำปึง) ฝายห้วยเป้า(น้ำรู) ฝายบ้านอ่าง(น้ำปึง) และฝายเวียงนะ(น้ำปึง) ฝายทุ่งข้าวพวงมีแก่งฝาย คือ นายอินทอน ปัญญารัตน์ มีการประชุมการใช้ น้ำ ระเบียบการใช้น้ำ โดยถ้าฝายฝายใดจะเป็นผู้ปรับเงินจำนวน ๑๕๐ - ๕๐๐ บาท (แล้วแต่กรณี) ปัจจุบันพื้นที่รับน้ำจากฝายทุ่งข้าวพวง มีพื้นที่ ประมาณ ๑,๕๐๐ ไร่ (รวมนาทุ่งก้ามกราม) ฝายทุ่งข้าวพวงไม่เก็บค่าใช้น้ำ แต่จะทำการปิดน้ำ ๕ วัน ก่อนช่วงไถดำนาเพื่อเก็บน้ำและจะแล้งในเดือนเดียวคือเดือน สิงหาคม ส่วนฝายอื่น ได้แก่ ฝายห้วยเป้า ฝายบ้านอ่าง และฝายเวียงนะ มีการเก็บเงินค่าตักนา ตักละ ๒ ถึง (ข้าว)

ระบบตลาดภายในเขต

ระบบการผลิตพืชผักภายในเขตจะมีพ่อค้าจากภายนอกเข้าไปรับซื้อถึงที่ ตามเส้นทางตลาด คือ จากท้องถิ่นเข้าสู่ตลาดเมืองใหม่ที่เชียงใหม่ หรือส่งตรงไปที่ตลาดไท กทม. เนื่องจากการซื้อเหมาทั้งสวนหรือทั้งรุ่น (crop) ชาวสวนจึงจะมีรายได้เป็นกอบเป็นกำ จึงไม่ขายย่อยภายในเขตหรือภายในหมู่บ้าน แต่จะมีแม่ค้าจากตลาดใหญ่ในเชียงใหม่ซื้อมาลงหัวตลาด เพื่อขายแก่แม่ค้าท้องถิ่นรับไปขายที่ตลาดภายในหมู่บ้าน จากนั้นแม่ค้าย่อยในหมู่บ้านก็นำมาวางขายที่บ้านอีกทอดหนึ่ง ดังแผนภูมิต่อไปนี้

ระบบการผลิตและการตลาดของเขตส่วนใหญ่ ผู้อยู่กับระบบทุนใหญ่จากภายนอก เช่น นอกจากจะซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลงจากนอกชุมชนแล้ว ยังมีการนำพันธุ์พืชจากนอกชุมชนเข้ามาด้วย พันธุ์ที่นำเข้ามาส่วนใหญ่มาจากบริษัทที่ส่งเสริมการปลูกและรับซื้อเหมาและหักเงินค่าพันธุ์ ค่าปุ๋ยและยาฆ่าแมลงจากราคาผลผลิตที่ได้ พันธุ์ที่นำเข้า เช่น พันธุ์กระเทียม พันธุ์ถั่วเหลือง เป็นต้น

ระบบแรงงาน

มีการเอามือเป็นบางครั้งแล้วแต่งงาน เช่น ปลูกข้าว ปลูกถั่ว เกียวข้าว แต่มีการจ้างงานภายในหมู่บ้าน โดยอัตราค่าจ้างงานคือ ผู้ชาย ๑๐๐ บาท และผู้หญิง ๘๐ บาท

งานฝีมือ/หัตถกรรม

ส่วนใหญ่จะมีการจักสานก๋วยไต้ผัก ซึ่งมีผู้มารับซื้อจากอำเภอเชิงดาวและนำไปขายต่อหลายแห่งเพื่อนำมาใส่ผลผลิตการเกษตร (ใช้ครั้งเดียวทิ้ง) การจักสานจะมีการจักหมู่บ้านละประมาณ ๘-๑๐ หลังคาเรือน ยกเว้นบ้านทุ่งข้าวพวงมีการจักสานก๋วยไต้ถึง ๑๐๐ หลังคาเรือน ผู้มารับซื้อจะให้ราคาก๋วยไต้ลูกละ ๓ บาท ซึ่งวัตถุดิบที่ทำก๋วยไต้คือ ไม้บง โดยแต่ละหลังคาเรือนต้องหาเองบางครั้งอาจต้องรับซื้อจากคนในชุมชนหรือหมู่บ้านอื่น บางหลังคาเรือนมีการลงทุนซื้อเครื่องจักตอกโดยเฉพาะราคาเครื่องละประมาณ ๕,๐๐๐ - ๑๐,๐๐๐ บาท

นอกจากนั้นในหมู่บ้านเมืองนั้นยังมีงานหัตถกรรมที่สามารถจำหน่าย ได้แก่ ตะกร้าจักสานที่มีครูจากการศึกษาออกโรงเรียนมาสอนให้ และสามารถจำหน่ายได้ในราคา ชิ้นละ ๕๐ บาทโดยจะนำไปขายเองที่ตลาด

กลุ่มชาติพันธุ์

มีกลุ่มชาติพันธุ์หลายเผ่าพันธุ์ ได้แก่ ไทยใหญ่ มูเซอ จีน และลีซอ ซึ่งบางเผ่าจะมีพิธีกรรมที่ต่างกันออกไป เช่น ไทยใหญ่ มีพิธีปอย มูเซอมีพิธีกินวอ จีนมีตรุษจีน นอกจากนั้นการเพาะปลูกพืชและพิธีกรรมอื่น ๆ จะคล้ายหรือเหมือนกับคนเมือง

๒) ระบบการผลิตและการบริหารจัดการน้ำเขตที่ราบลุ่มน้ำแม่ยาย-แม่ซ้อน

ระบบการจัดการน้ำของเขตพื้นที่ย่อยที่ ๒ ในแอ่งที่ราบโหล่งเชิงดาว แบ่งเป็นหลายฝ่าย มีการจัดตั้งแก่ฝ่ายเพื่อดูแลระบบ โดยมีวิธีการดูแลฝ่ายดังนี้

๑. ฝ่ายน้ำงาย ในเขตเมืองงาย ใช้หลักจากน้ำแม่ยายที่มีน้ำอยู่ตลอดปี โดยแบ่งเป็น ๑๒ ฝ่าย (ฝ่ายคอนกรีต ๑๐ ฝ่าย / ฝ่ายไม้ ๒ ฝ่าย)และมีผู้ดูแลฝ่าย(แก่ฝ่าย) ดังนี้

๑) ฝ่ายเหมืองหลวง (ฝ่ายคอนกรีต) แก่ฝ่าย คือ นายวิโรจน์ ปรีชา

๒) ฝ่ายลุงชาญ (ฝ่ายไม้) แก่ฝ่าย คือ นายอินชุม เขื่อนเพชร

- ๓) ฝ่ายหนองเต่า (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๔) ฝ่ายห้วยผักหละ (ฝ่ายคอนกรีต) แก่ฝ่าย คือ นายขอด
- ๕) ฝ่ายเหมืองใหม่บน (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๖) ฝ่ายทุ่งไธ้ง (ฝ่ายไม้) แก่ฝ่าย คือ นายคำคำ แก้วมาเรือน
- ๗) ฝ่ายเหมืองใหม่ล่าง (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๘) ฝ่ายท่าพันเจี้ยว (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๙) ฝ่ายหนองโค้ง (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๑๐) ฝ่ายทุ่งอ้อล้อง (ฝ่ายคอนกรีต)
- ๑๑) ฝ่ายคอนกรีต (ไม่ทราบชื่อ)
- ๑๒) ฝ่ายเหมืองยาว (ฝ่ายคอนกรีต) แก่ฝ่าย คือ นายเจริญ เชื้อนเพชร

ระบบการจัดการจะมีการประชุมฝ่ายรวมกัน และประชุมการใช้น้ำอ่างเก็บน้ำแม่ยางซึ่งเลี้ยงดูไร่นาสวน ในเขตบ้านเมืองยางที่มีพื้นที่ ๑,๔๐๐ ไร่ เป็นอ่างที่มีขนาดกลาง เป็นอ่างคันดิน สันกว้าง ๕ เมตร สูง ๒๕ เมตร ซึ่งรัฐได้จัดสร้างให้โดยใช้งบประมาณ ๕๐ ล้านบาท การประชุมสรุปว่าจะทำการปิดอ่าง ๓ วันและเปิดอ่าง ๗ วัน โดยเก็บเงินไร่ละ ๒๐ บาท / ไร่ เพื่อเป็นค่าน้ำมั่นคงเวลาไปปิด-เปิดอ่างซึ่งต้องใช้คนถึง ๓ คนและค่าซ่อมแซมเหมืองฝ่ายด้วย

๒. ฝ่ายน้ำแม่ข้อน ในเขตแม่ข้อน ใช้น้ำแม่ข้อน (มีน้ำตลอดปี) มีอ่างเก็บน้ำขนาดกลาง ๒ อ่าง ได้แก่ อ่างแม่ข้อน และอ่างเก็บน้ำห้วยหัวทุ่ง อ่างแม่ข้อนมีระบบเหมืองฝ่ายใหญ่ ๖ ฝ่าย แบ่งเป็นฝ่ายบ้านแม่ข้อน ๓ ฝ่าย คือ ฝ่ายลูกบน จ่ายให้ลำเหมือง ๗ ซอย ฝ่ายลูกกลาง ๑ ซอย และฝ่ายลูกล่างอีก ๒ ซอย กับฝ่ายบ้านใหม่อีก ๓ ฝ่าย จ่ายให้ลำเหมือง อีก ๕ ซอย เลี้ยงพื้นที่ประมาณ ๑,๒๐๐ ไร่ ทั้งหมดบริหารด้วยคณะกรรมการเหมืองฝ่าย ๕ คน มีนายสมเพชร ญาติมาก เป็น "แก่ฝ่าย" กรรมการประกอบด้วย นายตาพรหมแดน คุณเผ่ายสูง ๗ ซอย นายสำราญ วงศ์หาญ คุณเผ่ายกลาง นายมานะ รินชัย คุณเผ่ายล่าง นายนิคม อินทรจักร นายบั่น ศรีเงิน นายศรีอู๊ด บุญสูง นางยุพิน บุญสูง คุณเผ่ายย่อยแต่ละสายของตัวเอง กรรมการทั้งหมดใช้ระบบเลือกตั้ง ๔ ปีต่อครั้งจากสมาชิกเป็นผู้เสนอ

คณะกรรมการเหมืองฝ่ายแม่ข้อน จากซ้ายไปขวา นายตา พรหมแดน ประธานฝ่ายสูง นายสมเพชร ญาติมาก ประธานฝ่าย ฝ่ายใหญ่ นายมานะ รินชัย ประธานฝ่ายต่ำ และนายสำราญ วงศ์หาญ ประธานฝ่ายกลาง

การบริหารน้ำในฤดูทำนา ราวเดือนมิถุนายน เนื่องจากฝนยังไม่มา น้ำจะขาดจึงใช้ระบบแบ่งน้ำตามขนาดของ "แต" โดยกำหนดความกว้างของแตเท่ากับ ๕ นิ้ว เท่ากันหมด

ในฤดูทำนา ราวเดือนตุลาคมถึงเดือนเมษายนจะกำหนดเปิดน้ำครั้งละ ๑๐ วัน เปิดเข้าสวนได้โดยสะดวกที่ละสวน สวนละ ๒-๓ ชั่วโมง แล้วแต่ขนาดของสวน (เจ้าของสวนจะมารอเปิดน้ำเข้าสวนของตัวเองต่อ ๆ กันไปทั้งกลางวันและกลางคืน) จนอาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ต้องกินยาบ้ากันในช่วงที่ผ่านมา กติกาการใช้น้ำจะมีการประชุมตกลงทำความเข้าใจกันก่อนทุกปี ปีละครั้งถึงสองครั้ง ใช้ระบบการเก็บเงินจากสมาชิกผู้ใช้น้ำ ถ้าเป็นที่นาเก็บ ๑๐ บาทต่อไร่ ที่สวนเก็บ ๒๐ บาทต่อไร่ หากมีการลักขโมยเปิดน้ำหรือปิดน้ำของผู้อื่นจะถูกปรับครั้งละ ๓,๐๐๐ บาทสำหรับเหมืองใหญ่ และครั้งละ ๒,๐๐๐ บาทสำหรับเหมืองเล็ก ใน ๑ รอบปีจะมีการ "ลี้ยงเหมือง" ๑ ครั้ง โดยสมาชิกทุกคนต้องมาช่วยกัน ใครไม่ได้มาด้วยตนเองต้องจ้างคนอื่นมาแทน ถ้าขาดจะถูกปรับเป็นเงิน ๒๐๐ บาท เงินที่ได้ทั้งหมดเพื่อนำไปใช้เป็นค่าพาหนะ ในการเดินทางไปติดต่อหรือส่งข่าวแก่สมาชิก ค่าเลี้ยงผีฝ่ายประจำปี และค่าแก่ฝ่าย

๓. ฝ่ายจากอ่างเก็บน้ำห้วยหัวทุ่ง เป็นอ่างดินขนาดกลาง สร้างมาแล้ว ๓ ปี มีน้ำตลอดทั้งปี ลึกประมาณ ๓๐ เมตร กว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร งบประมาณ ๑๑๗ ล้านบาท หล่อเลี้ยงหมู่บ้าน ๓ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านใหม่ หมู่ที่ ๓ บ้านเมืองงาย หมู่ที่ ๒,๓ และบ้านแม่ข้อนหมู่ที่ ๔ มีพื้นที่รับน้ำทั้งหมด ประมาณ ๓,๐๐๐ ไร่ และมีฝ่ายแบ่งเป็น ๔ ฝ่ายใหญ่ ได้แก่

๒.๑ ฝ่ายทุ่งโน (ฝ่ายไม้ขนาดเล็ก) แก่ฝ่าย คือ นายดวงดี ปันปวน

๒.๒ ฝ่ายทุ่งเหล้า (ฝ่ายคอนกรีต) ขณะนี้ชำรุด แก่ฝ่าย คือ นายดวงดี ปันปวน

๒.๓ ฝ่ายเหมืองหลวง (ฝ่ายคอนกรีต) แก่ฝ่าย คือ นายดวงดี ปันปวน

๒.๔ ฝ่ายเหมืองใหม่ (ฝ่ายคอนกรีต) แก่ฝ่าย คือ นายหรั่ง ศรีคำดี (ลุงยุทธ)

มีการจัดการน้ำโดยการประชุมร่วมกันทั้ง ๔ ฝ่าย ในเดือนตุลาคมเรื่องการจัดสรรน้ำเข้าสวน และหน้าแล้วจะมีการแบ่งน้ำตามเส้นทาง เส้นละ ๔ วัน การเก็บเงินค่าน้ำ จะเก็บจากคนทำสวนไร่ละ ๑๐ บาท/ปี

ให้ค่าเสียเวลาแก่ฝ่ายและค่าซ่อมแซมเหมืองเมื่อขั้วรถเหมืองใครเหมืองมัน แต่ถ้าซื้อวัสดุต่าง ๆ จะรวมเงินกันเอง ปัญหาของน้ำแม่ซ้อนคือ บางครั้งน้ำตื่นเขินและเริ่มแห้งขอด

ระบบการผลิตบนพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยแม่ซ้อน

มีพืชและผลผลิตที่ไม่หลากหลายเท่าใดนัก ซึ่งมีขั้นตอนและกระบวนการในการจัดการ มีรายละเอียดดังนี้

๑. ข้าวเหนียว สันป่าตอง ๑ ปลูกตั้งแต่เดือนสิงหาคม – พฤศจิกายน โดยมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อราคากิโลกรัมละ ๕ บาท

๒. ข้าวโพดหวาน จะปลูกหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว ไม่กำหนดฤดู การผลิตจะมีบริษัทเอาพันธุ์-ปุ๋ย-ยามาให้ โดยหักจากค่าผลผลิต เมล็ดพันธุ์ กก.ละ ๕๐๐ บาท ปุ๋ยและยาแล้วแต่ราคาตลาด บริษัทได้ประกันราคาให้ กก.ละ ๒.๓๐ – ๒.๗๐ บาท

๓. มันฝรั่ง ปลูกเดือนพฤศจิกายน – กุมภาพันธ์ โดยมีบริษัทฟรีโต เลย์มารับซื้อ ประกันราคาให้ กิโลกรัมละ ๔ บาท และหักค่าพันธุ์-ปุ๋ย-ยามาแล้ว ถ้าชาวบ้านลงทุนเอง ทางบริษัทก็รับซื้อ

๔. กระเทียม ปลูกช่วงเดือนตุลาคม – มกราคม แต่ขณะนี้เริ่มลดการเพาะปลูกลงเนื่องจากรัฐบาลประกาศให้ลดพื้นที่ เพราะนำเข้ากระเทียมจากประเทศจีน ให้หันมาปลูกอย่างอื่นแทน และรัฐจะชดใช้ให้ไร่ละ ๑,๕๐๐ บาท (ปัจจุบันยังไม่ได้เงิน)

สมาชิกชาวสวนยาสูบเขตลุ่มน้ำแม่ซ้อน บ้านแม่ซ้อน ต.เมืองนะ กำลัง “เอามือ” ช่วยกันเก็บและมัด ใบยาสด “ยามอญ” พันธุ์เวอร์จิเนีย เพื่อเตรียมส่งเตาอบต่อไป

ระบบแรงงาน

ชาวบ้านยังมีการช่วยเหลือเอามือกันอยู่บ้าง เช่น ปลูกข้าว ตีข้าว ฟันยา หักข้าวโพด เป็นต้น เนื่องจากไม่มีเงินจ้างกันมากนัก ซึ่งในการจ้างกันแต่ละครั้ง อัตราการจ้างนั้นแบ่งเป็น ชาย ๑๐๐ บาท / วัน และหญิง ๘๐ บาท / วัน

งานฝีมือ/หัตถกรรม

บ้านเมืองงายและบ้านใหม่ นอกจากจะมีการสานก้วยแล้ว(กระบวนการคล้ายกับเขตพื้นที่อื่น กำลังผลิตประมาณ ๒๐ - ๓๐ ครั้วเรือนต่อหมู่บ้าน) บ้านเมืองงายยังมีการทำครีมนาวตम्म แชมพูสระผม กระเทียมทอง และกล้วยอบเช่นกัน ซึ่งบ้านเมืองงายมีกลุ่มแม่บ้านเพื่อทำครีม / แชมพู ๑ กลุ่ม ๔๔ คน (เรียนจากพัฒนาชุมชน) และกลุ่มแม่บ้านทำกระเทียมทองและกล้วยอบอีก ๑ กลุ่ม ๑๒ - ๑๓ คน (เรียนจากโครงการเศรษฐกิจชุมชน อบต.) เมื่อผลิตได้แล้ว ครีม/แชมพู/กล้วยอบ จะถูกจัดขายในงานเทศกาลต่าง ๆ ของตำบลและอำเภอ โดยวัตถุดิบที่ใช้ นั้น วัตถุดิบซื้อมาจากคนในชุมชนเอง กระเทียมราคา กก.ละ ๘ บาท กล้วย หวีละ ๑ บาท

๓) ระบบการผลิตและการบริหารจัดการน้ำ เขตที่ราบเชิงดาว-แม่ทะ - สบอ้อ

ที่ราบเขตย่อยที่ ๓ เชียงดาว-แม่ทะ - สบอ้อ เป็นที่ราบต่อลงมาจากที่ราบลุ่มน้ำงาย-แม่ชัน-เมืองนะหล่อเลี้ยงด้วยแม่น้ำและห้วยใหญ่น้อยหลายสาย จากขุนเขาที่ขนานทั้งสองฝั่ง คือ

ฝั่งตะวันออก เทือกเขาถนนธงชัย ตั้งแต่ดอยกิ่วกกก ดอยผาแดง ผาดอกเอื้อง ดอยห้วยเม็ง ดอยสันแม่มอย ดอยผาสามเส้า และดอยจอมโหดที่กั้นแบ่งระหว่างเขตอำเภอเชียงดาวและพร้าว ก่อกำเนิดน้ำแม่ป๋าม ห้วยแม่มาด แม่ป้อย แม่สิบ แม่เต้า แม่มอย แม่ฮ้อ แม่มะ แม่คะนิน

ฝั่งตะวันตก เทือกเขาผีปันน้ำ มีดอยนาง ดอยหลวง ดอยกิ่วลม ให้กำเนิดน้ำห้วยละคร แม่กิด แม่กะแม่ทะ แม่ลุ แม่คาบ ทั้งหมดไหลลงสู่แม่น้ำปิงอันเป็นเส้นเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงชุมชนในเขตนี้

เนื่องจากเป็นพื้นที่กว้าง การบริหารจัดการระบบเหมืองฝาย จึงแบ่ง เป็น ๒ ระบบย่อย ดังนี้

๓.๑) ระบบการบริหารจัดการน้ำเขตพื้นที่เชียงดาว - แม่ทะ

ระบบการบริหารจัดการน้ำในเขตพื้นที่เชียงดาว - แม่ทะ มี ๒ ระบบ ได้แก่ ระบบเหมืองฝาย และระบบสูบน้ำด้วยไฟฟ้า

ระบบเหมืองฝาย

พื้นที่เขตเชียงดาว - บ้านแม่ทะ มีระบบการผลิตและการบริหารจัดการน้ำ ดังนี้

๑. น้ำแม่กิด และน้ำแม่ลุ ที่มีต้นกำเนิดจากบ้านถ้ำ มีฝายต่าง ๆ ดังนี้

ฝายบ้านท่าวังจ้อม มี ๑ ฝายใหญ่ เลี้ยงพื้นที่นา ๘ ไร่ ๓ งาน มีแก่งฝาย คือ นายผ่อง ดาวแสง และแบ่งออกเป็นเหมืองย่อยอีก ๕ เหมือง ได้แก่

เหมืองทุ่งดินแดง แก่งเหมืองคือ นายจันทา ดาวแสง

เหมืองทุ่งหลักพัน แก่งเหมืองคือ นายมนัส โทนมาก

เหมืองหน้าบ้าน แก่งเหมืองคือ นายสนั่น แปงศรี

เหมืองทุ่งเตาปูน (ไม่ทราบชื่อแก่งเหมือง)

เหมืองลูกตัน (ไม่ทราบชื่อแก่งเหมือง)

การจัดการน้ำเป็นการประชุมร่วมกัน ปีละ ๔ ครั้ง ครั้งแรก ประชุมหลังจากเสร็จสงกรานต์ จะมีการล่องเหมือง(ครั้งที่ ๑) ครั้งที่ ๒ ประชุมเพื่อแบ่งน้ำ ครั้งที่ ๓ ล่องเหมือง (ครั้งที่ ๒) และครั้งสุดท้าย ประชุมใกล้เกี่ยวข้าว เพื่อแจ้งให้ทราบเพื่อให้ทุกคนเสียค่าน้ำ โดยเก็บที่ฝายใหญ่

การแบ่งน้ำ แบ่งโดยวัดความลึก + กว้าง จากฝายใหญ่ หารจำนวนตังนา แบ่งกันตามอัตราส่วน โดยความกว้างของตังประมาณ ๖ นิ้ว ลึกประมาณ ๒ - ๒.๕ นิ้ว

๒. น้ำแม่แม่ เลี้ยงบ้านจอมคีรี และพื้นที่เขตตำบลแม่ละ และบรรจบกับน้ำแม่ละ ที่ฝ่ายตินดอย ตามเส้นทาง น้ำแม่แม่นั้น มีฝ่ายคอนกรีตจำนวน ๗ ลูก ได้แก่

- ๒.๑ ฝ่ายหิน แก่ฝ่าย คือ (ไม่ทราบ)
- ๒.๒ ฝ่ายเจ้าพรมราช แก่ฝ่าย คือ นายประพันธ์ นันตะ
- ๒.๓ ฝ่ายตันแฟน แก่ฝ่าย คือ นายประพันธ์ นันตะ
- ๒.๔ ฝ่ายตินดอย แก่ฝ่าย คือ นายสิงห์ เก่งกล้า
- ๒.๕ ฝ่ายตินดอย(ใหญ่) แก่ฝ่าย คือ นายสิงห์ เก่งกล้า
- ๒.๖ ฝ่ายทุ่งโป่ง แก่ฝ่าย คือ นายบุญ สันทร
- ๒.๗ ฝ่ายป่าบง แก่ฝ่าย คือ (ไม่ทราบ)

นายประพันธ์ นันตะ แก่ฝ่ายเจ้าพรมราชและฝ่ายตันแฟน บ้านจอมคีรี ต.แม่ละ อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่

ระบบการบริหารจัดการ มีการประชุมกันโดยแยกแต่ละฝ่าย (ฝ่ายใครฝ่ายมัน) ประชุมตอนกลางคืน แล้วแต่โอกาสและความเหมาะสม ส่วนใหญ่จะประชุมเรื่องกติกา ห้ามลักน้ำ ห้ามบังฝ่าย ห้ามปิดน้ำ ถ้าฝ่ายไหนจะปรับโดยการกันไม่ให้เข้านา ๑๕ วัน อัตราการเก็บค่าน้ำ จะเก็บเฉพาะสวนถั่ว (ข้าวโม่งละ ๕ บาท) แล้วแต่จะตกลงกับเจ้าของว่าจะใช้กี่ข้าวโม่ง ส่วนไร่นา ไม่เก็บค่าน้ำ น้ำแม่ละ จะแห้งและขาด เดือน มีนาคม ถึงเดือน กรกฎาคม ส่วนน้ำแม่แม่ มีตลอดปี

ระบบการบริหารจัดการน้ำด้วยไฟฟ้า

ในพื้นที่ตำบลเชียงดาว เป็นพื้นที่การผลิตถั่วเหลือง ข้าวโพด กระเทียม ซึ่งส่วนใหญ่มีรายได้พอเพียง แก่ค่าใช้จ่ายในการลงทุน มีระบบการใช้น้ำด้วยพลังไฟฟ้า ชื่อว่า โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ดำเนินการโดยกรม ทรัพยากรธรณี มีนายจันทร์ สุกันทา อายุ ๗๐ ปี เป็นแก่ฝ่าย หรือประธานโครงการประจำหมู่บ้าน ได้ค่าตอบแทนร้อยละ ๒๐ บาท ต่อการใช้ทั้งฤดู โดยมีเครื่องสูบน้ำอยู่ที่บ้านวังจ้อม หมู่ที่ ๔ สูบน้ำจากลำน้ำ แม่ปิง ผ่านระบบท่อใต้ดิน ไปออกปลายท่อที่บ้านดอน หมู่ที่ ๒ เริ่มใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ - ๒๕๓๒ ความ กว้างของท่อ ๓๐ เซนติเมตร สูบน้ำเฉพาะในฤดูแล้ง ตั้งแต่วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ถึงวันที่ ๑๖ เมษายน โดยสูบ ตั้งแต่ ๗ โมงเช้า ถึง ๕ โมงเย็น และสูบน้ำใช้ ๑๐ วันต่อหนึ่งครั้ง

สมาชิกผู้ใช้น้ำในโครงการดังกล่าวมีทั้งสิ้น ๒๕ ราย วันหนึ่งจ่ายได้ ๕ - ๖ ราย ต้องเสียค่าสูบน้ำรวมกันวันละ ๖๒๐ บาท (ชั่วโมงละ ๖๒ บาท วันละ ๑๐ ชั่วโมง)

การใช้น้ำในระบบดังกล่าว ยังคงมีพิธีกรรมการเลี้ยงผี ซึ่งจัดขึ้นในเดือนเก้าเหนือ (วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๕๗) โดยเก็บเงินจากผู้ใช้น้ำคนละ ๒๐ บาท เลี้ยงไก่ ๗ ตัว เหล้า ๕ ขวด

ระบบการผลิต

พื้นที่ในเขตนี้ มีการปลูกพืชต่าง ๆ ดังนี้

๑. ข้าวเหนียว ปลูกพันธุ์ กข.๖ สีเองถ้าเหลือจึงจะขาย โดยจะมีพ่อค้ามารับซื้อกก.ละ ๕ - ๗.๗๕ บาท การเพาะปลูก จะปลูกเดือนกรกฎาคม - ธันวาคม

๒. ข้าวโพดหวาน มีบริษัทมารับซื้อโดยนำพันธุ์มาให้ - ปุย - ยา หักค่าพันธุ์กก.ละ ๕๐๐ บาท ปุย และยา หักตามราคาท้องตลาดและรับซื้ออีกโลกรัมละ ๒.๕๐ บาท

๓. ถั่วเหลือง บ.ท่าวังจอม ปลูกเดือนเม.ย. - ก.ค. สหกรณ์การเกษตรเชิงดาวรับซื้อ กก.ละ ๑๑ บาท ส่วนบ้านจอมคีรีปลูกเดือนธ.ค. - เม.ย. จะเพาะพันธุ์เองและขายเอง ที่พ่อค้าคนกลาง ต.แม่ทะและส่งต่อมายังเชียงใหม่ พ่อค้าคนกลางรับซื้อ กก.ละ ๑๐ บาท

๔. พริกหนุ่ม บ้านท่าวังจอม ซื้อพันธุ์เอง ปลูกเอง และขายราคา กก.ละ ๔ บาท

๕. ผักกาด

๖. ส้มโอ

ระบบแรงงาน

ยังมีการเอามืออยู่ เช่น การเกี่ยวข้าว เก็บข้าว ปลูกถั่วและ มีการจ้างกันในอัตรา ชาย ๑๐๐ บาท/วัน หญิง ๘๐ บาท / วัน (บ้านจอมคีรี หญิง ๑๐๐ บาท / วัน)

ระบบตลาด

มีการซื้อผักกาดเพื่อบริโภค บ้านท่าวังจอมซื้อจากบ้านทุ่งหลุ และบ้านม่วงข้อง เนื่องจากปลูกเองไม่คุ้มค่า บ้านจอมคีรีซื้อผักกาดมาจากเชิงดาวเป็นส่วนใหญ่ ในราคา กก.ละ ๔ บาท เนื่องจากปลูกเองไม่คุ้มเช่นกัน

งานฝีมือ/หัตถกรรม

บ้านจอมคีรีมีการจักสาน ทุกบ้าน มีการซื้อเครื่องร่อนตอกเครื่องละประมาณ ๒๐,๐๐๐ บาท และหาวัสดุคือไม้บง ไม้ซาง โดยการหาเองบ้าง และสั่งซื้อจากห้วยลึก บ้านปางเพื่อง ในราคามัดละ ๒๐ บาท การจัดจำหน่ายจะจัดรวมกันไว้ที่วิทยาลัยชาวบ้าน จะมีพ่อค้ามารับที่นั่นและให้ราคา กวดยละ ๓ บาท

กลุ่มชาติพันธุ์

บ้านจอมคีรีมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต่างออกไปจากคนเมือง คือ กระเหรี่ยง อยู่ที่หมู่ ๓ ประเพณีจะต่างบ้าง เช่น จะมีพิธีกินข้าวใหม่ (เดือนมกราคม) พิธีแต่งงาน เป็นต้น ส่วนผลผลิตต่าง ๆ จะปลูกและจำหน่ายเหมือนกันกับคนเมือง

๓.๒) ระบบการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยแม่ฮ้อ บ้านแม่ฮ้อ - แม่ทะ

ในพื้นที่ราบลุ่มน้ำแม่ฮ้อ-แม่ทะ หล่อเลี้ยงด้วยลำห้วยใหญ่ ๔ สาย ที่ไหลมาจากห้วยใหญ่น้อยกว่า ๒๕ สาย จากดอยจอมหาด บนเทือกเขาผีปันน้ำฝั่งตะวันออก ที่แบ่งกันระหว่างแอ่งเชียงดาว กับแอ่งพร้าว ได้แก่

ห้วยแม่ฮ้อยหลวง กำเนิดมาจากการไหลรวมของน้ำห้วยต่าง ๆ ได้แก่ ห้วยช้างตาย ห้วยคำสืบ ห้วยปู่แดง ห้วยคา ห้วยปง และห้วยป่าขุม

ห้วยแม่ฮ้อ ที่เกิดจากการไหลมารวมกันของลำห้วยสำคัญ ๖ สาย ได้แก่ห้วยละแสง ห้วยแม่ฮ้อใน ห้วยไม้ไผ่คำ ห้วยหก ห้วยกอดน้ำ ห้วยป่าไผ่

ห้วยแม่ตอง เกิดจากการไหลรวมของห้วยแม่ตอง ห้วยหินเหล็กไฟ และห้วยบง

ห้วยแม่นาซ้า เกิดจากห้วยป่าหมู ห้วยกิวก่อ ห้วยแม่นาซ้า ห้วยทรายขาว ห้วยป่าเขียน ห้วยป่าสาด ห้วยคอกหมู และห้วยป่างิ้ว

ทั้ง ๔ ห้วย ไหลมาบรรจบกันที่ฝายหลวง บ้านแม่ฮ้อนอก โดย ๒ สายแรกคือห้วยแม่ฮ้อยหลวงกับห้วยแม่ตอง ไหลมาบรรจบกันบนฝายออบลูกที่ ๑ และอีก ๒ สายคือห้วยแม่ฮ้อในกับห้วยแม่นาซ้า ไหลมาบรรจบกันที่ฝายออบลูกที่ ๒ บ้านแม่ฮ้อใน

ห้วยหลักทั้ง ๔ ห้วยนี้ หล่อเลี้ยงเขตพื้นที่ตอนใต้สุดของเขตแอ่งเชียงดาว โดยน้ำห้วยแม่ฮ้อหล่อเลี้ยงพื้นที่การผลิตประมาณ ๓,๒๐๐ ไร่ ๓๙๒ ครัวเรือน ในเขตบ้านแม่ฮ้อใน แม่ฮ้อนอก บ้านสบฮ้อ สบคาบ แม่ยะ และบ้านห้วยใจ มีเหมืองฝายหลวง ๒ ฝาย ฝายออบ ๑ ฝาย คือ

ฝายหลวงที่ ๑ เป็นฝายคอนกรีต อยู่ในบ้านแม่ฮ้อใน มีนายจาทูรัตน์ พุทธา เป็นแก่ฝาย จ่ายน้ำลงไปแต่ละฝายย่อยที่เรียกว่า “แต” หรือ “ปุม” (อาคารอัดน้ำ) อีก ๑๖ ฝาย ตามจำนวน “ตังนา” หรือแปลงนาแต่ละเจ้า มีกรรมการบริหารทั้งหมด ๑๒ คน

ฝายหลวงที่ ๒ เป็นฝายคอนกรีต อยู่ในบ้านแม่ฮ้อนอก มีนายสมศักดิ์ คำแดง เป็นแก่ฝาย จ่ายน้ำไปเลี้ยงพื้นที่บ้านแม่ฮ้อนอกและบ้านแม่ยะประมาณ ๑,๕๐๐ ไร่

ฝายออบแยกจากฝายหลวง บ้านแม่ฮ้อใน ต. แม่ทะ

ฝายออบ คือฝายซอยย่อยขนาดเล็ก กันตรงที่น้ำแม่น้ำซ้ากับน้ำแม่ฮ้อมาสบกัน มีนายปทุม กันทา เป็นแก่ฝาย

ระบบบริหารเหมืองฝาย มีกฎระเบียบการใช้น้ำโดยจะแบ่งเป็น ๒ ฤดู คือฤดูทำนาในหน้าฝนจะใช้ระบบแบ่งน้ำเข้าแต่ละบ่อกว้างตามจำนวนไร่ คือกว้างไร่ละ ๑ นิ้ว เช่น ๕ ไร่ ก็กว้าง ๕ นิ้วความลึก ๑ นิ้ว เท่ากันหมด ส่วนในฤดูแล้งใช้น้ำทำสวนจะเปิดให้เต็มที่เข้าที่ละเจ้าจนเต็ม คนต่อๆไปก็ต้องมาเฝ้ารอเปิดเข้าของตัวเองต่อไปทั้งกลางวันหรือกลางคืน จนเป็นสาเหตุหนึ่งให้ต้องมีการกินยาบ้าในช่วงที่ผ่านมาเพราะต้องอดหลับอดนอนกันเพื่อรอเปิดน้ำเข้าที่ของตัวเอง

ในรอบหนึ่งปีจะมีการ “ลี้ยงเหมือง” หรือขุดลอกเหมือง ๑-๒ ครั้ง กรรมการมีข้อตกลงกันว่าถ้าใครขาดต้องเสียค่าปรับ ๒๐๐ บาท ซึ่งเท่ากับ ๒ เท่าของค่าแรงต่อวันคือค่าแรงในพื้นที่วันละ ๑๐๐ บาท ถ้าลักขโมยน้ำ ปรับ ๕๐๐ บาท ถ้าใครไม่เสียค่าปรับจะไม่ได้ใช้น้ำ แต่บางครั้งก็มีการผ่อนปรนกันไปบ้าง

คุณจตุรนต์ พุทธา แก่เหมืองฝายหลวงแม่ฮ้อย

ระบบการผลิตจากฝายหลวงลุ่มน้ำแม่ฮ้อย มีระบบการผลิตพืชไร่พืชสวน ๗ ระบบ ได้แก่

- ๑) พืชหลัก คือกระเทียม ขยายแก่พ่อค้าจากภายนอกที่เข้ามาซื้อดิบ กิโลกรัมละ ๔-๑๒ บาท
- ๒) รองลงมาได้แก่พริกขี้หนูที่ปลูกในแปลงกระเทียม ขยายกิโลกรัมละ ๑๐-๔๐ บาท เมื่อถอนกระเทียมออก พริกก็จะโตขึ้นและเก็บผลผลิตในพื้นที่เดิมอีกรอบหนึ่ง
- ๓) ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์
- ๔) ถั่วลิสง ขยายแก่พ่อค้าภายนอกที่เข้ามารับซื้อถึงหน้าสวน
- ๕) มะม่วงแก้ว เป็นพืชสวนที่เด่นมากในเขตนี้ ขยายกิโลกรัมละ ๕-๔ บาท รายได้รวมทั้งพื้นที่ประมาณปีละ ๖,๕๐๐,๐๐๐ บาท ทีมงานวิจัยจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่เข้ามาศึกษาวิจัยและส่งเสริมการผลิตในพื้นที่นี้เป็นพิเศษ
- ๖) ส้มโอ ขยายลูกละ ๕-๒๕ บาท ตามขนาดของผลและกลไกตลาด รายได้รวมประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ บาทต่อปี นอกจากนี้เริ่มมีสวนส้มของชาวบ้านประมาณ ๕ ไร่ รายได้ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาทต่อปี
- ๗) ส้มเขียวหวาน มีนายทุนจากต่างถิ่นมาลงทุนปลูกในพื้นที่หมู่ ๕ บ้านแม่ยะ ตัดน้ำแม่ปิง ประมาณ ๑๐๐ ไร่ ยังไม่มีผลผลิต

ส้มโอ ผลผลิตจากเขตบ้านแม่ฮ้อ – แก่งป็นเต้า ราคาขายหน้าสวนลูกละ ๒๐ บาท
แต่ราคาวางขายริมถนนลูกละ ๓๕ – ๔๐ บาท

กระเทียมและพริก (ปลูกแทรกกลางแปลงกระเทียม) ผลผลิตหลักอีกอย่างหนึ่งประจำเขต

นายสวาท นันตียะ อายุ ๔๔ ปี เกษตรกรผู้ปลูกกระเทียมและพริกในพื้นที่บ้านแม่ฮ้อ – สบคาบ เล่าถึงสภาพการผลิตของตัวเองว่า ผลิตกระเทียมและพริกต่อเนื่องกันบนพื้นที่เช่าของนายทุนจากเชียงใหม่ จำนวน ๓๐ ไร่ และร่วมกับคนอื่น ๓ เจ้า อีก ๑๕ ไร่ รวมเป็น ๔๕ ไร่ ค่าเช่าไร่ละ ๑,๕๐๐ บาท แต่เขาลดมาให้ทั้งหมดเหลือ ๖๐,๐๐๐ บาท ต่อปี ปลูก ๒ รุ่น (crop) คือตั้งแต่ ตุลาคม ถึง มกราคม จะปลูกกระเทียม โดยปลูกพริกแทรกไว้ในแปลง หลังจากนั้นเมื่อเก็บกระเทียม ก็จะเก็บพริกต่อจนถึงเดือนเมษายนก็จะเริ่มเก็บ เว้นระยะเวลา ๒๐ – ๓๐ วันเก็บหนึ่งที จนถึงเดือนสิงหาคม จะได้ประมาณ ๕ รุ่น แต่ถ้าน้ำท่วมก่อนก็ได้สัก ๓ – ๔ รุ่น

ปีนี้ราคาขายแห้ง ๑๕ บาท (ช่วงเดือนกรกฎาคม) ปีที่แล้วได้ ๑๗ - ๒๗ บาท แต่รัฐมารับซื้อภายหลังที่ ๑๘ บาท เพราะชาวบ้านหลายแห่งทั้งที่เวียงแหง แม่แตง และเชียงดาว เดินทางไปเรียกร้องที่ศาลากลาง ทำให้พออยู่ได้ แต่บางรายก็ขาดทุน

ส่วนพริกจะได้ราคาดี ถ้าไม่มีพริกมาช่วยเฉลี่ยกันคงไม่ได้อะไรมาก ที่แม่ฮ้อปลูกพริกชี้หนู ห่อซอส แม่แตงจะปลูกพริกเคียว กิโลกรัมละ ๗ - ๘ บาท พริกชี้หนูราคาดีกว่า ช่วงเดือนเมษายน ราคา ๒๕ - ๓๐ หรือ ๔๐ บาท ได้กำไรประมาณ กิโลกรัมละ ๘ บาท ค่าจ้างแรงงานไทใหญ่เก็บกิโลกรัมละ ๖ บาท วันหนึ่งแม่ฮ้อออก ประมาณ ๑๐,๐๐๐ - ๒๐,๐๐๐ กิโลกรัม ถ้าออกมากๆ ก็ส่งเข้าโรงอบแห้ง ขายกิโลกรัมละ ๓๐ บาท

ขายส่งผ่านรถของนิ่มซี่เส็ง ลงไปปากคลองตลาดที่กรุงเทพฯ และขายทางตั้งแต่ตลาดเมืองใหม่ที่ เชียงใหม่ ผ่านพิษณุโลก นครสวรรค์ ลงไป ขายเป็นถุงๆละ ๑๐ กิโลกรัม

พริก พืชเศรษฐกิจประจำเขตที่สำคัญอีกชนิดหนึ่ง บนพื้นที่ปลูกฤดูแล้ง ริมฝั่งน้ำปิง บ้านแม่ฮ้อ - สบคาบ ในช่วงฤดูฝนจะถูกน้ำท่วมเสียหาย ชาวนาจึงต้องเร่งเก็บเกี่ยวพริกให้ทันก่อนฤดูน้ำหลาก แต่ส่วนใหญ่จะไม่ทันเก็บจนหมดรุ่น จะเหลือเก็บอีก ๒ - ๓ ครั้ง แต่ก็คุ้มทุนแล้ว

นอกจากนี้ในพื้นที่ยังเป็นแหล่งผลิตตะกร้าใส่ผักกาดขาว ผักคะน้า โดยมีการรวมตัวเป็น "กลุ่มจักสาน" ๓๐ กว่าคน โดยใช้ไม้ไผ่จากป่าในชุมชนที่พ่อค้ารับซื้อจากแหล่งผลิตเพื่อรวบรวมส่งที่ตลาดกลาง "กาดเมืองใหม่" ในเมืองเชียงใหม่ต่อไป

การจักสาน “ก๋วย” หรือตะกร้าผัก อีกระบบหนึ่งของการผลิตในทั่วเขตแอ่งเชียงดาว

ล้มเขียวหวาน มีนายทุนจากต่างถิ่นมาลงทุนปลูกในพื้นที่ติดน้ำแม่ปิง หมู่ ๕
บ้านแม่ยะประมาณ ๑๐๐ ไร่ ยังไม่มีผลผลิต

ในช่วงหน้าฝน ราวเดือนสิงหาคมถึงกันยายน จะมีอาหารป่าพิเศษคือตัวด้งแต่ไม้ไผ่ ที่ขายกิโลกรัมละ ๑๒๐-๑๕๐ บาท วันหนึ่งชาวบ้านมีรายได้จากการขายคนละ ๔-๕ กิโลกรัม ประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ บาท มีชาวบ้านที่มีความชำนาญในการหาและดูไม้ไผ่ที่มีตัวด้งแค้อยู่หลายคน เช่น นายประสิทธิ์ บุญเรือง นายยัง ลุงล้วน แดงหม่อง นางบุญเรือง กันทะ จะรู้ว่าไผ่ต้นใด ปล้องใด มีตัวด้งแค้อยู่ โดยไม่ต้องฟันไม้ไผ่ทิ้งโดยไม่จำเป็นเหมือนชาวเขาและชาวบ้านคนอื่นๆ

นอกจากนี้ ระบบภูมิปัญญาพื้นบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ฮ้อย ยังมีการผลิตยาสมุนไพรที่มีชื่อเสียง ได้แก่ ยาต้ม (ยาผีบอก) ของนางเป้ง สมตัญ อายุประมาณ ๕๐ ปี ทำยาต้มที่มีชื่อเสียงขายห่อละ ๕ บาท เป็นยาแก้ปวด ยาระบาย และบำรุงเลือดบำรุงร่างกายที่จะเก็บจากพืชสมุนไพรเฉพาะวันอังคารเท่านั้น

ระบบภูมิปัญญาพื้นบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ฮ้อย ได้แก่ ยาต้ม (ยาผีบอก) ของนางเป้ง สมตัญ อายุประมาณ ๕๐ ปี ทำยาต้มที่มีชื่อเสียงขายห่อละ ๕ บาท เป็นยาแก้ปวด ยาระบาย และบำรุงเลือดบำรุงร่างกายที่จะเก็บจากพืชสมุนไพรเฉพาะวันอังคารเท่านั้น